

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

SØNDERJYSKE ÅRBØGER

1994

UDGIVET AF
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

SØNDERJYSKE
ÅRBØGER
1994

– en hilsen til Peter Kr. Iversen –

Udgivet af
HISTORISK SAMFUND
FOR SØNDERJYLLAND

ved
LARS N. HENNINGSEN

Omslagsbilledet er et håndkoloreret lithografi af Sønderborg set fra Dybbølsiden, »tegnet efter naturen af Hansen og litograferet af Graack.« Billedet er trykt i Behrens og Fritz' litografiske anstalt i Flensborg. Museet på Sønderborg Slot.

Foto Søren Petersen, Sønderborg.

Indhold

<i>Troels Fink</i> : Peter Kristjan Iversen 1914 – 23. maj – 1994 . . .	side	5
<i>Henning Mathiesen</i> : Under adels- og hertugstyre. Hørup og Ulkebøl sogne indtil ca. 1670	–	9
<i>Carsten Porskrog Rasmussen</i> : Sønderjyllands største gods. Søgård-Gråsten i Ahlefeldternes tid	–	45
<i>Johannes Brix</i> : »Helbredelsesanstalten for idiotiske og svagsindede Børn for Hertugdømmet Slesvig« indtil 1870	–	75
<i>Peter Kr. Iversen</i> : Jens Iversen. Degn og lærer i Bredebro 1858-1882	–	101
<i>Troels Fink</i> : Fire breve fra H. P. Hanssen til H. V. Clausen . . .		123
<i>A. H. Andersen</i> : Hjem, skole og kirke i min barndoms Bjerning sogn i 1890'erne	–	135
<i>Leif H. Nielsen</i> : Afvandringen fra Vestslesvig 1860-1900	–	159
<i>Harald Jørgensen</i> : De sønderjyske forårsmøder	–	197
<i>Kim Furdal</i> : H. P. Hanssens dagbogsoptegnelser november-december 1918	–	219
<i>Hans H. Worsøe</i> : Det nationale register 1921	–	235
<i>Carl Rise Hansen</i> : Danske Samfund for Øster Løgum sogn . . .	–	251
<i>Hans Schultz Hansen</i> : Nazipartiet i Medelby i 1943	–	269
<i>Sigurd Rambusch</i> : Danske krigsfanger i sovjetiske lejre under og efter 2. verdenskrig	–	281
<i>Henrik Fangel</i> : Sønderjyske billeder – en billedsamling og dens muligheder	–	291
NEKROLOG	–	316

Anmeldelser

Inge Adriansen: De forenede teglværker i Egernsund 1894-1994 (ved <i>Hans Schultz Hansen</i>)	–	319
Steffen Arndal: H. A. Brorsons liv og salmedigtning J. U.-Dyrkjøb (red.): Brorson (ved <i>Jens Bruun</i>)	–	320
Henrik Becker-Christensen: Byen ved grænsen. Tønder 1920-1970 (ved <i>Jørn Buch</i>)	–	322
W. L. Christiansen: Meine Geschichte der Sozialdemokratischen Partei Flensburg (ved <i>Bjørn Svensson</i>)	–	325
Danske gårde i tekst og billeder. Sønderjyllands Amt (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	–	327
Henning Dehn-Nielsen: Bogen om Sønderjylland (ved <i>Lennart S. Madsen</i>)	–	329

Volkert F. Faltings: Die Dingprotokolle der Westerharde Föhr und Amrum 1658-1671 (ved <i>Bjørn Poulsen</i>)	332
Hanne Steen Hansen: Danfoss – Arven fra Mads (ved <i>Helle Askgaard</i>)	– 336
S. Hopmann/Reinhold Wulff (udg.): Schulrecht der Herzogtümer Schleswig und Holstein (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	337
Jürgen Ostwald (red.): Der Knivsberg. – Bjørn Poulsen/Ulrich Schulte-Wülwer (red.): Istedløven (ved <i>H. E. Sørensen</i>)	338
Bent Jørgensen (udg.): Elsmark-dagbogen 1748-1835 (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	– 342
Karsten Klindt-Jensen: Fortegnelse over historiske kort. Sønderjylland (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	344
Jutta Kürtz: Badeleben an Nord- og Ostsee (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	– 345
W. Prange/K. Wenn (udg.): Rentekammer zu Kopenhagen. Findbuch des Bestandes Abt. 66 (ved <i>Lars N. Henningsen</i>)	345
René Rasmussen: H. R. Hiort-Lorenzen og Dannevirke 1868-75 (ved <i>Børge L. Barløse</i>)	348
Nils Vollertsen m.fl. (red.): Nation og mindretal (ved <i>Jørn Buch</i>)	350
Ulrike Albrecht: Das Gewerbe Flensburgs von 1770 bis 1870 (ved <i>Dan H. Andersen</i>)	352
Jørgen Elsøe Jensen: Danmarks Middelalderlige Byplaner. Syd- og Sønderjylland (ved <i>Lennart S. Madsen</i>)	354
Noter og nyt	
Arkiver og institutioner	359
Fra den lokalhistoriske arbejdsmark	385
Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland	419
Nye medlemmer	421
Forfatterliste	423
Historisk Samfund for Sønderjyllands styrelse og amtsstyrelser	424
Prisopgave – Christian Paulsen-prisen	427

Peter Kristjan Iversen

1914 – 23. maj – 1994

af *Troels Fink*

På sin 80 års fødselsdag kan Peter Kristjan Iversen se tilbage på lang og tro tjeneste for sit danske fædreland og for sin sønderjyske hjemstavn. Hans snævre hjemstavn er det gamle enklavesogn Møgeltønder. Den landsby, han kommer fra, hedder Bønderby, og han har rod i gammel bondetradition; han har leveret talrige bidrag til sønderjysk landbrugshistorie, men hans interesser rækker langt videre. Udover det umiskendelige talent for videnskabeligt arbejde har han et sjældent organisationstalent og dertil en klar opfattelse af de skiftende krav, tiden har stillet.

Iversen havde den lykke på gymnasiet i Tønder at få en kreds af fremragende pædagoger som lærere. Hvad lærerstaben angik, var Statsskolen i Tønder nok det heldigste af de gymnasier, som blev nyoprettet i Sønderjylland efter genforeningen. Efter embedseksamen i Aarhus blev han i 1944 knyttet til det sønderjyske landsarkiv, som han fra 1960-81 var chef for. Det oplevede en grødefuld tilværelse i denne tid i årene før nedskæringerne satte ind.

I 1946 blev han sekretær for Historisk Samfund for Sønderjylland. Han tjente foreningen i mange år, i flere omgange som formand. Han ikke alene tjente foreningen, han fornyede den. Han havde de visioner der førte til, at foreningen blev reorganiseret. Da P.Kr. Iversen i 1946 blev sekretær, var amtslæge, dr. Lausten-Thomsen foreningens formand. Sekretær og formand kom godt ud af det med hinanden, men de reformplaner, som den unge sekretær forelagde i begyndelsen af 1950'erne, syntes formanden slet ikke om, og alligevel blev de gennemført. Iversen ville dele opgaverne op i tre dele: 1) Det folkelige historiske arbejde; der var herved især tænkt på foredrag, udflugter, byvandring m.m. 2) Det lokalhistoriske arbejde; der var herved tænkt på stoffet til Sønderjyske Årbøger og Sønderjysk Månedsskrift og 3) Det videnskabelige arbejde; her var der særlig tænkt på skriftrækken indbefattet kildepublikationer. Netop forbindelsen mellem det folkelige og det videnskabelige var – og er – et særkende for Historisk Samfund for Sønderjylland.

Efter Iversens plan skulle opgaverne fordeles således, at bestyrelsesmedlemmerne deltog i arbejdet i forskellige udvalg og i redaktionerne. Princippet var, at hvert bestyrelsesmedlem skulle have en særlig opgave. Det andet hovedmoment i planen var, at medlemmerne skulle fordeles på amtskredse, hver med

*Peter Kr. Iversen fotograferet i 1993.
Privateje.*

sin særlige bestyrelse. I disse kredse kunne de folkelige opgaver tages op og derved kontakten til medlemmerne styrkes. Der blev oprettet en amtskreds for hvert af de gamle sønderjyske amter og en kreds for Sydslesvig. Derved blev Historisk Samfund en af de få organisationer, der ligeligt omfatter både Nord- og Sydslesvig. Formændene for amtskredsene blev medlemmer af hovedbestyrelsen.

Planen mødte almindelig sympati i bestyrelsen, da den i 1954 blev forelagt, undtagen hos formanden. Den blev endelig vedtaget i 1955; én stemte imod; det var formanden, som dog blev på sin post et år endnu.

Med reorganisationen blev Historisk Samfund i stand til at løse langt flere opgaver end tidligere. Tidsmæssigt faldt reformen sammen med, at tyngdepunktet for sønderjysk historisk forskning nu kom til at ligge i landsdelen selv.

Som den politiske udvikling havde formet sig, var de sønderjyske problemer i mindre grad et landsanliggende end de tidligere havde været. Dr. Lausten-Thomsen havde ved flere lejligheder beklaget, at de danske universiteter ikke viste Sønderjyllands historie samme interesse som tidligere. Da Iversen i 1954 fremlagde sine reformplaner, tog han også stilling til denne side af sagen, idet han skrev: »Jeg har spurgt mig selv, om Historisk Samfund for Sønderjylland ved en omlægning af arbejdet kunne yde et bidrag til, at det historiske arbejde i grænselandet i dets forskellige afskygninger kunne intensiveres og fremmes.

Det er min opfattelse, at forinden vi retter anker mod andre og stiller krav om større understøttelse til studiet af sønderjysk historie, må vi først gribe i vor egen barm og undersøge, om Historisk Samfund ved en samling af kræfterne og ved opdeling af opgaverne kunne yde mere end vi hidtil har gjort«.

Denne forventning gik i høj grad i opfyldelse. En hel række sønderjyske historikere, der i kraft af genforeningen havde fået gode muligheder for uddannelse og studier, kom til at sætte deres tydelige præg på sønderjysk historieforskning siden 1940'erne. Lad mig blot nævne Hans Hejselbjerg Paulsen, Gottlieb Japsen, Hans Neumann og H. V. Gregersen. Til denne kreds må man også medregne P. Kr. Iversen.

Da reorganisationen af Historisk Samfund for Sønderjylland var vel gennemført, tog P. Kr. Iversen endnu en ny organisatorisk opgave op, idet han med henblik på at indsamle billeder og traditionsstof m.m. i efteråret 1960 fik

Flere bøger, mange større og mindre artikler og digre kildeudgivelser er der blevet tid og kræfter til i det virksomme otium. Det er der mange forklaringer på – også et velfungerende »bagland«. Mathea og Peter Kr. Iversen fotografere 1989. Privateje.

oprettet »Historiske Samlinger for Sønderjylland«. Det krævede al Iversens stædighed at få råbt Kulturministeriet op, og da der endelig kom et bidrag til at løse opgaverne, var det meget beskedent. Men Iversen forstod at få en række fonde til at fremme sagen, og han formåede også at skaffe gratis arbejdskraft. Sidst i 1960'erne besluttede amt og kommuner at give 10 øre pr. indbygger i tilskud til arbejdet i Historisk Samfund for Sønderjylland, en post som amtskommunen efter kommunalreformen i 1970 har overtaget. Beløbet blev sat op fra 10 til 15 øre pr. indbygger, og i dag udgør det årligt 75.000 kr.

Takket være Iversens energi kom samlingerne i god gænge, billedernes og båndoptagelsernes antal voksede støt. Der blev i forbindelse med Landsarkivets udvidelse skaffet gode lokaler, og Iversen har haft den glæde, at »Samlingerne« nu er et veletableret foretagende, der lever i bedste velgående under navnet »Institut for sønderjysk Lokalhistorie«.

Uanset de store organisatoriske opgaver ved siden af en krævende embedsgering i arkivets tjeneste er der fra Iversens hånd kommet talrige bidrag til sønderjysk historie; især landbrugshistorien har haft hans interesse. Adskillige arbejder vedrører det Schackenborgske godsområde, men også hovedgårdene på Als har han vist sin interesse. Til artikler og bøger slutter sig en række værdifulde udgivelser, bl.a. »Kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbog«. Senest har han udgivet »Revision over Gram og Nybøl godser 1761.« Endnu et stort udgiverarbejde hviler på Iversens skuldre; det er to bind af de Hansborgske registeranter indeholdende de af hertug Hans den Ældre afsagte domme i perioden 1544-80. Denne udgivelse blev for mange år siden planlagt af arkivar Caroline Emilie Andersen. P.Kr. Iversen og undertegnede påtog sig i 1950'erne hvervet som tilsynsførende; men i årenes løb er alle, der havde med udgivelsen at gøre, afgået ved døden, så han og jeg sad tilbage med færdiggørelsen. I dette arbejde har Iversen båret den største byrde. Færdiggørelsen har ikke været noget morsomt arbejde, men heller ikke her har Iversens pligtfølelse og energi fornægtet sig.

P.Kr. Iversen kan se tilbage på en rig manddomsgering, der har fortsat sig ind i »pensionisttilværelsen«. Til ønsket om endnu mange gode år knytter sig håbet om, at Iversen må have lyst og kræfter til at fortsætte sin rige gerhing, til gavn for sønderjysk historie, men også til glæde for sig selv.

Under adels- og hertugstyre

Hørup og Ulkebøl sogne indtil ca. 1670

af *Henning Mathiesen*

Hertug Hans den Yngre i Sønderborg har fået et slemt eftermæle: Han nedlagde bøndergårde på stribe og pålagde sine bønder nye afgifter. I denne artikel søger regnskabschef Henning Mathiesen, Sønderborg, at efterprøve overleveringen. Med udgangspunkt i de to sogne Hørup og Ulkebøl og på grundlag af samtidige kilder belyser han landbrugsstrukturen i de to sogne indtil omkring 1670 og når frem til, at forholdene under hertug Hans den Yngre nok ikke var meget værre end mange andre steder, men at de blev forringet under hertugens efterkommere.

Indledning

I bogen »Hertugens Folk«¹ redegøres for de administrative, økonomiske og sociale forhold for landbrugerne under de to hovedgårde Rønhave og Sønderborg Ladegård i tiden fra ca. 1640 og indtil den begyndende udskiftning i tiden omkring 1770.

I denne tid var begge hovedgårde samlet under én herre, først den sønderborgske hertug, derefter kronen og til sidst den augustenburgske hertug.

Sådan havde det imidlertid ikke altid været, og det kan derfor være interessant at undersøge, hvordan landbrugsstrukturen har været, inden hovedgårdene blev forenede og drevet sammen, samt hvordan hertug Hans den Yngre og hans efterfølgere har påvirket landsbyerne og dermed rammerne for landbrugernes virke.

De to hovedgårde Rønhave og Sønderborg Ladegård omfattede alle driftsenheder i Ulkebøl og Hørup sogne med undtagelse af Mintebjerg, der fra 1640 var henlagt under Majbølgård.

Den følgende redegørelse vil omfatte forholdene for alle driftsenheder i de to sogne – altså også Mintebjerg.

Førreformatørisk adel i området

I den sene middelalder har landbrugsstrukturen i de to sogne nok været den samme som andre steder i Danmark: Landbrugernes driftsenheder kunne deles i tre kategorier, nemlig almindelige gårde, som man enten kunne eje eller fæste, brydegårde og mindre landejendomme – gårdsædebrug.

»Bønderne« (dvs. selvejerne) ejede selv deres gård, og »landboerne« fæstede den af ejeren. »Bryderne« var forpagtere på en som regel større driftsenhed. Endelig havde »gårdsæderne« en mindre landejendom og kan nærmest sammenlignes med det, der i en nyere tid er defineret som kådnere eller husmænd.

Bryderne drev landejendommene for ejerens regning, men der var intet til hinder for, at man kunne have jord både som selvejer og som fæster; dette begreb kaldes i jyske lov fra 1241 for en »fælligbryde«.

Ejeren af en fæste- eller brydegård var som regel en adelsmand, en kirkelig institution eller kronen.

De adelige ejere var pligtige til at yde ros- og krigstjeneste for deres undersåtter; mange mindre adelige godsejere eller væbnere kunne ikke på længere sigt klare denne økonomiske forpligtelse og faldt derfor tilbage i bondestanden.²

Den første godsejer af denne type, der kendes fra de to omhandlede sogne, er Peter Stød, der den 6. oktober 1397 på Urnehoved sammen med de førende gejstlige og adelige i hertugdømmet var med til at bevidne overdragelsen af hertuginde Elisabeth af Mecklenborgs gods til hertug Gerd af Slesvig. Det er i øvrigt første gang, holstenske og slesvigske adelige var samlede i fælles anliggende.

Peter Stød nævnes som den eneste uden titelangivelse, og han anføres sidst i opremsningen, hvor han var den eneste repræsentant for Sønderborg-egnen.³ Han har imidlertid været væbner (latin »armiger«), hvilket fremgår 18. april 1400, hvor han sammen med sin hustru Catherina stiftede et vikarie (sidealter) til den hellige jomfru Marias alter i St. Jørgens kapel i Sønderborg.⁴

Overdragelsen omfattede gårde i Ragebøl (årlig ydelse 2 øre korn) og Dybbøl (1 øre) på Sundeved, Sjellerup (2 øre korn) og Notmarkskov (årlig ydelse 2 øre korn) på Als samt 3 ørtug land på Sønderborgs ubebyggede bymark (»campo Sunderborgh«), der årligt gav 6 øre korn. I Ulkebøl blev overdraget 2 gårde, besiddet af Nesse Topessen og Nisse Jespessen, der tilsammen ydede 6 øre korn årligt. Overdragelsen blev 1423 ud over vikariets evige præst, Johannes de Alkendorp, bekræftet af den slesvigske grev Gerd,⁵ hvilket kan forekomme besynderligt, eftersom størstedelen af ydelsen lå på Als, der i kirkelig henseende hørte under Odense stift (og dermed kongeriget), hvilket også blev præciseret i dokumentet.

Peter Stød er muligvis identisk med den Peter Stød, der i 1380'erne nævnes som borger og 1394 som rådmand i Ribe; 1454 fik en person af samme navn (muligvis søn eller sønnesøn) Ertebjerggård i forlening,⁶ og i begyndelsen af 1600-tallet nævnes en herredsfoged af samme navn i Nordborg. Noget kunne tyde på, at slægten gradvis er faldet tilbage til den almene bondestand.

Peter Stød har ikke efterladt sig synlige spor i lokalområdet, men det skal

bemærkes, at en gård ved udflytningen fra Ulkebøl i 1793 fik navnet »Støda-ger« efter den mark i nærheden af Sønderborg, gården kom til at ligge på.

En anden adelsmand fra Ulkebøl var Claus Petersen, der ejede gården Bagmose. Han må være identisk med den »Claues Peterson de terra Alse lande«, der omkring midten af 1400-tallet nævnes som medlem af St. Laurentii gildet i Flensborg,⁷ ligesom han også var medlem af St. Gertruds gildet i Flensborg,⁸ hvor han sammen med 7 andre medlemmer i 1464 bevidnede regnskabsaflæg-gelsen.⁹

Han må imidlertid være kommet i pengeforlegenhed, for i 1466 pantsatte han sin ejendom til forstanderne for St. Peters, St. Pauls og St. Erasmi vikariat ved St. Nicolai-kirken i Sønderborg for 100 mark lybsk.¹⁰ Gården ydede som de fleste brydegårde – en usædvanlig høj landgilde, nemlig 16 ørtug korn (hundrede år senere 5 ørtug byg og 11 ørtug havre).

Gården må have været befæstet, for i 1866 blev der i forbindelse med ombygningen af den nuværende gård Bagmose fundet en ca. 15 m bred og indtil 1 m dyb grav, der lå i en vinkel øst og vest for stuehuset.¹¹

Lavadelige som Peter Stød og Claus Petersen boede oftest i det lokalområde, hvor de havde deres gods. De har næppe adskilt sig væsentligt fra den almindelige bondestand.

En anden og betydeligt mere kendt adelsslægt med et befæstet anlæg i Ulke-bøl¹² var familien Holck. Selve slægten kan føres tilbage til 1300-tallet, og den har fra 1400-tallet haft besiddelser i sognet.

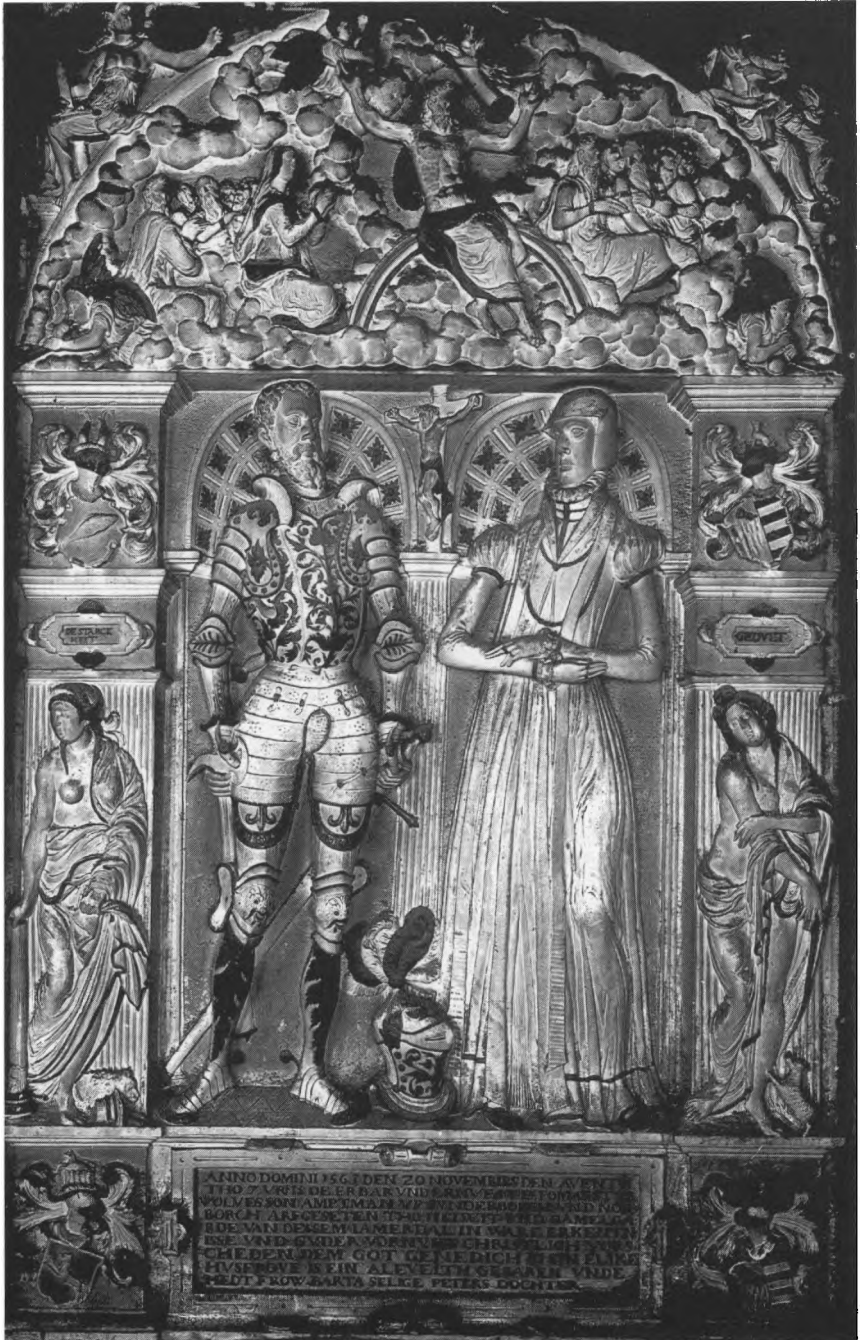
I en plovskatfortegnelse fra 1506¹³ nævnes Bertel Holck, der var den første i familien, der skrev sig til Rønhave, med 4 plove. Han var søn af Godske Holck, og hans brødre Hartvig (til Ballegård) og Wulf (til Mjelsgård) nævnes i samme fortegnelse med hhv. 7 og 14 plove.

Fra Hørup sogn kendes ingen egentlige adelsslægter, men fra en senere tid kan ses, at slægten Sture, der ejede såvel Gammelgård som Helvedgård, havde adskillige ejendomme i sognet. 1506 nævnes brødrene Wulf og Henrik, der var sønner af Thomas Sture, med i alt 42½ plove under de to hovedgårde.¹⁴

Endelig var der kongens gods. Selve krongodset (feudum) tilhørte monarken i egenskab af hertug af Slesvig, medens de gårde, kongen erhvervede på anden måde, blev besiddet som en kongerigsk enklave i hertugdømmet.

Således købte kong Hans den 14. juni 1507 bl.a. to gårde i Lambjerg og 2 gårde samt 1 kåd i Vollerup fra væbneren Niels Bjørnsen af Nielstrup.¹⁵ De to gårde i Lambjerg ydede hver 6 ørtug korn – de to gårde i Vollerup det samme tilsammen.

Og af Kirstine Jensdatter, enke efter Verner Pedersen, købte han bl.a. gårde beliggende i Lambjergskov, Hørupskov og Vollerup samt »Kymeres mølle-stædt«, der dog var øde.¹⁶

Og i jordebogen fra 1524¹⁷ nævnes 2 landboer i Vollerup, som kongen havde købt af Bertel Holck, samt en gård i Mjang, en i Mintebjerg og 3 i Majbøl, som kongen havde fået af biskoppen på Fyn. Ti år senere nævnes også en landbo i Ulkebøl, erhvervet fra Wulf Sture.¹⁸

Selv om mange mindre adelige ikke har efterladt sig spor i de bevarede arkivalier fra tiden før reformationen, må sammenfattende siges, at adelsgodset har haft et relativt begrænset omfang og typisk karakter af strøgods, der vanskeliggjorde hoveri, hvorfor »godsherskabet«, hvor godsejeren primært sadese på store hovedgårdsmarker, drevet af hovbønder, ikke var særlig udbredt. Fæsteforholdet var derfor et regulært jordlejeforhold (»grundherskab«), hvor godsejeren fortrinsvis fik betaling i naturalier.¹⁹ Således hedder det i biskoppen af Slesvigs jordebog 1509-15, at fæsterne på Als bragte kornet til havnen, hvorfra det blev fragtet ad søvejen til Slesvig. Landbrugerne skulle selv fragte kornet, men omkostningerne blev delt mellem landbrugerne og bispen.²⁰

Allerede 1354 fik ejerne af fæstegods i Sønderborg-området dog ret til bøder op til et beløb af 3 mark,²¹ hvilket var en af forudsætningerne for hovedgårdsdrift og godsherskab; den væsentligste forudsætning – samlede jordtilliggender – var dog endnu ikke til stede på reformationstiden.

Det kirkelige gods

Også den katolske kirke havde – som overalt i kongeriget og hertugdømmerne – gods i området. Dette gods var primært doneret som sjælegaver af adelige.

Den tidligste overdragelse af denne art må have fundet sted under kong Valdemar den Store, idet hans kansler, abbed Niels, der døde ca. 1234, overdrog sine besiddelser i Ulkebøl og Lysabild til domkapitlet i Slesvig; i Ulkebøl drejede det sig ifølge jordebogen fra 1352 om en ejendom på 1 otting samt 3 gårdsæder. I tiden omkring 1450 ydede den ene ejendom årligt 2 øre korn, de tre mindre hver 2 ørtug korn.²²

En anden tidlig overdragelse fra området blev foretaget i året 1306, hvor Mæ, enke efter Meinseth i Ulkebøl, skænkede Ryd kloster noget ikke nærmere specificeret jordegods – med en dengang almindelig klausul om, at det aldrig måtte afhændes!²³

I kongeriget har Kr. Erslev anslået, at kronens indtægter blev tredoblet efter inddragelsen af kirkegodset.²⁴ Der har dog næppe været så meget kirkeligt

Slægten Sture ejede hovedgårdene Gammelgård, Helvedgård og Østerholm og en del gårde i Horup sogn. Thomas Sture (d. 1563), som byggede Østerholm, fik 1569 denne fornemme gravsten i Notmark kirke, som hørte under Østerholm. Foto Nationalmuseet.

gods i hertugdømmerne, idet der i landsdelen dels var flere selvejere end i kongeriget, ligesom der allerede 1390 blev indført et forbud mod at testamenter gårde i byerne og på landet til kirken og de gejstlige.²⁵

Men som med så mange love var der naturligvis en vej uden om – man kunne f.eks. overlade godset i levende live til brug for kirken efter arveladerens død som ved Peter Støds nævnte overdragelse fra år 1400 til St. Jørgens kapel; det derved beliggende hospital nævnes første gang 1307 i forbindelse med en pengegave.²⁶ Kapellet lå som andre kapeller viet til den samme helgen – uden for bygrænsen.²⁷

I Sønderborg var der også en anden kirke, købmanskirken²⁸ viet til St. Nicolai, der i lighed med de til samme helgen viede kirker i nabobyerne Flensborg og Aabenraa lå placeret i byens udkant.²⁹ Her var der to altre, der var viet til hhv. St. Gertrud og St. Erasmi. Det førstnævnte alter nævnes at have fået jordegods fra de to slesvigske hertuger Valdemar V. Eriksson (død 1364) og Henrik (død 1375), der 1340-75 residerede i Sønderborg, og fik 1473 sine privilegier bekræftet af kong Christian I.³⁰ Bortset fra Claus Petersens pantsættelse 1466, kendes altrenes jordegods først fra en senere tid.

Også mange velhavende adelige valgte at »købe« et lukrativt præsteembede til en eller flere af sønnerne for derved både at sikre deres fremtid og samtidig muliggøre at der blev et rimeligt stort gårdtal til de øvrige. Således blev Peter Sture præst i det vel nok mest vellønnede embede på Als, Lysabild.³¹ Og Bertel Holck til Rønhave har åbenbart haft tilsvarende planer med sin søn Henrik, der 1523 i en alder af kun 18 år af pave Hadrian VI fik løfte om at få rådighedsretten til sognekirkerne i Sønderborg og Ulkebøl mod at han skulle lade sig præstevie inden 7 år.³² Han blev dog fem år senere indskrevet ved universitetet i Wittenberg, hvor han må være kommet i kontakt med kredsen omkring Martin Luther³³ – og herefter var han tabt for den katolske kirke.

De lokale kirker ejede også jordegods – ofte både inden- og udensogns. Der er dog ikke bevaret optegnelser over dette gods fra tiden før reformationen.

Specielt ved det kirkelige gods kan det i øvrigt på basis af de bevarede opgørelser være forbundet med vanskeligheder at afgøre ejendommenes omfang, idet der i jordebøgerne som regel kun nævnes, hvad der blev betalt i afgifter. Afgifterne kunne være landgilde for en stor eller lille gård, for en enkelt toft eller en ager – eller det kunne være for en mindre del af en ejendom, der ellers med hensyn til »herlighedsretten« hørte under kronen eller en adelsmand.

Reformationen og de ændrede ejerforhold

Der er skrevet meget om reformationen og om dens betydning for samfundsudviklingen, og i alle redegørelser fremstilles såvel kong Frederik I som hans søn, kong Christian III, som dybt religiøse mennesker, der havde de bedste intentioner for den gejstlige udvikling.

Reformationen betød imidlertid også, at landsherren blev øverste kirkefyrste, hvorved han fik rådighedsretten til det tidligere kirkelige gods. Det danske monarki befandt sig i årene efter kong Christian II's afsættelse 1523 i en dyb økonomisk krise, og man må erkende, at reformationen kom særdeles belejligt for den betrængte monark og hans økonomiske rådgivere. Det har utvivlsomt også haft sin betydning for nogle af de overvejelser, der blev gjort!

En del af det jordegods, der blev inddraget fra kirkerne, blev givet til efterkommerne af de adelige, der havde ydet gaver til kirkerne, medens kongen endvidere og ofte med rund hånd – forærede jordegods til andre adelige som tak for hjælp af den ene eller anden art. Således forærede kong Frederik I 1528 franciskanernes kloster i Flensborg til Mogens Gjøe,³⁴ og året efter bortgav kongen en gård, der havde hørt under St. Nikolai-kirken i Sønderborg, til Wolmar van der Herberge som tak for dennes tro tjeneste³⁵ – vel nok den første transaktion af den art i Fyns stift, hvortil øen Als havde hørt siden 1287.

Denne praksis synes dog ret hurtigt at være stoppet, idet reformatoren Martin Luther i 1536 tilskrev kongen og anmodede ham om at holde kirkegodset intakt, således at man derved kunne sikre indtægter til kirkernes vedligeholdelse og opretholdelse af klostrenes almennyttige formål.³⁶

Der kendes dog fortsat eksempler på, at kongen har givet årlige ydelser af kirkens gods til særligt begunstigede. Således tildelte kong Christian III i 1548 Magdalene Sture indtægten af 1 læst korn af Ulkebøl kirkes jord, hvilket hendes moder, Sofie Holck, der var en søster til Manderup Holck fra Barritskov og siden 1513 enke efter Claus Sture, havde haft før hende.³⁷

Ud over foræring og køb af adelsgods fik adelen også i noget omfang mulighed for at foretage mageskifter, hvorved der blev muligt at arrondere strøgodsset til samlede tilliggender, der muliggjorde en egentlig hovedgårdsdrift.

Der er som tidligere nævnt desværre ikke bevaret et fuldstændigt materiale over adelsgodsets omfang til forskellig tid, men tager man de oven for nævnte adelige, der bevisligt havde gods i Hørup eller Ulkebøl sogne og som nævnes ved opkrævningen af plovskat i 1506³⁸ og sammenligner deres afgifter med dem, der blev betalt 1534,³⁹ ses tydeligt en kraftig udvikling i det antal plove, der blev betalt afgift for:

1506 plove i alt:		1534 plove i alt:	
Wulf og Henrik Sture	42½	Wulf Sture	70
Hartvig Holck	7	Godske Holck	19
van der Herberge	5	Jg. og Wolmer v.d. Herberge	14
Bertel Holck	4	Bertel Holck	10

Tallene må ikke tages som absolutte størrelser. Da skattefortegnelserne ikke er specificerede, kan det ikke udledes, hvor de nyerhvervede gårde er beliggende eller hvorfra de er kommet, eller om der var tale om ejede eller forleuede gårde; således erhvervede Bertel Holck 1519 nogle gårde fra sin onkel, Mandrup Holck.⁴⁰

I 1550 efterkom Christian III i øvrigt Martin Luthers råd om at sikre almennyttige institutioner ved at oprette en fond, der skulle sikre løn til de ansatte i købstaden Sønderborg.⁴¹ Dette skete ved at overdrage årlige kornydelse fra et antal tidligere kirkelige gårde til pastoren, kapellanen samt skolemesteren i købstaden; specielt synes det, som om kapellanen (for Sjellerups vedkommende skolemesteren) har fået størstedelen af kornydelse fra de gårde, der halvandet århundrede tidligere blev overdraget af Peter Stød.

Denne tidlige overdragelse beviser også, hvilken bevågenhed kongen havde over for Sønderborg. Den langt større købstad Flensborg fik således først en tilsvarende overdragelse året efter.⁴²

I kongeriget har allerede Kristian Erslevs undersøgelser vist, at adelen fik relativt lidt udbytte af det inddragne kirkelige gods.⁴³ I hertugdømmerne der-

Rønhave på Kær-halvoen er gengivet på Heinrich Ottendorffs landkort 1655. Syd for gården ses en større og mindre sø. Det er resterne af den tidligere Kær vig, som hertug Hans d. Yngre med en dæmning lod adskille fra Allsund. Foto Det kgl. Bibliotek, jvfr. Jørgen Paulsen i *Fra Als og Sundeved* bd. 68.

imod fandt inddragelsen sted under kong Frederik I, og her fik adelen nok en større del af jorden. Frederik I havde reelt heller ikke andre økonomiske muligheder for at aflønne den adel, han var afhængig af, end ved at overlade dem dele af det tidligere kirkelige gods.

Adelens forøgede godsmængde samt mageskifter gjorde det muligt at etablere samlede jordtilliggender, der ved ægteskab kunne samles på færre hænder. Især hvor gårdene lå i umiddelbar nærhed af hovedgårdene, som f.eks. ved Rønhave, var der basis for en egentlig hovedgårdsdrift, hvilket dog ikke synes at have været almindeligt i Ulkebøl sogn. Sture's hovedgård »Gammelgård« lå således i Ketting sogn, og godsets besiddelser i Hørup sogn synes fortsat at have haft karakter af strøgods.

Heller ikke på kronens ladegård i Sønderborg synes der at have fundet hovedgårdsdrift af større omfang sted. I midten af 1530'erne høstede man årligt 3-4 last (å 24 ørtug) korn, mest rug, som bønderne ikke ydede i landgilde, men også byg og i meget begrænset omfang (1535) havre.

Af køer havde man 1535 og 1536 hhv. 62 og 65, der gav hhv. $4\frac{3}{4}$ og $4\frac{1}{2}$ tønder smør. Året efter nævnes et svinehold på over 1.000.⁴⁴

Ladegården havde på det tidspunkt endnu ikke noget egentligt navn, men benævnes blot »Vorwarck«,⁴⁵ og selv om man i 1542 betalte 12 tømrere i alt 110 mark 10 skilling for at bygge en ny lade,⁴⁶ er hovedgårdsdriften næppe blevet intensiveret af den grund – i ca. 1560 nævnes således en udsæd på 20 tønder (=ørtug)⁴⁷ korn og et kreaturhold på 30 køer og 50 får.⁴⁸

Udviklingen i gårdtal 1483-1543

De tidligste egentlige optegnelser om indbyggerne i Hørup og Ulkebøl sogne er skattefortegnelser.

Landsherren skulle oprindeligt »bede« om en ekstraordinær skat, og 1483 blev denne bevilget med 1 gulden (1 1/2 mark) pr. plov. Pengene gik til at indfri den gæld, kong Christian I havde til adelen i hertugdømmerne!⁴⁹ 3 år senere lød opkrævningen på 1 mark pr. plov. 1514 var taksten igen 1 gulden, og i de urolige år omkring borgerkrigen i kongeriget blev der opkrævet 1 mark i 1533, 2 gulden i 1533, i 1536 blev der opkrævet 2 gange 1 gulden. 1542 var satsen helt oppe på 4 gulden og året efter $3\frac{1}{2}$ mark pr. plov.

På basis af disse skattefortegnelser kan der udfærdiges opgørelser, der viser udviklingen i besiddere og driftsenheder (tabel 1), idet der flere steder optræder to ejere på nogle af driftsenhederne; dette tidligere ret almindelige forhold forsvinder kort efter år 1500, hvilket blev fremmet af lovgivningen.⁵⁰

Ligeledes kan der på basis af afgiftssatserne foretages en beregning, der viser, hvor mange plove, der blev betalt skat for (tabel 2). Sammenholdes disse

Tabel 1. Antal besiddere/driftsenheder i Hørup og Ulkebol sogne 1483-1543, beregnet på basis af plovskattefortegnelser

	1483	1486	1514	1533	1535	1536I	1536II	1542	1543
Hørupskov	6/5	5	4	5	4	5	5	4	4
Lambjergskov	12	11/10	5	5	5	5	5	5	5
Lambjerg			5	6	5	5	5	5	5
Mjang	10/9	12	7	7	7	7	7	7	7
Knarmose	2	2	2	2	2	2	2		
Majbøl	4	4	7	8	7	7	6	7	7
Mintebjerg	11/9	8	7	8	8	8	6	7	7
Hørup sogn i alt	45/41	42/41	37	41	38	39	36	35	35
Ulkebøl/Kær	24/22	28/25	19	19	18	18	18	17	17
Sundsmark	13	12	12	11	11	11	11	11	11
Vollerup	15/13	15	15/13½	17	16	16	15	16	16
Klinting	9/8	10/8	8/5	8	8	8	8	8	8
Ulkebøl sogn i alt	61/56	65/60	54/49½	55	53	53	52	52	52

to tabeller ses, at man fra 1530'erne fik det mønster, der i området kendes helt op til udskiftningstiden, nemlig at bol er lig med plov.

De Sønderborgske hertuger a. Hertug Hans den Yngre

I 1564 blev kong Christian III's yngste søn Hans hertug i 1/3 af kongens del af hertugdømmerne, hvilket fik stor betydning for Sønderborg-egnen. Hans

Tabel 2. Antal kontribuerende plove i Hørup og Ulkebol sogne 1483-154, beregnet på basis af plovskattefortegnelser

	1483	1486	1514	1533	1535	1536I	1536II	1542	1543
Hørupskov	5,9	6,1	3,0	5,0	4,0	4,5	4,5	4,0	4,0
Lambjergskov	13,4	15,8	4,8	5,1	5,0	5,4	5,4	5,0	5,0
Lambjerg			5,1	6,0	5,0	5,0	5,0	5,0	5,0
Mjang	6,3	8,5	6,8	7,0	6,6	6,0	6,7	7,0	7,0
Knarmose	5,0	5,1	2,3	2,7	2,4	2,3	2,3		
Majbøl	2,0	2,4	5,8	8,0	7,0	7,0	6,0	7,0	7,0
Mintebjerg	10,5	9,9	7,5	8,0	8,0	8,0	5,8	7,0	7,0
Hørup sogn i alt	43,1	47,8	35,3	41,8	38,0	38,2	35,7	35,0	35,0
Ulkebøl/Kær	31,5	32,6	20,2	19,8	18,0	18,0	18,0	17,0	17,0
Sundsmark	10,2	9,5	10,3	11,5	10,8	11,2	11,2	11,0	11,0
Vollerup	16,6	18,3	14,6	18,4	16,0	16,0	15,0	16,0	16,0
Klinting	10,8	12,1	6,8	7,9	8,0	7,7	8,0	8,0	8,0
Ulkebøl sogn i alt	69,1	72,5	51,9	57,6	52,8	52,9	52,2	52,0	52,0

hertugdømme kom til at bestå af Sønderborg og Nordborg amter, og desuden i Holsten byen og slottet Plön samt Ahrensbök kloster.⁵¹

Det gods, der blev overladt hertugen, er ikke på nogen måde specificeret, men det anføres,⁵² at det var med »aller Zubehörung, Herrligkeit und Gerechtigkeitt erblich zugetheilet und überwiesen«.

Hertug Hans var dog langtfra eneherre i området, hvor der fortsat var en talstærk adel, ligesom moderen, enkedronning Dorothea, havde indtægterne fra Als som livgeding indtil sin død i 1571.⁵³

På Als viste mangleterne ved overdragelsen i 1564 sig meget hurtigt, idet hertug Hans kun skulle overtage kronens gods på øen, medens moderen også havde haft indtægterne af kongens gods, dvs. det gods, kongen og hans forgængere havde købt eller mageskiftet sig til samt den tilbageblevne del af det gods, der var blevet inddraget fra den katolske kirke i forbindelse med reformationen.

Af dette gods havde dronning Dorothea i 1565 overdraget rettigheder resp. ydelser fra nogle gårde til det allerede eksisterende St. Jørgens hospital,⁵⁴ der i forbindelse med reformationen havde mistet størstedelen af sit eksistensgrundlag, således også indtægterne fra Peter Støds gårde. Efter dronningens død 6

Hans den Yngre og hertuginde Agnes Hedwig. Portrætmedaljer i Møntkabinettet i Gotha 1605. Foto i Historiske Samlinger.

år senere blev kongens gods henlagt under amtmanden i Nyborg, der også fik tilsynet med de kirkelige stiftelser.⁵⁵

For hertug Hans betød det, at han ud over en del ret spredt adelsgods også måtte acceptere kongens tilstedeværelse på Als. Da hertugen forsøgte at få retten til de kongelige undersåtters tjenesteydelser tilkendt, måtte han 1572 lide den tort at se sig fradømt retten hertil af Knut Clausen, »herredsfoged over landets ting«, herredsfoged Asmus Kate fra Als sønder herred samt 12 menige bønder, der meddelte, at deres »Huerdenst« altid var blevet lagt til Fyn med undtagelse af tjenerne under St. Gertruds alter samt kirketjenerne, der siden Manderup Holcks tid som amtmand i Sønderborg havde ydet arbejde til »dem Huse Sunderborch«. ⁵⁶ Dette vederlag har nok været med til at intensivere hertugens arbejde med at udvide sine besiddelser og sit jurisdiktionsområde.

I 1573 mødtes hertug Hans med sin broder, kong Frederik II, i Dronningborg ved Randers. Hertugen forsøgte at få »herlighederne« til kirkens gårde samt den gejstlige jurisdiktion over Als, hvilket kun lykkedes med hensyn til 15 landboer,⁵⁷ der havde hørt til den katolske kirke på Als og af kong Christian III var blevet henlagt til skolen i Sønderborg i 1550 under forbehold af »Hure, Denst, Veste, Bröche, Gerichte, Högest, middelst und Syders mit aller andern Herrligkeit wo de heden und Nahmen hebben«. ⁵⁸

Ordningen var imidlertid kun gældende »In dieser vorstehenden Erndten«, idet man ville afvente en uvildig kommissions beretning om forholdene; den gejstlige jurisdiktion over øen fik hertugen dog aldrig!⁵⁹

I slutningen af 1570'erne købte hertugen noget strøgods på Als og Sundeved, og da hertug Hans den Ældre af Haderslev døde 1580 uden at efterlade sig livsarvinger, skulle Frederik II og hertug Hans på den ene side dele arven med deres farbroder, hertug Adolph af Gottorp på den anden side. Sidstnævnte skulle have halvdelen, kongen en trediedel og hertug Hans en sjettedel. For hertug Hans blev resultatet, at han i 1582 fik tillagt Ryd og Reinfeld kloster, noget strøgods og et større pengebeløb.⁶⁰

Strøgodsset blev mageskiftet med kongen til erhvervelse af dennes rettigheder til de tidligere kirkelige gårde på Als,⁶¹ medens pengene bl.a. anvendtes til at købe Helvedgård og Gammelgård på Als af Hans Blome, der til gengæld fik forpagtning på Plön i 4 år for et meget favorabelt beløb af 1.500 mark pr. år.⁶²

Også de følgende år oftede Hertug Hans betydelige summer på at udkøbe adelen i sit hertugdømme, og i hhv. 1590 og 1600 lykkedes det ham at købe de to sidste egentlige hovedgårde på Als, nemlig Rønhave,⁶³ som han allerede havde forsøgt at erhverve i forbindelse med delingen efter hertug Hans den Ældre⁶⁴ og Søbo på Nordals, som han købte af Detlev von Rumohr⁶⁵ og

efterfølgende kaldte Rumohrsgård. I alt købte hertugen gods for langt over 700.000 rdlr., heri ikke beregnet de mageskifter, han foretog gennem årene.⁶⁶

Hertugen mødte imidlertid også modgang. I 1582 døde ca. 400 indbyggere i Sønderborg købstad af pest,⁶⁷ hvilket vel nok har svaret til godt 20% af byens daværende befolkning. Også købstadens omegn blev udsat for »den sorte død«, og landbrugsjorden på Als blev derfor i 1585 opmålt og på »ærlig måde frataget nogle og tillagt andre, ligesom der er sket forandringer på grund af befolkningens dødelige afgang«, som det hedder i en samtidig jordebog.⁶⁸ Dette havde imidlertid efter alt at dømme også den virkning, at hertugen kunne arrondere sine hovedgårde og egalisere undersåtternes afgifter.

b. Gårdnedlæggelser 1543-1602

Umiddelbart efter århundredskiftet havde hertug Hans samlet næsten hele Als, og en jordebog fra ca. 1602⁶⁹ giver sammenholdt med opgørelserne fra 1500-tallets første halvdel et billede af godsstrukturen under hertugen, jfr. tabel 3.

I de bevarede naturalieregnskaber anføres 3 bol i Majbøl og 1 i Miang at stamme fra biskoppen på Fyn⁷⁰, men på basis af pengeafgifterne i 1500-tallet kan man ikke altid se, om det drejer sig om et blandet tilhørsforhold, om et bol eller et kåd.⁷¹ I mageskiftet⁷² nævnes gårde dog med betegnelsen »Höfe«, medens personer, der nævnes uden angivelser og kun betalte mindre afgifter (typisk 6 sk. jagtpenge og 2 favne træ) er tjenere med et »blandet« tilhørsforhold og inkluderet i hertugens oprindelige gods. De er derfor ikke medtaget i tabellen.

I Ulkebøl sogn kan de enkelte driftsenheder i stort omfang identificeres fra 1543 på basis af uændrede pengeydelse. I Hørup sogn har der imidlertid fundet en større egalisering sted, således at kun selvejernes pengeydelse er uændrede i perioden; der kan derfor også være gårde, der henregnes til en anden landsby end oprindelig.

Hørup

I Hørup angiver tabel 3, at to bol er forsvundet fra 1543 til 1602, men det kan ikke afgøres, hvilke det drejer sig om, eller om det er en følge af egaliseringen. To af de syv bol, der blev erhvervet 1584 betalte således kun 3 ørtug korn hver, hvilket er omkring halvdelen af, hvad de andre ydede.

Lambjerg/Lambjergskov

I Lambjerg nævnes 1602 i alt 9 landboer (inkl. Bendiktris, der havde hørt under Gammelgård) med pengeydelse.

Tabel 3. *Opgørelse over hertug Hans den Yngres godskompleks i Hørup og Ulkebøl sogne ca. 1602*

	Hørup			Lambjerg			Mjang			Majbøl		Majgård	Mintebjerg			Ulkebøl/Kær			Sundsmark			Vollerup			Klinting	
	B	L	K	B	L	K	B	L	K	L	K	L	B	L	K	B	L	K	B	L	K	B	L	K	L	K
Status 1543	2	2	?	4	6	?	2	5	?	7	?	0	5	2	?	9	8	?	6	5	?	9	7	?	8	?
- heraf fået af biskopen på Fyn							-1			-3																
1578																										
Benedikt Ahlefeld																1	1									
9.12.1579																										
Frederik II (Ryd Kloster)										1																
6.1.1584																										
Hans Blome (Gammelgård)	7	4		1	2		2			5		3	6	4		2	1									
6.3.1584																										
Nyborg amt	2			2			1			4			2													
St. Gertruds alter				1			1						1													
St. Erasmi vikariat																1	1		1							
Kaplenigods (katolsk kirkegods)		4			2																				1	
1585																										
Jørgen Blome					2																					
1585																										
Baultzer Karberg (Ulkebølgård)																6	10									
6.1.1590																										
Hans Blome (Rønhave)																14	16								1	
1590																										
Detlef Rumohr								1								1										
1600																										
Henning Meinstorf																2									1	
I alt	2	11	8+	4	10	6+	2	9	0+	14	0+	3	5	11	4+	9	35	30+	6	6	0+	9	8	2+	8	0+
Status 1602	2	9	14	4	10?	10?	2	11?	3	13	2	2	5	10	9	8	34	35	6	6?	8	9	7	5	8	1
Nedlagt 1543-1602		2		0				-2		1		1		1	-	1	1	-	0	-		1			0	

Regnskabet omhandler kun driftsenheder, der betalte pengeafgifter, og da der på et senere tidspunkt nævnes et bol, der udelukkende betalte naturalieydelser, synes alle bol fortsat at være intakt.

Et af bolene blev dog drevet af alle indbyggere i fællesskab, og da en kådner betalte 12 skilling i afgift for »et halvt øde bol«, lader det til, at en ødegård er blevet gjort til et kåd, medens jorden er henlagt under hovedgården eller fordelt mellem de andre bol, som det også kendes fra Sjælland.⁷³ Ødelæggelsen må dog have fundet sted, længe inden hertug Hans overtog alle gårdene.

Mjang

I Mjang nævnes der 1602 i alt 10 landboer. Det synes imidlertid, som om et bol ekstra har været midlertidig ubesat, idet der på et senere tidspunkt nævnes 11, jfr. neden for, og noget tyder derfor på, at der er »opstået« to nye bol inden år 1602. De kan være overført fra Hørup.

Majbøl

I Majbøl synes der at være ødelagt ét bol, men af de 4 bol, der nævnes 6. marts 1584, var det ene delt mellem to landboer (den ene betalte for 1 1/2 bol, den anden, der 1571 nævnes som hertug Hans' tjener,⁷⁴ har muligvis været en kådner). Altså ingen ødelæggelser under hertug Hans den Yngre.

Majgård

I Majbøl er det »lille« bol, der kun ydede 3 ørtug korn i landgilde, blevet nedlagt mellem 1584 og 1602.

Mintebjerg

I Mintebjerg er det tilkøbte allodialgods intakt 1602, og det bol, der savnes 1602 må således findes blandt de to oprindelig kongelige bol eller blandt kirkegodset.

Ulkebøl/Kær

Landsbyen Kær nævnes første gang 1573,⁷⁵ men gårdene i landsbyen nævnes ofte under Ulkebøl, med hvilken man havde mark- og dyrkningsfællesskab indtil udskiftningen. Alle driftsenheder i de to landsbyer er blevet henlagt under hovedgården Rønhave, hvortil der ikke hørte landbrugere fra andre landsbyer.

I Ulkebøl/Kær er der 1602 forsvundet ét selvejerbol, idet det anføres, at Jørgen Koch's bol er øde og henlagt til hovedgården Rønhave, og det samme anføres ved et af de fæstebol, hertugen havde overtaget efter Holck'erne, nemlig Hans Clausen.

Selvejerbolet var det i de to sogne, der ydede den laveste afgift på reforma-

tionstiden, medens Hans Clausen ved overtagelsen i 1590 nævnes med den laveste afgift af de 5 bol i Ulkebøl (kornafgiften androg 2/3 af de andres).

De i forbindelse med erhvervelsen af Rønhave nævnte 3 bol i Skovhuse ses ikke nævnt i jordebogen og må derfor være henlagt under hovedgården.

I Ulkebøl kirkes ældste regnskabsbog, udarbejdet 3 måneder før hertug Hans købte Rønhave af Hans Blome, nævnes ingen af de fire landboer, som optræder i skødet, men som 12 år senere var øde. Gårdene må derfor allerede have været øde ved hertugens overtagelse af hovedgården, og hertug Hans har derfor reelt ikke – som det hedder i traditionen – nedlagt landsbyen som sådan!

Kirkegodset kan som nævnt ikke bestemmes entydigt, men i forbindelse med arronderingen synes der at være henlagt kirkeligt gods under skolen og St. Jørgens hospital fra Sønderborg købstad til Ulkebøl, jfr. således, at den landgilde, der hhv. 1550 og 1565 nævnes betalt af 4 resp. 1 person i Sønderborg⁷⁶ senere betales af indbyggerne i Ulkebøl,⁷⁷ og disse gårde synes at være erhvervet sammen med Ulkebølgård; et bol forblev dog til disposition som tjenestejord for borgmesteren i Sønderborg og er ikke indregnet i det boltal, der nævnes 1602. Ulkebøl sogn synes således at have fået sit areal udvidet på Sønderborgs bekostning i forbindelse med arronderingerne.

Alt i alt har hertug Hans således kun nedlagt et lille selvejerbol. Yderligere 4 landboer under Rønhave er forsvundet, før hertugen fik rådighed over hovedgården, men når der i tabel 3 kun anføres netto én landbo som ødelagt, skyldes dette dels tilgangen af bol fra Sønderborg samt at den tidligere kirkelige gård Bagmose – som også traditionen vil vide⁷⁸ – er blevet delt i to. Altså er »kun« ét selvejerbol og (netto) ét fæstebol blevet ødelagt.

Sundsmark

I Sundsmark nævnes kun selvejere i 1602, idet jordebogen kun angiver pengeafgifterne, og ingen af fæsterne betalte penge på reformationstiden. Men i et regnskab over, hvor mange svin, indbyggerne på Als måtte have gående på Kegnæs, nævnes 11 bolsmænd,⁷⁹ og i Ulkebøl kirkes tiendereregister fra 1589⁸⁰ er tallet 10 ekskl. det bol, der hørte til St. Jørgens hospital.

Det ser derfor ud til, at ét bol er forsvundet. Det må være en selvejer, der ikke har været i drift, men som alligevel anføres i skattefortegnelsen med Hans Nielsen som besidder. Det var således endnu 1602 ikke nedlagt, men holdt i »reserve«, jfr. neden for.

Vollerup

I Vollerup savnes 1602 én driftsenhed. Den nævnes 1543 at være besiddet af Hans Jepsen, der ifølge landgildefortegnelsen betalte 10 skilling for en toft og således ikke for et helt bol. Altså formentlig ingen ødelæggelser.

Klinting

Traditionen siger, at da der engang forsvandt et stykke flæsk på Sønderborg slot, fik hertug Hans mistanke til indbyggerne fra Klinting, der havde gjort hoveri på slottet. En bolsmand, der hed Brock, var lovlig undskyldt, idet han havde været syg, men de øvrige syv⁸¹ blev hængt som straf for tyveriet. Af landbrugernes jord oprettede han Sønderborg ladegård. Næste forår skulle kødet være fundet i voldgraven omkring slottet, hvorfor hertugen angrede ved at bygge de tre ens udseende kirker i Adsbøl i Sundeved, Nykirke i Angel og Kegnæs på Als.

Efter kornafgifterne at dømme har de 8 bol i Klinting været større i senmiddelalderen end i tiden efter hertug Hans, hvor de også er blevet egaliserede med en ret lille kornydelse. Selve boltallet nævnes ikke i regnskabet fra 1602, men i det to år yngre svineregnskab⁸² anføres 8 personer, hvoraf ingen hed Brock(!) og som havde i alt 85 svin gående i skoven ved Stenholt. De anføres som »kådner«, men bliver i yngre regnskaber betegnet halvbolsmænd. Dette tal synes ikke at bekræfte overleveringen, selv om ladegårdens arealer nok er blevet udvidet på landsbyens bekostning. Måske var dette baggrunden for sagnet.

Hovedgårdene

Medens alle bolsmænd og kådner i Ulkebøl/Kær som nævnt er blevet henlagt under Rønhave, er alle øvrige indbyggere i Ulkebøl og Hørup sogne henlagt under »Sønderborg len«, der også omfattede indbyggere i Vibøge, Taskland, Vibæk, Sarup, Lebøl og Pommersgård; hovedgården synes endnu ikke i 1602 at have haft noget navn.

Efter gennemgangen må konkluderes, at der i perioden 1543 til 1602 er nedlagt ét af de 37 selvejerbol i området, medens netto mindst 3 (i Mintebjerg, Majgård, Ulkebøl) og højst 7 af de mulige 125 fæstebol er blevet ødelagte. Det svarer til en ødelæggelsesprocent på mellem 2 og 5. Ingen af ødelæggelserne kan entydigt tilskrives hertug Hans og kan være foregået, inden han har fået dispositionsretten til området i 1571. Ifølge hertugens jordebog fra 1602 nævnes kun 2 bol direkte at være ødelagt og henlagt under Rønhave – og dette tal kan udmærket være korrekt!

Nedlæggelserne har således ikke været af et for tiden ret stort omfang, og der kan ikke ses at være foretaget nedlæggelser af bol, der var besat og i drift, som det var almindeligt i kongeriget og som traditionen på Als vil vide det.⁸³ De bol, der entydigt ses at være nedlagt, synes at have været enten ubesættelige eller små og urentable.

c. Hertugdømmet Sønderborg 1622-67

Hertug Hans døde 1622, og hans hertugdømme blev delt mellem 5 af sønnerne, hvorved der opstod 5 små hertugdømmer, nemlig Plön, Glücksburg, Ærø, Nordborg og Sønderborg. Sidstnævnte gik til den næstældste af sønnerne, Alexander, der var født 1573. Han giftede sig 32 år gammel med Dorothea af Schwartzburg, en niece til grev Johan den Ældre af Oldenburg. Hertug Hans var oprindelig imod ægteskabet, og Alexander fik kun tilsagn om en fast, årlig apanage fra faderen, såfremt ægteparret holdt sig borte fra faderens område! Alexander bosatte sig derfor i nærheden af Minden i Westfalen, hvor han købte herregården Beck.

Apanagen fra faderen var imidlertid ikke tilstrækkelig til at familien kunne opretholde en efter deres forhold rimelig levestandard (der var i ægteskabet 11 børn, alle født i Beck – hertug Hans havde 23!), og Alexander forsøgte derfor at erhverve flere penge ved indtægter fra godsets drift.

Inden hertug Hans døde, bedredes forholdene mellem fader og søn, og måske på grund af Alexanders store børneflokk fik han tildelt hertugdømmet Sønderborg, der nok var det største af de fem små hertugdømmer og som gav et årligt afkast på ca. 20.000 dalere i faste pengeydelse, hvortil kom retsbøderne og naturalieydelse.

Hertug Alexander havde imidlertid allerede inden faderens død måttet låne for at kunne opretholde en hertugelig levestandard, og han nåede ikke at afvikle denne gæld, inden han døde i maj 1627.⁸⁴

Han havde dog åbenbart erkendt sine problemer, for i sit testamente⁸⁵ bestemte han, at hertugdømmet Sønderborg ikke skulle deles mellem de 6 sønner, men udelt gå i arv til den ældste, hertug Hans Christian, der dog ikke måtte gifte sig, inden gælden var afviklet, ligesom han måtte respektere, at moderen skulle forestå hertugdømmets drift.

Undersåtterne har næppe mærket nogen forandring i hofholdningen på Sønderborg slot, men allerede samme år, som Alexander døde, synes ulykkerne at være brudt ud.

Den danske konge, hertug Alexanders fætter Christian IV, havde i vinteren 1625 mod rigsrådets ønsker og i sin egenskab af hertug af Holsten, meldt sin deltagelse i 30-års krigen – en krig, som hertuginde Dorothea forsøgte at holde sig ude fra ved at erklære sig neutral, selv om hendes sympatier nok skulle findes på kejserens side; hendes broder var således officer i Tilly's hær.⁸⁶

Men over for den danske konge beklagede hun dybt sin akutte pengemangel og sin skrøbelighed – to forhold, der uden tvivl var sande⁸⁷ og skulle tjene til undskyldning for Sønderborgs neutralitet.

Da de kejserlige tropper under Tilly og Wallenstein besatte Slesvig, måtte

hun i 18 uger give tropperne husly, og da de ikke fik sold, men deres underhold var overladt til befolkningen,⁸⁸ kan man levende forestille sig, at bøndernes ydelser primært er gået til besættelsesmagten.

1628 blev et skib med korn fra Sønderborg, der var bestemt for salg i Lybeck, ydermere beslaglagt af kongelige skibe, der vel med rette mente, hertuginde konspirerede med de fjendtlige, kejserlige tropper.⁸⁹

For at bevise deres loyalitet over for den danske konge måtte indbyggerne på Als affinde sig med at yde indkvartering og underhold til de kongelige tropper efter at Wallensteins regiment i juni 1629 endelig havde forladt området.⁹⁰ Og denne belastning har ikke været af mindre omfang end de 4 dalere pr. plov ud over naturalier og tjenesteydelser, som Wallenstein i sin instruks af 26. oktober 1628 havde fastsat!⁹¹

Lederen af de danske tropper var i øvrigt oberst Henrik Holck,⁹² der var søn af den Detlev Holck,⁹³ der sammen med sine brødre i sin tid havde ejet Rønhave.

Bønderne kunne i disse år ikke yde de fulde afgifter, og hertugdømmets ekstraordinært store udgifter sammenholdt med de stærkt reducerede indtægter betød, at gælden voksede stærkt og ikke – som tilstræbt af hertug Alexander – blev nedbragt.

Hertugfamilien enedes derfor i 1633 om, at Hans Christian skulle fritages for faderens testamentariske bestemmelser. I stedet skulle han overtage ledelsen af hertugdømmet mod at udbetale 1.000 dalere årligt til hver af sine fem brødre, yde søstrene forplejning og en standsmæssig medgift ved deres evt. ægteskab, samt lade moderen få »den lille ladegård ved Sønderborg«, frit ophold på slottet og 2.000 dalere årligt. Og året efter kunne den unge hertug gifte sig med Anna, der var datter af grev Anthon af Delmenhorst.⁹⁴

De store ydelser til de mange søskende sammenholdt med den tyngende gældsforpligtelse blev begyndelsen til enden for hertugdømmet, der i 1633 havde en gæld på godt 127.000 dalere.⁹⁵ Dette forhold blev forstærket under Torstenssonskrigene 1643-45, hvor hertugdømmet atter forsøgte at bevare neutraliteten ved at købe sig fri for belejring fra svensk side, men da den danske kongemagt i februar 1645 forsøgte at fordrive svenskerne fra Jylland, blev Als påtvunget indkvartering af 14 kompagnier kongeligt rytteri, der blev på øen i 4 uger til stor belastning for undersåtterne – og til stor irritation for den svenske flåde, der krævede en månedlig kontribution for at fritage hertugdømmet fra at lide overlast.⁹⁶

I forhold til indbyggerne i det øvrige Slesvig må indbyggerne på Als dog siges at være sluppet lempeligt fra krigen. For at skåne de dele, der havde lidt større overlast, blev Als påtvunget indkvartering af kongeligt rytteri i 16 uger,

hvertil kom de af landdagen bevilgede ekstraskatter, som hertugen dog nægtede at betale.⁹⁷

Hans Christian døde allerede 1653 i en alder af kun 46 år. Hans ældste søn, Christian Adolf, var kun 12 år gammel, og moderen måtte derfor forestå ledelsen af det lille og stærkt forgældede hertugdømme.

Fire år senere kom det imidlertid på grund af forholdene i kongeriget til den næste krig mod svenskerne, og selv om enkehertuginde Anna forsøgte at opnå neutralitet, måtte hun sidst på året 1657 åbne sit hertugdømme for belejring af svenske tropper, der ifølge et sagn som eneste sold fik lov til at plyndre øens befolkning i tre dage.⁹⁸ Endvidere måtte landbrugerne yde kost til de ca. 2.000 mand⁹⁹ og deres nok mere end 1.200 heste.¹⁰⁰

Belejringen varede indtil december 1658, hvor øen blev erobret af de danske allierede, de polske og brandenburgske hjælpetropper, der dog ikke var mildere i deres behandling af undersåtterne, end svenskerne havde været det.¹⁰¹

Således beretter en samtidig kilde, at de allierede plyndrede selv fattiggården, hvor der efter deres indfald hverken var ko eller kalv, kedel eller gryde tilbage. Heller ikke landbrugerne var i stand til at yde noget korn, hvorfor man havde været nødsaget til at købe brød og øl hos bagere og bryggere.¹⁰²

Landbrugerne forsøgte ofte at slippe for plyndringerne ved at sprede halm og fjer på gårdspladsen for at det skulle se ud, som om de allerede var blevet plyndret, og endnu op i nyere tid har man flere steder kunnet fremvise spor af sabelhug og geværkugler i døre og bjælker, der vidnede om svenskekrigen.¹⁰³ De tre sidste dage, polakkerne var på øen, fik de lov til at plyndre øens befolkning, der dog kunne købe sig fri for godt 70 dalere pr. bol.¹⁰⁴

Indkvarteringen blev afløst af danske tropper og varede indtil marts 1662 – primært fordi den danske kongemagt ikke havde råd til at betale for tropperens underhold!¹⁰⁵ I krigens spor fulgte en sygdomsepidemi, og sommeren 1661 gav tørke og misvækst med deraf følgende hungersnød.¹⁰⁶

Samme år overtog den knap 20 årige hertug Christian Adolf styringen af hertugdømmet, hvor de fleste af aktiverne efterhånden var pantsat til adelige långivere, således at han reelt kun ejede slottet og indtægterne af købstaden Sønderborg. Næsten håbløst blev det året efter, hvor panthaverne¹⁰⁷ i »den store ladegård bag slottet, Langenvorwerck«, der var hovedlen i hertugdømmet, ville have ladegården udlagt til ejendom, såfremt hertugen ikke betalte sin gæld.¹⁰⁸

Hertugen stod herefter med store skattekrav fra den siden 1660 enevældige danske konge, fra långiverne, der havde pant i alle aktiver og indtægtskilder og fra sine nærmeste frænder, repræsenteret ved sin grandonkel, hertug Ernst Günther (stamfader til de augustenborgske hertuger), der krævede ikke-betalte årspenge!¹⁰⁹

Hertug Ernst Günther (1609-89) er den augustenborgske hertugfamilies stamfader. Efter Sønderborg-hertugens konkurs 1667 kunne han udvide sine besiddelser og bygge det første Augustenborg, opkaldt efter hustruen Augusta af Glücksborg.

Resultatet af en i februar 1664 nedsat likvidationsdomstol var nærmest givet på forhånd, og den 22. november 1667 blev hertug Christian Adolf fradømt sit hertugdømme, hvis hovedgårde blev udlagt til kreditorerne.¹¹⁰ Hertugdømmet var erklæret konkurs!

d. Ændringer i besiddelsestal 1602-1670

Der er heller ikke fra hertug Hans' efterkommere bevaret noget komplet arkiv, der kan belyse udviklingen inden hertugdømmets konkurs. De eneste fortegnelser over de til lenene hørende landbrugere er to ens pengeregnskaber fra hhv. St. Hans 1642 til St. Hans 1643 og fra denne dato videre til St. Hans 1644¹¹¹ – i det følgende benævnt 1643. De synes pålidelige og nævner også evt. naturalieydelse, der er omregnet til penge, ligesom de giver en del oplysninger om nedlæggelser og nye brug. Endvidere haves et regnskab over penge og naturalier, der på basis af besiddernes navne kan tidsfæstes til ca. 1671,¹¹² hvor hovedgårdene efter at have været udlagt til kreditorerne atter er kommet under kronen.¹¹³

Disse to regnskaber er i tabel 4 sammenholdt med bol- og kådtallet fra 1602, jfr. ovenfor, og kan give følgende billede af ændringer i antal driftsenheder:

Tabel 4. Opgørelse af driftsenheder i Hørup og Ulkebøl sogne 1602-71

		1602	1643	1671
Hørup	B	2	2	2
	L	9	8	8
	K	14	16	25
Lambjerg	B	4	4	4
	L	9	9	10
	K	10	8	9
Mjang	B	2	2	2
	L	10	11	11
	K	3	5	4
Majbøl	L	13	12	12
	K	2	3	6
Majgård	L	2	0	
Mintebjerg	B	5	4	4
	L	10	8	8
	K	9	11	16
Hørup sogn i alt	B	13	12	12
	L	53	48	49
	K	38	43	60
Ulkebøl/Kær	B	8	8	8
	L	34	34	34
	K	35	33	35
Sundsmark	F	0	1	1
	B	6	6	5
	L	6?	5	5
	K	8	9	10
Vollerup	B	9	9	9
	L	7	6	6
	K	5	8	8
Klinting	L	8	8?	8
	K	1	1	1
Ulkebøl sogn i alt	F	0	1	1
	B	23?	23	22
	L	55?	53?	53
	K	48	51	54
Hele området i alt	F	0	1	1
	B	36	35	34
	L	106?	101?	102
	K	86	94	114

F: fribol L: landboer B: bol K: kåd

Hørup

I Hørup nævnes 1643, at Nis Jørgensens bol er øde og jorden fordelt mellem de 8 øvrige landboer. Bolet må være nedlagt mellem 1638 og 1643, idet vilkårsbrevet fra førstnævnte år nævner, at der var 11 bolsmænd i landsbyen.

I Hørup er der i 1631 bygget et nyt kåd, der er »zum windtmühlen hause bei der Mühlen verordnet«, ligesom et kåd på en andens grund nævnes – et såkaldt bondekåd, der i en senere tid blev kaldt et inderstested! I 1671 nævnes 25 kåd, hvoraf de 24 angives at være præstekåd.

Lambjerg/Lambjergskov

I Lambjerg synes det, som om der er oprettet et bol mellem 1643 og 1671, men da de to førstnævnte boltal er angivet på basis af et pengeregnskab og det tredje på basis af et kombineret penge- og naturalieregnskab, ifølge hvilket et enkelt bol ingen pengeafgifter ydede, er tallet reelt uændret i perioden. Gennem hele perioden er en af de nævnte landboer øde, og hele landsbyen betalte en mindre afgift for bolet.

I 1602 betalte en enkelt kådner for »die halbe wüste stelle«, men dette og to andre kåd synes at være forsvundet 1643. I 1627 er der opbygget et nyt kåd, og mellem 1643 og 1671 er tallet atter forøget med et enkelt.

Mjang

I Mjang nævnes der ét bol mere end 1602, hvor tallet i pengeregnskabet synes at have været for lavt, jfr. ovenfor. Kådtallet er (netto) steget med ét, der blev oprettet i 1633 »bei der vohlen Koppell zu Gammellgarde«.

Majbol

I Majbøl er der forsvundet et fæstebol mellem 1602 (eller rettere 1604, hvor 13 landboer havde deres svin gående i skovene på Kegnæs)¹¹⁴ og 1643. Det er gjort til et kåd, og mellem 1643 og 1671 er endnu tre kåd oprettet.

Majgård

I Majgård er der i 1602 to bol tilbage, som i sin tid hørte under Gammegård. Det ene blev efter Melchor Sørensen beboet af hertug Ernst Günther (født 1609), en yngre søn af hertug Alexander, for i 1640 at blive omdannet til hovedgården Majbølgård, hvorved også det andet bol i landsbyen blev nedlagt og dets jorder henlagt under den nyoprettede hovedgård.

Mintebjerg

Også Mintebjerg mærkede oprettelsen af Majbølgård. Et selvejerbol og to fæstebol blev i 1640 på hertugens befaling gjort til kåd, medens jorden blev henlagt under hovedgården. Den ene fæstebonde, der blev gjort til kådner, hed Melchor Sørensen, og meget kunne tyde på, at han først har måttet vige bolet i Majgård til fordel for den regerende hertugs onkel for at få et bol i Mintebjerg, som nogle år senere blev gjort til et kåd. En hård skæbne, der dog

ikke er ukendt fra kongeriget!¹¹⁵ Også fire kåd blev ødelagte og henlagt under Majbølgård.

I Mintebjerg var der i 1643 11 kåd, hvoraf de tre som nævnt var tidligere bol. Endvidere nævnes et kåd at være et nyt bondekåd. Da fire kåd som nævnt er henlagt under hovedgården, er der tale om yderligere to kåd, oprettet efter 1602 – muligvis i 1625, hvor to af kådnerne nævnes at have fået særjord tillagt. I tiden 1643-71 er tallet steget med yderligere 5 kåd.

Ulkebøl/Kær

I tiden efter 1543 var Ulkebøl/Kær den landsby i området, der blev mest berørt af hovedgårdsomlægningerne, og det er derfor ikke så mærkeligt, at landsbyen har fået lov til at få ro – der er netto ikke sket nogen ændring i tiden 1602-71, idet dog to kåd synes at have været ude af drift i en periode.

Sundsmark

I Sundsmark blev et fæstebol, der hørte under St. Jørgens hospital, forvandet til fribol, hvilket skete på en lidt besynderlig måde: Bolet blev 1626 beboet af Hans Frost, men det havde tidligere hørt under Sønderborg, hvor Jobst Petersen og Claus Lauersen (to tidligere borgmestre i købstaden) havde haft bolet. Hertug Alexander solgte (med samtykke fra sin hofpræst, provst Equardi Heshusy, samt inspektør og forstander for fattigkassen) gården til amtsforvalter Hans Jebsen for 2.000 lybske mark inklusive fritagelse for alle afgifter (bl.a. 13 ørtug korn). Med i handelen solgte hertugen også en dam, beliggende »unter dem Galgenbergen damb« (formentlig Mølle-dammen) for 500 lybske mark et meget højt beløb, når man tager i betragtning, at Hans Jebsen tidligere havde haft dammen til en årlig afgift (»Haur«) af 4 mark.¹¹⁶

I Sundsmark er der i perioden nedlagt et selvejerbol, nemlig dét, der i 1602 betalte den laveste ydelse. Det er i 1602-jordebogen anført at være besiddet af Hans Nielsen, men om ham siger Ulkebøl kirkes restanceliste fra 1589, at »manden er død og børnene tigger«, hvorfor han ikke er nævnt i tiendelisten.¹¹⁷ Bolet har derfor nok allerede på den tid været ude af drift, og ifølge et tingsvidne fra 1634¹¹⁸ er der indgået aftale om, at bolsmændene i Vollerup fik brugsretten mod at græsse ét kræ årligt for sundsmarkerne. Bolet har altså ligget øde i over 80 år, inden der er blevet slettet af jordebogen!

Vollerup

I Vollerup er et enkelt bol nedlagt 1631, jorden fordelt mellem de øvrige landboere – og der er oprettet to kåd i stedet. Desuden synes endnu et kåd oprettet mellem 1602 og 1643.

Klinting

I Klinting har der ikke været ændringer i perioden.

I perioden 1602-71 er der således nedlagt to af de 36 selvejerbol i området, men kun det ene (i Mintebjerg) har været i drift.

I såvel Vollerup og Majbøl synes et øde bol at være gjort til et kåd, og i Hørup er et enkelt øde bol nedlagt – og dertil kommer de fire fæstebol i Majgård og Mintebjerg, der blev nedlagt for at oprette hovedgården Majbølgård 1640, og som alle var i drift.

For såvel bønder som landboer betød dette, at 6% af alle driftsenheder i perioden 1602-71 er blevet ødelagt – altså væsentligt mere end under hertug Hans den Yngre.

I hele perioden 1543-1671 er der således forsvundet 3 bønder og formentlig mellem 10 og 14 landboer svarende til 8-10% af områdets bol; der blev ikke foretaget yderligere ødelæggelser inden udskiftningen godt 100 år senere.¹¹⁹

For kongerigets vedkommende er Gunnar Olsen kommet til det resultat, at der fandt flere nedlæggelser af bondegårde sted i Jylland end andre steder i landet i perioden 1550-99, og at der i perioden 1525 til 1774 på landsbasis er nedlagt mindst 4,4% af alle bondegårde i forbindelse med hovedgårdens oprettelse eller -udvidelse.¹²⁰ På basis af forholdene på Fyn har Erland Porsmose skønnet, at – såfremt også andre nedlæggelsesformer medregnes – tallet er for lavt og nok snarere skal forhøjes til 7½% for den nævnte periode.¹²¹

Nedlæggelserne i de to sogne Hørup og Ulkebøl ligger derfor en smule over landsgennemsnittet, hvilket krige og besættelser har været medvirkende til. Men det synes, som om der har hersket hårdere forhold under hertug Hans' efterkommere end under den hertug, der om nogen er blevet karakteriseret som en bondeplager! Det er imidlertid påfaldende, at udviklingen med hovedgårdsoprettelser i området nok har været et århundrede forud for det øvrige land.

Hertugtidens betydning for landbrugerne i Hørup og Ulkebøl sogne

Tiden under de sønderborgske hertuger betegnes almindeligvis som et meget mørkt kapitel i historiebøgerne, hvor specielt hertugdømmets stamfader, hertug Hans den Yngre, har fået et selv for en godsherre meget dårligt eftermæle. Han karakteriseres således almindeligvis som en tyrannisk bondeplager, der under sine rideture udpegede de gårde, der skulle henlægges under hovedgårdene.¹²²

Som det fremgår af ovenstående, har der da også fundet en del nedlæggelser af bol sted i området, men kun i forbindelse med etableringen af Majbølgård er i gangværende driftsenheder (5 bol og 4 kåd) blevet ødelagt endda 18 år efter hertug Hans' død. I alle andre tilfælde synes der at være tale om landbrug, der lå øde eller må siges at have været små og urentable.

En stor del af de ødelagte øde bol er blevet henlagt under hovedgårdene. De kan næppe være udpeget under hertugens rideture, idet de lå i fællesskab og det må derfor formodes, at jorden i stedet er blevet omrebet og altså »flyttet« til andre agre, for at hovedgårdene kunne blive arronderet og få jord i nærheden.

Således betaltes afgifterne til skolen og til St. Jørgens hospital efter hertugdøden af flere fæstere end oprindeligt fastsat i gavebrevene, ligesom også Sønderborg ladegård senere i tiden måtte betale for jord, der oprindeligt havde hørt til skolen.¹²³

Ligeledes har hertug Hans fået skyld for at have gjort bønder til kådnere,¹²⁴ hvilket ikke var ualmindeligt i kongeriget, men de eneste påviselige eksempler på, at dette er sket i de to omhandlede sogne, findes i forbindelse med nedlæggelsen af 3 bol i Mintebjerg og oprettelsen af Majbølgård under hertugens efterkommere.

Hertug Hans skulle også have tvangsforflyttet kådnere til Kegnæs,¹²⁵ som ved hans overtagelse af hertugdømmet var bevokset med skov, og hvor der gik adskillige tusinde svin.

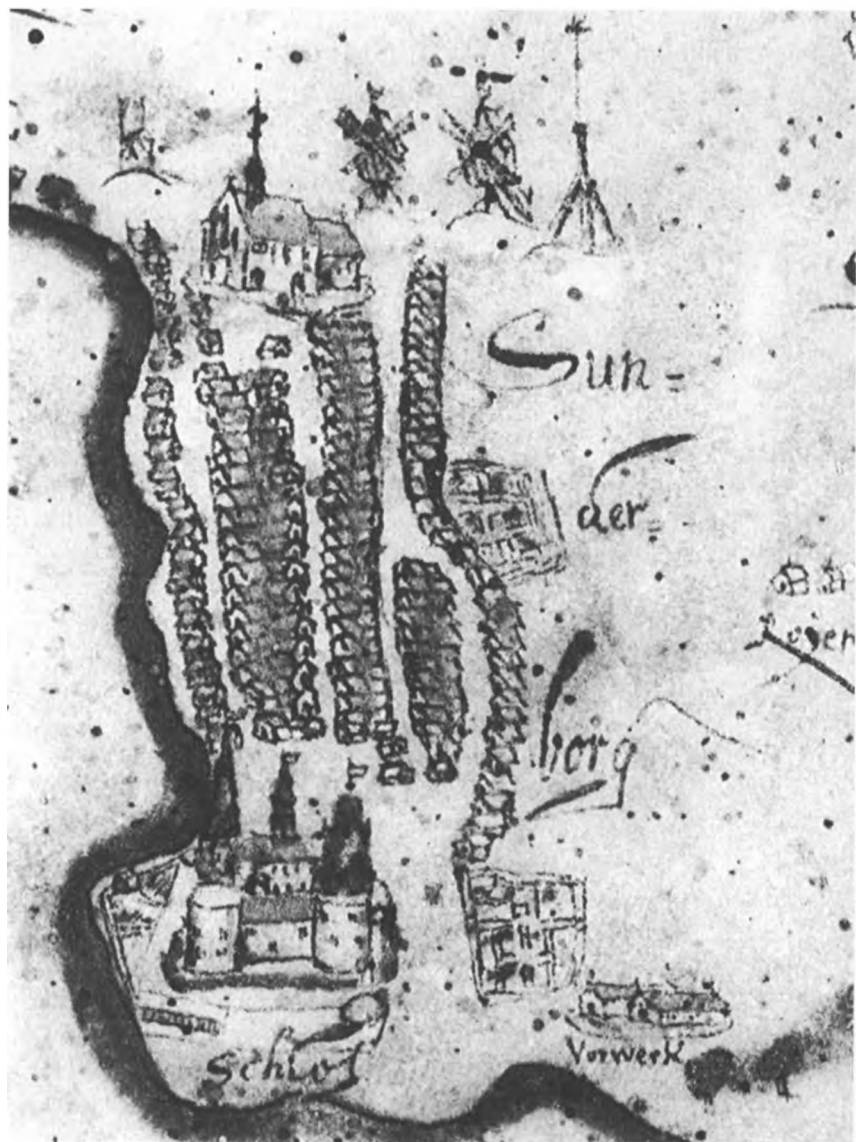
Landbrugerne havde oprindeligt måttet fragte træ fra Kegnæs til udskibningshavnene, men denne tjenesteydelse var 1643 erstattet af en pengeydelse på 6 skilling.¹²⁶ Det kan tænkes, at svinepasningen, skovhugsten og kørslerne er overtaget af kådnere, der omkring 1615 bosatte sig på halvøen, men egentlige tvangsdeportationer kan ikke påvises.

Hertug Hans har vel nok med rette fået skylden for at have frataget købstaden sin bymark, selv om det vel nok næppe skyldes straf for, at nogle borgere havde dræbt en af hans pager, og at ingen ville angive den skyldige.¹²⁷

Hertugen synes dog at have respekteret allerede indhegnede løkker¹²⁸ på lignende måde, som man tidligere havde gjort i Flensborg.¹²⁹ Til gengæld synes borgerne i Sønderborg at have fået frataget deres græsningsret til selve bymarken, der er blevet henlagt under ladegården; de var derfor anvist på at leje græsningsret til et bestemt antal kreaturer hos landbrugerne i Kær, Ulkebøl og Sundsmark, hvilket hertugen præciserede i 1601.¹³⁰

Dette må ses som et led i hertugens målrettede politik med at afgrænse borgerlig næring fra landbrug for ved en skarp adskillelse af disse to erhverv at styrke dem begge. Han gav borgerne håndværksmæssige og merkantile retigheder mod at fratage købstaden marginaljorden, der blev henlagt under

Sønderborg ladegård ses umiddelbart uden for Sønderborg by på Heinrich Ottendorffs landkort fra 1655. Foto Det kgl. Bibliotek.

hovedgården samtidig med, at han ved at reducere borgernes mulighed for at drive landbrug styrkede bøndernes afsætningsmuligheder.

Præsterne klagede over, at hertugen henlagde flere bol under hovedgården

uden at betale tiende herfor til områdets kirker.¹³¹ Dette er også rigtigt, men såvel Hørup som Ulkebøl sogne hørte under Fyns stift og måtte derfor respektere den danske lovgivning, og ifølge kong Christian III's håndfæstning var hovedgårdsjorden tiendefri, når blot en adelig ejer drev hovedgården for egen regning.¹³² Hertugen var altså juridisk berettiget hertil!

Ligeledes siger traditionen, at bønderne flygtede fra hertugens område¹³³ og at de tilbageblevne var forarmede på grund af hertugens hensynsløse godsherestyre.¹³⁴ Hertug Hans har utvivlsomt intensiveret hoveriet på sine hovedgårde længe før, at det blev almindeligt i Danmark, Men også mange andre steder (specielt i Holsten) blev hovedgårdsdriften intensiveret, og også dér flygtede mange landbrugere fra hjemstavn.¹³⁵ I 1614 blev det ved lov i hertugdømmerne forbudt købstæderne at yde hjælp til bortkomne godsbønder.¹³⁶

I Holsten udviklede hoveriet sig fra ca. 1500 til livegenskab,¹³⁷ og også på familien Ahlefeldts godser i Lundtoft herred – naboområdet til hertugdømmet Sønderborg – var der livegenskab.¹³⁸ I den Glücksburgske del af hans tidligere område udviklede hoveriet sig ligeledes til livegenskab,¹³⁹ men da det ikke kendes fra Als, må det være opstået efter 1622, hvor hertugdømmet blev delt. Der kendes enkelte eksempler på, at hertugerne af Sønderborg har reklameret undersåtter, der var undvejet med redskaber og kvæg, som om de havde været livegne, men de er fra hhv. 1640 og 1662¹⁴⁰ og altså efter hertug Hans' død.

Der kendes omvendt eksempler på, at hertugen har hjulpet forarmede bønder med at tilså deres agre eller eftergive dem et års afgift,¹⁴¹ hvilket heller ikke stemmer overens med det despotiske billede, eftertiden har tegnet.

Hertug Hans indtog – trods den manglende hylding fra stænderne – for sine undersåtter nærmest en regerende fyrstes stilling ved bl.a. at udstede forordninger og privilegier, præge mønter samt udøve den dømmende myndighed, men det er dog snarere som godsejer, at han vandt berømmelse.¹⁴² Hans efterkommere havde ikke den samme konjunkturbestemte medgang og deputaterne til deres mange børn,¹⁴³ deres luksuriøse levned og manglende økonomiske formåen samt frem for alt krigenes udpining af befolkningen og skattetrykket gjorde, at tiden under hertug Hans' efterkommere blev væsentlig hårdere end under hertugdømmets berygtede grundlægger. Også det er træk, der genfindes andetsteds!¹⁴⁴

De sønderborgske hertuger har dog ikke – som andre steder i hertugdømmerne¹⁴⁵ – forsøgt at få møntens faldende værdi¹⁴⁶ konverteret til større pengeafgifter, jfr. tabel 5, der viser udviklingen i penge- og naturalieydelse for et selvejerbol.

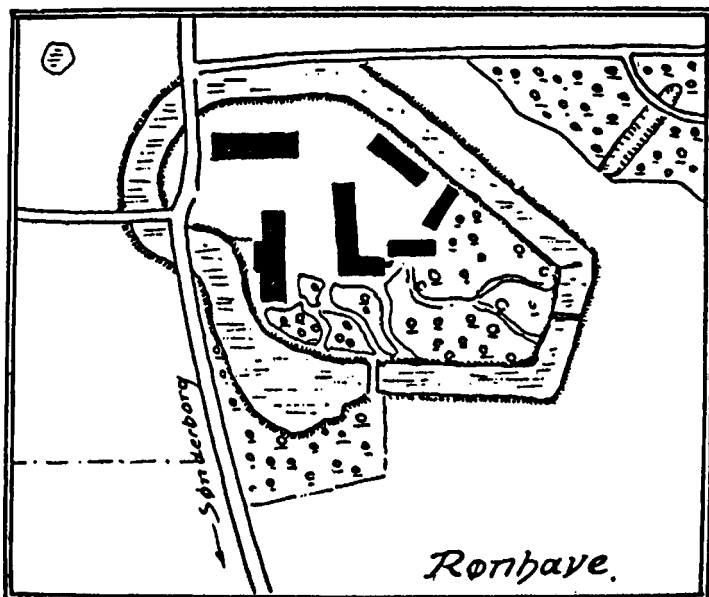
Ligeledes er det påfaldende, at der endnu ved de sønderborgske hertugers konkurs var 25% selvejere i området. Det var flere end i kongeriget;¹⁴⁷ på Fyn faldt tallet således støt fra ca. 15% ved reformationen for næsten at være

Hertug Hans den Yngre, 1596. Måske har eftertiden tegnet hans portræt som bondeplager mere sort end rimeligt, set i forhold til efterkommere og samtid. Efter maleri på Glücksborg.

Tabel 5. *Eksempel på udvikling i penge- og naturalieydelser (landgilde) 1537-1671. Selvejergård i Vollerup*

År:	Besidder:	Byg		Havre		Høns	Får	Lam	Gæs	Hø/ halm		Hvede		Rug trug	Træ læs	Kul tdr.
		Ø	S	Ø	S					læs	S	F				
1537	Claus Kued	2	3	3	8	6	1½	1	1½	3	2	2	1	15	6	
													Dalere	Sk.	d	
													-	27	11	
													-	6	-	
													-	33	11	
ca. 1570			+6													
1602	Hans Christensen												Dalere	Sk.	d	
													-	27	11	
													-	6	-	
													-	33	11	
1643	Jørgen Matzen												Dalere	Sk.	d	
													-	27	11	
														6		
														20		
														24		
														6		
														5		
														1	41	11
1671	Jørgen Matzen	2	9	3	8	6	1½	1	1½	3			1	41	11	

Om slægten Holcks herresæde vidner voldstedet Rønhave, der stadig bærer gårdens nuværende bygninger. Voldstedet har form af en trapez, 250 m lang, 60 m bred mod øst og 120 m i vest omgivet af en smal vandgrav. Tegning af Jens Raben i Fra Ulkebøl sogn (Fra Als og Sundeved XV).

forsvundet ved nærværende periodes udløb.¹⁴⁸ I samme periode er der kun nedlagt tre selvejerbol i de to undersøgte sogne – i Ulkebøl, Sundsmark og Mintebjerg – og med øde- og nedlæggelserne af fæstebol in mente betyder dette rent faktisk, at selvejerprocenten er steget i perioden!

Også dette må ses i lyset af de sønderborgske hertugers politik: Man forsøgte at blive ejer af alle driftsenheder i området, for derved at muliggøre en intensiv hovedgårdsdrift. Men samtidig var man interesseret i at bevare landgildeydelseerne – og netop i denne forbindelse spillede selvejerne med de højeste afgifter den største rolle!

Sammenfattende må man nok sige, at udviklingen fra middelalderens ophør til de sønderborgske hertugers konkurs har vist en markant stramning af landbrugernes vilkår. De fleste gårdnedlæggelser er imidlertid ikke foregået under hertug Hans den Yngre som hidtil antaget, men under dennes efterkommere – og intet tyder på, at forholdene på Sydals, der takket være nærheden til hertugens hovedsæde Sønderborg nok har været mere udsat end de lidt fjernere liggende egne, har været værre end andre steder i landet.

Til gengæld synes hertugtidens tiltag at have været så kategoriske, at der ikke har været behov for at ændre landsbyernes struktur i den følgende tid

indtil udskiftningstiden. Og den kom først mere end et århundrede efter konkursen.

NOTER

Forkortelser:

LAAa Landsarkivet, Aabenraa

LASH Landesarchiv Schleswig-Holstein, Gottorp

RA Rigsarkivet, København

1. Henning Mathiesen: *Hertugens Folk*, Aabenraa 1992.
2. Aksel E. Christensen: Problemer vedr. adel og hovedgårde i dansk – senmiddelalder i *Danmark, Norden og Østersøen, Udvalgte Afhandlinger*, København 1976 (side 228-242).
3. *Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft für vaterländische Geschichte, Band 2*, Kiel 1842-58 (side 385-390).
4. *Schleswig-Holsteinische Regesten und Urkunden, Band 6, Teil 2*, Neumünster 1962-71 (side 1077) samt E. Pontoppidan: *Annales Ecclesie Danica, Bind II*, København 1744 (side 259).
5. E. Pontoppidan: *Annales Ecclesie Danica, Bind II*, København.
6. *Urkundensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, Band IV (Registrum König Christian des Ersten)*, Kiel 1875 (side 403).
7. H. C. P. Sejdelin: *Diplomatarium Flensborgense, bind 1*, København 1865 (side 87).
8. do. (side 113).
9. do. (side 94).
10. RA, Tyske kancelli, pakke A 98 I, akter vedr. forhandlinger med enkedronning Dorothea og Hans den Yngre om den gejstlige jurisdiktion på Als og Ærø m.m. 1567-73 (28. april 1573).
11. J. Raben: *Fra Ulkebøl Sogn, Sønderborg uden år* (side 60).
12. Illustration i do. (side 53).
13. H. C. P. Sejdelin: *Diplomatarium Flensborgense, bind 2*, København 1873 (side 29).
14. Om slægterne Holck og Sture: A. D. Jørgensen: Herregårdene på Als i det 16. århundrede i *Historiske Afhandlinger, Bind IV*, København 1899 (side 462-494) (også i *Sønderjydske Aarbøger*, Flensborg 1897 (side 96-137) og Henrik Fangel: Herremænd på Als og Sundeved i middelalderen og 1500-tallet i: Jørgen Slettebo (red.): *Adel og hertuger på Als og Sundeved*, Sønderborg 1979 (side 13-21).
15. *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis, series secunda*, København 1934 (side 207).
16. *De ældste danske Arkivregistraturer, bind 1*, København 1910 (side 12).
17. RA, Slesvigske og holstenske regnskaber før 1580, Kongens arkiv, Sønderborg og Nordborg amters regnskaber ca. 1500, 1514, 1518 og 1524.
18. do., Sønderborg og Nordborg amters naturaliregnskaber 1534-37/1545.
19. Om begreberne gods- og grundherskab se: Jens Jessen: Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein zu den Beginn der Agrarreformen i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Band 51*, Kiel 1922.
20. R. Mejborg: *Nordiske Bøndergaarde i det XVde og XVIIde Aarhundrede. Tillæg til første Bind*, København 1893 (side 51).
21. Chr. L. E. v. Stemmann: *Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig, Erster Theil*, Kopenhagen 1866 (side 237).
22. J. P. Trap: *Danmark, bind X,3, Åbenrå-Sønderborg Amter*, 5. udgave, København 1967 (side 1227) jfr. C. A. Christensen: Krisen på Slesvig Domkapitels jordegods 1352-1437 i *Historisk Tidsskrift, 11. række, bind 6*, København 1960-62 (side 161-244).
23. *Diplomatarium Danicum, 2. række, bind 1*, København 1948 (side 18).
24. Kr. Erslev: *Konge og Lensmand i det sextende Aarhundrede*, København 1879 (side 111-112).
25. Chr. L. E. v. Stemmann note 21 anf. arb. (side 237).

26. *Diplomaticum Danicum*, 2. række bind 6, (side 81).
27. Ole Harck: De slesvigske byers ældste historie i *Sønderjyske årbøger* 1983, side 39-40.
28. Erich Hoffmann: Beiträge zur Geschichte der Stadt Schleswig i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, Bd. 105, Neumünster 1980 (side 67), jfr. Thomas Riis: Sct. Nikolai i Svendsborg – en købmanskirke? i *Fynske minder* 1972 (side 67-76).
29. Ole Harck anf. arb. 39-40.
30. *Registrum König Christian des Ersten*, Kiel 1875 (side 83).
31. *Repertorium Diplomaticum Regni Danici Medievalis* (side 603).
32. *Acta Pontificum Danica*, bind IV (side 402-403).
33. A. D. Jørgensen anf. arb. (side 467).
34. Vilhelm la Cour i *Sønderjyllands Historie, bind II*, København 1937-39 (side 326).
35. LASH, Abt. 15 Nr. 2060, Das adelige Landgericht, Streitigkeiten zwischen Herzog Johan der Jüngere auf der eine und Claus und Henneke Meinstorf auf der andere Seite 1594-98.
36. H. N. A. Jensen: *Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, Bd. III*, Kiel 1877 (side 335).
37. A. D. Jørgensen anf. arb. (side 485).
38. H. C. P. Sejdelin anf. arb. bind 2 (side 26-32); der betales 1 mark pr. plov.
39. RA, Slesvigske og holstenske regnskaber før 1580, Kongens arkiv, Sønderborg og Nordborg amters pengeregnskaber 1533-36 (i en fortegnelse over plovskat fra adelen 1534 regnes der med 3 mark pr. plov).
40. A. D. Jørgensen anf. arb. (side 470).
41. »Christiani III gloriossima memoria fundation Sub dato 6 Mai 1550« – afskrift i LAAa, Sønderborg præstearkiv, pakke D (forhandlingsprotokol for kirke- og skolekollegiet 1755-1870).
42. 12. april 1551, jfr. H. C. P. Sejdelin anf. arb. bind 2 (side 500).
43. Kr. Erslev anf. arb. (side 91 ff.).
44. Jfr. note 39.
45. »Vorwarck« er plattysk for »Vorwerk«, der betegner en mindre ladegård.
46. RA, Slesvigske og holstenske regnskaber før 1580, kongens arkiv, reviderede regnskaber, Sønderborg og Nordborg amters pengeregnskaber 1537-38/1540-43.
47. Wolfgang Prange: *Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein bis 1771*, Neumünster 1971 (side 693).
48. Paul von Hedemann-Heespen: *Die Herzogthümer Schleswig-Holstein und die Neuzeit*, Kiel 1926 (side 239).
49. Vilhelm la Cour i note 34 anf. arb. (side 197).
50. Johanne Skovgaard i note 34 anf. arb. (side 408) samt Chr. L. E. v. Stemann: *Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthum Schleswig, Zweiter Theil*, København 1866 (side 252).
51. L. Laursen (red.): *Danmark-Norges Traktater, bind II*, København 1912 (side 110 ff.).
52. *Apologia Des Fürstlichen Hauses Schleswig/Holstein Sonderburgischer Linien, samt und sonders, Wieder Den ... durch D. Caspar Dangkwerth ... in dessen in Druck ausgelassener Landesbeschreibung der Fürstenthümer Schleswig/Holstein angeführten falschen Bericht*, Lübeck 1654 (Beylage No. 1).
53. F. v. Krogh: *Beiträge zur älteren Geschichte des Hauses Holstein-Sonderburg*, Berlin 1877 (side 9).
54. *Corpus Statutorum Slesvicensium, Band III, 2. Abteilung*, Schleswig 1812 (side 187-189).
55. Det er påfaldende, at de gårde, hvis kornydelse gik til kapellanen i Sønderborg og som stammede fra Peter Stød, ikke nævnes i denne forbindelse. Gården i Notmarkskov (Padholm) er således overført til Sture-slægtens hovedgård Helvedgård, og det synes på basis af afgifterne fra en senere tidsalder (1722), som om ejendommene i Sønderborg er overdraget til Baltzer Karberg og drevet sammen med godscomplexet »Ulkebølgård«, som han havde arvet efter Drude Høk. Disse adelige synes således også at have fået del i kirkegodset. Ulkebølgård kan i øvrigt ikke være identisk med gården »Bagmose« som antaget af Jens Raben (note 11 anf. arb. side 60), idet gården lå under St. Erasmi vikariat ved St. Nicolai-kirken og først i forbindelse med et mageskifte med kongen i 1584 er blevet overdraget hertug Hans den Yngre.

56. jfr. note 10 (ingsvidne af 4. oktober 1572).
57. do., brev af 8. juli 1573 fra Frederik II.
58. jfr. note 41.
59. F.v. Krogh anf. arb. (side 18).
60. L. Laursen note 51 anf. arb. (side 596 ff.).
61. RA, De sønderjyske fyrstearkiver, hertug Hans den Yngre, pergamentbreve Aa 6, mageskifte af 6. marts 1584 mellem Frederik 2 og Hertug Hans den Yngre – ekstrakt i: L. Laursen (red): *Kronens skøder paa afhændet og erhvervet Jordegods i Danmark fra Reformationen til Nutiden, 1. Bind 1538-1648*, København 1892 (side 277).
62. Jørgen Steen Jensen: *Hertug Hans den Yngre*, Sønderborg 1971 (side 34).
63. RA, De sønderjyske fyrstearkiver, Hans den Yngre, adkomstbreve C 4, skøde af 6. januar 1590.
64. L. Laursen note 51 (side 598).
65. RA, De sønderjyske fyrstearkiver, Hans den Yngre, adkomstbreve C 4, skøde af 6. januar 1590.
66. Jørgen Steen Jensen anf. arb. (side 43).
67. *Schriften des Vereins für Schleswig-Holsteinische Kirchengeschichte, IV Band*, Kiel 1906-08 (side 205).
68. LAAa, Sønderborg byarkiv, St. Jørgens hospital, Erdbuch und Protocollum, Renovirt Anno 1747 den 16. März.
69. Arkivet på Deutsch Nienhof, Holstein, nr. 250a, pengeregnskab fra Hans den Yngres tid.
70. jfr. note 18.
71. Gunnar Olsen: *Hovedgård og bondegård*, København 1957 (side 52).
72. jfr. note 61.
73. Fridlev Skrubbeltrang: *Husmand og Inderste*, København 1940 (side 35 ff.).
74. jfr. note 10.
75. do.
76. jfr. note 41 resp. note 54 (side 187-189).
77. LAAa, Sønderborg amtstue, pakke 88, jordebog over Sønderborg amt 1722.
78. J. Raben anf. arb. (side 60).
79. RA, De sønderjyske fyrstearkiver, Hans den Yngre, sager på papir, pakke 16, svineregnskab for skovene i Sundeved og på Als 1604.
80. LAAa, Ulkebøl præstearkiv, nr. C1, kirkeregnskabsbog 1589-1691.
81. Henrik Ussing: *Det gamle Als*, København 1926 (side 250) nævner elleve.
82. jfr. note 79.
83. Jørgen Slettebo: Adel, slotte og voldsteder i *Bogen om Als*, Aabenraa 1956 (side 165).
84. do. (side 34-35).
85. Testamentet er gengivet i F.v. Krogh anf. arb. (side 137-138).
86. O. Nielsen i Alsens Overgivelse til de kejserlige Tropper i Krigen 1627-29 i *Historisk Tidsskrift, 3. Række, Bind VI*, København 1867 (side 68).
87. Johanne Skovgaard i *Sønderborg Bys Historie, Bind I*, Sønderborg 1960 (side 31).
88. Johanne Skovgaard i *Sønderjyllands Historie, bind III*, København 1940-42 (side 14).
89. F.v. Krogh anf. arb. (side 35).
90. Johanne Skovgaard i note 87 anf. arb. (side 32).
91. F.v. Krogh anf. arb. (side 35).
92. O. Nielsen anf. arb. (side 83).
93. A. D. Jørgensen anf. arb. (side 462).
94. F.v. Krogh anf. arb. (side 36).
95. Johanne Skovgaard i note 87 anf. arb. (side 40).
96. do. (side 33-34).
97. do. (side 35).
98. Frede Terkelsen: Als i Krigstider i note 83 anf. arb. (side 282).
99. Stanislw Rosznecki: *Polakkerne i Danmark efter Jan Pasesks Erindringer*, København 1896 (side 129).

100. do. (side 130).
101. P.F.Rist: Als's Erobring 1658 i *Historisk Arkiv, Bind II*, København 1885 (side 237).
102. jfr. note 68.
103. Henrik Ussing anf. arb. (side 253).
104. do. (side 254).
105. Johanne Skovgaard i note 87 anf. arb. (side 38).
106. Frede Terkelsen i note 83 anf. arb. (side 282).
107. Det drejede sig især om Philipp v. Ahlefeldt, oberst Hans Löwenklau og Gosche v. Thienen, jfr. P.v.Hedemann-Heespen: Kapitalbesitz, Lehngüter, Landesverteidigung, Hufenzahl und Augustenburg i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Band 45*, Leipzig 1915 (side 345).
108. P. Lauridsen: *Slesvig og Kronen 1660-1671*, København 1906 (side 82).
109. do. (side 83).
110. do.
111. RA, De sønderjyske fyrstearkiver, Sønderborg, sager på papir, pakke 8, regnskab over faste pengeafgifter 1642-44.
112. LAAa, Sønderborg amtstue, pakke 89, jordebog over Sønderborg amt ca. 1671.
113. P.v.Hedemann: Beiträge zur älteren Geschichte des Hauses Holstein-Sonderburg i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte, Band 31*, Kiel 1901 (side 36).
114. jfr. note 79.
115. Fridlev Skrubbeltrang: *Det danske landbosamfund 1500-1800*, København 1978 (side 83).
116. LAAa, Sønderborg byarkiv, pakke 9, diverse ældre breve vedr. Sønderborg (19. februar 1626).
117. jfr. note 80.
118. LAAa, Sønderborg amtsarkiv, pakke 207, forskellige landvæsenssager, sager vedr. landsbyfællesskab, hegnstridigheder m.v. 1634-1754.
119. Henning Mathiesen anf. arb. (side 157).
120. Gunnar Olsen anf. arb. (side 171-172).
121. Erland Porsmose: *De fynske landsbyers historie i dyrkningsfællesskabets tid*, Odense 1987 (side 159).
122. Henrik Ussing anf. arb. (side 250).
123. LAAa, Sønderborg amtstue, pakke 76, registre over kontribution og fæsteafgifter.
124. Jørgen Slettebo note 83 anf. arb. (side 166).
125. do. (side 167).
126. jfr. note 111.
127. Henrik Ussing anf. arb. (side 251), Johanne Skovgaard i note 87 anf. arb. (side 26).
128. Pengeregnskabet fra ca. 1602 (jfr. note 69) nævner en del borgere (bl.a. byens embedsmænd), der betalte »Bekentnigtelt« for deres haver, kålgårde og anden jord ved Sønderborg.
129. P.Kr.Iversen i *Flensborg Bys Historie, Bind I*, København 1953 (side 337).
130. LAAa, Sønderborg byarkiv, pakke 7, breve fra landsherrerne 1554-1665 (mandat af 24. september 1601).
131. Jørgen Steen Jensen anf. arb. (side 46), jfr. note 10.
132. Gunnar Olsen anf. arb. (side 61).
133. Johanne Skovgaard i note 88 anf. arb. (side 388).
134. Troels Fink: *Rids af Sønderjyllands Historie, 3. udgave*, København 1955 (side 90).
135. Johanne Skovgaard i note 88 anf. arb. (side 63).
136. H.V.Gregersen: *Slesvig og Holsten før 1830*, København 1981 (side 283), Johan Hvidtfeldt: *Kampen om ophævelsen af livegenskabet i Slesvig og Holsten*, Aabenraa 1983 (side 18).
137. Johan Hvidtfeldt anf. arb. (side 17).
138. do. (side 18).
139. do. (side 19).
140. do.
141. Jørgen Steen Jensen anf. arb. (side 47).
142. Johanne Skovgaard i note 88 anf. arb. (side 386).

143. Paul von Hedemann-Heespen note 48 anf. arb. (side 300).
144. Johanne Skovgaard i note 88 anf. arb. (side 74).
145. do.
146. Emil Waschinski: *Währung, Preisentwicklung und Kaufkraft des Geldes in Schleswig-Holstein von 1226-1864*, Neumünster 1952 (side 30 ff.).
147. Johanne Skovgaard i note 34 anf. arb. (side 408).
148. Erland Porsmose anf. arb. (side 188).

Sønderjyllands største gods

Søgård-Gråsten i Ahlefeldternes tid

af *Carsten Porskrog Rasmussen*

Fra omkring 1500 til 1725 var Søgård centrum for Sønderjyllands største gods, der samtidig var ét af de betydeligste i hele det danske rige. I løbet af denne periode skiftede godset karakter, idet der blev oprettet en række hovedgårde, hvoraf Gråsten blev den mest berømte. Lektor, lic.phil. Carsten Porskrog Rasmussen, Aabenraa, kaster her nyt lys over godsets udvikling, og viser, hvordan de gradvise ændringer i godsstrukturen fik afgørende betydning for området og dets befolkning.

J. P. Trap: Danmark (5. udgave) er et værk, der på mange måder gør det lettere at beskæftige sig med dansk historie. Det gælder ikke mindst de sønderjyske bind, der fik lov til at svulme op til et helt andet omfang end de kongerigske. Medvirkende hertil er deres lange række af artikler om ejendomsforhold i ældre tid. Med uhyre flid er jordebøger, godsbeskrivelser, regnskaber og adkomstbreve pløjet igennem og sammenfattet i historiske oversigter for de enkelte sogne, som hovedregel fra reformationstiden op til 1800-tallet. Heraf fremgår, hvor mange og hvor store gårde der hørte under forskellige amter, godser og stiftelser. Alle bare lidt større eller mere specielle gårde får desuden en særligt omfattende beskrivelse. Dette enorme arbejde er udført af Peter Kr. Iversen og Johan Hvidtfeldt.

Godt 30 af de mange artikler handler om det engang så imponerende storgods, Søgård-Gråsten, og dets hovedgårde og fæstegods. Tilsammen giver de det bedste eksisterende billede af et mægtigt gods, der ændrede skikkelse fra 1500-tallet til 1700-tallet, først og fremmest i kraft af bondegårdsnedlæggelser og en række herregårdsoprettelser. Denne artikel vil prøve at give et mere samlet billede af denne udvikling. Ejerhistorien er derimod behandlet ret grundigt af Mikael Venge og Poul Andersen.¹

Slottet og herredet

Sidst i 1400-tallet var Søgård det næststørste adelsgods i Sønderjylland. Kun Tørning var større.² Når netop de to godser hævede sig højt over alle andre, er det ikke tilfældigt. De havde bag sig en næsten fælles og højst usædvanlig historie, der er tæt knyttet til det urolige 1300-tal.

I 1300-tallets første halvdel gik ikke bare den danske kongemagt, men også hertugmagten i Sønderjylland mere eller mindre i opløsning, og landet kom under de holstenske grevers herredømme. Greverne satte igen enkelte borge og områder i pant til deres håndgangne mænd.³ For en kort periode nærmede Danmark og Sønderjylland sig tyske tilstande, hvor den centrale kongemagt var vejet for de mange store og små fyrsters og ridderes lokale herredømme.

Blandt de mægtigste af de mange holstenske borgherrer i Danmark og Sønderjylland var mændene af slægten Limbek. Omkring midten af 1300-tallet finder vi dem på Kalø i kongeriget og på Søgård, Tørning og Trøjborg i Sønderjylland. Tørning kendes som en mægtig borg fra midten af 1300-tallet og middelalderen ud. Søgård har sandsynligvis sin rod i en kongsgård i Klipleve, der nævnes i Kong Valdemars Jordebog fra ca. 1231. Selve borgen nævnes først i 1357 og er formentlig anlagt forholdsvis kort tid forinden. I 1375 lovede Limbekerne, at Søgård skulle stå åben for de holstenske grever. I 1428 aftalte Søgårds daværende ejer Benedict Ahlefeldt, at han skulle gå med greverne i krig mod kong Erik af Pommern. Til gengæld lovede de at skaffe ham Søgård igen, hvis den blev indtaget. Begge breve tyder på, at Søgård var en borg, der blev tillagt væsentlig militær betydning.⁴

Med Søgård og Tørning fulgte de omgivende herreder. Johannes Limbek fik allerede 1344 Lundtoft herred i pant. Omkring Tørning er forholdene lidt uklare, men senest i 1394 fik Limbekerne Gram herred i pant. I 1421 blev pantet udvidet til at omfatte også Hviding, Frøs og Kalvslund herreder. I 1460 blev Gram herred endda gjort til herrerne af Tørnings private ejendom.⁵ Med disse pantsættelser fik herrerne på Tørning og Søgård en magt over den omgivende egn, der svarede til amtmændene på de hertugelige slotte, som f.eks. Haderslev, Aabenraa og Tønder. De fik indtægterne af selvejerbønderne, og de havde den overordnede myndighed over hele egnen.

Det var ikke enestående, at adelsmænd sad som panteherrer på et slot med tilhørende herred. To forhold skiller imidlertid Tørning og Søgård ud. For det første blev selve slottene med avlsgårde og fæstegods regnet som privat ejendom. I 1357 blev det således præciseret, at Søgård ikke indgik i pantet Lundtoft herred.⁶ For det andet blev panterne ikke indløst i mere end hundrede år, hvilket indebar, at magten over Tørninglen og Lundtoft herred blev arvelig.

Både Tørning og Søgård gik fra Limbekerne i arv til Ahlefeldterne. Det var dog to forskellige grene af denne mægtige holstenske slægt, der overtog de to nordslesvigske storgodser. Den første af slægten på Søgård var Hr. Claus Ahlefeldt, der formentlig havde giftet sig til den, idet hans kone Anna Pogwisch var en datterdatter af den sidste Limbek på gården. Claus Ahlefeldt var ejer af Søgård senest fra 1398. Han faldt under kampene i Ditmarsken 1404. Han efterfulgtes på Søgård af sin søn Benedict og han igen af sin søn Claus.

Søgård set fra syd. I forgrunden ses voldstedet af det middelalderlige Søgård. Det eneste, der er tilbage, er en ret lav ringvold, der adskilte en indre og ydre voldgrav. Selve borgen lå i det lave område inden for volden. I baggrunden det senere Søgård, der blev bygget på søens nordbred i 1830'erne, og som fik de karakteristiske kamtakkede kviste 1858-60. Huset er desværre ombygget til ukendelighed efter statens overtagelse. Foto af C. M. Lund 1928. Haderslev Museum.

Ved hans død i 1487 var endnu en Benedict Ahlefeldt klar til at tage over, men han måtte dog i første omgang dele godset med broderen Jørgen. Jørgen Ahlefeldt faldt imidlertid i slaget ved Hemmingstedt i 1500, og Søgård var atter samlet på én hånd.⁷

I fire generationer sad Ahlefeldterne som herrer til Søgård og panteherrer i Lundtoft herred. Næsten lige så længe sad en anden gren på Tørning slot og len. I 1490'erne var kong Hans og hans bror hertug Frederik imidlertid rede til at indskrænke Ahlefeldternes helt særegne magtstilling i Nordslesvig. I 1494 købte kongen Tørning slot, gods og len. Det kostede så ganske vist afståelse af bl.a. de kongelige borge Gelting og Haseldorf med store tilliggender.⁸ I 1498 kom turen til herrerne på Søgård. Slot og fæstegods fik de lov at beholde, men hertug Frederik indløste det gennem mere end halvandet hundrede år pantsatte Lundtoft herred, der herefter blev lagt under Tønder amt.⁹

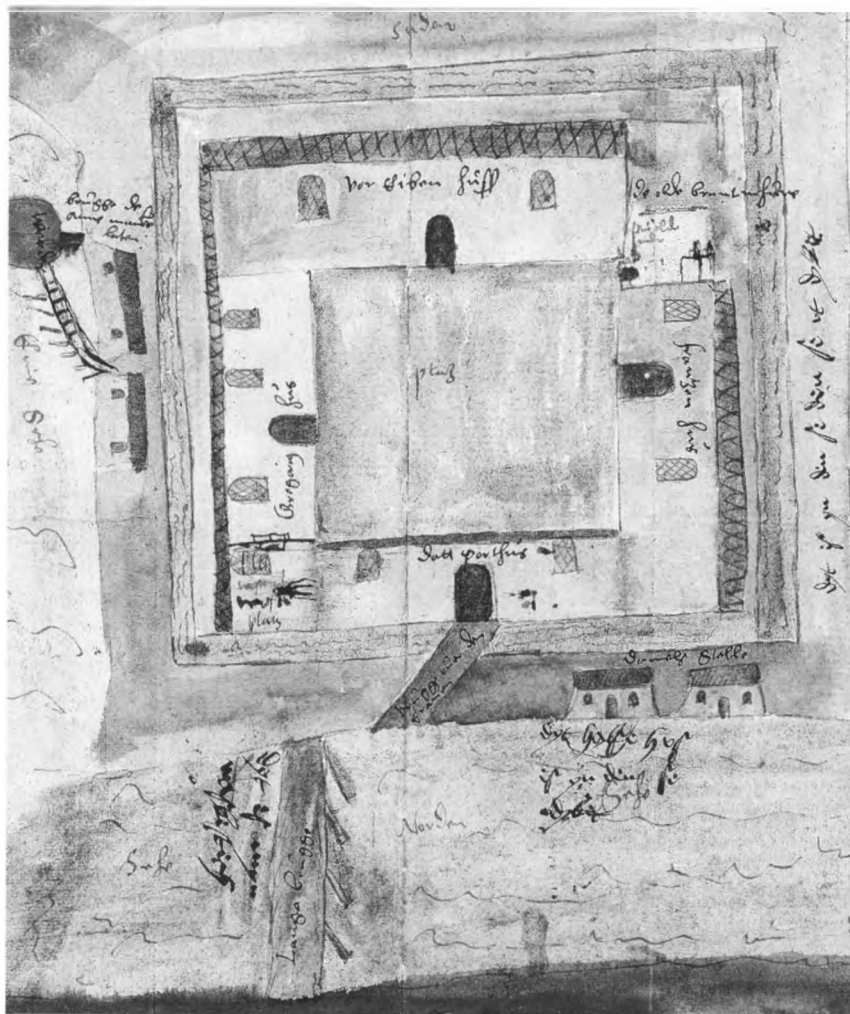
Der er imidlertid ikke tvivl om, at det Lundtoft herred, Ahlefeldterne leverede tilbage i 1498, var ganske anderledes, end det, Johannes Limbek hav-

de fået overladt 154 år tidligere. Kong Valdemars Jordebog fra 1231 nævner kun lidt krongods i Lundtoft herred. I Kliplev var der en kongsgård, men hvor meget af byen, der hørte til den, er usikkert. Så var der lidt krongods i Vilsbæk, Sdr. Hostrup og »Ensted« (Stubbæk?).¹⁰ Halvandet hundrede års panteherredømme havde imidlertid gjort det muligt for Limbeker og Ahlefeldter at sætte sig på flere og flere gårde i herredet. Den første Ahlefeldts enke fordrev ifølge et kongeligt klagebrev fra 1409 en kongeligsindet adelsmand, Jeppe Iversen, fra gården Holbæk i Adsbøl sogn, der ligger lige på den anden side af herredsgården.¹¹ Det er meget tænkeligt, at også andre lavadelige måtte vige for de mægtige herrer og fruer på Søgård. Vi må også tro, at selvejerbønder, der følte sig trængte i de urolige tider, afgav deres gårde til Søgårds ejere.

I hvert fald var Ahlefeldternes dominans i Lundtoft herred på reformations-tiden overvældende. Landsherren rådede dels over 5 fæstegårde i Holbøl sogn, som var lagt under Haderslev amt, og dels over 53 selvejergårde, der lå under Tønder amt. Af de sidstnævnte havde de 7 dog hver to ejere og var formentlig reelt delt. Slægten Uge på Skovbølgård ejede to fæstegårde i Felsted sogn. Resten af Lundtoft herred – 178 gårde – tilhørte Ahlefeldterne! De ejede alle gårde pånær tre i hovedgårdsognet Kliplev og nabosognet Kværns, knap tre fjerdedele af gårdene i de næstnærmeste sogne Felsted, Ensted og Holbøl og omkring halvdelen i herredets fjerneste sogne Uge og Rinkenæs.¹² Det var en dominans, som intet kongerigsk storgods kunne leve op til. Nærmest kommer Gyldenstjernernes Ågård i Hanherred.¹³

»Begge Søgårde«

De første tre ejere af slægten Ahlefeldt havde alle efterladt sig flere sønner. Alligevel var godset forblevet udelt. Men ved Benedict Ahlefeldts død omkring 1512 gik det ikke længere. To sønner, der bar de i denne sammenhæng helt nye navne, Frantz og Gregers, kom begge til at efterlade sig slægt. De delte i 1535 Søgård mellem sig. Typisk for 1500-tallet skete det med en for os absurd millimeterretfærdighed. Herregårdens bygninger blev delt, så de to endte med hver at få to af de fire fløje, borgen bestod af. Også stalde og dyrkede marker blev delt mellem de to. En række »særmarker« rundt omkring, der især synes at have været græsningsarealer og skove, skulle være fælleseje. Fæstegodset blev delt, så de to brødre landsby for landsby så vidt muligt fik halvdelen af gårdene og dermed lige andel i både i magre og frugtbare egne.¹⁴ Når man overhovedet kunne dele på den måde, hang det sammen med, at godset endnu først og fremmest var en samling fæstegårde, hvor godsejeren stort set levede

Den ældste eksisterende afbildning af Søgdgård er en tegning fra 1569, der hører til akterne fra en retssag. Tegningen har syd opad. Borgen bestod af fire fløje med portfløjen mod nord, og den rejste sig direkte af den omgivende voldgrav. Voldgraven var så atter omgivet af en vold til alle sider, hvorpå staldene fandtes, og uden for den brede slotssøen sig. Mod nord, tværs over søen, strakte sig »lange bro«, der var den vigtigste adgangsvej. Borgen må have mindet meget om det endnu eksisterende Spøttrup i Salling, der på samme måde har dobbelt voldgrav med en vold imellem.

Tegningen viser samtidig delingen af Søgdgård i 1500-tallet. Vestfløjen var »Frantz' hus«, østfløjen »Gregers' hus«, mens sydfløjen var deres mors, »Fru Eibes hus«. Ved en senere deling havde Gregers Ahlefeldt også fået sydfløjen, mens Frantz var tildelt portfløjen mod nord. Staldene mod nord betegnes »Daniels stalde« efter Daniel Rantzau, gift med Frantz Ahlefeldts datter. Staldene i sydøst hørte til den anden part. Schleswig-Holsteinisches Landesarchiv.

af de afgifter, bønderne betalte. Selve herregårdene betød kun meget lidt i 1400-tallet og begyndelsen af 1500-tallet.¹⁵

Frantz og Gregers Ahlefeldt døde begge i 1559. Gregers Ahlefeldt efterfulgtes af sin enke Anna og senere af sønnen Hans. Frantz Ahlefeldt havde ingen sønner, men derimod to døtre. Af disse fik Mette Årtoft, mens Dorothea fik faderens halvdel af selve Søgård. Faderens fæstegårde fortsatte de efter alt at dømme med at dele efter samme principper, som i 1535. I hvert fald var Kværsby i 1569 delt sådan, at Mette Ahlefeldt havde fire bønder og Dorothea tre, mens Anna Ahlefeldt fortsat havde de otte fæstere i byen, hendes mand havde fået i 1535.¹⁶

Delingen i én halvdel og to fjerdedele stod ikke ved magt, idet »jomfru Mette« på Årtoft aldrig blev gift. Frantz Ahlefeldts del med det halve Søgård og Årtoft tilfaldt dermed alene Dorothea Ahlefeldt. Hun var gift to gange, første gang med Hans Ahlefeldt til Seestermühe, anden gang med Daniel Rantzau. Hendes søn af første ægteskab, Frederik Ahlefeldt, arvede godserne og sørgede for, at Ahlefeldt-navnet blev ført videre på stedet, selvom det faktisk var en fjern gren af den vidtforgrene slægt, der tog over. Frederik Ahlefeldt efterfulgtes af sin søn af samme navn. Han blev gift med Birgitte Ahlefeldt fra grenen på den anden halvdel af Søgård.¹⁷

Denne anden halvdel gik udelt fra far til søn i fire generationer. Mændene hed skiftevis Gregers og Hans. Den sidste Hans Ahlefeldt kom i økonomiske vanskeligheder. I 1648 solgte han den østlige del af sine godser med Gråsten og Fiskbæk til hertugen af Glücksborg, mens han beholdt den øvrige del med bl.a. det halve Søgård og Ladegård.¹⁸ Ved sin død i 1663 var Hans Ahlefeldt fallit.

Hans Ahlefeldts søstersøn, den senere storkansler Frederik Ahlefeldt, havde efter sin far arvet den anden halvdel af Søgård med Årtoft og Grøngrøft. Som én af de største kreditorer overtog han nu Hans Ahlefeldts tilbageværende godser: det halve Søgård, Ladegård og Stoltelund.¹⁹ Senere samme år købte han også Gråsten og Fiskbæk tilbage fra hertugen af Glücksborg. Hele det store gods var atter forenet, og Frederik Ahlefeldt kunne kalde sig herre til »Begge Søgårde og Gråsten«. I 1670 føjede han hertil Ballegård i Ullerup sogn. Søgård var ødelagt af svenske tropper i vinteren 1643-44. Frederik Ahlefeldts far var i stedet flyttet ind på Grøngrøft. Selv valgte han imidlertid Gråsten, der havde været hans mors hjem, og det blev fra da af godskompleksets centrum.

Det enorme sønderjyske gods var storkanslerens hovedsæde, men kun én af flere besiddelser. Han giftede sig til Tranekær og det halve Langeland, som senere blev gjort til et grevskab. Selv købte han det frugtbare marskområde die Wildniss ved Glückstadt, og efter at kejseren havde gjort ham til romersk rigsgreve, købte han grevskabet Rixingen mellem Strassbourg og Nancy.

Storkanslerens ældste søn, der som far, farfar og oldefar hed Frederik, og som var general, arvede blandt andet de sønderjyske godser, die Wildniss og grevskabet Langeland. Han føjede ca. 1705 det lille gods Skovbølgård til Søgård-Gråsten-komplekset. De gråstenske godser havde nu nået deres absolutte kulmination. De var imidlertid også tæt ved enden. Generalen, der havde arvet så store godser, efterlod en gæld på 300.000 rigsdaler. Hans brodersøn mente, at det skyldtes hans »overmodige ærgærrighed efter at komme hertugen af Württemberg og andre store feltherrer lig i pragt og ødselhed«.

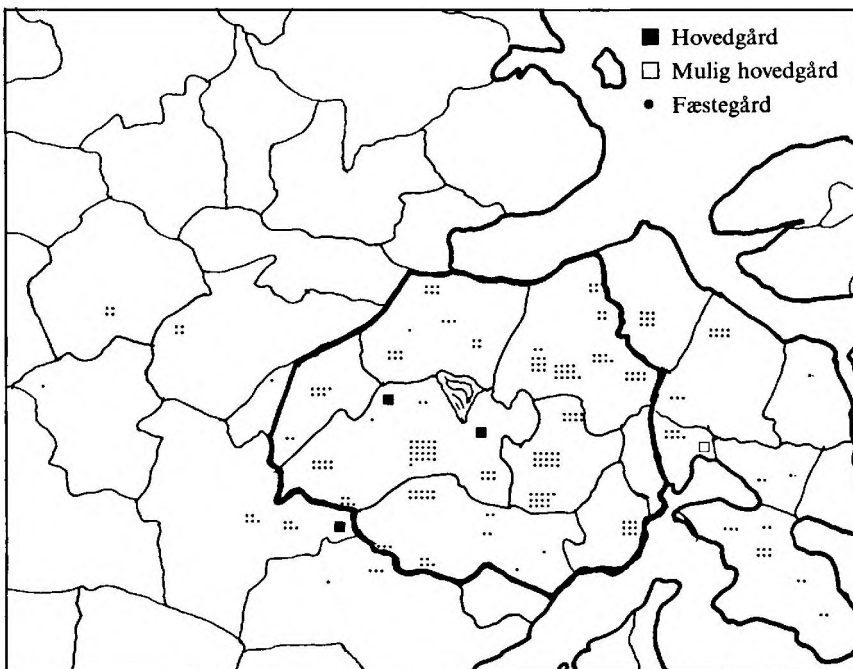
Generalens bror Carl arvede nu både Langeland og de sønderjyske og holstenske godser. Han føjede selv Kalundborg Ladegård til, og han blev rigets største jordbesidder, men også dets mest forgældede mand, bl.a. fordi han overtog broderens gæld og forpligtelser til at udbetale medarvinger store summer. Ved sin død i 1722 var Carl Ahlefeldt reelt fallit. Af alle hans godser beholdt slægten alene grevskabet Langeland, der ikke hæftede for hele gælden.²⁰

Søgård-komplekset solgtes ved den største tvangsauktion i Sønderjyllands historie i 1725. Det blev da splittet op i 9 parter, der blev solgt hver for sig. Fem af de i alt 13 hovedgårde – Gråsten, Fiskbæk, Kiding, Årup og Kelstrup – fik dog en ny fælles ejer i hertugen af Augustenborg og udgjorde dermed stadig en statelig besiddelse. Ahlefeldternes tid var imidlertid forbi. Hvad den nærmere havde betydet for egnen mellem Aabenraa, Padborg og Gråsten skal der ses nærmere på i det følgende.

Godsets omfang

Det første overblik over Søgårds tilliggende har vi fra 1543. Det omfattede da 252 gårde. Heraf regnedes de 251 for helgårde (eller plove), mens en enkelt gård i Snogbæk i Sundeved regnedes for halvgård. De 178 gårde i Lundtoft herred udgjorde sammen med de 14 gårde i Tinglev og Bov sogne mod vest og de 19 gårde i Bovrup, Bojskov og Fiskbæk byer mod øst et sammenhængende gods på 211 gårde. Strøgods var kun 11 gårde længere mod vest og 29 gårde på Sundeved og Broagerland, og de fleste af disse gårde lå ikke så langt fra herregården endda. Godset var dermed enestående smukt samlet i forhold til de få godser i kongeriget, der kunne måle sig med det i størrelse.²¹

Derfor var der heller ikke så store muligheder for at forbedre godsets arrondering, sådan som det ellers skete med de fleste kongerigske godser. I kongeriget lod Frederik II og Christian IV private godsejere købe de fleste tilbageværende selvejergårde. Det skete kun i sjældne tilfælde i hertugdømmerne. Ét af disse var i 1548, hvor Gregers Ahlefeldt mageskiftede med hertug Hans den

Kortet viser Søgård-godsets imponerende omfang og arrondering i 1543. Tre fjerdedele af fæstegårdene lå i Lundtoft herred (markeret med fed streg), og en god del af de øvrige lige øst eller sydvest for herredsgrensen. Strøgods var der meget lidt af. Godset bestod helt overvejende af fæstegårde, men det omfattede ved midten af 1500-tallet også mindst tre herregårde: Søgård, Årtoft og Stoltelund. Hertil kommer muligvis Holbæk, hvis status på dette tidspunkt er usikker. Kort: forfatteren.

Ældre, der dengang rådede over Lundtoft herred. Gregers Ahlefeldt fik to gårde i Bjerndrup, der var det eneste, han og broderen manglede i at eje hele Klipleve sogn. Til gengæld afstod han to gårde i Ravsted.²² Det var imidlertid eneste gang, det lykkedes at erhverve selvejergods i Lundtoft herred.

Mulighederne for gods erhvervelser kom derfor stort set til at begrænse sig til handler med Hertug Hans den Yngre, der efterhånden satte sig endnu stærkere på Als og Sundeved, end Ahlefeldterne havde gjort på Lundtoft herred. Begge parter havde interesse i at afrunde deres besiddelser i forhold til hinanden. I 1580'erne overlod hertugen Ahlefeldterne to gårde i Bolderslev sogn og de fem gårde i Holbøl sogn, der tidligere havde hørt til Haderslev amt.²³ Til gengæld afstod Daniel Rantzau, der var gift med ejerinden af det halve Søgård, i 1584 en gård i Dynt og én i Skodsbøl til hertugen.²⁴ Et større mageskifte mellem hertugen og Ahlefeldterne fulgte i 1601. Hertugen fik denne gang 2 gårde i Skelde, 2 i Stenderup, 2 i Dybbøl og 4 i Blans. Til gengæld afstod han 13 gårde i Adsbøl, Fiskbæk og Bojskov til Ahlefeldterne.²⁵ Modsat kongen og

de øvrige hertuger tog Hans den Yngre ikke hensyn til, at bønderne i disse byer var selvejere. Disse mageskifter blev i 1637 fulgt op af endnu ét, hvor Ahlefeldterne afstod en gård i Gammelgab og i stedet fik én i Avnbøl af Hans den Yngres søn, hertug Philip af Glücksborg.²⁶

Ahlefeldterne ejede desuden i 1700-tallet 6 helgårde i byer, der slet ikke nævnes i fortegnelserne fra 1543: 2 i Foverup, Ravsted sogn, 2 gårde i Visgårde, Kliplev sogn og 2 i Terkelsbøl, Tinglev sogn.²⁷ Regnes de for købt, var der i alt erhvervet 28 gårde og afstået 13 mellem 1543 og 1670. Det var kun en ringe forandring for så stort et gods. Først købet af Ballegård, der omfattede ca. 30 helgårde, betød en væsentlig udvidelse.²⁸ Under alle omstændigheder var ændringerne i godsets omfang udadtil dog beskedne over så langt et spand af år. De virkelig væsentlige forandringer med godset skete indadtil.

Flere og større hovedgårde

Den mest afgørende ændring bestod i, at der blev flere hovedgårde, og at de fik langt større betydning. Søgård-Gråsten var på det punkt del i en mere almen udvikling, der primært fandt sted i Østeuropa i løbet af 1500- og 1600-tallet. Godsejerne oprettede nye herregårde og udvidede dem, de havde i forvejen. Mange fæstegårde blev ofre for herregårdenes ekspansion. Det endte i Rusland, Polen og Østtyskland med, at godsejerne helt levede af indtægterne fra herregårdene. Bøndernes opgave blev at gøre hoveri. Tilløb til en sådan udvikling kan ses i Sønderjylland fra anden halvdel af 1500-tallet, hvor der opstod nye hovedgårde såvel i de kongelige og hertugelige amter som på de adelige godser. I amterne tog hovedgårdsoprettelserne dog hurtigt af, mens de fortsatte på de private godser i Sydøstslavien og på Søgård.²⁹

I middelalderen nævnes ikke andre hovedgårde under godset end Søgård selv, og så Holbæk, som nabogodsejeren blev fordrevet fra. Søgård var en meget stor gård i 1700-tallet, og det går formentlig tilbage til middelalderen, da der ikke kendes til nedlæggelser af bondegårde omkring den. Det første indtryk af gården får vi fra akterne fra en retssag, der i 1569 blev ført mellem Gregers Ahlefeldts enke Anna Ahlefeldt på den ene side og Frantz Ahlefeldts døtre Mette og Dorothea Ahlefeldt samt Dorotheas mand, Daniel Rantzau, på den anden.³⁰ Både en primitiv skitse, der er bilagt akterne, og teksten viser, at de to parter havde hver sine stalde og lader. De havde også delt de egentlige kornmarker (de såkaldte kobler), men den ene part klagede over, at delingen ikke var lige. Græsningsrettigheder var derimod fælles. Det gjaldt også retten til at sætte svin på olden i skovene. Den ene part anførte, at modparten havde

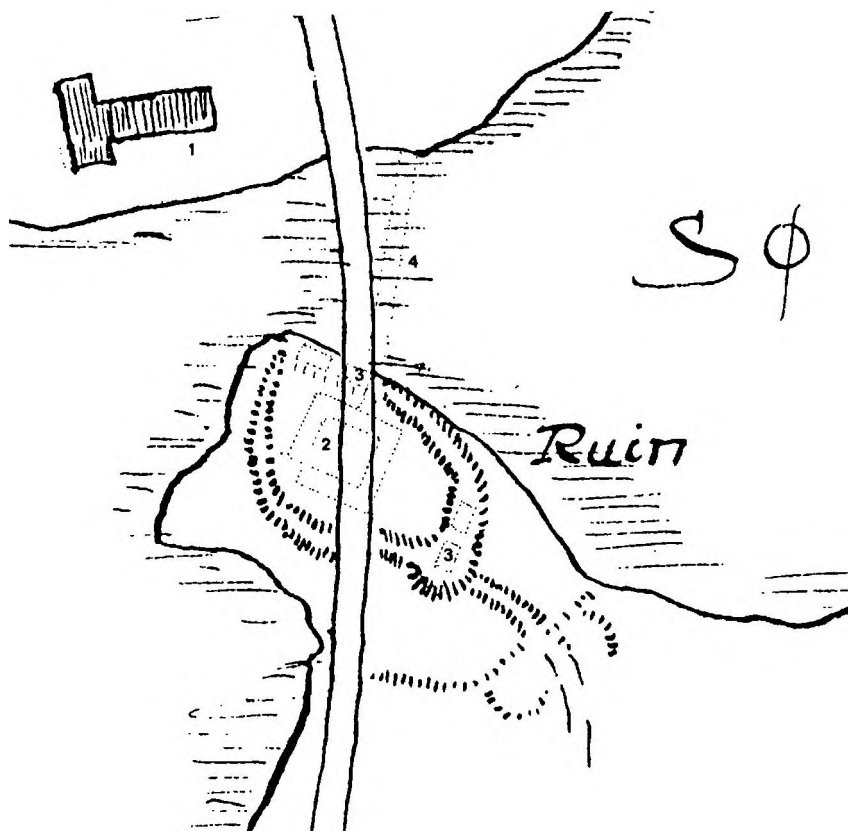
overtrådt en aftale om, at begges fogder skulle sætte brændemærke på svinene og derved kontrollere, at der var lige mange svin fra hver ejer.

Til Søgård hørte en lang række »særmarker«, der var spredt ud over flere sogne. Blandt dem var tre marker i Felsted sogn, nemlig Assenholm i vest, Bøghoved i nordøst og Grøngrøft i sydøst. Andre særmarker var Kværdsdam i Kværns sogn, Dalsgård og Ulsnæs i Rinkenæs sogn og Fisknæs ved Gråsten for blot at nævne nogle af de vigtigste. Det synes især at have drejet sig om skove og græsgange. At dømme ud fra klager fra hertugelige bønder i Lundtoft herred var en række af disse arealer først gjort til særmarker i 1500-tallet.³¹ Mange af disse særmarker blev i øvrigt fortsat brugt af bønderne.

Procesakterne fra 1569 viser, at godset da omfattede et par avlsgårde ud over Søgård. Der citeres blandt andet en aftale fra 1541, hvorefter Frantz Ahlefeldt fik Årtoft i Klipleve sogn, Holbæk i Adsbøl sogn og Dalholt i Løjt sogn, mens Gregers Ahlefeldt alene fik Stoltelund i Tingleve sogn. Årtoft var ifølge sagsakterne fra 1569 allerede i Frantz Ahlefeldts tid et »Vorwerk«, en avlsgård, og der var en foged på gården. Når Stoltelund kunne modsvare en avlsgård og to andre gårde, må også den have været en avlsgård allerede ved midten af 1500-tallet. Det underbygges af, at der i procesakterne står, at Gregers Ahlefeldt uretmæssigt havde afgræsset jorder ved Øster Gejl med »sit« kvæg fra Stoltelund. I andre tilfælde nævnes udtrykkeligt, hvis det er én af parternes bønder, der har gjort noget forkert. Endelig er det værd at bemærke, at der i 1543 hverken blev svaret skat af Stoltelund eller Årtoft. Også det tyder på, at de var hovedgårde. Med stor sikkerhed var de det i 1580. Da nævnes Daniel Rantzau nemlig som ansvarlig for »Sehgarden, Stoltenlundt und Artoft« i en liste over hertugdømmernes godser og adel.³² Hvornår disse hovedgårde er oprettet vides ikke, men de omtales ikke før 1500.

I 1543 blev der heller ikke betalt skat af Holbæk, men derimod nok af Dalholt. Det kunne betyde, at Holbæk også var hovedgård på daværende tidspunkt. Procesakterne fra 1569 kan tolkes i samme retning. Daniel Rantzau og hans parti klagede over, at Anna Ahlefeldt var kommet ved nattetide med fogder, karle og hvad folk, hun havde kunnet samle. De havde høstet syv store læs havre på Holbæks marker og ført høsten til Søgård. Klageren omtalte Holbæks marker som »sine« – ikke som sine bønders. Var Holbæk regnet for hovedgård midt i 1500-tallet, varede det dog ikke meget længere.

Til gengæld opstod der nye hovedgårde. Én af disse var Gråsten. Den skal ifølge gamle overleveringer have sin rod i et jagthus, og topografen Gude anfører, at den første Gregers Ahlefeldt, der døde i 1559, opførte en avlsgård i Troldsløkke syd for slotssøen.³³ Procesakterne fra 1569 tyder nærmest i den modsatte retning. Påfaldende er det i hvert fald, at Gråsten slet ikke nævnes. Herregården synes derfor først oprettet senere. Gråsten nævnes første gang i

1: den nuværende hovedbygning, 2-4: mulig beliggenhed i 1500-tallet, 2: hovedbygning, 3: stalde, 4: »Lange bro«

Museumsinspektør J. Ruben lavede i 1921 en skitse af Søgårds voldsted. Den findes nu på Haderslev Museum og bringes her i udsnit. Ringvolden har gennem århundrederne udviklet sig til et lavt næs. Tværs hen over det er landevejen Aabenraa-Flensborg ført i 1847.

*Med udgangspunkt i tegningen fra 1569 har denne artikels forfatter skitseret, hvordan borgen og stalde-
ne kunne have ligget: borgen midt i området inden for voldene og staldene på selve ringvoldens bredeste
steder (prikket signatur). Skitsen er formentlig rigtig i princippet, men ikke i den konkrete udførelse.
Den hidtil eneste udgravning fra 1920 var meget nødtørftig og festslog ikke bygningernes præcise belig-
genhed, men der blev dog fundet murrester inden for volden.*

1600, hvor Gregers Ahlefeldt (II) kaldes herre til Søgård, Stoltelund og Gråsten.³⁴ I november 1603 brændte Gråsten og blev erstattet af en ny og større herregård. Slottet var færdigt 1616 og blev hovedsæde for den ene gren af slægten til Søgård.³⁵

Lidt længere mod nordvest opstod hovedgårdene Grøngrøft og Ladegård.

De lå lige ved siden af hinanden og tilhørte hver sin af ejerfamiliens to grene. I 1569 omtales Grøngrøft som »særmark«. Marken var fælles, men Anna Ahlefeldt havde indhegnet en del af den, Kajsmaj. Samtidig havde begge parter ladet bygge hver sit »hus«, hvorunder en del af marken blev drevet. En egentlig herregård var der næppe tale om endnu.³⁶

Da herregården blev oprettet, slugte den imidlertid ikke alene hele særmarken, men også en del af nabobyen Vårbjerg.³⁷ I 1543 havde Frantz og Gregers Ahlefeldt hver fire bønder i denne by, der nævnes mellem Tørsbøl og Kværs. I en liste over Frantz Ahlefeldts bønder fra 1549 hedder byen nu »Nilagaard« – nye ladegård. Det er blevet tolket sådan, at enten Grøngrøft eller nabohovedgården Ladegård havde taget byens plads. Under Nilagaard nævnes imidlertid de samme fire bønder, Frantz Ahlefeldt havde i Vårbjerg 1543.³⁸ I 1569 omtales Nilagaard dels som en landsby, dels som en særmark, som tilhørte Anna og Mette Ahlefeldt. En herregård står der intet om. Forholdsvis kort derefter synes byen imidlertid at være forsvundet, og i 1599 nævnes Grøngrøft for første gang som herregård^{38a}. Det mest sandsynlige er således, at de to hovedgårde først er opstået i slutningen af 1500-tallet.

Regner man med, at Vårbjerg eller »Nilagaard« måtte vige for herregårdsmarker før 1600, er det den ældste kendte nedlæggelse af bondegårde under Søgård. Ellers var de nye hovedgårde især vokset frem på mange særmarker, og det vil sige på jord, der ikke var under plov. Hovedgårdenes ekspansion kom imidlertid snart efter til på helt anden vis at berøre bondebyerne. Fem år efter, at Ahlefeldterne i 1601 havde fået Hans den Yngres del af Adsbøl, Fiskbæk og Bojskov, indgik de to grene af familien et mageskifte, hvorved Hans Ahlefeldt til Gråsten fik Frederik Ahlefeldts andel af Fiskbæk samt gården Holbæk. Til gengæld fik Frederik Ahlefeldt Gråsten-grenens halvdel af byen Årup i Ensted sogn. Dette mageskifte må have været led i en nøje planlagt strategi for at skabe mulighed for at oprette hovedgårde. Det lod sig ellers vanskeligt gøre, når næsten alle landsbyer var delt mellem begge grene af slægten. Mange steder var der også selvejere, men det gjaldt netop ikke disse to landsbyer. Næppe var de samlet på én hånd, før de måtte vige for nye hovedgårde. Herrerne til Gråsten lagde i øvrigt også Adsbøl by under dels Fiskbæks og dels Gråstens hovedgårdsmarker.³⁹

Antallet af hovedgårde var nu oppe på 8. Den ene gren rådede over det halve Søgård samt Stoltelund, Gråsten, Ladegård og Fiskbæk, den anden over det andet halve Søgård, Årtoft, Årup og Grøngrøft. I 1650'erne føjedes endnu to til listen, idet byerne Bojskov i Ullerup sogn og Kelstrup i Holbøl sogn nedlagdes og gjordes til ladegårde.⁴⁰ Så stilnede nedlæggelserne af bondegårde af, men så sent som 1718 nedlagdes den store landsby Kiding i Felsted sogn. Den talte på det tidspunkt 17 halvgårde.⁴¹ På reformationstiden omfattede

Ladegård i Kværs sogn var én af de mange nye hovedgårde, der efterhånden opstod inden for Søgårdsgodskomplekssets rammer. Disse avlsgårde havde i Ahlefeldternes tid nok store stalde og lader, men beskedne hovedbygninger, da ejeren ikke boede der. Det blev ikke væsentligt anderledes efter auktionen 1725, selvom bl.a. Ladegård blev et selvstændigt gods. Derfor er Lundtoft herred fattigt på slotsagtige bygninger, selvom hovedgårdene har ligget så tæt i området. Foto: Historiske Samlinger for Sønderjylland.

den 8 helgårde. Endelig er gården Fruermark forsvundet i sidste halvdel af 1600-tallet.⁴² Den må være lagt under Årtoft.

Fæstegodsets forvandling

Med disse oprettelser af hovedgårde havde godset skiftet karakter. Det gods, der i 1400-tallet næppe talte mere end én reel herregård, var blevet omskabt, så det til slut omfattede 13 hovedgårde, hvoraf kun 2 var købt, mens 10 må formodes oprettet mellem 1500 og 1718. Det havde kostet ganske mange fæstegårde. Nedlæggelsernes omfang og forløb kan nogenlunde sammenfattes som følger:

Tabel 1. *Bondegårde lagt under hovedgårde på Søgård-Gråsten*

Periode	Hovedgård	Nedlagte byer	Nedlagte gårde
Før 1600	Ladegård Grøngrøft	Vårbjerg	8
1600-1650	Gråsten	Adsbøl	4
	Fiskbæk	Fiskbæk	11
	Årup	Årup	6
1650-1700	Kelstrup	Kelstrup	4
	Bojskov	Bojskov	7,5
	Årtoft	Frøermark	1
Efter 1700	Kiding	Kiding	8,5*
Ialt nedlagt			50

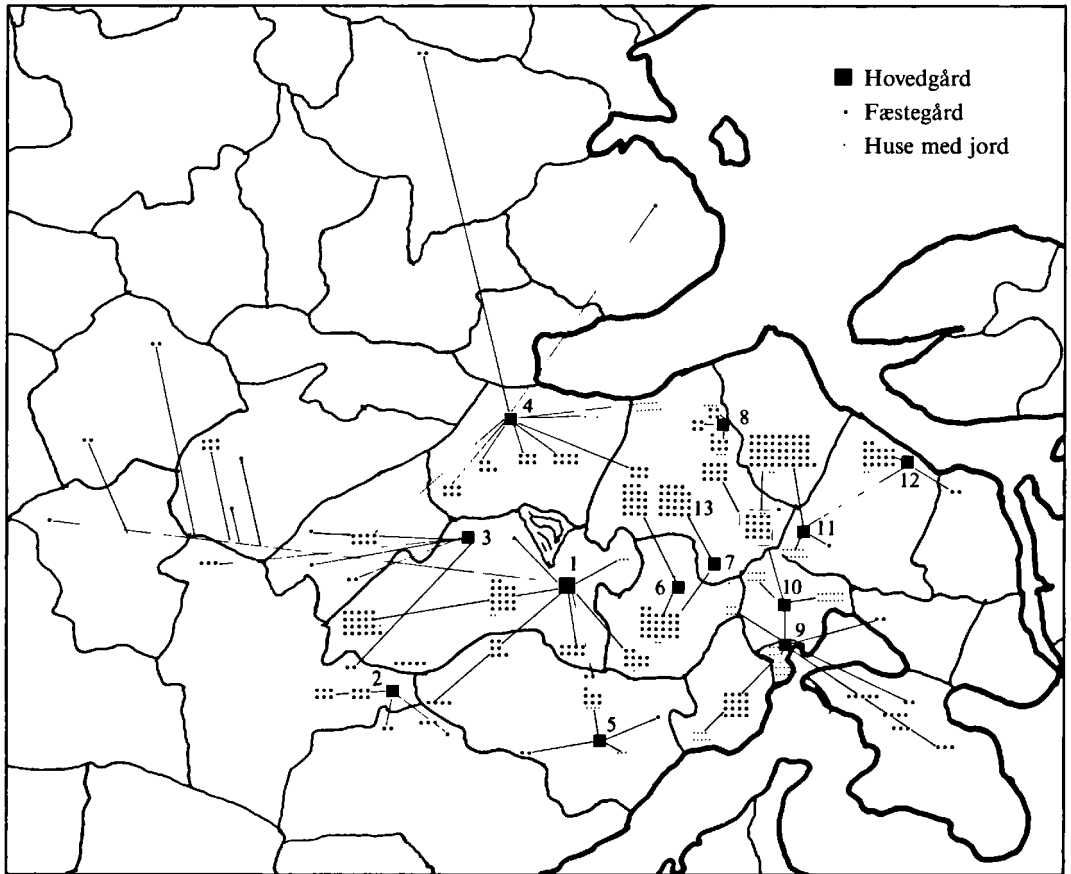
* Kiding by talte rent faktisk 17 halvgårde i 1718, men de er her omregnet til helgårde for at få sammenlignelige tal.

Det skal ses i forhold til, at det oprindelige fæstegods var på 251,5 plove (eller snarere omkring 240, hvis man tager udgangspunkt i skatteansættelsen fra 1549). Heraf var der i mellemtiden afstået 13 gårde og til gengæld købt omkring 60. Af det antal helgårde, der havde været på reformationstiden, var altså næsten hver femte forsvundet. I kongeriget som helhed forsvandt noget over 5% af gårdene, i herregårdsdriftens danske hovedområder Lolland-Falster og Sjælland 7-10%.⁴³ Endda kan nedlæggelserne på Søgård-Gråsten have været endnu mere omfattende, for listen omfatter alene landsbyer, der forsvandt helt. Langt vanskeligere er det at afgøre, om enkelte gårde eller endda enkelte marker fra andre landsbyer også lagdes under hovedgårdene. En enkelt antydning af, at noget sådant skete, har vi fra retssagen i 1569. Her klagede Anna Ahlefeldt over, at jomfru Mette havde lagt noget af Kliplev bymark til Årtoft og sået det til med boghvede. Modparten benægtede dog blankt denne påstand og hævdede, at skellet stod, hvor det altid havde stået. I begyndelsen af 1700-tallet blev et par gårde flyttet i forbindelse med en »nyordning« af Skovbølgårdens marker.⁴⁴ Det kan meget vel have indebåret inddragelse af jord under hovedgården. Det er meget tænkeligt, at der også i andre tilfælde blev taget jord fra landsbyer og lagt under hovedgårde.

Egentlige gårdnedlæggelser har der derimod næppe været mange af, ud over de omtalte landsbyer. Når man lægger halvgårde, trekvartgårde og andre brøker ifølge en godsoversigt fra 1709 sammen, så kommer man i de fleste tilfælde til det antal hele gårde, der var på stedet i 1543, korrigeret for kendte godshandler. Her og der var der faktisk en helgård for meget i 1709.⁴⁵ Det kan betyde, at der var enkelte øde gårde i 1500-tallet, som ikke betalte skat. Et væsentligt fald i antallet af helgårde kan kun konstateres i én gruppe af landsbyer: Kliplev, Vilsbæk, Lundtoft, Øster Gejl og Gejlå. De ligger alle omkring Hærvejen. I 1543 betalte bønderne i Vilsbæk og Kliplev ingen skat med ud-

trykkelig henvisning til, at de havde været generet af kongens krigsfolk.⁴⁶ Også i 1600-tallet blev egnen stærkt plaget af plyndrende soldater. Hans Ahlefeldt oplyste således i 1660 følgende: »Da mit gods Søgård ligger ved den store

Hovedgårde: 1: Søgård, 2: Stoltelund, 3: Årtoft, 4: Årup, 5: Kelstrup, 6: Ladegård, 7: Grøngrøft, 8: Skovbølgård, 9: Gråsten, 10: Fiskbæk, 11: Bojskov, 12: Ballegård, (13: Kiding).

Søgård-Gråsten 1709.

Kortet viser godset på sit højdepunkt. Det er nu tydeligt præget af de mange hovedgårde på dette tidspunkt 12 i alt. Tallet steg få år efter, da byen Kiding blev nedlagt til fordel for en ny hovedgård (stiplet signatur). Stregene viser, hvilke landsbyer, der i 1725 blev lagt til hvilke hovedgårde. De to store byer Bovrup og Kvarns var begge delt mellem to godser. Det fremgår endvidere, at der på Gråsten-egnen slet ikke var bøndergårde tilbage, men kun herregårde og huse med jord.

hærvej, har det i krigstid lidt stor overlast. Bestandig har tropper passeret forbi på frem- og tilbagemarch og indkvarteret sig for natten. Særlig slem var ankomsten af vore allieredes hær. Da blev undersåtterne fordrevet og helt ruineret. Af de 56 plove, som godset står opført til i landets matrikel, er over 30 lagt øde og afbrændt, så jeg har af hele godset ikke fået den mindste afgift«. ⁴⁷

Hovedgårdsoprettelser og krigsfolkernes hærgen havde kostet op mod en fjerdedel af godsets bondegårde livet. Det blev ikke fuldt ud kompenseret ved de tilkøb af fæstegods, der var sket. Alligevel steg gårdtallet fra 252 i 1543 til 392 i 1709. Det skyldes, at også de fæstegårde, der ikke blev nedlagt, blev udsat for en markant omstrukturering. De fleste af dem blev nemlig delt. Gårddelinger var udbredte i det østlige Sønderjylland i 1500-tallet. Enkelte steder fortsatte det i 1600-tallet. Et godt eksempel er Varnæs birk lige op ad Søgårdgodset. Her var der i 1535 30 ens gårde. Omfattende delinger øgede tallet til 45 gårde i 1609 og 54 i 1685. ⁴⁸

Udviklingen var næsten den samme på Søgård, selvom vi ikke kan følge forløbet. I 1709 omfattede godset i alt 82 helgårde, 15 trekvartgårde, 15 5/8-gårde, 247 halvgårde, 23 kvartgårde og 10 andre gårde, der var mindre end en halvgård. Disse betegnelser afspejler reelle forskelle. I gennemsnit såede helgårdene hvert år knap 17 tønder land til med korn, halvgårdene 9 tønder land og kvartgårdene 4. ⁴⁹ Enkelte af halvgårdene synes at have været smågårde fra gammel tid. I skattelisten fra 1543 nævnes ganske vist kun én halvgård, men i listen over Frantz Ahlefeldts bønder 1549 blev 14 gårde regnet for halvgårde, selvom det var de samme bønder, der seks år før havde givet fuld skat. ⁵⁰ Det forklarer dog kun en meget lille del af de mange halvgårde i 1709. Resten må være opstået ved delinger. Delingerne fortsatte efter alt at dømme i hele perioden. I hvert fald skete der mellem 1709 og 1721 omkring 20 gårddelinger, mens omvendt 7 gårde blev lagt sammen med andre. ⁵¹

Ikke nok med gårddelingerne. Godset omfattede i 1709 også 99 huse, der årligt drev over 2 tønder land med korn, og yderligere 15 huse med et kornareal på 1-2 tønder land. I hvert fald de 99 var i realiteten smågårde. De lå næsten alle i godsets centrale område.

Denne udvikling er overraskende, for udbredte gårddelinger og nyoprettelse af smågårde hører normalt hjemme i egne med frie bønder. ⁵² Stærkt godsejerstyrede områder var derimod præget af et konstant antal, temmelig store fæstegårde, og et stærkt stigende antal jordløse husmænd. Hans den Yngre låste således gårdtallet fast eller lagde endda gårde sammen i sit område. ⁵³ Det er betegnende, at Ballegårds tilliggende i Blans og Bovrup kun omfattede helgårde i 1656-57. Efter Ahlefeldternes overtagelse blev mindst halvdelen af disse gårde imidlertid delt, idet der 1709 kun var 11 helgårde i Blans og 6 i Bovrup. ⁵⁴

Modsat andre godsejere foretrak Søgårds ejere at lade flere få jord at dyrke og blive selvstændige landbrugere.

Ahlefeldterne valgte næppe deres særlige løsning for undersåtternes skyld. Det spredte gods, der kun i ringe grad kunne gøre hoveri, blev ved med mest at bestå af helgårde. Det var omkring hovedgårdene, at halvgårde og store huse florerede. De blev alle pålagt store hoveribylder. Ahlefeldterne foretrak at fordele hoveriet på flere skuldre end de fleste andre godsejere. Derved gjorde de deres undersætter mere lige indbyrdes end så mange andre steder, hvor skellet mellem gårdmænd og husmænd var afgrundsdybt i 1700-tallet.

Herregårde og fæstegods

De mange nedlæggelser af bondegårde havde været med til at skabe en balance mellem herregårdsmarker og bondejord, der var ganske anderledes end i kongeriget. Fra 1709 findes en oversigt over alle godsets fæstebønder og husmænd med jord. For hver gård opregnes både kvægbesætninger og den årlige udsæd af forskellige kornsorter.⁵⁵ Tilsvarende oplysninger findes for hovedgårdenes vedkommende i auktionskataloget fra 1725.

Oplysningerne om udsæden kan bruges til at beregne, hvor store arealer hovedgårde og bondegårde hvert år såede til med korn. Man såede én tønne rug, én tønne byg, knap én tønne boghvede eller to tønder havre pr. tønne land. Når man vil omregne udsæden til kornareal, skal havren derfor divideres med to. Det er så meget mere rimeligt, som en tønne havre også kun havde ca. den halve vægt og værdi af en tønne rug.

Ud af dette kommer, at hovedgårdene i alt havde et årligt tilsået areal på ca. 2.360 tønder land, mens bondegårde og husmandsbrug tilsammen såede ca. 4.300 tønder land til med korn hvert år.⁵⁶ Tallene skal formentlig korrigeres lidt. Bønderne var nok tilbøjelige til at opgive for lave tal over for godsadministrationen for ikke at risikere, at godset strammede skruen over for dem. Omvendt må vi formode, at hovedgårdenes marker og besætninger snarest blev overdrevet i 1725, da auktionskataloget var en reklametryksag, der skulle lokke kunder til. Men det er ikke sandsynligt, at opgivelserne lå meget langt fra sandheden, for i hovedtrækkene var de lette at kontrollere. Det er derfor en rimelig konklusion, at hovedgårdenes samlede kornareal var omkring halvt så stort som bondegårdenes.

Det tilbageværende bøndergods svarede til 224 helgårde, og det vil sige, at hovedgårdenes jordtilliggende modsvarede ca. 110 helgårde. Heraf var halvdele kommet fra de omkring 50 nedlagte bøndergårde. Resten må være jord, der allerede havde været hovedgårdsmark i middelalderen, nyopdyrkede are-

aler under bl.a. Grøngrøft og Gråsten, hvor skov- og græsningsarealer synes forvandlet til hovedgårdsmark, og endelig muligvis enkeltmarker, der var taget fra bønderne.

Forholdsvis vejede hovedgårdene lidt tungere i den østlige del af godset end i den vestlige. De otte østligste hovedgårde Gråsten, Fiskbæk, Kiding, Bojskov, Ballegård, Skovbølgård, Grøngrøft og Ladegård havde tilsammen et årligt tilsået areal på ca. 1580 tønder land, mens deres bønder og husmænd drev ca. 2560 tønder land med korn hvert år. Vestpå var det årlige kornareal ca. 780 tønder land på hovedgårdene og ca. 1740 tønder land under bondegårde og husmandsbrug.⁵⁷ Det betød, at hovedgårdene sad på 38% af den dyrkede jord i den østlige del og 31% i den vestlige. Denne forskel skyldtes, at hovedgårdsoprettelserne i perioden efter 1600 havde været meget stærkt koncentreret til egnen omkring Gråsten. Her, på godsdistriktets og noget af hele rigets bedste jord, lå nu 6 hovedgårde på rad, som det ses af kort 2. I deres nære omegn var der ikke flere bønder tilbage. Til gengæld var de fleste af de store husmandsbrug koncentreret her i en række særlige husmandsbyer: Bojskovskov, Adbøl, Fiskebækskov, Alnor, Hørsekobbøl, Bækken og Ladegårdsskov.

Forskellen mellem godsets østlige og vestlige del er dog ikke voldsom. Med henholdsvis 31% og 38% herregårdsmark placerer begge dele af godset sig midt mellem det danske og det østeuropæiske godssystem. På private godser i kongeriget udgjorde hovedgårdsmarkerne i gennemsnit 12-14% af den dyrkede jord.⁵⁸ Omvendt var herregårdsmarkerne ligefrem større end bondegårdernes samlede tilliggende i Østeuropa, hvad allerede halvøen Svans i Sydslesvig er et eksempel på.⁵⁹

Indirekte har vi herigennem et mål for hoveribyrden. En typisk bonde på en halvgård under Søgård-Gråsten drev selv omkring 9 tønder land med korn og skulle så oven i dette pløje, harve og høste ca. 5 tønder land på én af hovedgårdene. En kongerigsk bonde med en gård af samme størrelse slap med at klare et par tønder land på hovmarken, mens omvendt en bonde i Svans skulle drive 15 tønder land hovedgårdsmark for hver 10 tønder land af hans egen jord. Også husmændene på Gråstenegnen var spændt ret hårdt for, idet de skulle gøre hoveri 2-3 dage om ugen. Til gengæld betalte de kun meget små fæsteafgifter.⁶⁰

Hovedgårdenes drift

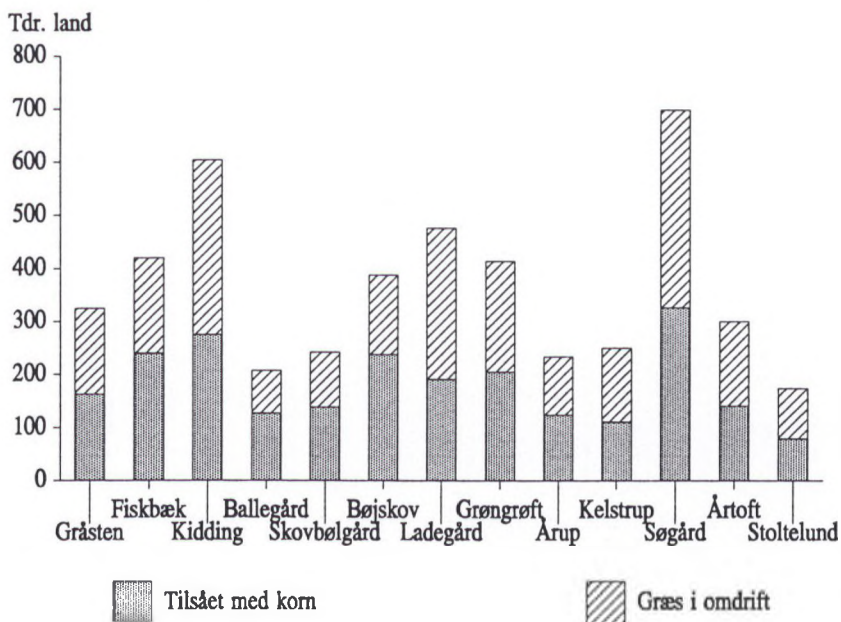
Hovedgårdene var alle bortforpagtede i de sidste Ahlefeldters tid, og dette mønster fortsatte både på de godser, hertugen af Augustenborg købte, og på Søgård-Årtoft. Det medfører, at godsregnskaber og lignende kilder kun siger

meget lidt om, hvordan gårdene egentlig blev drevet. Som hovedregel optræder de alene i godsregnskaber og jordebøger som en forpagtningsafgift. Auktionskataloget fra 1725 angiver imidlertid både udsæd og kvægbesætning for hver enkelt gård. Trods de forbehold man kan have over for denne kilde, er den et uvurderligt indblik i, hvordan de enkelte gårde blev drevet.

Kataloget giver det klareste indtryk af de østlige hovedgårde, idet det her opregner de enkelte marker. De kaldes kobler, hvilket angiver, at de var omgivet af hegn hver for sig. Der var fra otte til tretten kobler pr. gård. Omkring halvdelen af koblerne var sået til med korn, mens den anden halvdel lå hen med græs til græsning og hø. Lidt uden for mønstret falder Ladegård, idet hele otte af tretten marker her var udlagt til græs.

Bortset fra Gråsten opgives arealet af de enkelte kobler ved de østlige hovedgårde. Det sker normalt i tønder rugsæd, men på Fiskbæk i tønder havresæd. Det svarer til henholdsvis henholdsvis 1 og 1/2 tønder land. For de øvrige hovedgårdes vedkommende kender vi alene det tilsæede areal. Ud fra dette må vi så skønne om det totale (se figur 1).

Figur 1. Hovedgårdenes agerareal 1725.

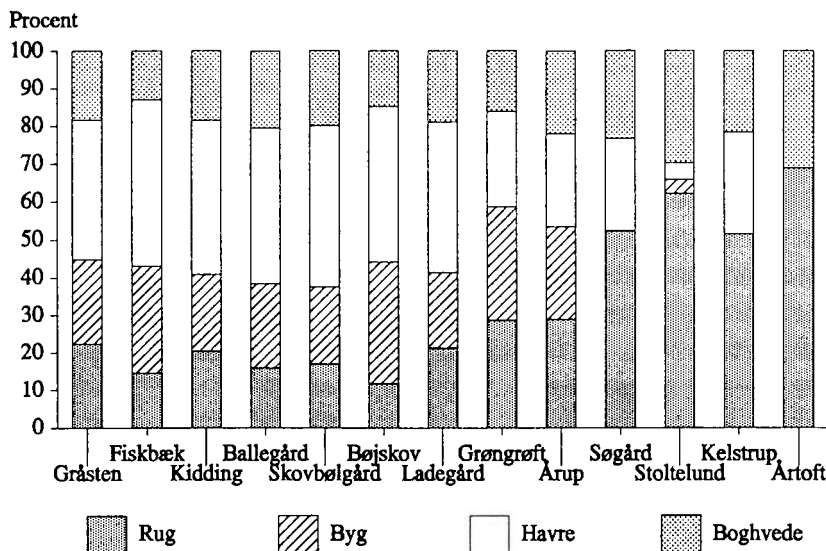

Kilde: LAA, Søgård og Årtoft godser nr. 2.

Selvom vi ikke kender det samlede areal, kan der ikke være tvivl om, at det gamle hovedsæde Søgård var en kæmpegård. Kun fire af de elleve kobler skulle drives med korn. Nogle af de syv kobler, der lå hen med græs, var dog angiveligt mindre end de fire tilsæede, men under alle omstændigheder har en gård på halvringe jord næppe sået mere end højst halvdelen af arealet til hvert år. Det samlede areal har derfor snarest ligget omkring 700 tønder land.

Ellers er det påfaldende, at det er nogle af de mere anonyme og sent oprettede avlsgårde, der er de største. Når vi ser bort fra Søgård, var de fire andre gamle herregårde, Skovbølgård, Ballegård, Stoltelund og Årtoft, forholdsvis beskedne med markarealer på 150-300 tønder land. Det svarer nogenlunde til hovedgårdenes typiske størrelse i kongeriget. Blandt de senere oprettede avlsgårde var kun Kelstrup og Årup så beskedne, mens Grøngrøft, Ladegård, Bojskov og Fiskbæk og formentlig også Gråsten var store gårde på omkring 400 tønder land. Den sidst oprettede, Kiding, var endnu større. Det viser, at disse gårde var skabt med direkte henblik på at drive storlandbrug. De var virkelig store efter tidens norm. Søgård og Kiding svarer i agerareal til henholdsvis den næststørste og den tredjestørste herregård i Nørrejylland (Gam-

Figur 2. Hovedgårdenes kornareal 1725, fordelt på kornsorter.

Kilde: LAÅ, Søgård og Årtoft godser nr. 2.

mel Estrup og Bygholm), og hvor der på de gråstenske godser alene var 5 hovedgårde med mere end 400 tønder land ager, var der kun 14 gårde af den størrelse i hele Nørrejylland.⁶¹ Store hovedgårde var imidlertid ikke så usædvanlige i Slesvig og Holsten. Således var en række af hovedgårdene på Sydals af samme størrelse som de gråstenske.⁶²

Sædskiftet på hovedgårdene angives ikke direkte, men det fulgte i Sønderjylland normalt det princip, at en række år med korn blev efterfulgt af en årrække med permanent græs. Det gav den bedste græsning, og på den måde var såvel det midt- og vestjyske græsmarksbrug som det holstenske kobbelbrug indrettet. Auktionskataloget giver indtryk af, at det også gjaldt godserne under Gråsten, og alt andet ville også være særdeles overraskende.

På alle 13 godser under ét optog rug og havre hver omkring 30% af det besåede areal, mens byg og boghvede hver fyldte knap 20%. Der var imidlertid store forskelle, som fremgår af figur 2. På de østlige godser, Gråsten, Fiskbæk, Kiding, Ballegård, Skovbølgård, Bojskov, Ladegård og Grøngrøft, var havren vigtigste kornsort. Den optog gennemgående ca. 40% af kornarealet, mens de øvrige kornsorter hver fyldte omkring 20% – byggen generelt lidt mere og boghveden lidt mindre. Denne fordeling af kornsorterne er typisk for Sønderjyllands mere frugtbare egne.

Den ekstreme modsætning er sandjordsgårdene Årtoft og Stoltelund. De lå ude i rugens land. Rug udgjorde to tredjedele af udsæden, og boghvede var den eneste anden kornsort af betydning. Også dette er typisk for egnen. På de magre midtsønderjyske jorder var rug og boghvede de eneste afgrøder, der gav et rimeligt udbytte.

Søgård, Årup og Kelstrup lå alle tæt ved selve israndslinien, og de indtog en mellemposition mellem lerjords- og sandjordsgårdene. Søgård og Kelstrup lignede mest sandjordsgårdene, idet der var rug i godt halvdelen af det tilsåede areal, mens resten var delt nogenlunde ligeligt mellem havre og boghvede. Byg forekom ikke. Årup lignede derimod mest de gode gårde østpå, blot betød havren mindre, idet der var en næsten ligelig fordeling mellem de fire kornsorter.

Auktionskataloget regnede med, at man på de gode gårde kunne sælge fem gange udsæden af rug og byg og fire gange udsæden af havre og boghvede. Tager man højde for, at næste års udsæd først skal trækkes fra den samlede høst, vil det reelt sige, at man regnede med henholdsvis seks og fem fold. Ude på sandet blev rughøsten sat én fold lavere. Men under alle omstændigheder ligger disse høsttal meget højt i forhold til, hvad man ellers kender fra datiden. De er formentlig overdrevne. Auktionskatalogets formål var som nævnt at lokke købere til og skaffe så god en pris for godserne som muligt, og netop høsttallene var langt vanskeligere at kontrollere end tal for markernes størrelse.

Luftbillede af det moderne Sogård, set fra nord. Ved auktionen i 1725 blev selve Sogård sammen med Årtoft købt af landråd Godske v. Thienen, og det forblev i hans efterkommeres eje til 1834. Et synligt minde fra den periode er den smukke lade fra 1780, der ses i billedets forgrund. I 1834 gik Sogård efter næsten 500 år på adelige hænder over i borgerligt eje. Godset fik nu for første gang i 200 år igen en hovedbygning, der ses foroven i billedet i stærkt ombygget stand. Sogård blev i 1934 købt af den danske stat, der omdannede gården til kaserne og opførte bygningen til højre i billedet. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Rent agerbrug var stort set utænkeligt i ældre tid, da kornet gav meget små udbytter, hvis markerne ikke blev gødet. På de fleste af hertugdømmernes godser var kvægbruget i løbet af 1600-tallet ligefrem blevet hovedsagen i form af meget store malkekvægsbesætninger, der blev drevet af forpagtere som såkaldte hollænderier.⁶³ Det gjaldt også de gråstenske godser. Auktionskataloget opgiver for de fleste godser to tal for køer: dels det antal køer, forpagteren havde overtaget fra godset, dels den samlede kobesætning. De kan sammenholdes med en opgørelse i forbindelse med en særlig skat, der blev opkrævet i 1715. Endelig kendes besætningen fra nogle af godserne fra ca. 1740.⁶⁴

Tabel 2. Kvægbesætninger på hovedgårdene i begyndelsen af 1700-tallet

Antal køer	1715	1725a	1725b	o. 1740
Gråsten	100	120	170	160
Fiskbæk	120	120	126	120
Kiding		160	180	180
Ballegård	50	40	54	
Skovbølgård	80	84	84	
Bøjskov	100	48	120	
Ladegård	130	130	144	
Grøngrøft	100	100	115	
Søgård	160	160	162	157
Stoltelund	30	30	30	
Årtoft				32
Kelstrup	50	50	50	50
Årup	100	100	100	100
I alt	1020	1142	1367	

Anm: 1725a er de køer, forpagteren havde overtaget fra godset, 1725b den totale kvægbesætning.

De forskellige kilder passer pænt sammen. Forskellen mellem tallene fra 1715 og de besætninger, forpagterne havde overtaget, beror væsentligst på, at Kiding var oprettet i mellemtiden.

Der var malkekvægsbesætninger på alle godsets hovedgårde. Ni af hovedgårdene havde store kvægbesætninger på 84-180 køer, mens kvægholdet på de sidste fire gårde var mere beskedent. Det falder straks i øjnene, at gårdene på den gode jord alle havde betydelige kvægbesætninger bortset fra Ballegård. Omvendt var kvægbesætningerne små på de tre mest udprægede sandjordsgårde. Årtoft havde endda slet intet egentligt hollænderi. Bortset fra dette skel mellem øst og vest svarer kvægbesætningerne nogenlunde til gårdenes størrelse, idet Gråsten avlsgård dog havde en meget stor kvægbesætning, men forholdsvis mindre kornmarker.

Hvor hovedgårdene holdt 1367 køer i 1725, var der 16 år tidligere 2384 på fæstegårde og husmandsbrug.⁶⁵ Det betød, at hovedgårdene havde ca. 36% af køerne eller samme andel, som de havde af kornmarkerne. Derimod holdt hovedgårdene generelt kun 15-20 heste. Det svarer til 3-4 bondegårdes hestehold, hvorimod kvægholdet på hovedgårdene snarere svarede til 20-40 bondegårdes besætning. Forklaringen er, at herregårdsmarkerne blev drevet med hovbøndernes heste.

Malkekvæg var det eneste husdyrhold af betydning. Kataloget anfører dog, at der på nogle af ladegårdene blev holdt et mindre antal stude. På Årtoft var der et ret betydeligt schäferi – dvs. en fårestation. Omkring 1750 havde den i alt 600 får.⁶⁶ Mærkeligt nok opgøres indtægterne fra schäferiet ikke i kataloget.

Indtægterne

Med så mange hovedgårde som de gråstenske godser omfattede, må man vente, at de stod for den væsentligste del af godsindtægterne. Det var også tilfældet, hvilket fremgår af tabel 3.⁶⁷

Tabel 3. *Godsernes indtægter omkring 1725*

Rigsdaler	1721	1725	1742	1745	1726	1745
Gråsten	1500	1810	1570	1600		
Fiskbæk	1450	1896	1060	1060		
Kiding	2000	2499	1740	1646		
Årup	800	1261	877	960		
Kelstrup	600	796	550	550		
Søgård	1600	2467			1600	1150
Årtoft	500	935			500	350
Ballegård	800	917				
Skovbølgd	800	1160				
Bøjskov	1100	2039				
Ladegård	1300	1777				
Grøngrøft	1035	1528				
Stoltelund	510	542				
Fæstegods	5272	5280	2035	2080	1743	1772
Møller	643	640	413	413	248	341
Andet	550	590	1166	1239	344	411
I alt	20460	26137	9411	9548	4435	4024
%						
herregårde	68	75	62	61	47	37
fæstegods	26	20	22	22	39	44
møller	3	2	4	4	6	8
andet	3	2	12	13	8	10

Anmærkning: De fire sidste spalter omfatter kun dele af det oprindelige gods, hvilket er den væsentligste forklaring på, at indtægtsbeløbene fra fæstegods og møller er lavere end ifølge opgivelserne fra 1721 og 1725.

De ca. 20.000 rigsdaler, auktionskataloget anslog hovedgårdenes udbytte til, savnede ganske vist bund i virkeligheden. I 1721 gav hovedgårdene i alt knap 14.000 rigsdaler, og Søgård-regnskabet fra 1726 antyder, at dette niveau var realistisk. Det var imidlertid ikke mindre end to tredjedele af alle indtægter. Regnskaber fra de 7 af de 13 godser viser dog, at indtægterne fra hovedgårdene faldt frem til 1740'erne, formentlig på grund af landbrugskrise og sygdomme.

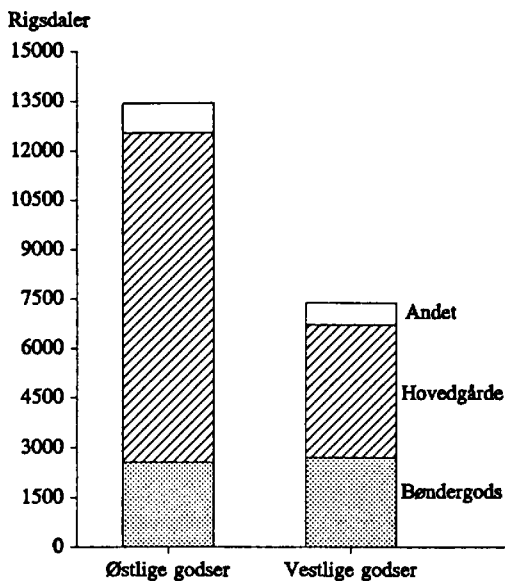
De seks hovedgårde ved Gråsten var sammen med Søgård de mest indbringende med forpagtningsafgifter på mellem 1.000 og 2.000 rigsdaler. Det hænger naturligt sammen med, at de var de største. Man bemærker dog, at Kiding

i kraft af sin gode jord gav større indtægter end Søgård, der havde mere jord. Tilsvarende gav forpagterne på de små østlige herregårde Ballegård og Skovbølgård hver 800 rigsdaler, mens de tre sandjordsgårde Årtoft, Stoltelund og Kelstrup kun gav 5-600 rigsdaler hver, og derfor ikke var de store aktiver for godsejeren.

De fleste af de øvrige indtægter er ens i de forskellige kilder. Fæstegodset gav noget over 5.000 rigsdaler eller omkring en fjerdedel af indtægterne. Møllerne bidrog med ca. 640 rigsdaler – 3% af alle indtægter. Langt det meste af dette beløb kom fra de tre store møller, Felsbæk Mølle, Munkemølle og Bjernstrup Mølle, der gav en årlig afgift på henholdsvis 150, 200 og 202 rigsdaler.

Alle andre indtægter betød meget lidt ifølge såvel jordebogen fra 1721 som kataloget. Regnskaber fra tiden efter 1725 viser imidlertid, at disse indtægter faktisk skæppede noget mere i kassen. For Søgård-Årtofts vedkommende betød salg af tørv, bøder og frikøb fra livegenskabet en del. For de gråstenske godser var det især teglværkerne, der i 1740'erne gav godsejeren en indtægt på

Figur 3. Godsernes indtægter 1721.

Kilde: LAÅ, gråstenske godser nr. 153.

omkring 700 rigsdaler om året. Alt i alt tegnede disse forskellige kilder sig ifølge regnskaberne for 7-10% af indtægterne.

Der var imidlertid en regional forskel inden for godskomplekset, hvilket ses af figur 3. Afgifterne af bønderne og indtægter fra møller, kroer og udlejet jord beløb sig til nogenlunde det samme fra de to halvdele af godset. Den afgørende forskel var hovedgårdene. Mens de 8 østlige hovedgårde indbragte næsten 10.000 rigsdaler, var afgiften af de 5 vestlige hovedgårde kun godt 4000 rigsdaler i alt. Det betød, at hovedgårdene tegnede sig for godt halvdelen af alle indtægter i vest, men tre fjerdedele i øst. I øst havde man oprettet mange herregårde og dermed stillet store krav om hoveri, og til gengæld var især de mange husmænd med jord sluppet med ganske små fæsteafgifter. Vestpå var hoveribyrden noget mindre, og fæsteafgifterne til gengæld noget højere i forhold til gårdenes areal.

Det var de østlige godser, der stod for størstedelen af godsets indtægter. Jordebogen bestyrker tilliden til den sidste Ahlefeldts påstand om, at han havde bragt indtægten op fra 13-15.000 rigsdaler om året til nu 20.000 rigsdaler.⁶⁸ I akterne vedrørende den ahlefeldtske konkurs sættes indtægterne til 21.000 rigsdaler, nogenlunde det samme som jordebogen viser.⁶⁹ Det er virkelig meget. Tyve år senere, hvor landbrugspriserne var næsten de samme, ansås en af kongerigets største jordbesiddere, lensgreve Scheels, jyske godser på ialt omkring 5.000 tønder hartkorn kun for at give ca. 15.000 rigsdaler.⁷⁰ Grevs-kabet Langeland på ca. 2.700 tønder hartkorn gav ifølge en opgivelse fra 1708 kun 4.500 rigsdaler om året. Et regnskab fra 1710-11 sætter dog bruttoindtægten til ca. det dobbelte.⁷¹ Med omkring 300 fæstegårde var grevs-kabet Langeland af næsten samme størrelse som de gråstenske godser. Søgård-Gråsten gav faktisk lige så store indtægter som 2-3 grevs-kaber. Det kan kun forklares ved, at den voldsomme satsning på hovedgårdsdrift og her ikke mindst på mejeribruget i høj grad betalte sig for godsejeren.

NOTER

1. Mikael Venge: Slægten Ahlefeldt og Søgård, SJY Årb 1987, s. 5-34; Poul Andersen: Graasten et slot og et sogn, Graasten 1986.
2. Henrik Fangel: Det middelalderlige Ejsbøl og den holstenske adels indvandring i hertugdømmet Slesvig, SJY Årb 1969, s. 104-30.
3. Esben Albrechtsen: Den holstenske adels indvandring i Sønderjylland i det 13.-14. århundrede, Historisk Tidsskrift bd. 74, s. 81-152.
4. Louis Bobé: Slægten Ahlefeldts Historie Bd. 1-6, Kbh. 1897-1912, her bd. 1, s. 44 og 56; Albrechtsen, anf. arb. s. 145f; Diplomatarium Danicum, 3. rk. 5 nr. 35-36 (1357) og 3. rk. 9 nr. 536 (1375).
5. Bobé: anf. arb. bd. 1, s. 44f, 54f og 60f og bd. 3, bilag IV.1.
6. Diplomatarium Danicum, 3. rk. nr. V. nr. 35-36; jvf. Esben Albrechtsen, anf. arb. s. 146.

7. Bobé, anf. arb. bd. 1, s. 44ff, 56f, 62f og 70f, bd. 3. s. 123.
8. Bobé, anf. arb. bd. IV. s. 67f, samt bilag 2.1.
9. Bobé, anf. arb. bd. 3, bilag IV.1.
10. Svend Aakjær (udg.): Kong Valdemars Jordebog, Kbh. 1926-45, bd. I, s. 9.
11. A. D. Jørgensen: Graastens ældre Historie, Sjø Arb 1889, s. 1-43.
12. F. Falkenstjerne og Anna Hude: Sønderjydske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden, Kbh. 1895-99, s. 18, 46, 289-91 og 424-29.
13. Erik Ulsig: Danske Adelsgodser i middelalderen, Kbh. 1968, s. 50 og 230-35.
14. Delingen af fæstegårdene fremgår af skattelisten fra 1543, hvor de to brødres bønder anføres hver for sig. Delingen af hovedgård og enemærker 1535 fremgår af akterne fra en retssag i 1569, LAS, Abt. 15, nr. 713.
15. Jens Viliam Jensen: Skifteprincipper og skiftepraksis for adeligt jordeogds i det 16. århundrede, i: Aage Andersen, Per Ingesmann og Erik Ulsig (red.): Festskrift til Troels Dahlerup, Århus 1985, s. 333-50. Afhandlingen viser, at man i kongeriget delte efter helt samme principper som på Søgård i denne periode.
16. LAS, Abt. 15 nr. 713.
17. Bobé, anf. arb. bd. 5 s. 101-5.
18. RA, Glücksborg, pergament, b.3. Dokumentet opregner alene de fire herregårde, men specificerer ikke fæstegodset.
19. Bobé, anf. arb. bd. 3, s. 125f, 128, 130f og 132f.
20. Bobé, anf. arb., bd. 6 s. 7-64.
21. Erik Ulsig: anf. arb. s. 306ff.
22. Emilie Andersen (udg.): De Hansborgske Registranter Bd. 2, Kbh. 1949, s. 462f.
23. Hans den Yngre fik Haderslev amts strøgods og heriblandt disse gårde som en del af arven efter Hans den Ældre i 1582, men da han i 1584 igen afstod strøgods til kongen, manglede netop de 7 gårde. (RA, Hans den Yngres arkiv, pergament, A.a.5-6). De lå sidenhen under Søgård.
24. Det fremgår af et regnskab over Hans den Yngres bønder fra ca. 1602 på Deutsch Nienhof (RA, film D.69).
25. I regnskabet fra 1602 opregnes de ti bønder, Ahlefeldterne havde afstået (RA, film D.69). Til gengæld mangler regnskabet de bønder i Adsbøl, Fiskbæk og Bojskov, der før havde hørt under Sønderborg len (se Falkenstjerne og Hude s. 166-68). Gude anfører desuden, at hertugen i 1601 afstod disse bønder til Ahlefeldterne (Gude: Bericht von der Halbinsul Sundewitt, Altona 1778, s. 80).
26. Rigsarkivet, Glücksborg, pergament nr. B2, brev af 16/10 1637.
27. LAÅ, Søgård og Årtoft godser, nr. 5, Generaluntersuchungsprotokol 1709.
28. Ballegårds tilliggende fremgår af en jordebog over hertugdømmet Nordborg fra 1656, RA, film D.69. Her anføres 35 gårde. Heraf blev 4 gårde afstået 1661 før salget til Ahlefeldterne (jvf. Trap bd. 26 s. 1194).
29. Jens Jessen: Die Entstehung und Entwicklung der Gutswirtschaft in Schleswig-Holstein bis zu dem Beginn der Agrarreformen, ZSHG, 1922, s. 1-206.
30. LAS, Abt. 15, nr. 713; jvf. Johan Hvidtfeldt i Danske slotte og herregårde, 2. udg. v. Aage Roussell, bd. 16, Kbh. 1967, s. 125ff.
31. Troels Fink: Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770, Kbh. 1941, s. 28.
32. Bobé, anf. arb. bd. 2, bilagsdelen s. 45.
33. Gude, anf. arb. s. 82f.
34. A.D. Jørgensen, anf. arb., s. 10f.
35. Gude, anf. arb. s. 82f.
36. Samme opfattelse har Johan Hvidtfeldt, se Trap: Danmark, bd. 26, s. 995.
37. Begge gårde havde i 1725 en mark, der hed Vårbjerg. Det fremgår af kataloget fra auktionen over de gråstenske godser 1725, LAÅ, Søgård og Årtoft godser, nr. 2.
38. RA, Slesvigske og holstenske regnskaber før 1580, Plov- og frøkenskat af adelen 1543-44. Heri findes også listen fra 1549.
- 38a. LAS, Abt. 7, nr. 6272.

39. Trap, bd. 26., s. 932 og 955f.
40. Kelstrup: Trap bd. 26, s. 1010. Bojskov: Trap bd. 26, s. 1194 (v. Johan Hvidtfelt). Peter Kr. Iversen placerer sammesteds. s. 1190 nedlæggelsen af Bojskov tidligere.
41. Trap, bd. 26, s. 942.
42. Gården forekommer endnu på Johannes Meyers kort over Aabenraa amt fra 1648, men ikke i godsbeskrivelsen fra 1709.
43. Gunnar Olsen, Hovedgård og bondegård. Studier over stordriftens udvikling i Danmark i tiden 1525-1774, Kbh. 1957, s. 172. Gunnar Olsen når til, at 4,4% var nedlagt i hele landet og knap 7% på den sjællandske øgruppe. Erland Porsmose har i afhandlingen: Landsbyednlæggelser og hovedgårdseksponering på Fyn, Hist. Tidsskr. 1978, s. 437-453, påvist, at Gunnar Olsens tal er for lave.
44. Trap, bd. 26, s. 940.
45. LAÅ, Søgård og Årtoft godser nr. 2.
46. RA, Slesvigske og Holstenske regnskaber før 1580, plov- og frøkenskat af adelen 1543-44.
47. Poul Andersen: Gråsten, s. 28.
48. Trap, bd. 26, s. 950.
49. LAÅ, Søgård og Årtoft godser, pk. 5.
50. RA, Slesvigske og holstenske regnskaber før 1580, plov- og frøkenskat af adelen 1543-44.
51. Sammenlign undersøgelsesprotokollen fra 1709 med en jordebog fra 1721 (LAÅ, gråstenske godser, nr. 153).
52. Werner Buchholz: Bevölkerung und Bevölkerungsstruktur im Amt Gottorf um 1600, ZSHG 1984 s. 97-122.
53. Se Henning Mathiesens artikel her i årbogen.
54. Sammenlign Nordborg-jordebogen (RA, film D.69) med undersøgelsesprotokol over Søgård 1709 (LAÅ, Søgård og Årtoft godser nr. 5).
55. LAÅ, Søgård og Årtoft godser nr. 5.
56. Tallet er egentlig ca. 4500 tønder land, men herfra er trukket byen Kiding, der blev nedlagt 1716, da den ellers ville tælle med både under hovedgårde og bondegårde.
57. Fæstegodset er opdelt på godser ud fra auktionskataloget 1725. Skellet mellem øst og vest er foretaget efter herregårdenes bonitet (se nedenfor) og ikke den klassiske administrative opdeling. Til den østlige del regnes alt godset på Sundeved, alt godset i Adsbøl-Gråsten og Rinkenæs sogne, samt Kvers sogn bortset fra Tørsbøl og Felsted sogn bortset fra Nørballe og Felstedskov.
58. Hovedgårdene udgjorde 9% af kongerigets dyrkede jord. Langt de fleste af dem fandtes på det private gods, der ialt tegnede sig for 63% af jorden. Heraf kan herregårdene altså maksimalt have udgjort en syvendedel. Se Det danske Landbrugs historie, bd. 2., Kbh. 1988, s. 192.
59. Uwe Bosen: Die Entwicklung des Siedlungsbildes und der Agrarstruktur der Landschaft Schwansen vom Mittelalter bis zur Gegenwart, Kiel 1966, s. 175f. Ifølge Bosen var herregårdsmarkerne næsten dobbelt så store som bondejorden, men det var inklusiv skov.
60. LAÅ, Gråstenske godser pk. 153.
61. Se Henrik Pedersen: De danske landbrug, Kbh. 1928. Normalt måler man kongerigske gårde i hartkorn, der giver et bedre billede af deres produktive værdi. Da hartkornstallene ikke kendes fra Sønderjylland, er det valgt at se på arealet i stedet.
62. Wolfgang Prange: Die Anfänge der grossen Agrarreformen in Schleswig-Holstein, Neumünster 1971, s. 386.
63. Peter Kr. Iversen: Hollænderier i Sønderjylland i 1600- og 1700-årene, SJy Årb, 1992, s.73-111.
64. 1715: RA, Rentekammerets tyske sekretariat, ekstraskattekommissioner, G.74, taksationer af ridderskabets og prælaterens undersætter; 1725a og 1725b: auktionskataloget, LAÅ, Søgård og Årtoft godser pk. 5; 1740: Peter Kr. Iversen i SJy Årb 1992.
65. Heri ikke inkluderet Kiding.
66. Trap, bd. 26. s. 1001.
67. Foruden auktionskataloget giver jordebogen fra 1721 (LAÅ, Gråstenske godser, pk. 153) en oversigt over hele godskomplekssets indtægter. Desuden findes regnskaber fra de 5 godser, der kom under hertugen af Augustenborg fra 1740'erne (LAÅ, Gråstenske godser, pk. 196) og Søgård-Årtoft fra 1726 og frem (LAÅ, Søgård og Årtoft godser, pk. 46ff).

68. Bobé, anf. arb. bd. 6, s. 60.

69. LAS, Abt. 65.1 nr. 526.

70. Hugo Matthiessen: En greve. Jørgen Scheel til grevskabet Scheel stamhuset Gl. Estrup samt Sostrup (1768-1825), Kbh. 1954, s. 13; Carsten Porskrog Rasmussen: »Fra Grenå til Viborg på egen jord« – Gammel Estrup som godscentrum, i: Gammel Estrup, udg. af Randers Amts Historiske Samfund 1993, s. 109-33.

71. Bobé, anf. arb. bd. 6, s. 53 og 61.

»Helbredelsesanstalten for idiotiske og svagsindede Børn for Hertugdømmet Slesvig« indtil 1870

af *Johannes Brix*

Vi har indset at sjælen hos idioterne er den samme som ved raske mennesker, og at det er den sygelige beskaffenhed i hjerne og krop, der forhindrer en normal udvikling

Johan Jacob Guggenbühl (1816-1863)

I 1852 blev den første anstalt i helstatens Danmark, hvis hovedsigte var at behandle psykisk handicappede børn, grundlagt i Schnaap ved Ekernførde. I 1862 flyttede den til Sønderborg. Dens virke peger frem mod vore dages forsorg for psykisk syge børn. Læge Johannes Brix, Aabenraa, kaster her nyt lys over et interessant kapitel i medicinens og pædagogikkens historie.

Indledning

I begyndelsen af 1800-tallet var der en betydelig interesse for og tillige stor optimisme blandt læger og pædagoger m.h.p. behandling af psykisk handicappede voksne. Dette havde en afsmittende virkning på de få, der interesserede sig for behandlingen af børn med psykiske handicaps. Der er derfor god grund til at beskrive den første institution i helstatens Danmark, der udførte en pionergerning indenfor både medicinen og pædagogikken ved udelukkende at tage sig af behandlingen af børn med psykiske handicaps.

Anstalten blev grundlagt af lægen C. F. Hansen i 1852 på hans landejendom ved Schnaap i Borby sogn uden for Ekernførde. Efter en omskiftelig tid lå den i perioden fra 1862 til 1870 i Sønderborg. Fra denne tid findes et enestående kildemateriale, som giver et vist indtryk af de forhold, som denne gruppe børn levede under. Disse kilder vil her blive benyttet til at beskrive anstaltens historie med særlig vægt på de pædagogiske og medicinske aspekter.

Datidens definition af problemet

Videnskabeligheden indenfor naturvidenskaberne, som vi kender den i dag, var endnu ukendt i begyndelsen af 1800-tallet. Psykiatrien var som lægevi-

denskabelig disciplin i sin vorden og var under udvikling fra at være en spekulativ til en mere empirisk disciplin. Som sådan byggede den i højere grad end hidtil på opfattelsen af, at disse tilstande ofte havde en organisk baggrund. Hvad læren om de syge børn i øvrigt angår, har man ikke indtryk af den samme grad af nytænkning inden for lægestanden. Nybruddet kom indenfor en anden faggruppe, nemlig hos pædagogerne, der i den følgende tid i ganske betydeligt omfang søgte nye veje i behandling af børn med psykiske problemer og i en vis udstrækning tillige sindslidelser.

Myndighedernes initiativer vedr. behandlingen af denne gruppe børn blev truffet på baggrund af systematiske optællinger foretaget af lægen Jens Rasmussen Hübertz (1794-1854). Han skelnede mellem børn præget af svagsindighed, idioti og afsindighed. Denne differentiering var ny i Danmark i midten af 1800-tallet. Hübertz har redegjort herfor i sin optælling af de sindslidende i Slesvig.¹

Jens Rasmussen Hübertz (1794-1855) var født i Aalborg og tog den medicinske embedseksamen 1824 i København. I 1828 blev han dr.med. i Kiel. En for tiden meget sjælden uddannelsesmæssig kombination. Derefter var han ansat ved forskellige provins-sygehuse og praktiserede i Ærøskøbing, Århus og København, afbrudt af flere længerevarende studieture til udlandet. Således i 1841-1842 og igen i 1852 besøgte han »opdragelsesanstalter« i især Tyskland, Østrig, Schweiz og Frankrig. Hübertz blev d. 15. nov. 1855 forstander for institutionen Gamle Bakkehus på Frederiksberg ved København. Han døde dog allerede d. 1. dec. 1855 (Medicinsk historisk Museum, København).

Denne inddeling var dog på ingen måde enerådende. I hertugdømmerne var en anden systematik mere anvendt. Den blev benyttet af psykiateren Peter Willers Jessen (1793-1875), der virkede som den første overlæge ved sindssygeanstalten i Slesvig fra 1820 til 1845. Han var i 1833 blevet udnævnt til titulær professor i psykiatri i Kiel.

Undersøgelser af psykiske sygdomme i Danmark i 1800-tallet

Optællinger af befolkningens størrelse var kendt i Danmark allerede fra slutningen af 1700-tallet. Imidlertid var man ikke i stand til at bruge det indsamlede talmateriale til større studier over forekomsten af sygdomme. Betingelsen for at komme videre var indførelsen af en numerisk metode, og en sådan blev da også diskuteret meget i fagkredse i midten af 1800-tallet. I lægevidenskaben var det lægen Carl Emil Fenger (1814-1884), der som den første skrev om denne metode i 1840'erne. Denne nye viden og metode var nødvendig for at kunne foretage egentlige optællinger (prævalensstudier) af f.eks. sygdomme og sætte dem i relation til en befolkningsstørrelse i et geografisk defineret område.

Den første, der i kongeriget Danmark gennemførte sådanne optællinger af psykisk handicappede, var den før omtalte læge Jens Rasmussen Hübertz. Det betydningsfulde var, at han ved optællingen opdelte personerne i aldersgrupper, hvor barnealderen var talt med. Dette var nytænkning. Efter nogle »pilot«-studier i 1830'erne gennemførte Hübertz sin første optælling i Danmark den 1. juli 1847.² Resultaterne blev publiceret i 1851.³

Næsten samtidig foretog Hübertz en lignende optælling i hertugdømmet Slesvig. Tællingen var foranlediget af Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig og blev foretaget den 1. juli 1852.⁴ Denne optælling synes ikke tidligere at have været fremdraget i forskningen.

Begge disse to undersøgelser byggede på samme metode. Den må med nutidige øjne vurderes som uanvendelig, og resultaterne er derfor meget vanskelige at tolke. Hübertz benyttede således præsterne til at indberette psykisk afvigende personer, men gruppen blev ikke nøjagtigt defineret. Det var heller ikke klart angivet, hvilken sværhedsgrad der skulle medtages. Vi må i dag f.eks. stille det spørgsmål, om præsterne har været vidende om alle tilfælde i deres sogn? Lærerne blev opfordret til at indberette de psykisk handicappede børn, som de havde kendskab til. Men deres indberetninger blev vanskeliggjort af den omstændighed, at variationen i et normalt barns psykiske udvikling er betydelig.

Undersøgelsen for hertugdømmet Slesvig kom til at danne grundlaget for

fordelingen af de midler, medicinalinspektøren havde til sin rådighed på dette område.

Den første anstalt for psykisk handicappede børn blev placeret ved østkysten. Placeringen skyldtes, at Hübertz mente at have påvist, at der fandtes færre »idioter«, jo højere man levede over havoverfladen. Der var et større antal »idioter« i marskområderne end på østkysten. Endvidere var der færre idioter i kystbyer end i sogne inde i landet. Hübertz skriver således, »at Egne og Steder, der ligge paa Flader, som have vestlig og nordlig Heldning, som altså dels ligge mere paa Skyggesiden, dels ere mere udsatte for de skarpe Vinde og andre Mangler og Ubequemmeligheder, der ere en Følge af denne Beliggenhed, have forholdsvis mange Sindssyge: Egne og Steder derimod med modsat geografisk Exposition faa Sindssyge«. ⁵

Lovgivningen i Danmark

Den første bestemmelse, der vedrørte børn og unge med psykisk sygdom, kom ved placat af 19. nov. 1828. Af denne fremgår, at »1) Det skal for Fremtiden ikke i Almindelighed paaligge Familien at bekoste Afsindiges Bevogtning og Forpleining, men dette bør foranstalles af vedkommende Øvrighed og paa Fattigvæsenets Bekostning, naar ikke enten den Afsindige selv dertil har Formue, eller hans Frænder eller andre godvilligen ville antage sig ham. 2) Herved skal dog ikke være ophævet den Forældre paaliggende Pligt, at sørge for deres Børn, naar disse ved Afsindighed blive trængende til Hjælp, om end et saadant Uheld indtræffer, efter at Børnenes Opdragelse er tilendebragt og Fædre-nagten ophørt; ligesom og Børn, naar de dertil have Evne, skulle være pligtig til at antage sig deres afsindige Forældre.« ⁶

Den 1. dec. 1855 kom statutterne for »Helbredelsesanstalten for idiotiske, svagsindige og epileptiske Børn paa Gamle Bakkehuus« ved København. ⁷ Dette regulativ var sammen med de tilsvarende regulativer fra blindeinstituttet og døveinstituttet i København forbillede for regulativerne for den institution, der blev etableret i Sønderborg i 1862. Det første »Regulativ for Helbredelsesanstalten for Sindssvage i Østifterne med Undtagelse af Kjøbenhavn« kom 4. sept. 1857. ⁸

Anstalternes økonomi

I begyndelsen af 1800-tallet blev der etableret et betydeligt antal voksenpsykiatriske anstalter i Europa. Man synes i vid udstrækning i de forskellige lande

at have været enige om, at disse skulle bygges og drives med offentlige midler. Man anså det ikke kun som en moralsk pligt at prøve på at behandle disse mennesker, men kunne tillige i vid udstrækning se fordelene herved, og lægerne mente at have behandlingsmulighederne.

At der var en stigende interesse for sindslidende og deres forhold, kan man udlede af den kendsgerning, at der i Danmark blev gjort meget for at få etableret anstalter, der kunne huse disse mennesker. Allerede 1814 åbnedes Skt. Hans ved Roskilde, og sindssygeanstalten i Århus blev åbnet 1852.⁹ Hertugdømmerne fik deres første anstalt for psykisk syge voksne i 1820. Den lå i byen Slesvig. Den første overlæge var den før nævnte meget kendte psykiater Peter Willers Jessen. Han etablerede i 1845, efter at være flyttet til Kiel, et privat hjem »Hornheim« for psykisk handicappede. Det havde plads til 50 voksne beboere. Desuden fandtes i Kiel den såkaldte »Irrenanstalt zu Kiel« med plads til 38 beboere. Hertil kom 8 mindre privat drevne »Heil- und Pflegeanstalten« med ialt 81 beboere.¹⁰

De økonomiske kår for driften af anstalter for psykisk syge børn var der-

Poul Anton Schleisner (1818-1900) var født i København, hvor han 1842 bestod den lægevidenskabelige embedseksamen og i 1849 blev dr.med. Han havde en utrolig omfattende videnskabelig produktion bag sig. Endvidere deltog han i adskillige udenlandsrejser. Især skal hans rejser til Island fremhæves. Han var medlem af mange videnskabelige selskaber både i ind- og udland. I perioden 1853 til 1864 var han Medicinalinspektør i hertugdømmet Slesvig med hopæl i Flensborg. Denne stilling var en nyskabelse i dansk medicinaladministration. Embedets hovedsigte var at styre og kontrollere forholdene i hertugdømmet Slesvig (Medicinsk historisk Museum, København).

imod usikre og vanskelige. Anstalten Gamle Bakkehus på Frederiksberg ved København, som var oprettet 1855, blev således delvis drevet af midler, der blev indsamlet hos private og af penge fra lotterier. For anstalten i hertugdømmet Slesvig var forholdene fra oprettelsen i 1852 og indtil 1864 således, at medicinalinspektøren gav et årligt tilskud. Derudover skulle driften betales af beboerne, hvilket som regel betød af hjemstedskommunen, da forældrene sjældent var i stand til det. I hertugdømmet Slesvig blev anstaltens udgifter således betalt af det offentlige, når forældrene ikke var i stand til at klare opgaven.

Børneanstalter i Ekernførde og Slesvig

I hertugdømmerne blev starten til forsorg for psykisk syge børn som nævnt lagt af praktiserende læge, dr.med. Carl Ferdinand Hansen (1811-1861). C.F.Hansen var født i København. Han læste medicin i Kiel, hvor han blev dr.med. et chir. Straks herefter nedsatte han sig i Bøl i Angel. I 1849 flyttede han til Kappel.¹¹ Hvad der har bevæget ham til netop at kaste sig over psykisk syge børn, kan man i dag kun gisne om. Imidlertid fandtes der talrige private anstalter for psykisk lidende børn og voksne i udlandet. Offentlige instanser havde kun i meget begrænset omfang søgt at dække dette behov.

C.F.Hansen købte en større landejendom, kaldt »Schnaap« i Borby sogn lige vest for Ekernførde. Den indrettede han til at kunne modtage »idiotiske« børn. De første børn kom i sommeren 1852. Denne institution blev således den første i den danske helstat, der løste den specielle opgave at tage sig af og behandle sindslidende, eller måske mere korrekt, børn med psykiske problemer i videste forstand.

Behovet var tilsyneladende stort, idet han allerede kort tid efter at institutionen var åbnet havde fået 20 børn/unge anmeldt. De fleste kom fra deres hjem, hvor de indtil da var blevet passet af familien. Andre var tidligere, mod betaling af hjemstedskommunen, anbragt i familiepleje. Enkelte kom fra fængsler eller dårekister.

Den 9. september 1852, få måneder efter starten, nedbrændte Hansens landejendom i Schnaap. Ingen mennesker kom noget til. Ejendommen var ikke forsikret tilstrækkeligt, hvorfor det ikke var muligt at genopføre den uden betydelig tab. Dr. Hansen måtte derfor se sig om efter et andet egnet sted til institutionen. Valget faldt på Slesvig, hvor han allerede den 1.okt. 1852 startede med to børn i kælderetagen hos en privat udlejer.¹² Fra den 1.4.1853 fik han mulighed for at leje underetagen i den højre fløj af Prinsens palæ i Slesvig (det nuværende landsarkiv). I haven kunne børnene lege, og anstalten havde

Erna 1. **M a r t i**,
betreffend

die Einrichtung und die Kosten der Unterhaltung
in der

**Heil- und Erziehungs-Anstalt für blöds- und schwach-
sinnige Kinder**

zu Schnaap bei Ebernförde. *im Slesvig.*
1844

Zur Aufnahme in die Anstalt eignen sich alle blöds- und schwachsinnigen Kinder, welche in dem Familienkreise und bei dem gewöhnlichen Schulunterricht nicht erziehungsfähig sind. Die Anstalt ist eine viertel Meile von Ebernförde entfernt, in einer gesunden Gegend gelegen und mit sämmtlichen Vorkehrungen und Einrichtungen versehen, welche als zweckmäßig und heilsam in der Behandlung schwach- und blödsinniger Kinder durch die Erfahrung erprobt sind.

Entschlossen, meine ganze Thätigkeit ausschließlich der Anstalt zu widmen, wird mein Bestreben darauf gerichtet sein, die körperlichen Störungen, welche die mangelhafte Seelenentwicklung bedingen, durch geeignete Heilmittel zu beseitigen, und die schlummernden geistigen Kräfte durch einen methodischen Unterricht, welcher unter Mitwirkung eines qualifizirten Lehrers erteilt wird, zu wecken und auszubilden.

Sowohl die physische Pflege, wie die geistige Anregung der Zöglinge wird durch eine humane und liebevolle Behandlung angestrebt und für eine ununterbrochene Beaufsichtigung derselben durch ein angemessenes Wärterpersonal Sorge getragen werden.

Das für ärztliche Behandlung und Medicamente, Wohnung, Bett, Feuerung, Licht, Wäsche, Beköstigung und Pflege zu entrichtende Kostgeld beträgt vierteljährlich, nach Maßgabe der Anforderungen:

für die 1. Klasse	150 $\mathcal{R}$.
" " 2. "	100 "
" " 3. "	65 "

Alle Zahlungen sind vierteljährlich, den 1. Januar, den 1. April, den 1. Juli und den 1. October, praenumerando an den Vorsteher der Anstalt zu entrichten. Für die im Laufe eines Quartals aufgenommenen Kranken ist zunächst nur das Kostgeld vom Tage ihrer Ankunft bis zum Ausgang des laufenden Quartals zu pränumeriren.

Die Pfleglinge der ersten und zweiten Klasse werden in Betreff der Pflege und Erziehung möglichst an die Familienverhältnisse des Vorstehers der Anstalt angegeschlossen. Bei diesen haben die Angehörigen für die Anschaffung und Unterhaltung der Kleidungsstücke und sonstigen außerordentlichen Bedürfnisse Sorge zu tragen. — Bei den Zöglingen der dritten Klasse übernimmt die Anstalt die Unterhaltung der Kleidungsstücke u. s. w.; dagegen müssen dieselben bei ihrer Aufnahme mitbringen:

- 2 vollständige (neue oder wenigstens nicht abgetragene) Anzüge, 2 Paar Schuhe oder Stiefeln, 6 Hemden, 6 Paar Strümpfe, 4 Taschentücher, 4 Halstücher, — Mädchen außerdem 3 Schürzen.

Anmeldungen und Vorfragen über die näheren Verhältnisse der Anstalt sind an die unterzeichnete Adresse zu richten.

Dr. **C. F. Hansen**,
in Schnaap bei Ebernförde.

im Slesvig

Om tiden i Schnaap vides næsten intet. Af ovenstående »Nachricht«, der tilsyneladende også har været gældende den første tid i Slesvig, er det muligt at få et vist indtryk af, hvordan det var hensigten at drive anstalten. Bladet må nærmest siges at være en slags »reklamefremstød« over for de offentlige kasser, der i vid udstrækning kom til at betale for børnenes anbringelse. Denne tryksag er den første overhovedet i den danske helstats tid, der redegør for en anstalt af denne slags (LASH).

en badevogn stående i Slien. Senere fik han lov til at leje hele den ene fløj i Prinsens palæ. I perioden fra 1. oktober 1853 til 1. oktober 1854 var elevtallet 5. Fra 1. oktober 1854 var tallet dog steget til 15. Udover C. F. Hansen og hans kone var der ansat 1 lærer og 2 mandlige og 1 kvindelig medhjælp.¹³

Om tiden på Schnaap vides næsten intet. Af omstående »Nachricht betreffend die Einrichtung und die Kosten der Unterhaltung in der Heil- und Erziehungs-Anstalt für blöd- und schwachsinnige Kinder«, der tilsyneladende også har været gældende den første tid i Slesvig, er det muligt at få et vist indtryk af, hvordan det var hensigten at drive anstalten. Bladet må nærmest siges at være et slags »reklamefremstød« over for de offentlige kasser, der i vid udstrækning kom til at betale for børnenes anbringelse.

Slesvig-anstaltens drift

Den økonomiske situation var vanskelig for C. F. Hansen. Han havde etableret en institution, som der var behov for, men som kun få kendte og endnu færre kunne se nytten af. Det almindelige var, at beboernes hjemstedskommuner skulle betale, ifald de ønskede børnene anbragt på anstalten. Dog kun når forældrene var uden midler. For at kunne få børn og unge henvist var det naturligvis en balanceakt ikke at sætte betalingen for højt, så kom der kun få elever, og på den anden side heller ikke så lavt, at det økonomisk ikke var muligt at drive anstalten.

Dr. C. F. Hansen måtte derfor se sig om efter supplerende økonomisk støtte. Fra 1854 blev anstalten understøttet med midler fra Ministeriet for hertugdømmet Slesvig, og som garanti for, at midlerne også blev benyttet til de rette formål, blev anstalten underlagt Medicinalinspektørens overopsyn.¹⁴ Dr. C. F. Hansen fik yderligere af kongens kasse bevilget 1000 rigsdaler til apparatur og rekvisitter samt tilsagn om et årligt tilskud på 500 rigsdaler. Til disse beløb var der imidlertid knyttet betingelser. Således skulle apparaturet og rekvisitterne afleveres i den tilstand, som de var modtaget, når eller hvis anstaltens drift ophørte. Endvidere skulle ledelsen af anstalten varetages af Hansen.¹⁵

I et samtidigt notat fra 1855 gjorde medicinalinspektøren det klart, som svar på en forespørgsel, at de økonomiske tilsagn bortfaldt, såfremt anstalten ikke blev flyttet fra Slesvig til en anden østkystby i hertugdømmet. Som en væsentlig årsag til dette krav blev anført, at man ikke anså bademulighederne i Slesvig for tilstrækkeligt gode.¹⁶

C. F. Hansens sygdom medførte en tiltagende fysisk skrøbelighed. Selvom hans kone Terese deltog både som medhjælp og pædagogisk medarbejder, måt-

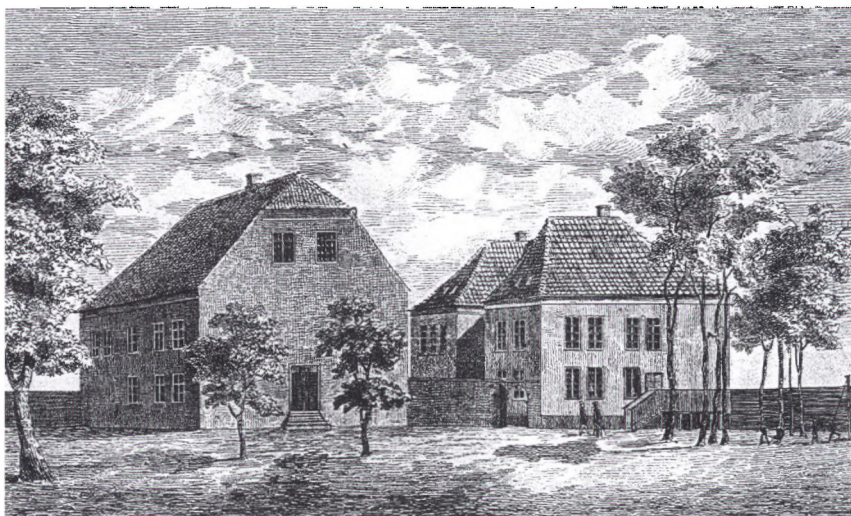

dømmet Slesvig en udvidelse af dr. Hansens anstalt. Det skulle ske i form af den af Hübertz foreslåede model i form af en medicinsk-pædagogisk anstalt for børn.¹⁷

Flytning til Sønderborg

Som tidligere nævnt blev der i 1855 udover meddelelsen om, at pengene var bevilget, også anført det krav, at anstalten skulle flytte til en anden østkystby i Slesvig. Spørgsmålet var blot: hvilken? Det havde været på tale at overtage Gråsten slot, som var blevet beslaglagt af staten, og indrette det til anstalt. Medicinalinspektør Schleisner holdt sig imidlertid helt til de resultater, som Hübertz var fremkommet med i sin indberetning til ministeriet og den almindelige viden, man internationalt havde om sådanne anstalters placering. På denne baggrund var der i realiteten meget få muligheder, når institutionen skulle have den ideelle beliggenhed, som anført i rapporten. Valget faldt på Sønderborg.

I tiden efter Treårskrigens afslutning 1850 udviklede Sønderborg sig til en driftig provinskøbstad. Hvad der konkret førte til, at anstalten flyttede til Sønderborg, står hen i det uvisse. Imidlertid kom det eneste økonomisk realistiske

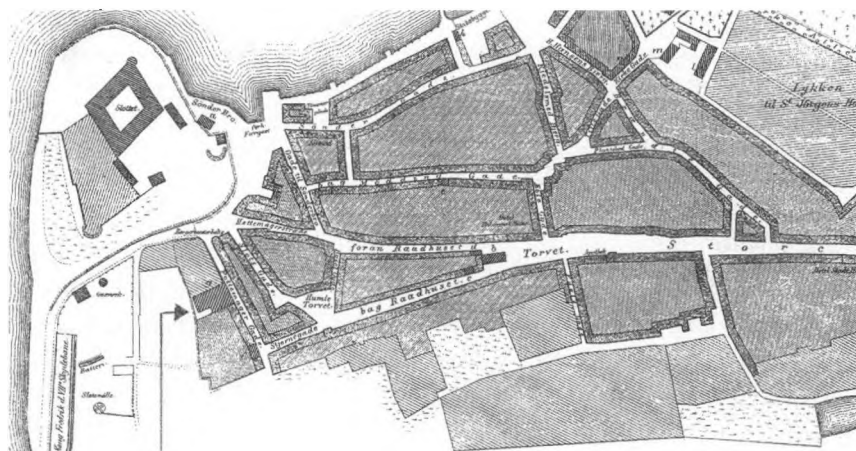
Sønderborg-anstalten er set sydfra. Foran den lå en stor græsplæne, og der var ikke langt ned til Alsund. Man ser tillige muren, der forbinder den østlige med den vestlige del af anstalten og således dannede et indelukke, hvor meget urolige børn kunne komme ud og »boltre« lidt under opsyn (Bericht 1862, LA Aab.).

tilbud fra Sønderborg. Her blev der nedsat en komite til at ordne tingene, således at etableringen af anstalten og den påfølgende drift ikke kom til at påvirke byens notorisk anstrengte økonomi. I de meget vanskelige forhandlinger forud for etableringen af anstalten i Sønderborg, var hovedinteressen meget naturligt samlet omkring de økonomiske forhold. En »Komite for Overflytning af Idiotanstalten til Sønderborg« blev nedsat i 1859 med rådmann P. Petersen Mann som formand. Endvidere var rådmann, bogtrykker G. G. Grimm medlem. Det er meget pikant at se, at årsberetningerne for anstalten i tiden indtil 1865 blev trykt ved Grimm.

Denne komite skulle stå for erhvervelsen af en egnet bygning og den påfølgende indretning. Resultatet blev, at komiteen i 1860 kunne meddele, at den var istand til at indrette institutionen.

Ny ledelse

Med skrivelse af 30. april 1861 fik Sønderborg by officiel meddelelse om, at lederen af anstalten i Slesvig C. F. Hansen var afgået ved døden. Dette var meget uheldigt for anstaltens drift, fordi den offentlige støtte havde været knyttet til ham som person. Ved hans død bortfaldt en del af den supplerende økonomiske støtte, der var blevet lovet anstalten og som var absolut nødvendig for dens eksistens. C. F. Hansen havde været klar over, at han næppe ville finde

Det bygningskompleks, som rummede anstalten i de ca. 8 år, den var placeret i Sønderborg, blev revet ned i 1871. I Traps beskrivelse af hertugdømmet Slesvig 1864 kan man på bykortet se, at bygningen har ligget ved g i den daværende Pottergade, dvs. den nuværende Rosengade tæt ved slottet og vandet.

mange offentlige myndigheder, der ville betale kostprisen for anbringelse af et barn på hans institution.

Efter nye forhandlinger mellem Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig og medicinalinspektøren blev det bestemt, at anstaltens pædagogiske leder siden 1860 F. L. Stender (1826-1902) kunne overtage ansvaret for driften. Den lovede offentlige støtte blev nu knyttet til den nye forstanders person.

Med C. F. Hansens død og Hübertz' død i 1855 var en æra slut. De havde som læger stået bag oprettelsen af denne specielle type børneinstitution. Nu blev forstanderrollen overtaget af en anden faggruppe, nemlig pædagoger. Det samme var sket på Gl. Bakkehus, da man som Hübertz' efterfølger ansatte pædagogen og teologen Hans Peter Duurloo (1816-1892) som forstander. Dette medførte, at den pædagogiske side af behandlingen herefter blev sat i højsædet. Dette skete måske ud fra den erfaring, at den rent medicinske indsats havde endda stærkt begrænsede muligheder i forhold til den pædagogiske.

De fysiske rammer

Komiteen til oprettelsen af anstalten fik efter langtrukne forhandlinger med arvingerne af det Mantheyske grundstykke i Sønderborg overdraget dette tilige med bygningerne. Beliggenheden svarede næsten helt til tidens idealkrav for placeringen af en sådan institution: arealet var sydvendt, med skråning mod nord uden alt for mange træer, der kunne skygge.

Bygningerne var forfaldne, og der skulle en omfattende ombygning til. Den 12. juli 1861 holdt man offentlig licitation, og kort tid efter startede ombygningen. Da arbejderne var tilendebragt, og børnene kunne flytte ind den 3. august 1862, bestod anstalten af et ganske anseligt bygningskompleks på ca. 500 m², heri dog incl. forstanderens bolig.

Statutterne

Reglementet for anstalten i Sønderborg blev udarbejdet på baggrund af mønstret fra Schnaap og Slesvig, men man skelede en hel del til Gamle Bakkehus på Frederiksberg og Blindeinstituttet samt Døvstummeinstituttet i København. I illustrationen på side 90-91 er reglementet gengivet på dansk. En tilsvarende tysk version findes i de originale statutter, som blev udgivet dobbeltsproget.

Dagsplanen er bemærkelsesværdig, idet man har delt dagen op i små moduler af varierende indhold. Således er der hele tiden sket et skift mellem under-

visning, gymnastik, leg og arbejde, dog afhængig af årstiden. At medicinalinspektøren har underskrevet statutterne understreger, at han var den øverstan-svarlige for anstalten.

Der var således tre hovedintentioner: Den ene var, at det skulle være en pædagogisk ledet »opdragelsesanstalt«. Dernæst at det skulle være en slags skole for de børn, der havde evnerne til skolegang, og at den skulle være et sted, hvor børnene kunne passes og plejes for deres legemlige skavanker. Anstalten kom derved til at virke som et slags »hospital« for børn. Derfor var den stedlige fysikus (embedslægen) fast tilknyttet som læge. Hele regelsættet var baseret på et kristent grundlag.

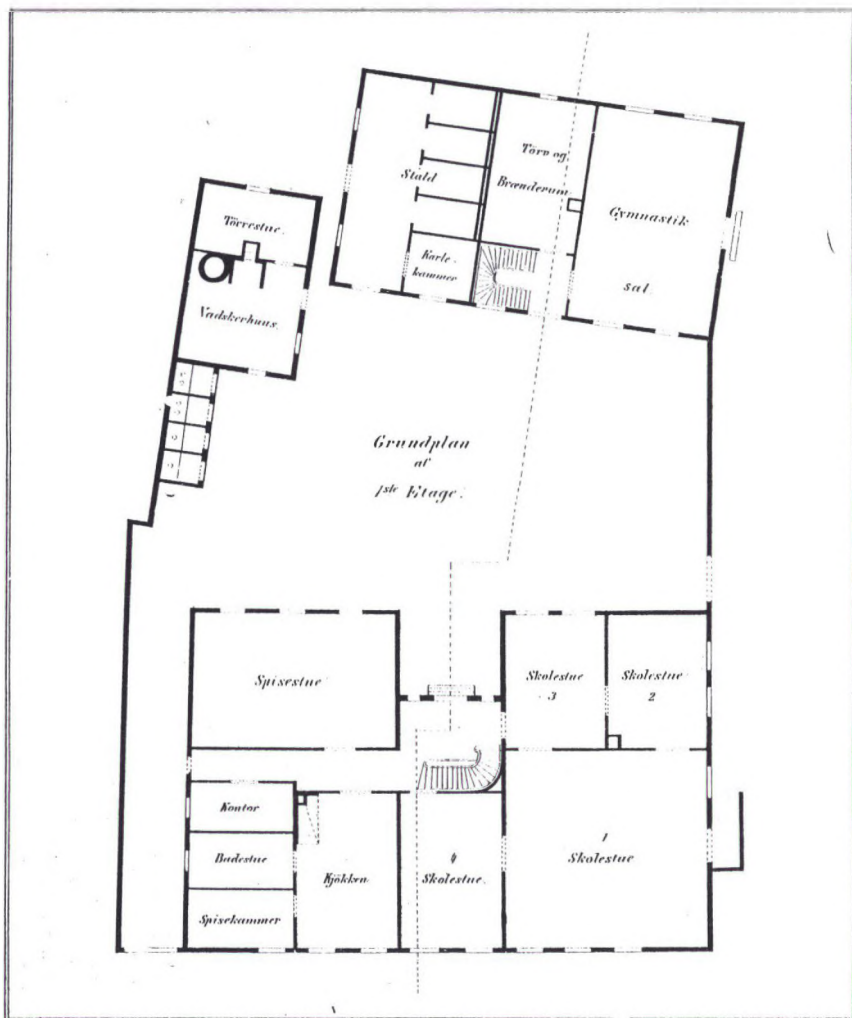
Årsberetninger fortæller sygehistorie

Iflg. paragraf 11 i statutterne skulle der årligt offentliggøres en beretning om de enkelte elevers fremgang såvel legemligt som psykisk. Udgivelsen af disse beretninger havde til formål at give »den videnskabeligt dannede læser« et overblik over de anbragte børn. Derudover var det meningen at fortælle om-verdenen, hvad der foregik på anstalten.¹⁸ Beretningerne blev trykt i et oplag på 500 eksemplarer, hvoraf de 250 var på dansk og 250 på tysk. Sådan var det indtil 1864. Fra 1864 findes de kun på tysk. Der foreligger trykte årsberetninger for tidsrummet fra 1862 til 1870. De er udfærdiget af forstanderen og fysikus for Sønderborg fysikatsdistrikt i fællesskab.

Som kilde er de interessante. De giver et meget nuanceret og bredt indblik i forholdene. Beretningen fra 1862 indeholder en bemærkelsesværdig historisk redegørelse for anstaltens omtumlede tilværelse.

Nedenfor angives nogle uddrag fra årsberetningerne, i hvilke børnene er omtalt ret detaljeret. Disse oplysninger giver et godt indtryk af, hvilke in-formationer man fra lægelig og administrativ side lagde vægt på ved optage-len af et barn på anstalten.

Man ønskede oplyst fødselsår, fødested og hvorledes fødslen var forløbet. Om forældrene var beslægtede, drikfældige, om de var arbejdsomme. Endvide-re om der var søskende, som også led af psykiske handicap. Man ønskede oplyst, hvornår den pågældendes lidelse var registreret, og hvordan denne siden havde udviklet sig. Hvor barnet havde været anbragt, inden det kom på institutionen og i givet fald hvor længe. Tillige hvilken behandling det havde været underkastet. Hvilke motoriske færdigheder havde barnet ved ankom-sten? Var det selvhjulpen, kunne det gå selv, spise selv? Havde det kontrol over afføring og vandladning? Hvilke intellektuelle restfærdigheder havde barnet? Kunne det skrive? Hvilket sprog havde barnet? Kunne det tale dansk, tysk,

Grundplan af Sønderborg-anstalten, der viser lokalefordelingen. Der var plads til ialt 49 børn. Disse boede på samme sal hhv. i etagen over forstanderen. Lige ved siden af forstanderboligen var sygestuen. Ialt har anstalten haft et areal på ca. 500 m² (Bericht 1862, LA Aab.).

eller plattysk? Måske kunne det tale mere end et af de nævnte sprog og da hvilke? Havde det kramper, hvornår begyndte disse, hvor hyppige var de? Barnets højde blev målt. Yderligere blev kraniet beskrevet ret detaljeret. Således målte man kranieomfanget, højden, bredden og længden. Ligeledes blev ansigtsudtrykket beskrevet. Dette har muligvis været en reminiscens fra den opfattelse, som den tyske læge Franz Joseph Gall (1758-1828) havde fremført,

nemlig at man ud fra kranieformen kunne udlede noget om menneskets åndelige evner. Endvidere havde den i Zürich levende teolog og forfatter Johan Kaspar Lavater (1741-1801) allerede tidligere fremsat den påstand, at man ud fra ansigtsudtrykket og kranieformen kunne udlede noget om menneskets psyke og temperament. Dette forhold anføres også i danske skrifter. Således mente man, at jo mere afvigende hovedformen var, desto mere uhelbredeligt var barnet.¹⁹

Barnets holdning og gang blev vurderet. For pigernes vedkommende blev der spurgt om, i hvilken alder de fik deres første menstruationsblødning og tillige om blødningshyppigheden. Herved prøvede man at finde en mulig tidsmæssig relation mellem kramper og blødning. Som nogle af de mest betydningsfulde årsager til »åndssløvheden« hos børn anføres i et datidigt værk forældrenes drikkeri og måske som det væsentligste, onani.²⁰ Medens forældrenes evt. drikkeri næsten altid er nævnt, er det kun sjældent, at der står anført noget om børnenes onaneren og da kun om drengenes.

Disse oplysninger var vigtige med henblik på at kunne give en prognose for, hvordan effekten af opholdet kunne blive. Man mente, at den bedste effekt ville opnås, om barnet kom i behandling så tidligt som muligt. Således mente den franske psykiater Saegert, at alderen 6-7 år ville være passende. Andre som Guggenbühl var af den opfattelse, at man udmærket kunne påbegynde behandlingen, når børnene var endnu yngre. Omvendt mente man, at behandlingen blev vanskeligere, jo nærmere man kom voksenalderen. Sandsynligheden for helbredelse stod i et omvendt forhold til sygdommens sværhedsgrad.

Lidt om den lægelige behandling

En egentlig uddannelse for behandlerne fandtes knap nok. Kun ét sted i hertugdømmerne kunne man som læge erhverve sig viden om sindslidelser hos voksne. Det var på den store anstalt i Slesvig. Her havde man i 1822 fået lov til at ansætte en yngre læge.²¹ Men meget få søgte denne stilling, og hverken Hübertz eller C. F. Hansen har været ansat på institutioner for sindslidende.

Hovedaktiviteterne på det behandlingsmæssige område var lagt an på diæt, endvidere fysisk aktivitet, legemsøvelser, samt bade. Derudover kunne der i et vist omfang anvendes medicinsk behandling, som dog var ret ens for børn og voksne. Det har ikke været muligt ud af teksten at se, hvilken dosering der blev benyttet. Således står der intet sted nævnt noget om hensynet til f.eks. barnets vægt. I den periode, der her beskrives, fik man en hel række beretninger fra udlandet, der tillod den optimistiske antagelse, at man ved den rette terapi ville kunne gøre denne gruppe børn »raske« eller i det mindste, med

Statuter

for

Heilbredelsesanstalten i Sønderborg

for idiotiske og svagblinde Børn.

Statuten

der Heilanstalt in Sonderburg

für idiotische und schwachblinde Kinder.

W. G. Grimm's Bogtrykkeri i Sønderborg.

1.

Det er Anstaltens Opgave ved en metodisk Opdragelse og Underviisning (Gymnastik, Søbade, Pillelæsning, Artikulationsøvelser, Anstueltsunderviisning o. s. v.) at vække og styrke de slumrende aandelige og legemlige Kræfter hos Eleverne og at bibringe dem Interesse for og Væelse i mekaniske Færdigheder og anden nødvendig Haandgjerning, samt overhovedet at bringe dem dertil, at disse Børn saavidt muligt gjenføres til et saadan Tilstand, at de isædedes for at falde Andre for meget til Byrde, selv kunne bidrage Noget til deres eget Opbold. For de dunnstakende Børn ledes al Underviisning kun paa Dansk og for de Lydttakende paa Lybsk; — og paa samme Maade forholdes der med Omgangs sproget.

2.

Anstalten, som i Genhold til Ministerialskrivelse af 22. Juli 1861 til Høiheitsmajestæt indtil Videre erholder en aarlig Undersøttelse af den Kongelige Kasse, staar under Overtilsyn af Medicinalinspektøren for Hertugdømmet Slesvig.

3.

Den specielle Ledning af Opdragelsen og Underviisningen føres af Forstanderen, som i denne sin Virksomhed understøttes af en fast anlagt Timekører, af en Gymnastiklærer, af en Lærer i Haandværk og Haandarbejde, af sin Kone og af en Lærerinde i kvindeligt Haandarbejde, samt af en øvet Oppasser og Oppasserinde.

4.

Det lokale Tilsyn føres af Bygherrens i Sønderborg. Han har al tilfælde, at Anstaltens Virksomhedsplan overholdes i alle dens Enkeltheder, og er tillige ansat som Stiftelseens Læge.

Over hvert indlagt Barn optager han en uoiagtig Journal, der forfættedes af ham og Forstanderen, alt efter som Tegn paa Fremskridt maatte vise sig. Planen for hvert Barns specielle Behandling og Opdragelse anføres i denne.

5.

Anstalten optager idiotiske, svagblinde og epileptiske Børn i en Alder fra 5 til 15 Aar, naar deres Tilstand giver Haab om Forbedring.

6.

Begjæringer om Optagelse stiles til Anstaltens Forstander. Begjæringen maa være ledsaget af et bils af vedkommende Præst bils af Bygherrens uoiagtig Schema, der indeholder Etør paa Spørgsmaal om Børnets aandelige og legemlige Tilstand. Naar For-

Statutterne for anstalten i Sønderborg er meget omfattende. De gengiver, hvordan forholdene ideelt set kan have været. Statutterne er konfirmeret af Medicinalinspektøren. Anstalten var således underlagt et medicinsk overopsyn (LA Aab.). Her gengives kun den danske tekst.

— 6 —

Standeren har modtaget disse Oplysninger, vilde Bedkommende blive underrettede om, hvorvidt og hvornaar Børnet kan optages.

7.

Under Opholdet paa Anstalten erholde Børnene, foruden den påseende Behandling og Pleie, endvidere Logis, Aest, Vask, Lys, Varme, samt Lægeisyn og Medicin. Udenfor Undervisningstimerne ere Eleverne til enhver Tid under fadigt Oplysn af Anstaltens Personale; de blive i det Hæte taget saavidt muligt behandlet som Medlemmer af Forstanderens Familie.

8.

Betalingen for det hele Ophold, incl. Lægeisyn og Medicin, er for de af Communerne indlagte Patienter 150 Rd. om Aaret; for de øvrige Patienter 240 Rd. Omkost for et Børn særskilt Bærelse, Opvartning, Undervisning m. m., bliver dette efter Omstændighederne specielt at betale.

9.

Betalingen bliver at erlægge 1. Januar, 1. April, 1. Juli, 1. October prænumerando til Forstanderen. For de i Løbet af et Aarstal Oplagne betegnes Betalingen fra Oplagets Datum ligeledes prænumerando. Naar et Børn i Løbet af Aarstallet udtages af Anstalten, gives ingen Tilbagebetaling af de erlagte Forplejingspenge.

— 10 —

- Rl. 7 faaar alle Børnene op, klædes paa, vaskes eller bades.
- 8 spise alle Børnene frokost.
- 9—11 Skoleundervisning.
- 11—12 Gymnastikundervisning.
- 12 Middagsmåltid.
- 1—2 Læg — om muligt i det frie
- 2—4 Undervisning (Rl. 4 Vedser);
- 4—5 Læg.
- 5—7 Haandarbejde.
- 7 Aftenmåltid.
- 8 gaar alle Børnene til sengs.
- 10 gaar hele Lægepersonalet til sengs.

Timetabel for Sommerhalvaaret.

- Rl. 5 faaar hele Lægepersonalet op og gjør Børnens Bærelser rene.
- 6 faaar alle Børnene op, klædes paa, vaskes eller bades.
- 7—9 spise alle Børnene frokost og spadserer derefter.
- 9—11 Undervisning
- 11—12 Gymnastikundervisning.
- 12 Middagsmåltid.
- 1—2 Læg — om muligt i det frie.
- 2—4 Undervisning (Rl. 4 Vedser);
- 4—5 Læg
- 5—7 Hænder og Markarbejde.
- 7 Aftenmåltid.
- 8 Læg — om muligt i det frie.
- 9 gaar alle Børnene til sengs.
- 10 gaar hele Lægepersonalet til sengs.

— 8 —

10.

Enhvert Børn maa ved Oplagelsen i Anstalten medbringe følgende Klædningsstykker:

2 fuldstændige (nye eller idetmindste kun lidt brugte) Klædninger, 2 Par Sko eller Sløvler, 6 Skjorter, 6 Par Strømper, 4 Kommeterklæder, 4 Halsklæder, den fornødne Hovedbedækning, en Rebekam og en Tattedam; Børnene endnu desuden 3 Forklæder.

Anstalten sørger for Vedligeholdelsen af de medbragte eller senere anskaffede nye Klædningsstykker, hvorimod den forbeholder sig at anskaffe det manglende eller at erstatte det senere opslidte Løi for den paagældende Communes eller andre Bedkommendes Regning, naar saadant paa indløsen Requisition ikke ikke leveres; dog saaledes, at der ikke uden Samtykke fra disse til saadant Anskaffelse maa anvendes Mere end et Beløb af 10 Rd. aarligt for hvert Børn.

11.

Ved Slutningen af hvert Aar offentliggøres en Beretning over Elevernes Fremgang saavel i legemlig som i aandelig Henseende, besejret paa Journalen.

12.

Timetabel for Vinterhalvaaret.

- Rl. 6 faaar hele Lægepersonalet op, gjør Børnens Bærelser rene og lægger i Rastelovnen.

— 12 —

Uimæknig: Sønbag Morgen Kl. 9 Onsdag, den øvrige Dag Frihed til Læg og Spadsere.

Ovenstående Statutter blive i Henhold til Ministerialskrivelse af 29. September d. A. herved approberede.

Det Kongelige Medicinalinspectorat for Hertugdømmet Slesvig, Hønsberg, den 3. October 1862.

H. Schließer.

nutidig terminologi socialt selvhjulpent. Tidligere tiders opgivende holdning til sygdommen var forladt.

Badeterapien blev anset som noget af det allervigtigste. Forholdene var ideelle i Sønderborg. Institutionens have gik direkte ned til Allsund. Som noget af det første fik man bygget et badehus ved vandkanten. Endvidere fik man installeret et stort badekar i huset. Dette skete ikke så meget for at kunne vaske børnene, men mere for at kunne foretage badebehandling i de kolde vintermåneder. Man havde gjort den erfaring, at bade i alt for koldt vand ved visse disponerede kunne udløse kramper. Derimod var koldt vandsbade gunstige ved behandling af melankoli, hvorimod man ved manier foretrak varme bade. Pubertetspiger med kramper havde man ligeledes »dårlig« erfaring med, idet de kunne have et meget »vanskeligt« krampemønster.

Fysikus kunne ordinere et udtræk af valmueblomsten (=opium), der blev brugt en del som beroligende middel. Man mente at kunne anvende dette mod næsten alle former for sindssygdom. Nogen god behandling med nutidige øjne var det ikke, men midlerne var få.

Der blev også benyttet kinin mod melankoli og eddike mod mani. Kamfer skulle især være et godt middel mod både mani og melankoli. Mod de hyppigt forekommende epileptiske anfald anvendte man sølvnitrat-opløsninger i lave koncentrationer. Administrationsformen var almindeligvis indvortes. Endvidere kunne man foretage åreladning, sætte igler og give kraftige afføringsmidler. Allerede den arabiske læge Avicenna (980-1037) havde anbefalet at berolige børn ved at sætte dem i en gynge.

Som et eksempel på hvad man internationalt anså som terapeutisk betydningsfuldt, anfører Hübertz en behandling, der skulle være velegnet: De syge skulle daglig indtage en knivspidsfuld kinin, der kunne tages sammen med mælk. Endvidere kunne man supplere med en sammenblanding af forskellige urter, der blev opløst i brændevin, hvorpå opløsningen daglig skulle gnides på ryggen af patienten, for at den kunne trænge gennem huden. Denne behandling kunne strække sig over flere år.²²

Det berettes, at man kunne berolige børn ved at give dem f.eks. vin eller øl. For de børn, der som væsentligste problem havde epilepsi, har det næppe været til stor gavn, hvad kramperne angik.

Den pædagogiske indsats

De pædagogiske metoder var ikke specielle for anstalten i Sønderborg, men var vist nok almindeligt udbredt og i vid udstrækning accepteret af læger i begyndelsen og midten af 1800-tallet. Det væsentligste udgangspunkt for be-

handlingen var: a) kærlighed til barnet og b) tålmodighed. Rent konkret kunne det pædagogiske arbejde bestå i følgende punkter, her anført i tvangfri rækkefølge:

- 1) At udvikle sanserne såsom synet, hørelsen, lugten, smagen og følelsen.
- 2) At forstå, kende og at bemærke ting.
- 3) Artikulation.
- 4) Sprog: kende bogstaver, stave, læse, skrive etc.
- 5) Selvstændigt at gøre rede for sine forestillinger m.m.
- 6) Håndgerning for pigernes vedkommende. Mark- og havearbejde for drengene.²³

Terapien blev opbygget ud fra den betragtning, at disse børns primære lidelse var lokaliseret i centralnervesystemet. Hovedformålet med børnenes ophold på anstalten var at prøve på at fange deres interesse, for derpå at stimulere denne. Som fremmede for dette havde man placeret anstalten et roligt og smukt sted nær ved vandet, som nævnt i øvrigt helt efter Hübertz' forskrifter. Endvidere var undervisningen lagt således tilrette, at der skulle være rolige forhold, med regelmæssig døgnrytme, ingen støj og ingen ophidselse.²⁴

Alle beboere havde visse aktiviteter fælles. Andre derimod var opdelt efter køn. Undervisningen, som børnene havde mulighed for at deltage i, var fordelt med 3 timer om formiddagen og 2 timer om eftermiddagen. Man var klar over, at for store krav kunne virke hæmmende for forholdet til nogle elever og fremkalde kramper hos andre, der var disponerede dertil. Dette var da også en af årsagerne til, at man lagde stor vægt på at have ansat erfarne pædagoger. Håndarbejde var forbeholdt pigerne, hvorimod håndværksarbejde og havearbejde var tiltænkt drengene. Drengene og pigerne legede hver for sig. Dertil havde man i den store have en græsplæne, hvor der var opstillet legeredskaber.

Man havde gjort den erfaring, at urolige børn kunne falde til ro, når de lyttede til musik. I øvrigt blev de allerringeste børn ikke optaget på anstalten. Det samme princip var gældende på den sammenlignelige institution Gl. Bakkehus på Frederiksberg. Man modtog kun børn, som man mente kunne »helbredes«. Herved var der allerede sket en selektion.

Personale

Det har ikke været muligt at få et fuldstændigt overblik over, hvor meget personale der var ansat. De ansatte kan deles op i to grupper: Den ene var pædagogerne, dvs. lærerne. Heraf var der ansat to kvinder og to mænd, dog med

forskelligt timetal. Derudover var der forstanderen, altid en mand, der tillige deltog i undervisningen.

Den anden gruppe var plejepersonalet, kvinder til at passe pigerne og mænd til drengene. Disse mennesker var uden speciel uddannelse. Deres arbejdsopgaver var alsidige, idet de ikke kun skulle lave mad, made nogle af børnene, klæde de børn på, der ikke selv var i stand dertil. De skulle endvidere beskæftige sig med børnene uden for de fastsatte timer. Derudover skulle de holde hus og have i orden. Dette arbejde kunne de bedre elever dog delagtiggøres i. Også sygeplejen skulle de tage sig af, og de fik derved på mange måder den nærmeste kontakt med beboerne.

For forstanderen lå de største problemer i denne personalegruppe. Der var en betydelig fluktuation blandt disse medarbejdere. I Sønderborg hjalp forstander F. Stender's kone med ved plejen.

Sygdom og død

Synet på det syge barn har naturligvis undergået betydelige forandringer i tidens løb. Samtidig tyder meget på, at læger i midten af 1800-tallet kun i meget begrænset udstrækning blev involveret i børns sygdom. Børnedødeligheden var betydelig, og der er skrevet utrolig lidt af læger om børnesygdomme i denne periode. Ligeledes finder man sjældent i litteraturen læger, der reflekterer over børnenes store dødelighed. Ved gennemlæsning af datidens artikler og bøger omhandlende børn kan man ikke helt frigøre sig for det indtryk, at børnenes helt specielle sygdomsbillede ikke blev opfattet som noget, der var forskelligt fra de voksnes.

Hvad de sindslidende børn angår var man af den opfattelse – som stadig er gældende – at årsagen var lokaliseret i centralnervesystemet. Derimod skønnede man forkert, når man mente at kunne helbrede denne patientkategori.

Anstalten i Sønderborg havde et svært belastet klientel. De fleste led af hjerneskader ledsaget af kramper og reducerede åndsevner. Imidlertid var der også børn, der desforuden havde adskillige legemlige skavanker, som f.eks. børn med kontrakturer, der eksempelvis kunne være en forkortning af achillesenen, og som derfor ikke kunne gå normalt. Andre børn havde nedsat hørelse og ofte et dårligt syn p.g.a. uklarheder i hornhinden. Man finder imidlertid også beskrivelser af lidt større børn, der i perioder var helt »uopdragne«, så man havde svært ved at styre dem. Til andre tider lå de henslængt i dybeste melankoli. Mange børn var ikke i stand til at tale. Adskillige havde eller pådrog sig under anbringelsen et sygdomsbillede, der lignede tuberkulose. Der beskrives et tilfælde, hvor barnet havde fistler i et underben, hvor man i lang

tid måtte udtømme store mængder pus (betændelse i knoglen?). I et andet tilfælde fik et barn mæslinger og udviklede derefter krampesygdom, rimeligvis en følge af en hjernehindebetændelse forårsaget af mæslingesygdommen. Man har indtryk af, at krampesygdom var noget, der belastede institutionen, idet mange havde epilepsi udover deres grundsygdom. Nogle kunne have daglige anfald, nogle endda i perioder næsten hver time, andre havde kun et enkelt anfald. Nogle børn var ikke renlige, og adskillige havde tillige medfødte defekter i arme og ben og var derfor motorisk handicappede. Det vil sige, at adskillige børn ikke var selvhjulpne og dermed anvist på pleje.

Hos Hübertz kan man finde beskrevet et sygdomspanorama, som i vid udstrækning ligner billedet fra Sønderborg. Således anfører han en forekomst af »indvoldsorme« på 10%, krampesygdom 10%, engelsk syge 10%, hævelse af lymfeknuder (tuberkulose?) 30%, »vand i hovedet« samt abnormt tandfrembrud 40%. Der kunne dog være nogen variation mellem de forskellige anstalter, især kunne antallet af epilepsitilfælde være betydeligt større.²⁵ Mange børn døde under opholdet. Jeg har indtryk af, at de fleste nok er døde som følge af ophobede epileptiske anfald. Men ikke så få døde af tuberkulose, andre af difteri. En dreng havde et stort højresidigt brok, der gik helt ned i pungen. Det førte til »betændelse« dér, og han døde. Nogle beboere døde af »Auszehrung«, et sygdomsbillede som muligvis kan betegnes som tuberkulose. Dødeligheden har været stærkt svingende, i nogle år nåede den 25%.

Børnenes senere skæbne

Anstalten var blevet etableret ud fra den grundholdning, at børnene skulle kunne forlade institutionen, når de var »helbredt«. Denne optimistiske opfattelse måtte man dog korrigere efter få år. Kun meget få var i stand til at forlade institutionen, og endnu færre har formentlig kunnet klare sig selv. Beretningerne giver ikke nogen klarhed over, hvad der skete med børnene, når de blev »voksne«. Dog omtales enkelte beboere, der kunne forlade institutionen for at vende hjem til deres forældre.

I Sønderborg-tiden blev i alt 180 børn optaget på institutionen. Heraf fik 38 lært katekismus, og 40 blev konfirmeret, 40 døde under opholdet og 48 siges at have fået det bedre. Hvad der herefter er sket med disse børn er uvist. Andre var og forblev trods ihærdig pædagogisk indsats så dårlige, at de ikke kunne forlade anstalten. Da anstalten 1870 flyttede til Slesvig, blev de derfor overflyttet til en voksenafdeling, og her har de formentlig tilbragt resten af deres tilværelse.

I nedenstående tabel er elevtallet anført for hele perioden fra den første grundlæggelse, og indtil anstalten igen flyttede til Slesvig:

År	Antal elever
1852-1853	11
1853-1854	15
1854-1855	28
1855-1856	38
1856-1857	37
1857-1858	43
1859-1860	45
1860-1861	45
1861-1862	43
1862-1863	40
1863-1864	45
1864-1865	45
1868-1869	46
1869-1870	44

Kilde: Berichte, diverse årgange.

Det fremgår, at elevtallet var støt stigende i Slesvig indtil 1859-60. Efter flytningen til Sønderborg 1862 kunne man fastholde elevtallet, også under og efter krigsårenes omskiftelser. Dog fik anstalten ikke det elevtal, som man havde regnet med på baggrund af Hübertz' optælling i 1850'erne.

Krigen 1864 og mellemkrigsår

De krigeriske tildragelser i 1864 fik afgørende betydning for anstaltens drift. Under belejringen af Dybbøl-skanserne placerede man et kanonbatteri i anstaltens forhave. Dette batteri, Møllebatteriet, blev naturligvis udsat for intensiv beskydning, og anstalten er uden tvivl blevet ramt af vildfarende kugler. Yderligere skulle anstalten stille lokaler til rådighed til indkvartering af soldater. Resultatet blev, at bygningerne den 12. febr. 1864 blev overladt soldaterne, hvorefter man flyttede til en »lille by ca. 1 mil uden for Sønderborg«. Da Sønderborg fra midten af marts blev beskudt af de prøjsiske kanonbatterier, var det kun en understregning af, at flytningen havde været nødvendig. Forholdene efter denne tvungne omflytning var dog på ingen måde optimale, hverken for børnene eller pædagogerne. Således døde 4 børn i tiden fra medio februar til juli 1864 alene af difteri, »dieser erbarmungsloser Würgeengel«, som det hed i årsberetningen.

Undervisningen led betydeligt under disse meget urolige forhold. F.eks. kunne de indlærte motoriske færdigheder ikke vedligeholdes, da man savnede redskaberne, som det havde været nødvendigt at efterlade i Sønderborg.

Med overgangen til Als den 29. juni 1864 var den prøjsiske sejr fuldendt. I begyndelsen af juli 1864 vendte anstalten tilbage til den oprindelige bygning i Sønderborg. Der var ifølge et forsigtigt skøn sket skader på over 2.500 rigsdaler. Ved taksationen 1861 var komplekset før ombygningen vurderet til 4.800 rigsdaler, så skaderne må betegnes som betydelige. Økonomisk hjælp til genopbygning, anskaffelse af apparater og rekvisitter fik man fra den nye lokale regering, men først i slutningen af 1864 var forholdene nogenlunde normaliseret. Indlemmelsen i Prøjsen medførte naturligvis ændringer i den følgende tid. I 1867 kom der prominent besøg af guvernøren for Slesvig Edw. Rochus von Manteufel og regeringspræsident Konstantin von Zedlitz. Der blev stillet pengemidler til rådighed af den nye regering, og personalet forblev i vid udstrækning det samme. I øvrigt fortsatte behandlingen uændret. Dog skulle børnene nu ikke mere undervises i dansk.

Atter til Slesvig

Alt synes således at have været i god gænge i Sønderborg. Der skete imidlertid en brat ændring, da Frankrig og Tyskland i 1870 kom i krig. Det tyske samfund blev indstillet på, at alt ville kunne ske. For anstalten i Sønderborg betød det, at militæret ifølge den nye »Kriegsleistungsgesetz« ville kunne inddrage anstalten p.g.a. den strategiske beliggenhed ved Allsund. I august 1870 kom der da også en skrivelse fra »Belagerungskommission«, i hvilken det blev gjort klart for magistraten, at anstalten skulle flytte.²⁶ Det skete også meget snart. Den 6. sept. 1871 udbetalte 9. Armeekorps et beløb på 11.000 Thaler til Sønderborg by og 4.000 Thaler til forstander Stender som affindelssum for at flytte.

Herefter måtte anstalten søge tilbage til Slesvig, hvor den gamle Domskolebygning fra juli 1870 blev valgt som foreløbigt domicil. Allerede i december måtte man derfra flytte ind i private bygninger, før man endelig i april 1872 kunne overtage nogle bygninger på sindssygeanstaltens område. Her var der i 1872 i alt plads til 702 voksne beboere.

Efter flytningen til Slesvig fik anstalten plads til 30 drenge og 15 piger. Som lægelig chef indsattes dr.med. Franz Carl Friedrich Sager (1823-1897), mens F. L. Stender fortsatte som forstander.

Filosofien bag flytningen til sindssygeanstaltens område var, at de fleste børn trods store bestræbelser ikke ville blive i stand til at forlade det lukkede institutionsmiljø. For ikke at gøre skiftet for stort, når børnene blev voksne og skulle forlade deres institution, lagde man derfor disse to institutioner i umiddelbar nærhed af hinanden.

Epilog

Anstalten i Sønderborg, der har været ret glemt og ikke tidligere er beskrevet, har ikke haft nogen epokegørende indflydelse på hverken holdningen til syge børn endsige på børn med psykiske handicaps. Imidlertid har de tanker, der blev praktiseret her og i Gl. Bakkehus på Frederiksberg og senere tillige andre steder, lagt kimen til vor tids børne- og ungdomspsykiatri.

I Danmark fik man først i 1934 en børnepsykiatrisk poliklinik, og ti år senere blev den første børnepsykiatriske sengeafdeling åbnet på Rigshospitalet.²⁷ Den anden hovedgruppe af børn var de åndssvage. For denne gruppe børn skete der også først i dette århundrede afgørende forbedringer. Med lov om undervisningspligt og dermed også undervisningsret for åndssvage fra 1959 begyndte den udvikling, der som sluteffekt havde, at Statens Åndssvageforsorg blev nedlagt den 1. jan. 1980. De hidtidige opgaver blev lagt ud i amtskommunalt regi. Åndssvagevæsenets skolevæsen blev samtidig lagt ind under Undervisningsministeriet. Herved kom den ind under folkeskolen og voksenundervisningen ud til amterne. Dermed sluttede en epoke, der havde taget sin begyndelse i Schnaap ved Ekernførde og på Gamle Bakkehus på Frederiksberg.

I disse institutioner var der de første år en tro på, at man kunne helbrede børnene. De aktiviteter, der blev startet af læger, udviklede sig senere videre på åndssvageanstaltners skoler og efter socialreformen 1933 på de eksternatskoler for debile, som blev oprettet i 1940- og 1950'erne.

De pædagogiske behandlingsprincipper, der blev lanceret i midten af 1800-tallet, ville modificeret, meget vel kunne benyttes den dag i dag. På det medicinske område derimod er der sket helt afgørende forbedringer. Især har den medikamentelle behandling af børn med kramper været betydningsfuld. Således fører disse nu i vid udstrækning et helt normalt liv uden for institutionerne.

NOTER

1. Hübertz 1855: VII.
2. Dupont: 1989: 106.
3. Hübertz 1851.
4. Hübertz: Beretning i LASH Abt. 42 nr. 69.
5. Hübertz 1855: 43.
6. Uldall: I: 187.
7. Uldall: II: 81-84.
8. Uldall II: 136-144.
9. Beyerholm: 185.
10. Bockendahl: 1871: 72.

11. Staats-Handbuch für die Herzogthümer Schleswig-Holstein auf das Jahr 1849: 249.
12. Bericht 1862: 38.
13. Bericht 1864/65: 4.
14. LASH Abt. 42 nr. 80. Skrivelse dateret 6. sept. 1854.
15. LASH Abt. 42 nr. 80. Skrivelse fra Ministeriet for Hertugdømmet Slesvig til medicinalinspektøren af 22. nov. 1854 og 4. april 1855.
16. LASH Abt. 52 nr. 80. Notat af 2. april 1855.
17. LASH Abt. 40 nr. 80. Skrivelse af 6. april 1854.
18. Beretning 1864/65: 7.
19. Hübertz 1855: 63.
20. Eschricht: 13.
21. Kanzeleischreiben an die Direction der Irrenanstalt, betreffend die Zulassung junger Aerzte zur Behandlung der Gemüthskranken in der Irrenanstalt vom 16. Nov. 1822, Dohrn: 314.
22. Hübertz: 1855: 75/76.
23. Hübertz: 1855: 78.
24. Bericht 1865/66: 15.
25. Hübertz 1855: 77.
26. LAÅb Sønderborg byarkiv Militærsager XXII 1864-1880 Skrivelse af 15.8.1870.
27. Tolstrup: 408.

KILDER OG LITTERATUR

Landesarchiv Schleswig-Holstein, Slesvig (LASH).

Abt. 42 nr. 69:

Beretning om de Sindssyge i Hertugdømmet Slesvig. Den 1. juli 1852 udgiven paa Foranstaltning af Det Slesvigske Ministerium: 1-145. (Hübertz' beretning)

Abt. 42 nr. 80:

Acten des Königlich Medicinal-Inspektorats für das Herzogthum Schleswig zu Flensburg. Betr. die Idiotenanstalt des Dr. Hansen in Schleswig resp. in Sonderburg 1854/63.

Landsarkivet Aabenraa (LAÅb)

Bockendahl, Johannes: Generalbericht über das öffentliche Gesundheitswesen der Provinz Schleswig-Holstein für das Jahr 1872. Kiel. (Bockendahl)

Sønderborg Byarkiv:

217.1864-1880: Militærsager.

144. Sager vedr. Aandssvageanstalten i Sønderborg 1859-1872.

Litteratur

Bericht über die Heilanstalt für schwachsinnige Kinder in Sonderburg von F. L. Stender. Forskellige årgange. (Berichte)

Beyerholm, Otto: Psykiatriens Historie. København 1937. (Beyerholm)

Dohrn, N: Die Schleswig-Holsteinische Medicinalverfassung in einer systematischen Reihe von Verordnungen dargestellt und mit einer kritischen Einleitung versehen, Heide 1834. (Dohrn)

Dupont, Annalise: 140 years of Danish studies on the prevalence of mental retardation. i Acta psychiatr. scand. 1989: 79: (suppl. 348) 105-112. (Dupont 1989)

Eschricht, D. F.: Om Muligheden af at helbrede og opdrage Idioter og de fra Fødselen aandsløve Børn i Almindelighed til gavnlige Medborgere, samt om Betingelserne for at skaffe de derom i Udlandet gjorde Erfaringer Anvendelse i vort Fædreland. Kjøbenhavn 1854. (Eschricht)

Hübertz, J. R.: De Sindssyge i Danmark efter Undersøgelse af 1. ste. Juli 1847. Udgivet paa det statistiske Bureaus Bekostning. Kjøbenhavn 1851. (Hübertz: 1851)

Hübertz, J. R.: Svagsindighed eller Idiotisme og dens Helbredelighed: de Epileptiskes Forhold til Idioterne. En Skizze. København 1855. (Hübertz 1855)

Jacobs, Rolf: Zur Geschichte des Schleswiger Anstaltswesens für geistig-seelisch behinderte Kinder und Jugendliche. 150 Jahre Landeskrankenhaus Schleswig. Gesellschaft für Schleswiger Stadtgeschichte 1970. (Jacobs)

Staats-Handbuch für die Herzogthümer Schleswig-Holstein auf das Jahr 1849. Altona, uden år.

Tolstrup, Kai: Børnepsykiatri, i Københavns Universitet 1479-1979, bd.VII, Det lægevidenskabelige Fakultet. København 1979.

Uldall, F. A.: Den civile Medicinallovgivning i Kongeriget Danmark med nordlige Bilande og Colonier, Bd. I-III. Kjøbenhavn 1863-1873. (Uldall)

Jens Iversen

Degn og lærer i Bredebro 1858-1882

af *Peter Kr. Iversen*

I Sønderjyske Årbøger 1988 fortalte Peter Kr. Iversen om Hans Chr. Iversen, som var lærer i Sønder Sejerslev fra 1884 til 1908. I nærværende artikel kastes blikket tilbage til hans fader, Jens Iversen i Bredebro. I hans embedstid blev skolen udbygget, og han stod bag en ny lærerforening og forberedte unge folk til optagelse på seminariet. Denne og den foregående artikel er bidrag til den lokale skolehistorie. De viser, hvordan lærerne måtte balancere i forhold til krav fra først de danske og siden de tyske skolemyndigheder. Desuden fortælles der familiehistorie: de to lærere er forfatterens bedstefar og oldefar på mødrene side.

En af de betydelige lærere i Vestslesvig i sidste halvdel af 1800-årene var degn og lærer Jens Iversen i Bredebro. Han var født den 28. april 1817 i Hønkys, Egvad sogn som søn af lærer og gårdejer Laurids Iversen. Faderen var autodidakt, men havde fået nogen uddannelse i Vonsild, hvor han var blevet påvirket i herrnhutisk retning. Efter nogle år at have været lærer i Bjolderup sogn, først i Vollerup 1799-1802, senere i Bolderslev 1802-06, blev han lærer i Hønkys, hvor han ved sit ægteskab med Maren Nissen tillige overtog hendes fædrende gård. Fra 1826-37 var han lærer i Hellevad og tillige degn i Hellevad og Egvad sogne. I dette pietistisk prægede og meget sangglade hjem voksede Jens Iversen op som den yngste af fire børn.

Uddannelse og første stillinger

Efter konfirmationen 1833 besluttede Jens Iversen at uddanne sig som lærer, og efter tre års forberedelse dels ved selvstudium og dels ved undervisning hos svogeren, degn Christen Christensen i Ravsted, følte han sig moden til at søge optagelse på et seminarium. Under sin forberedelse havde han dog to vintre undervist som præparand, den første i Mellerup, Bjolderup sogn og den anden i Todsbøl, samme sogn, og han havde således nogen øvelse i undervisningens vanskelige kunst.

Det må have været meget bevidst, at han ikke søgte optagelse på seminariet i Tønder, hvorfra den ovennævnte svoger var dimitteret 1828, men derimod søgte til seminariet i Skårup på Fyn. Efter bestået optagelsesprøve i juni 1836

Jens Iversens forældre, Laurids Iversen (1780-1837) og hustru Maren, f. Nissen. Ægteparret blev malt af Hans Andreas Kier, søn af pastor Kier i Øster Løgum. Maleriet eller skilderiet er senere, vel ca. 1880-90, kopieret i den her gengivne kultegning i privat eje. Det originale maleri befinder sig formentlig hos en efterkommer i Jylland. Endvidere findes silhouetklip af ægteparret, også i privat eje.

begyndte han undervisningen dér i juli, og han læste så flittigt, at han kunne bestå afgangseksamen efter kun to års forløb mod normalt tre i juni 1838. Det ser ud til, at han i de to år kun har besøgt hjemmet een gang, nemlig i maj måned 1837 i anledning af faderens død og begravelse. Ved søsteren Mette Kjestines død og begravelse i marts 1838 var han ikke hjemme.

Af hans påbegyndte optegnelser fremgår, at de nye seminarister fra »des deutschen Bundes« engang i august sammen med de ældre tyske seminarister, hvoraf der altså må have været en del på Skårup, tog ud til værtshuset Christiansminde nær Svendborg for højtideligt at blive optaget i deres lav. Optagelsen skete efter en offentlig prøve, der bestod i at drikke et glas vin og ryge en pipe tobak med anstand. De fik derefter udfærdiget et bevis. I en i øvrigt dansk tekst er denne beretning sammen med et par andre oplysninger skrevet på tysk.

Om sin eksamen i Skårup skriver Jens Iversen: »Atter kan jeg i ro og mag drage min ånde. Det har man nu i fire uger næppe kunnet. Eksamen endtes i går eftermiddag (dvs. 6. juni) kl. 6. Kl. 8 mødte vi kandidater i 3. classes lokale

for at høre resultatet. Biskop Faber, den tykke vams, indledte højtideligheden med en kort tale, hvori han udtalte sin tilfredshed i almindelighed med den endte prøve. Dernæst oplæste seminarieførstander, pastor Holberg vore karakterer. Jeg fik: »Meget duelig«. – Min hu står nu kun til hjemmet – dog holdt, jeg har jo intet. Mit hjem skal jeg søge mig. Gud ved, hvor jeg på den store, vide jord engang skal lægge mine ben til hvile! Men nu bort med pigegriller, i dag vil jeg være glad. Sorgen kommer nok af sig selv«.

Af eksamensbeviset fremgår, at han bestod fagene bibelkundskab, metode-

Den 7de Juni 1838, Dagen efter min Afsked
mandag — — — — — Altid den samme dag i de ny Maaned
dragede sin Afsked. Det efter samme tid i fuld frid
dage ikke kunnet gjøres. — Lørdag, Aftenen
med endte i Gæst, og det om efter midt dagen
om Aftenen Pt. C. — Pt. D. i den i Skalkhals da
mit her, efter forinden Dagen, i B. de Platte
Lund og Seminarist, som gave Lektor Faber
den højeste Hæder, indledte det nyentlig Gæstgæst,
der med en kort Tale, som senere for uheldig,
for udtalte sin Tilfredshed med den endte Prøve.
Den for Holberg og for alle andre som endte
var. Jægeren i Seminarist: Meget Duelig.
Derefter Mad og Aften i Seminarist — alle
i stort Lids vilde mi efter og i senere
Platte og senere den Gæst — der efter
sig de forstjellige Lærere blandt
idet Nogle var tilfredse, Andre i tilfredse
Jægeren var den lille forstjellige Schjott som
Lund, som var senere blev forvundet til
en Platte — Gæst, den dag alle fandt en
ny L. Lund og senere den fandt den fandt den
mødet: Duelig. Den L. Lund og senere
og senere og senere alle den Mad og Mødet

Udsnit af Jens Iversens optegnelser vedrørende afslutningen i Skårup 1838. Landsarkivet i Aabenraa.

lære og kateketik samt katekisation (religionsundervisning gennem spørgsmål og svar) med »udmærket godt«. I de andre hovedfag fik han »meget godt«, men kun »godt« i sang og orgelspil. Hovedkarakteren blev »meget duelig«, og han anbefaledes derefter af forstander Holberg til embede i kirke og skole. Svogeren degn Chr. Christensen fra Ravsted var kommet til Skårup for at overvære den højtidelige afslutning på seminariet og for at kunne følge ham hjem. Men de måtte, inden hjemrejsen kunne finde sted, vente nogle dage på skibslejlighed.

Jens Iversen fik straks stilling som lærer ved den lille skole i Årslev, Hjordkær sogn, hvor han var til 1839. Derefter var han til 1845 lærer i Korup, Ravsted sogn, for den 7. december 1845 at blive indsat som lærer og degn i Abild. Efter at være blevet trolovet med Johanne Margrethe Hansen, en gårdmandsdatter fra Hinderup, Hellevad sogn, den 27. december 1845 kunne han den 23. januar 1846 holde bryllup. I ægteskabet fødtes i tiden 1846-62 otte børn, nemlig to sønner og seks døtre, hvoraf den ene søn og to døtre døde som småbørn. Den overlevende søn var den senere lærer og degn i Sønder Sejerslev, Emmerlev sogn, Hans Chr. Iversen. Af de fire døtre, der nåede skelsår og alder, flyttede de tre med deres udpræget dansksindede ægtefæller til kongeriget, medens en blev gift med en gårdmand i Solderup, Hostrup sogn.

Så vidt det kan ses, kom han i Abild godt ud af det med befolkningen og sin nærmeste overordnede, pastor Georg Friedrich Jessen. Denne var ganske vist moderat slesvig-holstener, men dog ikke anderledes end at han kunne beholde sin stilling efter Treårskrigen. Degn og præst kunne godmodigt drille hinanden, som da Iversen ved udbruddet af Treårskrigen ved et besøg i præstegården af præstefruen blev modtaget med følgende salut: »Ja, nun sind die guten Schleswig-Holsteiner da!« Da slesvig-holstenerne så senere var fordrevet, og Iversen igen mødte op i præstegården, kunne han give igen med samme mønt: »Ja, nun sind die guten Dänen wieder da!«

Af ordvekslingen vil man se, at omgangssproget mellem degne- og præstefamilie i Abild var tysk, og også under besøg i Tønder beskyldes Iversen for senere i 1850'erne at have talt tysk med en dansk embedsmands børn. Han skulle tilmed have udtrykt sin forundring over, at børnene ikke kunne forstå ham, og at deres fader ikke talte tysk med dem. Denne oplysning stammer fra en noget sur artikel i Vestslesvigs Tidende 1858, hvor en anonym indsender beklager sig over, at nogle gode og vellønnede lærer- og degneembeder var blevet besat med mænd, som ikke var fri for at nære slesvig-holstenske sympatier. Iversen var dog ifølge den anonyme forfatter ikke slesvig-holstener, men skulle på den anden side ikke være en national dansk mand. Artiklen kan være skrevet af en formentlig vraget ansøger i anledning af, at Iversen var blevet den foretrukne til det givtige degneembede i Bredebro. Her afløste han den

slesvig-holstensk orienterede Thomas Petersen, der havde bestridt degneembedet fra 1819, og som havde været højt værdsat som lærer, i hvert fald i den indflydelsesrige Wulff'ske familie.

Ankomsten til Bredebro

Stillingen som lærer og degn i Abild havde Jens Iversen i 13 år, indtil han i 1858 fik stillingen i Bredebro. Her havde befolkningen forberedt den nye degn og hans familie en festlig velkomst, der dog skulle vise sig at være mere velment end heldig i sit udfald, idet arrangementet nær kunne have ført til en skæbnesvanger ulykke. Herom skriver sønnen Hans Chr. Iversen i sine erindringer: »Byen var i anledning af vor ankomst smykket som til en fest. De stenbrolagte gader var bestrøet med sand og blomster, og de rød-hvide faner flagrede fra deres høje flagstænger. Onkel Peer Peersen fra Hinderup og Chr. Hansen fra Svanstrup befordrede os med deres raske heste til vort nye opholdssted. Da vi nu i den temmelige fart, i hvilken vi ved ankomsten befandt os, lige skulle til at svinge om i hovedgaden, lød pludseligt til ydermere festlighed øredøvende

Jens Iversen (1817-82), degn i Brede 1858-82, og hustru Johanne Margrethe Iversen, f. Hansen (1816-87). Fot. Theodor Nielsen, Varde. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

geværknald«. Herved forskrækkedes hestene og var ved at tage magten fra kuskene, således at begge vogne var ved at vælte i rendestenen, »hvad højst sandsynligt ville have haft brådne ben og pander til følge.« Den så velmente velkomst kunne altså let have fået uheldige følger.

Dagligdagen begyndte imidlertid. Søndag den 24. oktober 1858 blev Iversen indsat i degneembedet af pastor Ratenburg, og Hochberg Wulff, en søn af den kendte kniplingskræmmer Jens Wulff, udtrykker i den anledning i sine dagbogsoptegnelser det ønske: »Gid han måtte være sin formand nogenlunde værdig.« Thi degn Petersen havde trods slesvig-holstenske sympatier haft en høj stjerne hos Wulff'erne. En måneds tid senere, søndag den 21. november, var Hochberg Wulff i kirke og hørte da for første gang den nye degn og konstaterer, at han »rigtignok ikke er vor gode Petersen«. Der var på denne tid endnu ikke orgel i kirken, og degnen har da som forsanger skullet lede salmesangen, hvilket han efter Hochberg Wulffs opfattelse åbenbart ikke har kunnet gøre lige så godt som forgængeren. Et orgel fik man først 1867, efter at man 1864 var begyndt en indsamling i sognet hertil.

Skolen udvides

Den gamle skole var opført 1834 som en enklasset skole, men var nu med et børnetal på over hundrede alt for lille. Der måtte ske en tilbygning af et klasseværelse, hvilket dog ikke kunne ske uden nogen diskussion mellem på den ene side sognepræsten, pastor Ratenburg, og på den anden de noget påholdende skoleforstandere. Ratenburg henlede allerede 1859 kirkevisitatoriets opmærksomhed på sagen og fulgte den op i en skrivelse af 28. februar 1860, hvori han anfører, at han sammen med skoleforstanderne, en snedker og degn Iversen har overvejet sagen nærmere, og at man for at skaffe plads til alle børnene og et kammer til en hjælpelærer måtte udvide skolen med to fag, hvilket ville koste 320 rigsdaler. Kirkevisitatoriets bemyndigelse til at gå i gang med udvidelsen fulgte derefter allerede den 9. marts, og Iversen kunne straks gå i gang med at udarbejde en tegning, hvorefter det skulle være muligt, såfremt børnetallet voksede, at foretage en yderligere udvidelse af skolen. Også forstuen blev udvidet, og der indrettedes beboelse til hjælpelæreren. Skoleforstanderne udarbejdede et billigere forslag, som imidlertid ikke gav mulighed for senere udvidelse. Kirkevisitatoriet valgte da også Iversens tegning, og tilbygningen til den gamle skolebygning fra 1834 kunne derefter opføres i løbet af sommeren 1860 – dog ikke helt uden vrøvl med skoleinteressenterne, som ikke ville præstere den krævede håndtjeneste ved byggeriet eller aflønningspengene heraf.

Den nye skolebygning fik imidlertid en kort levetid, idet den brændte i den store ildsvåde, der foråret 1870 lagde mange huse øde. Man opførte derfor straks en ny skole, som blev indviet 1871. Iversen havde dermed fået en helt moderne skole, som kom til at stå lige indtil 1923.

Ny degnebolig

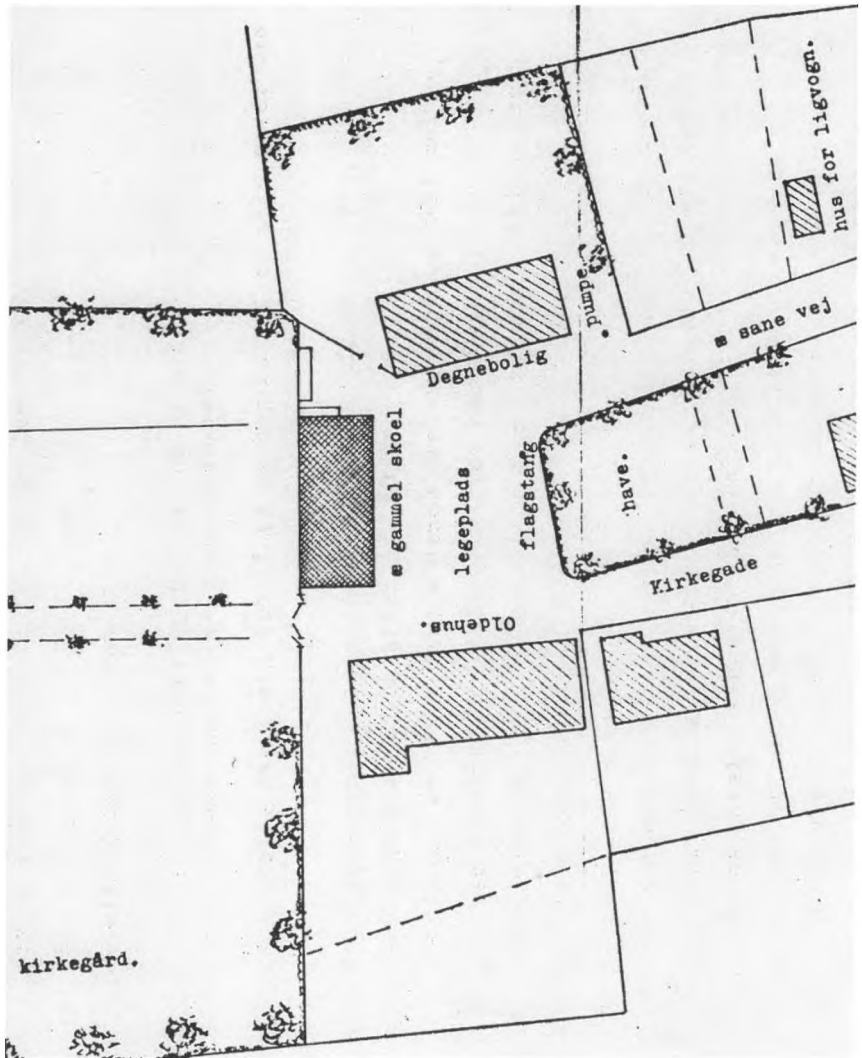
Også en ny degnebolig måtte der tænkes på. Den gamle, som lå på samme side af vejen som skolehuset, var meget ringe. Den var, som Jens Iversens søn skriver i sine erindringer, lav, mørk, fugtig og usund og meget brøstfældig. Det gav sygdom i familien. Børnene blev angrebet af koldfeber, hjernebetændelse, lungebetændelse og tyfus. Af sidstnævnte sygdom blev også Jens Iversen angrebet så slemt i 1861, at skolemyndighederne indså, at der måtte gøres noget.

Den nye degnebolig kunne dog først tages i brug 1863. Den blev opført over for skolebygningen på den søndre side af vejen i en mark, der hed Munkefenne, og som hørte til præstegårdsjorden. Bygningen blev ca. 21 m lang og 10 m bred og var altså en bygning af anelig størrelse med solide ydermure og med en loftshøjde på 2,85 m. Der var to stuer, der ligesom soveværelset kunne opvarmes. Der var køkken, bryggers, spisekammer, kælder, vaskehus og lo, stald og lade med plads til den lille besætning og brændsel. Det hele var tækket med rughalm, når bortses fra et lille kloset, som var tækket med tegl og som degnefamilien måtte dele med skolebørnene. Efter datidens forhold var det en komfortabel bolig.

Dagligt liv i degnehjemmet

Dette var altså de ydre rammer, og hvorledes degnefamiliens dagligdag udfoldede sig, har sønnen Hans Chr. berettet i sine erindringer. Han omtaler faderen som musikalsk, en vurdering som dog er i strid med myndighedernes bedømmelse. Sønnen mindes de hyggelige aftentimer, hvor familien var forsamlet i dagligstuen omkring det taffelformede klaver, og der blev sunget både glade børnesange og åndelige sange og salmer – ofte med et lyttende publikum på skolepladsen. Også et par af børnene forstod sig på at behandle et klaver. Det gjaldt sønnen Hans Chr., men også datteren Jensine var en habil klaverspiller. Hun havde fået undervisning hos Theodor Wulffs hustru, bl.a. et årstid, hvor hun som ung pige opholdt sig i det meget musikalske hjem.

Medens sønnen Hans Chr. som præparand forberedte sig til optagelse på Tønder seminarium, boede han hjemme hos forældrene. I sine erindringer

Skolens og degneboligens beliggenhed ved kirkegården. Udsnit af tegning 1980 af Laue N. Jepsen. Brede sogns lokalhistoriske arkiv.

har han skildret stemningen en efterårsaften. Regnen plaskede ned, vinden for pibende mod vinduerne, men i kakkellovnen buldrede ilden: »Fader, moder, mine søstre og nogle fremmede har alt inde i den anden stue taget plads om et bord også i nærheden af kakkellovnen. Søster Malle har hentet kortene. »Jeg gi'er«, sagde hun, og så pakkede hun kortene, og nu får de sig da et lille spil

fip, som de kalder det« ... Hans skildring kan bidrage til at give os et indtryk af, hvorledes et familieliv levedes eller kunne leves i et lærerhjem i Bredebro på de tider, en tid, hvor man knap nok kendte til aviser og da jo slet ikke til radio eller fjernsyn.

Forholdet til sogneboerne

Familien Iversens forhold til naboer og sognets beboere kan vel i det hele og store siges at have været godt, selv om der nu og da opstod stridigheder om løn og kirkens renholdelse. Forholdet til den slesvig-holstensk sindede præstefamilie Ratenburg var rimeligt godt, især kom de to omtrent jævnaldrende sønner fint ud af det med hinanden. Som degn måtte Iversen ligesom præsten deltage i mange familiefestligheder, bryllupper, barselsgilder og begravelser, og navnlig de sidste kunne genere pasningen af skolen, især når disse fandt sted om formiddagen. I den anledning kom der også klager fra skolebørnenes forældre.

Jens Iversen havde først og fremmest søgt embedet som degn i Brede sogn og lærer i Bredebro, fordi lønnen var noget højere end i Abild. Måske spillede det også ind, at der her var en »finere« omgangskreds. Den samlede løn i Brede var 1857 beregnet til 557 rigsdaler 2 mark, og ved Iversens tiltræden blev den af sognepræsten, pastor Ratenburg, specificeret således: Fri bolig, skoleløn 72 rigsdaler, brugen af 10 demat land, leverance af en skæppe rug af hvert ildsted, i alt 29 tønder rug, hvoraf dog de 9 tønder var afløst med penge, nemlig 2 mark 13 skilling pr. skæppe. De særlige degneindtægter bestod af offer og accidencer, ca. 230 rigsdaler, klokkerpenge betaltes med 6 skilling af hvert ildsted, hvilket tilsammen gav ca. 15 rigsdaler 4 mark. Arbejdet med at samle ind til de fattige ved gudstjenesterne gav en indtægt på 1 rigsdaler 3 mark 10 skilling årligt, og førelsen af kontraminiestrialbogen lønnedes med 9 rigsdaler 6 skilling. Endelig skulle han som lærer og degn af beboerne have leveret 20 læs tørvebrændsel. I sammenligning med andre lærer- og degneembeder var det en acceptabel aflønning. Et minus var det dog, at Iversen ved sin tiltrædelse ligesom de to forgængere havde måttet betale et eengangsbeløb på 160 rigsdaler til formandens enke eller arvinger.

Allerede kort efter 1859 opstod der imidlertid strid mellem Iversen og skoleforstanderne. De to skoleforstandere, der i øvrigt begge hed Chr. Hansen, den ene ovennævnte fra Svanstrup, den anden fra Brede, klagede til kirkevisitatoriet over, at Iversens kontante løn var blevet forhøjet fra 72 rigsdaler til 160 rigsdaler, og at han i naturalier skulle have leveret 320 lis pund hø. Man henviste til, at han havde græs og foder til to køer, og at han som degn havde en

årlig indtægt på 375 rigsdaler. Iversens nærmeste overordnede pastor Ratenburg kunne imidlertid dokumentere, at lønnen var i overensstemmelse med skoleanordningen, da skolen havde over 100 skolepligtige børn, og at der blev ydet skat af over 100 skoleinteressenter. Præsten forklarede, at skoleforstandernes påstand om, at skolelæreren i Bredebro havde land til fodring af to køer sommer og vinter var »ligefrem usandhed«. Til embedet hørte ganske vist et areal på 8 tønder land, men det var magert og dårligt, og der kunne højt anslået kun avles to små læs hø, når der tillige skulle være græsning til to køer. Iversens forgænger i embedet, Thomas Petersen, havde ganske vist regelmæssigt haft to køer om sommeren og tre om vinteren, men han havde til gengæld måttet købe 4-6 læs hø, uagtet han også avlede 1-2 læs på kirkegården. Men høbjærgningen på kirkegården hørte egentlig til præsteembedet og kunne derfor ikke medregnes, når talen var om skolelærerens høavl.

Angående degnelønnen oplyste Ratenburg, at han ville antage, at Iversen, der efter hans skøn var afholdt i menigheden, kunne bringe denne op på de nævnte 375 rigsdaler, især når rugen var i god pris. Efter disse oplysninger kunne kirkevisitatoriet godkende Iversens forhøjede løn som lærer.

Over betydelig længere tid, lige fra 1860 og mindst 18 år fremefter, strakte en strid sig med sognets kongerigske beboere. Uenigheden drejede sig om degnereg og klokkerpenge. Til en begyndelse før 1864 var både Ribe stiftamt og det tønderiske kirkevisitatorium involveret i sagen, og man kan til tider få det indtryk, at Iversen holdt stærkt på sine rettigheder, uanset om han herved kunne komme til at lægge sig ud med nogle af sine sognebørn.

En lidt latterlig sag udspandt sig i årene 1878-79. Kirkeforstanderskabet havde da været utilfreds med renholdelsen af kirken, som var en del af degnens arbejde, og hvorfor han honoreredes med 20 mark 40 penning årligt. Hans medhjælpere havde ikke udført arbejdet ordentligt, og kirkeforstanderskabet truede derfor med at ville fratage ham renholdelsen og dermed honoraret. Også denne sag måtte helt frem til kirkevisitatoriet, og af sagsfremstillingen fremgår, at det var kommet til en endog særdeles skarp ordveksling mellem Iversen og kirkeforstanderskabet. En af de kirkeældste havde således kaldt ham for »en tosset karl«, hvilken beskyldning Iversen naturligvis ikke ville lade sidde på sig. Men også denne sag fandt dog sin løsning, og freden i det lille samfund var gendannet.

En nationalpolitisk episode ved et barselsgilde

Iversen var trods den refererede syrlige artikel i Vestslesvigs Tidende 1858 ved sin tiltræden af embedet blevet modtaget af en flagsmykket by. Under de natio-

nale omskiftelser holdt han sin sti ren, selv om han efter 1864 for at kunne forblive og virke i sin sønderjyske hjemstavn aflagde den vanskelige ed til den preussiske konge. Om hans nationale sindelag haves flere oplysninger. En episode kan være med til at kaste lys herover, og samtidig får vi et indtryk af, hvorledes en barnedåb med barselsgilde blev fejret i de tider.

Det var en datter af den velsituerede slesvig-holstensksindede gårdejer Johann Todsén i Åspe, der efter almindelig skik var blevet hjemmedøbt den 2. august 1863. Der var stor fest, og heri deltog naturligvis både præst og degn. Der blev under festmåltidet skålet bravt, og hen mod slutningen udbragte en ung mand, Jacob Feddersen fra Højer, en skål, som efter udsagn skulle have været af oprørske karakter. Senere under dansen var Slesvig-Holsten-visen blevet sunget. Af gæsterne var Jens Iversen, Lorenz Peter Holt og Andreas Nielsen Brink blevet siddende, da den oprørske skål blev udbragt, medens pastor Ratenburg havde rejst sig. Iversen var gået fra selskabet straks efter måltidet, medens Lorenz Peter Holt først var gået noget senere sammen med præsten.

Episoden kom kirkevisitatoriet for øre, og pastor Ratenburg blev derfor indkaldt til tjenstligt forhør i Tønder den 2. oktober 1863. Han måtte redegøre for episoden og for sin optræden. Med ægte præstetroværdighed hævdede han

Degneboligen i Brede, der var opført 1863, blev nedbrudt 1964 for at give plads til den nye præstegård. Foruden et rummeligt stråtekt stuehus var der en mindre stald til en hest og et par køer. Bemærk de karakteristiske halvmåneformede vinduer i stalden. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

her, at han ikke havde kunnet høre indholdet af den unge Jakob Feddersens tale, og at han derfor havde rejst sig, da skålen blev udbragt. Han havde dog bemærket, at degnen, L. P. Holt og A. Brink var blevet siddende. Da han ikke kendte Slesvig-Holsten-visen, havde han heller ikke taget anstød af, at den var blevet sunget under dansen. Også Iversen blev indkaldt for sine høje foresatte. Han kunne bevidne, at Feddersen på tysk havde holdt en utilbørlig tale af oprørsk indhold. Han var derfor naturligvis blevet siddende, da skålen blev udbragt og havde straks efter måltidet forladt selskabet, fordi han følte sig fornærmet over, at en sådan skål var blevet udbragt. Ratenburg slap imidlertid nådigt fra episoden og skildres i denne sammenhæng over for kirkevisitatoriet som loyal i sit forhold til de danske myndigheder. Hans loyalitet udstrakte sig også til at gælde den ny øvrighed efter 1864!

Degnens undervisning

Jens Iversen havde ord for at være en dygtig pædagog og kom i slutningen af 1860'erne og 1870'erne til at stå som lærernes førstemand på egnen. Hertil bidrog dels hans oprettelse af et præparandinstitut for unge mænd eller store drenge, der agtede at søge optagelse på et seminarium, og dels at han var initiativtager til oprettelsen af en forening for egnens lærere.

Det er imidlertid lidt vanskeligt at danne sig et nogenlunde afbalanceret billede af ham som underviser. Den noget yngre lærer Jens A. Jensen, der nogle måneder i 1863 som 11-årig gik i skole hos ham i Bredebro, har i sine erindringer givet en ikke alt for rosende karakteristik. Han skriver: »Læreren var Iversen; senere har jeg kendt ham som kollega. Jeg huede ham ikke; en dreng fik han ud på gulvet; hans forseelse blev jeg ikke klar over. Han tog ham i håret, tvang ham til at dreje sig rundt om degnen, der gav ironiske bemærkninger og kaldte den dans, som opførtes, polskdans. Jeg var ikke glad for denne skole, og uagtet jeg kunne mærke, at det slet ikke blev kontrolleret, om man var der eller ikke, holdt min husbond på, at jeg nøjagtig måtte opfylde forpligtelserne. Engang måtte jeg hen i døren at stå; jeg løb fast i det niende bud. Da jeg måtte gå hen til pladsen igen, sagde han: »Ja, når det skete igen, så vil I (der var flere, som havde begået den synd) komme til at lide. Degn Iversen blev hengiven til drik på sine gamle dage; han døde 1882. Han var en godmodig mand og var på den tid, da han var i sin kraft, sit hoved højere end andre lærere. Dog blev jeg ved at have frygt for ham den hele sommer, da jeg gik til sommerskole«. Jens A. Jensen blev senere medlem af den af Iversen stiftede lærerforening og lærte da at værdsætte ham. Jensens skildring af Iversens un-

dervisning må i øvrigt ses på baggrund af det urimeligt store børnetal i klassen.

Sønnen Hans Chr. dømte langt mere rosende om faderen. Han fortæller: »Engang efter en bispevisitats kom han efter middagstaflet i præstegården til at drage et dybt suk. Biskop Godt, der bemærkede dette, stillede sig hen for ham med den bemærkning (han talte altid folkesproget: platdansk): »Det forekom mig Iversen, at De sukede«. Hvorpå min fader svarede: »Det var vel et glædessuk over, at visitatsen er nogenlunde vel overstået!« Derpå biskoppen: »De behøver ikke at ængste Dem for mine visitatser. Til Dem kommer jeg ikke for at belære og visitere, men for selv at lære. De har atter i dag holdt en god katechisation, og Deres børn forstår at tænke!« Det var jo ord, som Iversen nok kunne være tilfreds med.

Hjælpelærer og præparandundervisning.

Da Iversen tiltrådte 1858, var der over 100 skolesøgende børn, som han alene skulle undervise. Det var derfor – som vi har set – ham meget magtpåliggende at få skolen udvidet med et klasseværelse og at få ansat en hjælperlærer eller præparand, som under hans tilsyn kunne tage sig af undervisningen af de yngste årgange. Efter skoleudvidelsen 1861 blev der da truffet den overenskomst mellem Iversen og skoleforstanderne, at han mod en årlig godtgørelse på 100 rigsdaler skulle ansætte og lønne en hjælperlærer. Af de 100 rigsdaler skulle denne have de 20 rigsdaler udbetalt i kontantløn, medens Iversen kunne beholde de 80 rigsdaler som godtgørelse for kost og logi eller fri station, som det hed. Hjælpelæreren har altså nærmest været optaget som medlem af degnefamilien. Med oprettelsen af hjælperlærerstillingen blev det muligt for Iversen at forberede præparander til optagelse på Tønder seminarium.

Tilbygningen af det nye klasseværelse førte imidlertid til en mindre uoverensstemmelse med de sparsommelige skoleforstandere, idet Iversen nu meget naturligt anmodede om en supplerende tørveleverance. I forvejen havde tørveleverancen, der bestod af 12 læs hedetørv (flaver) og 8 læs klyner (ættetørv), været knapt tilmålt til degnens husholdning og til opvarmning af det ene skolelokale. Han havde derfor nu anmodet om at få leveret yderligere 7000 tørv årligt, medens skoleforstanderen holdt på, at 4000 stk. måtte være nok. Så vidt det kan forstås, har kirkevisitatoriet, for hvilket sagen blev indanket, dog givet degnen ret.

Det står ikke helt klart, hvornår Iversen begyndte at undervise de unge mennesker, som agtede at søge optagelse på seminariet i Tønder. Den første kendte præparand er Anders Nielsen Steenholdt, der blev optaget på Tønder

seminarium 1866 og dimitteret derfra 1869. Han må være begyndt forberedelsen hos Iversen 1864 eller 1865. De to sidste var Jørgen Andreas Bahnsen og Niels Petersen, der begge dimitteredes fra Tønder seminarium 1885, altså tre år efter Iversens død. Ca. 25 skal have modtaget præparandundervisning i Bredebro, men alle blev dog ikke optaget på seminariet. Navnene på dem, der blev optaget på seminariet er følgende (her angivet efter dimissionsår):

- 1) Anders Nielsen Steenholdt, 1869
- 2) Hans Pedersen Wind, 1870
- 3) Hans Chr. Iversen, 1872
- 4) Carl August Theodor Trenckner, 1874
- 5) Peter Jensen Roost, 1875
- 6) Peder Jensen Wolffsberg, 1875
- 7) Peter Jessen, 1879
- 8) Matthias Bendix Ottsen, 1880
- 9) Ferdinand Bertel Petersen, 1881
- 10) Alfred Christian Otto Steenholdt, 1882
- 11) Carl Wilhelm Frederik Steenholdt, 1883
- 12) Jørgen Andreas Bahnsen, 1885
- 13) Niels Petersen, 1885

Men også andre har i kortere eller længere tid frekventeret undervisningen som præparand i Bredebro – uden at de søgte optagelse på seminariet i Tønder eller tog afsluttende lærereksamen dér. Det gælder f.eks. den navnkundige vandrælærer Kasper Jensen, der var Iversens hjælpelærer 1875. Nogle af de unge døde, før de var færdige med deres uddannelse, hvilket var tilfældet med Detlef Christensen Davidsen, der døde som seminarist i Tønder 1866 og Carl August Chr. Kuschert, der allerede døde som præparand i Bredebro 1878.

Iversen begyndte præparandundervisningen på eget initiativ, og det har vel nok i nogen grad været for at finde billig medhjælp ved undervisningen af de yngste årgange i det nye klasselokale. De unge mennesker eller store drenge, som det jo i virkeligheden drejede sig om, har han da hjulpet med deres forberedelse til optagelsesprøven på seminariet. Efterhånden kom præparanduddannelsen dog under mere faste former, i Bredebro som andetsteds.

Fra begyndelsen af 1870'erne kom denne undervisning under tilsyn af Tønder seminariums direktør C. F. Richter, som indsendte beretninger til provinskolekollegiet i Slesvig, den højeste skolemyndighed i provinsen. Richter var 1872 noget skeptisk over den lidt tilfældige forberedelse præparanderne fik. Deres kundskaber var ofte præget af de fag, som deres lærere havde haft særlig interesse for. Ofte var lærerne mest optaget af præparandernes medvirken i undervisningen for de yngste årgange. Richter nævner i sin indberetning 1872

de dygtigste af de lærere, der forbereder præparander, og mellem disse omtales Jens Iversen ikke. Årsagen hertil var især, at hans undervisning i tysk sprog ikke var god nok.

I en indberetning fra 1876 oplyser Richter derefter, at en privatlærer Broder Jessen 1875 havde overtaget undervisningen i tysk og i naturfagene, hvor det åbenbart også har knebet for Iversen. Jessen stammede fra Udbjerg og havde taget eksamen fra Tønder seminariums tyske afdeling 1875. Der var 1876 tre præparander i Bredebro, og Richter oplyser, at han havde overværet undervisningen i alle fag og havde gennemset de skriftlige arbejder. Uddannelsen af præparanderne blev besværliggjort ved, at tyskundervisningen i de skoler, hvori de skulle gøre deres første erfaringer, var indskrænket til et mindstemål, men seminariedirektøren kunne dog konstatere, at præparanderne præstationer i tysk havde forbedret sig, efter at den ovennævnte privatlærer Jessen havde overtaget undervisningen. Tysk blev nu brugt som undervisningssprog af præparanderne i alle fag undtagen i religion og ved gennemgangen af danske salmer. Faget dansk omtaler Richter ikke, men man tør vel formode, at her har undervisningssproget også været dansk. Med hensyn til den forberedende musikundervisning oplyser Richter i sin indberetning, at undervisningen i klaverspil var dårlig, da Iversen var dårligt kvalificeret. Foreløbig havde seminariet derfor måttet lade sig nøje med, at de hos ham fik begyndelsen i orgelspil. Richter vil imidlertid absolut ikke underkende betydningen af Iversens præparandundervisning i et distrikt, hvor udbredelsen af kendskabet til tysk kun skred langsomt frem, og som kun leverede få elever til seminariet. Han så med velvilje på Iversens virksomhed og kunne derfor anbefale provinsskolekollegiet, at der blev givet ham og hans elever en understøttelse. Samtidig nævnte han, at en understøttelse ville gøre det muligt for Iversen at frekventere et ønskværdigt gæsteophold på seminariet.

Det følgende år, 1877, var Richter endnu blidere stemt i sin vurdering. Der var tre præparander, som undervistes af Iversen i fagene religion, historie, geografi, dansk sprog, regning, rumlære, dvs. geometri, violinspil og sang. Jessen gav så undervisning i tysk og naturfagene. Richter anførte i sin indberetning til provinsskolekollegiet, at de to lærere anstrengte sig for at give en god undervisning, men eleverne havde vanskeligheder, da de kom fra kredse, hvor det tyske sprog kun kom til ringe udfoldelse. Lærerne bestræbte sig for at undervise på tysk i alle fag med undtagelse af religion. Richter er glad for de fremskridt, han har kunnet konstatere i tysk og violinspil, og for at sidste års vejledning og anvisninger var taget til efterretning. Han anførte, at om Iversen kunne det siges, at han lærte ved at undervise, og han sluttede sin indberetning med at fremhæve betydningen af det lille institut og anbefalede, at der blev givet understøttelse ikke blot til begge lærere, men også til to af eleverne.

Richter blev 1878 afløst som tilsynsførende af den nye seminariedirektør L. A. H. Castens. Ved overtagelsen af tilsynet indberettede de to i fællesskab, at der havde været en tilfredsstillende fremgang, men man måtte dog påpege, at der skulle lægges noget større vægt på elevernes præstationer i musik. Den slesvigske regering tog denne positive udvikling til efterretning, men måtte i en skrivelse til Iversen beklage, at det af økonomiske årsager havde været nødvendigt at reducere understøttelsen til hans og andre private præparandkurser. Han kunne dog få en mindre remuneration, dvs. belønning, på 120 mk., medens hans medhjælper, nu andenlæreren i Bredebro, Hans Hansen, der var dimitteret fra Tønder seminariums danske afdeling 1878, måtte nøjes med 40 mark. Samtidig fik Iversen dog en bevilling på 150 mark til anskaffelse af undervisningsmateriale, bl.a. en globus, kort og billeder.

Efter Iversens død 1882 fortsatte præparandundervisningen i Bredebro endnu 1883 med den ovennævnte Hans Hansen og Jens Chr. N. Hansen, Borg, der var dimitteret fra Tønder 1873. Derefter må den være ophørt, og forberedelsen til optagelse på Tønder seminarium har derefter for de dansksprogede præparanders vedkommende stort set været henvist til den i 1874 oprettede statslige præparandanstalt i Aabenraa og de i Tønder 1884 oprettede præparandanstalter, den ene for unge mænd, den anden for piger. Også her var der dansksprogede elever; i den kvindelige afdeling var de dansksprogede endda længe i overtal.

Som det fremgår af den tilsynsførende seminariedirektørs indberetninger, var der i årenes løb fremgang at spore i undervisningen af præparanderne i Bredebro, og adskillige af dem blev senere dygtige lærere i landsdelen. En af dem, P. J. Roost, der var præparand 1870-71, og som senere blev lærer i Løgumkloster, har skildret sin tid hos Iversen i Bredebro således: »Undervisningen var fortræffelig og navnlig forstod han at give mig den rette anvisning til at arbejde selvstændigt ... Da jeg til påske 1872 forlod Bredebro for at gå på seminarium, var den pligttro, dygtige og retskafne mand mit ideal«. Og større ros kunne jo næppe gives.

Lærerforeningen for de dansktalende distrikter i Tønder og Løgumkloster provstier

Et andet af Jens Iversens tiltag var oprettelsen af en lærerforening for de lærere, der underviste ved de dansksprogede skoler i det daværende Tønder nørreamt, når bortses fra de egentlige enklavesogne, der på denne tid udgjorde et eget provsti. Iversen havde formentlig sammen med lærer og degn Th. H. Jacobsen i Ravsted udarbejdet et udkast til vedtægter for foreningen, som derefter

ter blev forelagt og vedtaget af 24 lærere på det stiftende møde i Alslev Kro, Højst sogn den 19. september 1874. Formålet med foreningen skulle være i offentlige foredrags- eller diskussionsmøder at udveksle meninger til skolevæsenets fremme. Der skulle afholdes møder to gange årligt, nemlig 3. pinsedag og sidste lørdag før fuldmåne i september. Ekstraordinære møder skulle afholdes, når syv medlemmer ønskede det. Mødestedet var i alle tilfælde Alslev Kro, og møderne skulle begynde kl. et eftermiddag. Foredragsemnerne og diskussionsindledningerne skulle sammen med en disposition indleveres til formanden 14 dage i forvejen, og han skulle derefter bekendtgøre emner og dispositioner i Flensborg Avis og Tondernsche Zeitung. Bestyrelsen, der valgtes for tre år ad gangen, udgjordes af en formand, som tillige var kasserer, og en sekretær. I indtrædelsesgebyr skulle der betales en mark, og i øvrigt blev kontingentet fastsat af de to bestyrelsesmedlemmer. Som foreningens første formand valgtes Jens Iversen, medens Th. H. Jacobsen, Ravsted blev sekretær.

Formanden indledte møderne og kunne komme med nogle praktiske bemærkninger. Derefter holdtes der almindeligvis et regulært foredrag om et pædagogisk emne. Ved det første møde talte degn P. Petersen, Abild om religionsundervisningen. Efter en pause indledte derefter et af medlemmerne en drøftelse om et andet emne. Ved det første møde lagde sekretæren Th. H. Jacobsen op til en drøftelse om stiløvelser og kom her især ind på, om man skulle have stilebøger eller blot nøjes med den sorte tavle, og om stilebøgerne alene skulle omfatte diktat eller også selvstændige arbejder, hvorved må forstås stile. Det afslørede, at stemningen så afgjort var for det sidste, men der var delte meninger m.h.t. metoden. Af andre emner kan nævnes »regneundervisningen«, »sprogundervisningen i mellem- og overklassen«, »læseundervisningen i 1. skoleår«, hvor lydmetoden blev foretrukket frem for stavemetoden, »skolen og hjemmet«, »vor gernings betydning«, hvor lærer Obbekjær, Vennemose fremhævede lærernes mulighed for at kunne modvirke vrang lærdomme, f.eks. socialdemokraterne og »midler til at hindre skoleforsømmelser«. Der holdtes foredrag om sangundervisning, om udenadslæren i elementarskolen, dvs. hos de yngste årgange, om børnenes adspredelse uden for skoletiden og om videnskabens betydning. Flere gange behandlede sprogundervisningen, hvor navnlig tyskundervisningen for en del af lærerne var et ømt punkt. Endvidere drøftedes disciplinen og emner i forbindelse med religionsundervisningen et par gange.

Til at begynde med holdtes foredragene og drøftelserne på dansk, men 29. september 1877 holdt H. Schmidt, Løgumkloster for første gang et foredrag på tysk, og derefter var næsten hvert andet foredrag på tysk. Samtidig refereredes disse foredrag på tysk i forhandlingsprotokollen, der ellers blev ført på dansk. Medlemstallet lå på mellem 30 og 40, og gentagne gange udtrykte Iversen sin tilfredshed med opslutningen.

Initiativet til foreningen vakte også interesse blandt lærerne i Tørning len provsti, og der kom allerede d. 18. maj 1875 en forespørgsel, om disse kunne blive optaget som medlemmer. Der synes dog ikke at have været den helt store interesse herfor blandt medlemmerne, men som det hedder i forhandlingsprotokollen: »Formanden bemyndiges til at svare forespørgeren fra nævnte provsti, at man ville tage nærmere bestemmelse over sagen, dersom et betydeligt antal lærere fra Tørninglen gav møde som æresmedlemmer næste gang og derved lagde deres interesse for sagen for dagen«. Ved de følgende møder anføres da som regel, at et antal ikke-medlemmer har overværet møderne, men anmodningen fra Tørninglen om optagelse blev forkastet på mødet d. 11. september 1875. Hvad årsagen har været, kan der kun gisnes om, men det skyldes nok hensyn til myndighederne.

I de første leveår må foreningen betegnes som dansksindet, men den skulle over for skoleautoriteterne vise en vis balancegang, hvad der snart blev nødvendigt. Den 16. februar 1876 blev Jens Iversen indkaldt til forhør i kirkevisitoriet på landrådskontoret i Tønder. Anledningen var, at foreningens møder i henhold til vedtægterne blev averteret i Flensborg Avis, hvilket efter et regeringsreskript af 3. december 1875 ikke var tilladt. Iversen forklarede sine høje foresatte, at da vedtægterne blev udformet, havde det ikke været i hans og de øvrige medlemmers tanke, at Flensborg Avis var dansk og en nationalt fjendtlig avis. Nu kunne han indse det taktløse i bestemmelsen om avertering dér. Det var i øvrigt ikke sket i den sidste tid, og han ville nu drage omsorg for, at vedtægterne blev ændret. Endvidere måtte Iversen give kirkevisitoriet medhold i, at foreningens navn var uheldigt formuleret. I stedet for »Lærerforeningen for de dansktalende distrikter i Tønder og Løgumkloster Provstier« burde den have været kaldt »Lærerforeningen for de nordlige Distrikter ...« i de to provstier. Han ville sørge for, at de krævede vedtægtsændringer blev gennemført og erklærede, at foreningen aldrig havde beskæftiget sig med politik, ej heller ville gøre det. Flere af medlemmerne havde i øvrigt ved oprettelsen ikke været det tyske sprog tilstrækkeligt mægtige til, at de kunne have haft fuldt udbytte af at deltage i den almindelige lærerforenings møder, hvor foredragene udelukkende blev holdt på tysk. Han kunne imidlertid trøste de høje visitatorer med, at flertallet af hans medlemmer tillige var medlemmer af ovennævnte almindelige lærerforening, hvor de dansktalende kun udgjorde et mindretal, og hvor de ikke havde mulighed for at komme til orde. Flere tyskuddannede lærere var også medlemmer af hans forening. Han lovede ifølge det officielle referat at drage omsorg for, at medlemmerne i hans forening ville træde i stadig nærmere forbindelse med kredsens almindelige lærerforening. Målet måtte være, at foreningen efterhånden kunne gå op i denne forening. Endvidere måtte han love, at der blev holdt flest mulige foredrag på tysk.

Efter branden i 1870 fik Bredebro en helt ny skole. Den nye skole er her fotograferet med elever og lærer omkring 1910. Læreren er Jens Iversen, andenlærer i Bredebro 1907-13. Han var sønneson af Jens Iversen, førstelærer og degn smst. 1858-82. Foto Friedrich Loeff, Dresden. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Iversen udbad sig en afskrift af det officielle referat af forhøret, og dette kunne han så fremlægge på det næste møde d. 6. juni 1876. De af visitatoriet krævede ændringer i vedtægterne blev da godkendt. Kravet om afholdelse af tysksprogede foredrag kunne imidlertid ikke efterkommes straks, men som tidligere nævnt holdt lærer H. Schmidt fra Løgumkloster den 29. september 1877 det første tyske foredrag nemlig om »Der Werth der Wissenschaften«.

Myndighederne var imidlertid stadig på vagt. Det fremgår nemlig af forhandlingsprotokollen, at kredsskoleinspektør Burgdorf den 17. april 1880 overværede et møde, hvor han gav nogle meddelelser om kredsens skolelærerbibliotek, hvortil regeringen i Slesvig havde bevilget 400 mark til bogindkøb. Måske kan dette tages som et modspil til oprettelsen af tre læsekrede inden for Iversens forening.

Den 29. september 1877 blev Iversen genvalgt som formand for en periode af tre år, og i 1880 kunne han glæde sig over foreningens fremgang. Den 28. maj 1881 måtte næstformanden Jacobsgaard, Lund imidlertid meddele, at den fraværende formand ønskede at fratræde på grund af alder; han var da

64 år. Han har nok følt sig syg, og han døde da også året efter den 2. juni ramt af et slagtilfælde. Hans afløser som formand blev sekretæren, degn Th. H. Jacobsen, Ravsted. Også på det organisatoriske område havde Iversen altså vist sig som initiativtager, og han havde ved sit virke i foreningen vundet sine kollegers respekt. Ved et møde i foreningen den 23. juni 1882 udtalte den nye formand smukke mindeord.

Om foreningens senere skæbne kan kort oplyses, at den snart blev spaltet i tre, nemlig en for Løgumkloster og omegn, en for Slogs herred og en for Højer og omegn. De bestod alle til genforeningen, men var naturligvis da helt germaniserede.

Afslutning

Jens Iversen var som omtalt velanskrevet blandt kolleger, og hans foresatte udtalte tilfredshed med hans undervisning. I dag må den, i hvert fald hvad det disciplinære angår, nok forekomme antikveret. Hans straffemetode, som omtalt af Jens A. Jensen, forekommer os temmelig hårdhændet, men i betragtning af det store antal børn i det forholdsvis lille klasseværelse var en stram disciplin nødvendig, en disciplin som andre steder blev håndhævet endnu mere hårdfast.

Imidlertid synes Jens Iversens helbred ikke at have været for godt fra slutningen af 1870'erne, og vinteren 1881/82 var hans kræfter taget så meget af, at han ikke tilfulde kunne klare sine pligter. Han så sig derfor nødsaget til i marts 1882 at ansøge om at få bevilget afsked med pension fra 1. maj. Kredsskoleinspektør Burgdorf, der på synodaludvalgets vegne foretager indstillingen til regeringen, anfører i denne, at det ikke blot vil være i Iversens interesse, at han pensioneres, men at det også ville være meget ønskeligt for skolen. Denne bemærkning må tydes derhen, at det har stået noget sløjt til med skolen i den sidste tid. Som følge af hans tidligere gode virke som lærer så Burgdorf meget velvilligt på ansøgningen. Iversen havde i mange år virket velsignelsesrigt, og kredsskoleinspektøren anbefaler, at han får tillagt en god pension, især da Iversen ingen formue havde, men tværtimod en gæld på 900 mark. Han burde derfor have den ansøgte årlige pension på 1200 mark. Gælden skyldes formentlig omkostningerne ved et par døtres bryllupper.

Herefter sker nu imidlertid det mærkelige, at Iversen fortryder og trækker ansøgningen om afsked tilbage. Han gør det med den begrundelse, at han hverken dag eller nat kunne finde ro, fordi han så ugerne ville forlade sit kære embede. Han erklærede, at han ved lægehjælp var blevet fuldstændig helbredt, og flere af sognets beboere havde opfordret ham til at fortsætte. Dette kan jo

i og for sig være meget tænkeligt, da man nødigt ville se ham afløst af en udpræget tysker. Burgdorf holdt dog på, at afskedsansøgningen skulle stå ved magt, da det var i skolens og Iversens egen interesse, at han blev pensioneret.

Sådan kom det dog ikke til at gå, for allerede den 2. juni 1882 døde han pludselig ramt af et slagtilfælde. Han var da 65 år gammel. Begravelsen fandt sted under stor højtidelighed og med tilslutning af slægt, venner og kolleger fra nær og fjern. Der blev af familien skænket to alterlys til kirken, og de fire kirkeældste bar disse sammen med to fra alteret foran kisten til graven og fra graven igen ind i kirken. Der blev holdt både parentation og ligprædiken, og sønnen Hans Chr. havde skrevet en sang på tysk, som blev sunget ved graven.

Man kan jo nok undre sig lidt over, at sønnen absolut skulle skrive sangen på tysk. Den afdøde, hans hustru og hele familie i øvrigt var dansk, men måske har han gerne villet gøre indtryk på skolemyndighederne, hvoraf kreds-skoleinspektør Burgdorf givet har overværet begravelsen. Hans Chr. Iversen var nemlig ansøger til faderens ledigblevne embede. Sidstnævnte havde allerede i sin afskedsansøgning ladet myndighederne forstå, at der lokalt var stemning for, at sønnen skulle efterfølge ham. Det kom nu imidlertid ikke til at gå således. Det blev den stærkt tysksindede Jes Thomsen, som de følgende mange år kom til at virke som lærer og degn i Bredebro.

Det kunne ellers have været en fordel for Jens Iversens enke, Johanne Margrethe, om hun kunne være blevet boende i degneboligen sammen med den endnu ugifte søn. Nu måtte hun nøjes med en kummerlig pension på 200-300 mark årligt, hvoraf hun hverken kunne leve eller dø. Af formue havde hun kun ægtefællens livsforsikring på 3000 mark, og heraf har hun vel endda skullet udrede den førnævnte gæld på 900 mark. Hun kunne derfor ikke holde egen husholdning, men måtte ty til sine børn, som hun opholdt sig hos på skift. Sidst boede hun hos datteren Ludolphine, gift Clausen på St. Bjerggård, Ølgod sogn, hvor hun døde den 4. marts 1887 ramt af et slagtilfælde.

KILDER

Landsarkivet i Aabenraa:

Hans Chr. Iversens erindringer (kopi efter original i Hamborg. Heri afskrift af Jens Iversens erindringer, der slutter med tiltrædelsen af embedet i Abild). Originalen indgår nu i landsarkivets samlinger af privatarkiver.

Jens Iversen: Af Rugbjerg-Slægten Iversens Saga.

Hochberg Wulffs dagbogoptegnelser (i sidste bind af faderen, kniplingskræmmer Jens Wulffs dagbøger).

Lærer i Skærbæk Jens Jensens selvbiografiske optegnelser.

Tønder Seminariums arkiv.

Tønder landrådsarkiv.

Tønder visitatorialarkiv.

Tønder kredsskoleinspektørs arkiv.

Brede præstearkiv.

Forhandlingsprotokol for lærerforeningen for de dansktalende distrikter i Tønder og Løgumkloster provstier.

Aviser

Vestslesvigs Tidende.

Flensborg Avis.

Litteratur

Jens Lampe m.fl.: Tønder Seminariestat, 1963.

L. S. Ravn: Lærerne i Nordslesvig ca. 1814-1920, 1978.

Sønderjysk Månedsskrift 1958 s. 254-258 (Jens Holdt).

Fire breve fra H. P. Hanssen til H. V. Clausen

ved *Troels Fink*

Hovedparten af brevvekslingen mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen er velkendt gennem Harald Jørgensens trykte udgave. Fire breve kom dog ikke med i udgivelsen. Disse hidtil ukendte breve fremdrages her af professor Troels Fink, Aabenraa. Brevene giver glimt af det danske arbejde i tiden frem mod år 1900 – og de antyder de personlige spændinger i »inderkredsen«.

Under titlen »To ungdomsvenner« udgav Harald Jørgensen i 1962 en omfattende brevveksling mellem H. P. Hanssen og H. V. Clausen. Der blev derved åbnet en rig kilde til Sønderjyllands historie op imod år 1900.

Man måtte naturligt gå ud fra, at de breve, der fandtes i de to mænds arkiver, repræsenterede hele den indbyrdes korrespondance. Men det har vist sig, at H. V. Clausen i 1889 gav tre breve videre til Johan Ottosen, i hvis arkiv de nu findes (Landsarkivet i Aabenraa). Desuden ligger i H. P. Hanssens arkiv blandt breve fra Gustav Johannsen koncepten til et ikke afsendt brev fra 23. april 1899 til H. V. Clausen. Disse breve gengives her, som supplement til brevudgaven.

Brevene fra 1889 omhandler to større sagsforhold, dels en planlagt rejse for studenter til Sønderjylland og dels forandringerne i Sprogforeningens bestyrelse, efter at sekretæren C. F. Monrad i 1889 var afgået ved døden.

Studenterrejsen var planlagt af bestyrelsen for foreningen 4 S (Studenter-samfundets sønderjyske Samfund). Der måtte ved en sådan samlet rejse udvises den største diskretion for ikke at give de tyske myndigheder muligheder for at forpurre rejsen ved at nægte de unge studenter indrejsetilladelse. Derfor blev H. P. Hanssen meget vred, da han i Politiken læste en artikel af folketingsmand J. K. Lauridsen om planen. Han opfattede det som angiveri og fandt, at J. K. Lauridsen havde tilføjet Venstres anseelse i Sønderjylland ubodelig skade.

Så galt gik det nu ikke. Rejsen blev gennemført omtrent efter den plan, der er omtalt i brevet af 6. juni 1889. De tyske myndigheder har næppe haft kendskab til artiklen i Politiken. De blev overraskede, da pludselig en gruppe danske studenter gik i land i Sønderborg og senere en anden gruppe i Årøsund. Yderligere kom en del over landegrænsen. I første omgang spredtes de ud over landsdelen og samledes til sidst i Haderslev, hvor der i Harmonien blev holdt

*H. P. Hanssen (1862-1936) i
30-års alderen. Historiske
Samlinger for Sønderjylland.*

et større sold; Harmonien blev overvåget udefra, men det lykkedes ikke for politiet at finde et påskud til at gribe ind.

Den anden sag – valget til bestyrelsen for Sprogforeningen betegner lidt af et vendepunkt i Sønderjyllands historie. I årene fra 1880 til 1889 havde en mere konservativ fløj domineret foreningen. Sekretæren C. F. Monrad forblev livet igennem tro mod sin ungdoms nationalliberale tankegods, og han svingede med dem til højre i dansk indenrigspolitik. Til højrefløjen hørte også dr. P. A. Madvig, Haderslev og han regnede med, at hvis redaktør Jens Jessen blev valgt, så ville kursen ikke blive ændret. Men til trods for at bestyrelsen på generalforsamlingen anbefalede Jens Jessen, blev han ikke valgt, han fik kun 10 stemmer. Valget faldt i stedet på lokalredaktøren af bladet Freja i Aabenraa, den tidligere lærer Mathias Andresen, som på det tidspunkt var ganske ukendt i en større offentlighed. Valget af M. Andresen betød, at Sprogforeningen blev »demokratiseret«. Han havde en enestående evne til at give foreningens kulturelle arbejde en breddevirkning, der i årenes løb viste synlige resulta-

ter. Men Jens Jessen tilgav aldrig M. Andresen, at han var blevet den foretrukne.

Brevet af 23. april 1899 er uafsluttet og ikke afsendt. Det samme gælder det brev af 21. april 1899, der er gengivet i »To ungdomsvenner« s. 270f. H. P. Hanssen var i foråret 1899 udsat for en meget krænkende mistænkeliggørelse. Tilsyneladende har H. V. Clausen ikke straks afvist, hvad der blev sagt om H. P. Hanssen. Det nære venskab blev derved stærkt belastet og var dermed forbi, men i grundsynet på problemerne i Sønderjylland var de fortsat på linie med hinanden.

Breve fra H. P. Hanssen til H. V. Clausen

Sønderborg, d. 6. juni 1889

Kjære Clausen!

Hvis jeg skulde fremkomme med Indvendinger med Hensyn til Sprogkortets Tekst,¹ må de nærmest rettes mod de ca. 6.000, der efter Deres Mening taler tysk i den rent danske Del af Landet. Tallet er næmlig for højt efter min Mening, hvis Militæret ikke tages med, og når det er med i Beregningen, må det nævnes. De må næmlig huske på, at end ikke Halvdelen af Embeds- og Bestillingsmænd nord for Flensborg Amt er tysktalende. Mindst 4/5 af Lærerne taler sikkert endnu dansk i Familierne, simpelthen af den Grund, at deres Koner ikke med den bedste Vilje kan tale tysk. Det samme gjælder alle underordnede Bestillingsmænd, f. Eks. Brevbærere, Toldkarle o. s. v. Det vil derfor på ingen Måde kunne nå op til 6.000, med mindre De, som sagt, tager Militæret med. Det bør De nu også gøre, da det tages med ved Folketællingen, og min hele Bemærkning indskrænker sig derfor til, at der mellem »Embedsstanden« og »de andre« indskydes »Garnisonerne«. Ellers har Sprogkortet mit fulde Bifald. Det er pålideligt, og det er det bedste, der kan siges om et Sprogkort. Det er heldigt, at vi kommer bort fra de gamle Floskler og Fraser, som Mændene fra Halvtredserne endnu stadig opvarter med, uagtet de er helt uholdbare.

Det glæder mig meget, at kortet vil få en så stor Udbredelse. Vi takker meget for de 3.000 Eksemplarer, som vi må få gratis. Da Sprogforeningen og Vælgerforeningen tildels har de samme Mænd til Medlemmer, er jeg bleven enig med Michelsen² om, at Vælgerforeningen påtager sig hele Uddelingen på den Måde, at jeg tilstiller hver af Tillidsmændene et noget større Antal Eksemplarer, end der findes Medlemmer i Kredsen, på den Betingelse, at de tilstiller de af Sprogforeningens Medlemmer, der ikke tillige er Vælgerforeningsmedlemmer, de overkomplette Eksemplarer.

*H. V. Clausen (1861-1937).
Historiske Samlinger for
Sønderjylland.*

Monrad³ er jo så død. Madvig⁴ tog de øvrige Bestyrelsesmedlemmer med en Trumf. Han rejste tidlig ned til Flensborg på Begravelsesdagen, fik fat i Michelsen og Petersen,⁵ Aabenraa og forestillede dem, at Jessen⁶ og kun han var egnet til at være Monrads Arvtager som Formand for Bogudvalget. Da de ikke rejste Indvendinger, tog han dem uden videre med til Jessen og bad ham om at overtage Posten. På dette Tidspunkt kom Gustav Johannsen⁷ og P. Skau,⁸ der var holdt uden for Planen, til stede og fik så i Jessens Nærværelse Meddelelse af Madvig om, hvad der var sket. Skrumsager⁹ og Knudsen, Trøjborg¹⁰ var ikke til stede. Gustav Johannsen er vred og Skau ligeså men Madvig tager sikkert Stikket hjem, i det mindste foreløbig. Det trækker op til Kamp mellem Gustav og Jessen. Jessen søger med stor Iver at samle alle de Tråde, Monrad har haft, i sine Hænder, og det synes for en stor Del at lykkes. Søndagsbladet får Rossen¹¹ nok, men således, at han fremdeles bliver helt afhængig af Jessen, og det er derfor i Virkeligheden ham der får det. Monrads

Post overfor »Dannebrog«¹² anstrænger han sig også for at få, men det lykkes nu næppe, da det vil være en fornærmelse overfor Gustav Johannsen.

Jeg forstår ikke, hvad der går af Friis-Fredsted.¹³ Det er snart et Par Måned siden han blev bemyndiget til at sende en officiel Indbydelse til 60 Studenter til Kjøbenhavn. Vi har her alt i Orden. Vi får de første 30 Studenter over Korsør, 18 går i Land her, 12 ved Brunsnæs, og bliver indkvarterede henholdsvis i Als Sønderherred og i Broager Sogn. 2. Dag tilbringes hos deres Værter, 3die Dags Aften ankommer de til Flensborg til nye Værter, 4de Dags Aften til anden Kreds i Aabenraa Amt og Als Nørreherred. De øvrige 30 får vi fra Aabenraa Amt, de indkvarteres i Ullerup, Sottrup og Nybøl Sogne, samt Gråsten; bliver der første og anden Dag, ankommer dog anden Dags Aften til Flensborg, bliver der tredje Dag og rejser fjerde Dag med Korsørdamperen. Nu håber vi at få flinke Folk.

Jeg har travlt med at skaffe Drengene til Mantzius.¹⁴ Den første Flok ca. 20 fra Aabenraa får Ferie omtrent den 20. Juli og rejser straks efter. Resten jeg antager 80-100 – rejser først i August. En bestemt Oversigt over hvor mange der kommer har jeg endnu ikke.

Hilsen fra min Kone.

Deres hengivne
H. P. Hanssen

*

Sønderborg, d. 4. Juli 1889

Kære Clausen!

Jeg har i den senere Tid ventet stærkt på Deres Afhandling til »Sønderjydske Aarbøger«. De må endelig finde Udvej til at sende mig den *snart*, da det er på høje Tid, at Trykningen af andet Halvbind begynder. – Kommer De med Studenterne herover? Eller kommer der andre af mine Bekjendte med herover. Har De i det hele særlige Ønsker med Hensyn til enkelte af Gjæsterne, så meddel mig dem omgående. Bredsdorff-Flensborg¹⁵ vil helst have 4 musikalske Venstremænd. Kan De udruste dem? Det må De meddele mig, opgiv mig ellers, hvem De synes, at han skal have. Han skal både have 4 af første Hold og 4 af andet Hold.

Planen om Turen af sønderjydske Drengene (Mantzius) til Danmark må nu helt *opgives*. Hovedårsagen er Optantspørgsmålet, som fremdeles står uafgjort hen, idet ingen Ansøger modtager Svar på deres Ansøgninger. Det er grumme kjedeligt, at det atter skulde ende dermed i År, men det har været mig umuligt at få flere end 40 – 50 Drengene, som vilde deltage i Turen, uagtet jeg har gjort store Anstrængelser, og af disse 40-50 frameldte sig stadigt flere i den senere Tid, da Betænkelighederne ved Turen voksede. På Generalforsamlingen i Åbenrå i Tirsdags besluttede vi så at opgive det hele.

Fysikus P. A. Madvig. Haderslev (1816-99). Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Det gik lidt livligt til ved Sprogforeningens Generalforsamling. Da Valg af et nyt Medlem i Stedet for Monrad skulde foregå, rejste Johannsen sig til almindelig Forbavselse og foreslog Redaktør Jessen. Madvig sluttede sig straks til dette Forslag og Michelsen havde på Forhånd givet Hentydninger, som ingen kunde tage fejl af. Trods det faldt der imidlertid kun 10 Stemmer på Jessen. Efter dette Resultat forlangte Madvig Papir, og da han fik det, nedlagde han sit Mandat som Bestyrelsesmedlem med den skriftlige Motivering, at han anså Udfaldet af Valget for et Mistillidsvotum for ham. Der var imidlertid kun få, der beklagede hans Udtrædelse. Bestyrelsen skal nu supplere sig med et nyt Medlem indtil næste Generalforsamling. Bagefter rettede Thomsen,¹⁶ Roost en Forespørgsel til Michelsen angående den Forchhammerske Bogsamling¹⁷ som Generalforsamlingen i Fjor bestemte skulde opstilles i Flensborg. Det var imidlertid ikke sket, ligeså lidt som der i det hele er udsendt katalog over den, eller åbnet Sprogforeningens Medlemmer Adgang til den. Bjørns-hauge,¹⁸ Åbenrå, Clausen,¹⁹ Smedager og jeg sluttede os til Thomsen. Jessen tilbød sig da at give Oplysninger, og Michelsen gav derfor ham Ordet. Da

han nu var i meget ondt Lune over Valgets Udfald, så blev hans Svar meget uforskammet, idet han gik ud fra, at vi havde insinueret en død Mand, næmlig Monrad. Det gav imidlertid Clausen-Smedager Anledning til under stærkt Bifald at give Jessen en alvorlig Tilrettevisning. Jeg venter nu stærke Angreb og Spydigheder i Flensborg Avis; hvis Retssagerne ikke skulde give Jessen andet at tænke på.

Ved en Statutforandring blev Jessen valgt ind i Vælgerforeningens Bestyrelse. Jeg var personlig stemt derfor af rent praktiske Grunde, fordi Jessen ellers gennem Flensborg Avis fremdeles vilde have modarbejdet Foreningen. Jeg stemte derfor også på ham. Men iøvrigt møder hans Valg stor Modstand, bl.a. også hos Thomsen-Roost, der udtalte, at det kun ved Overrumpling var lykkedes at få Jessen valgt. Johannsen havde næmlig stillet Forslag om at gjenvælge de 7 afgåede Medlemmer, samt vælge to nye navngivne Medlemmer under ét og ved Akklamation. Og da Thomsen derefter foreslog skriftligt Valg af de nye Medlemmer, erklærede Johannsen på en også efter min Mening uberegtiget Måde, at hans Forslag var vedtaget, fordi ingen havde gjort Indsigelse derimod, da det blev fremsat.

Der er i den allersidste Tid foregået noget mellem Johannsen og Jessen, som: »Døb Du mit Barn, så smeder jeg Dig et Plovjern«. Ellers intet Nyt. Vi havde et udmærket politisk Møde i Ullerup sidste Søndag. Gustav Johannsen river overalt Folk med sig og gør stor Gavn med sine Møder. Vi håber at bevæge ham til at holde en hel Række Møder inden Valget finder Sted.

Deres hengivne
H. P. Hanssen

P.S. Jeg har nu modtaget Listen over Studenterne. Giv mig omgående en privat Liste med en Fortegnelse over de radikale Venstremænd for at vi kan tage Hensyn dertil.

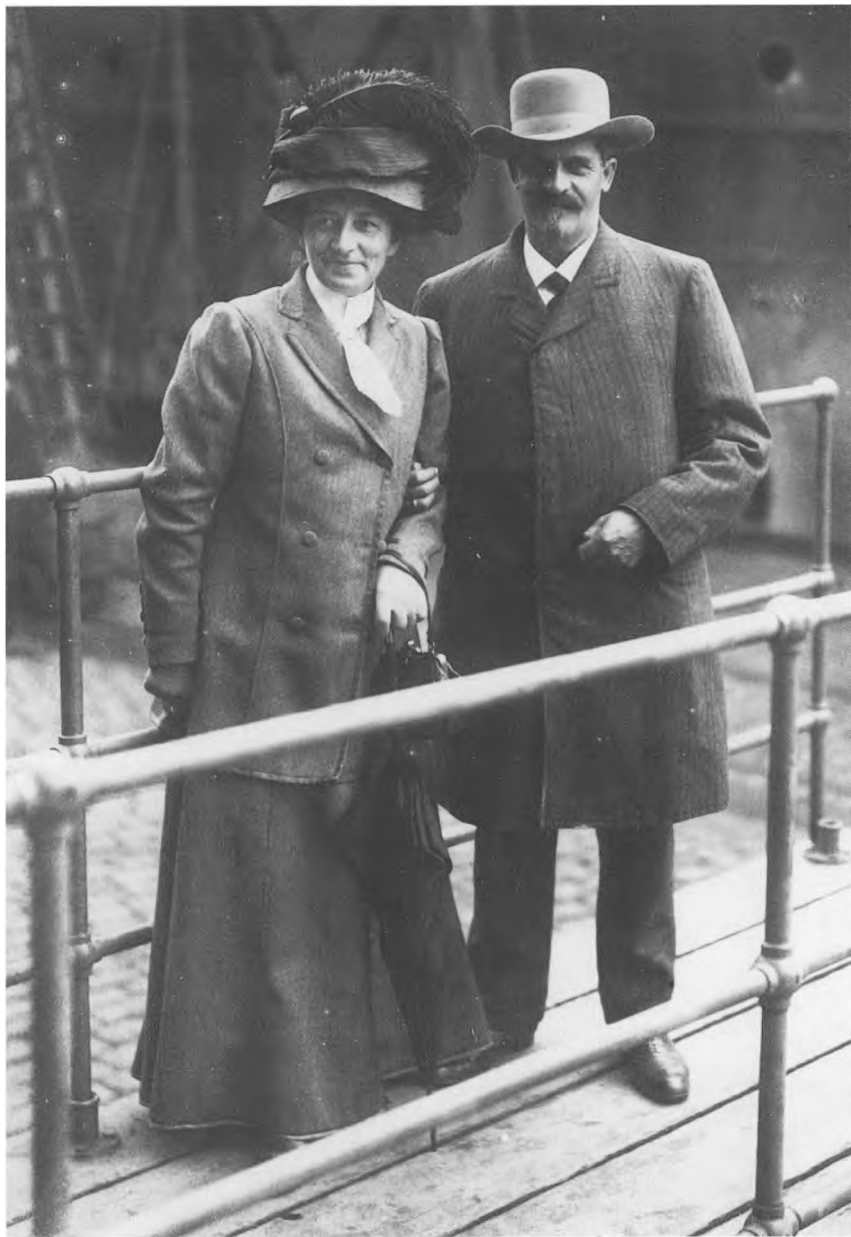
H. P. H.

*

d. 5. Juli 1889

Kjære Clausen!

Lige nu efter at jeg havde afsendt Kvarterkort og alt var ordnet til Turen, modtog jeg Politiken og læste I. K. Lauridsens Artikel. Intet har i lange Tider harmet mig så meget som dette, der vil skaffe os Politiets Opsyn under hele Turen hernede. Og intet af hvad Misgreb, der er gjort af Venstremænd i de senere År vil skade *Venstres Sag*, vi Unges Sag hernede, så stærkt som dette *Angiveri*. Det er blot og bart Angiveri, intet andet, og skal heller ikke være andet. Tyskerne havde ikke et Nys om, at noget vilde ske, alt demonstrativt vilde omhyggeligt blive undgået, der var Udsigt til at alt vilde gå godt så

Mathias Andresen (1858-1916) førte som formand for Sprogforeningen fra 1900 og indtil sin død foreningen i mere folkelig retning. Sammen med sin kone Margrethe Junggreen er han her fotograferet på Amerikabåden Oscar II ved hjemkomsten fra Amerika 1911. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

kommer nu denne Bombe og sprænger alt, ødelægger alt. Og det vil gå som så tidt tidligere Venstre får Skyld for den ene Mands Ubesindighed. Denne ene Mand har skadet vor Sag hernede mere med sin Artikel end to Studenter-tog kan gjøre. Den vil blive udnyttet mod Optantsagen af Hjemmetyskerne og bidrage til at ødelægge den – den vil kort sagt gjort os umådelig Skade. Vilde Lauridsen modarbejde Sagen, så kunde han have gjort det privat, talt imod den i Samfundet og gået til hver enkelt Venstremand og talt med ham, han vilde da endnu have modarbejdet Sagen på en hæderlig Måde. Ved sit lumpne Angiveri er han derimod kommen udenfor, hvad jeg finder hæderligt – det mangler blot, at Angivelsen skulde have været anonym!!!

Hvad nu? Vi vil sandsynligvis få Vanskeligheder at kæmpe med. Politiet er bleven skræmt op, og det er ikke umuligt, at der nægtes Studenterne Landgang hernede. Det må jo imidlertid afventes? Og det er vel bedst, at De lader som ingen Ting overfor dem, der har meldt sig som Deltagere. Jeg tillægger Artiklen en sådan Betydning, at jeg straks vil brænde, hvad Breve jeg ikke ønsker Politiet skal se, da jeg anser en Husundersøgelse for mulig.

De må godt sige I. K. Lauridsen på mine Vegne, at de Mænd hernede, der sympatiserer mest med ham i politisk Henseende, betragter hans Opræden som Angiveri, finder at alt, hvad han har udrettet med Artiklen, er at gjøre Tyskerne Spiontjeneste og fremkalde en stærk Reaktion hernede.

I Hast og Harme.

Deres hengivne
H. P. Hanssen

Det følgende, ikke afsluttede brev findes i H. P. Hanssens arkiv blandt breve fra Gustav Johannsen

Berlin d. 23. April 1899

Kjære Clausen!

Jeg har haft flere Breve skrevet til Dig, men ikke afsendt dem, da jeg foretrækker mundtlig Forhandling. En Ting maa jeg dog have klaret skriftligt: Du maa gjøre mig den Venskabs tjeneste, at faa Gjældsbeviset over det Laan, jeg har modtaget til mit Trykkeri i Orden en af de første Dage. Det første 1/2 Aars Rente + Afdrag var forfaldent til Udbetaling d. 1. April. Jeg beder Dig om at skaffe mig Dokumentet udfyldt. Aftalen er jo, at Laanet skal forrentes med 5 %, og at der skal betaales 1000 kr. i aarlig Afdrag i halvaarlige Terminer. Som Sikkerhed for Laanet overdrager jeg Långiverne mine 3 Trykmaskiner. 1) min gamle Hurtigpresse, 2) min ny store Hurtigpresse af Offenbacher Fabrikat og 3) min Liberty-Accidenspresse som Ejendom, indtil Laanet er betalt. Du bedes

H. V. Clausens sprokkort blev udgivet første gang 1889 af foreningen 4S som tillæg til Politiken i farvetryk. Her er gengivet et kort publiceret kort for 1900. Tallene under kommunenavnene angiver antal familier med udelukkende dansk hussprog, antal tvesprogede familier og antal familier med kun tysk hussprog.

om at paaskynde Affattelsen af dette Dokument saa meget, at jeg kan underskrive det i denne Uge.

Jeg vil antagelig komme til Kjøbenhavn paa Onsdag. Jeg bliver der kun et Par Dage for at faa mit Penge-Mellemværende med Foreningerne i Kjøbenhavn klaret i enhver Retning og jeg vil af Hensyn til Stillingen dér være der saa ubemærket som muligt. Jeg vil derfor ikke deltage i Møder. Jeg haaber imidlertid, at Du privat vil meddele mig, hvad der har givet Anledning til at Du og Hjort²⁰ er bleven sendt til Flensborg som en Deputation, der skulde undersøge mine Forhold bag min Ryg – altsaa som Udtryk for en bestaaende og dybtgaaende Mistillid til min personlige Hæderlighed. Som sagt – jeg vil ikke skrive om den Sag, fordi jeg ikke vil nøjes med Gustav Johannsens og Jessens Fremstillinger eller med Udtalelser i Breve, som jeg har modtaget fra flere Sider. Jeg vil i Modsætning til det Exempel, Du har givet mig og gaa lige til og høre Dine Forklaringer, inden jeg fælder min Dom. Saa meget staar dog fast: Den Mistanke, jeg har været udsat for, er af en saa krænkende og grave-rende Art, at jeg i Fremtiden maa betragte ethvert Tillidsforhold imellem mig og Organisationerne i Kjøbenhavn som brudt. Efter A. D. Jørgensens Død føler jeg mig fuldstændig uden Støtte i politisk Henseende i Kjøbenhavn, og det er derfor i alle Henseender rigtigt at andre overtager.

(Brevet er ikke afsluttet)

NOTER

1. H. V. Clausen havde gennem 1880'erne gennemvandret Sønderjylland og derved skaffet sig et enestående kendskab til de nationale forhold. Han interesserede sig meget for topografi og illustrerede ofte sine resultater med oversigtskort. Sml. hans artikel Folkesproget i Sønderjylland i Sønderjyske Aarbøger 1892 og 1893.
2. Jakob Michelsen, Kolstrup var formand for Sprogforeningen 1887-99.
3. Christian Ferdinand Monrad (1815-1889) var i tiden 1851-64 lærer ved det dobbeltsprogede gymnasium i Flensborg. Efter 1864 drev han indtil 1878 en dansk pigeskole. I 1880 blev han sekretær for Sprogforeningen og organiserede bl.a. de mange folkebogsamlinger.
4. Poul Anton Madvig var læge. Før 1864 var han fysikus i Haderslev, hvor han blev boende til sin død i 1899. Han var yderst konservativ.
5. J. G. Petersen, købemand i Aabenraa, kasserer for Sprogforeningen.
6. Redaktør Jens Jessen, Flensborg Avis.
7. Gustav Johannsen (1840-1901) var medlem af den tyske rigsdag og den preussiske landdag.
8. Gårdejer Peter Skau, Bukshave (1825-1917).
9. Gårdejer J. N. H. Skrumfager (1841-1921), Københoved.
10. Godsejer Hans Ågesen Knudsen (1831-1917), Trøjborg.
11. Rasmus Peter Rossen (1858-1928), medarbejder ved Flensborg Avis, fra 1889 udgiver af Nord-slesvigsk Søndagsblad. Fra 1901 bankdirektør i Tønder.
12. Foreningen Dannebrog var oprettet i 1865 i København. Støttede danske privatskoler, den danske presse m.m. C. F. Monrad var foreningens tillidsmand i Sønderjylland.
13. Gårdejer Iver Friis (1829-97), Fredsted ved Haderslev.
14. Det drejer sig formodentlig om skolemanden Johan Mantzius (1834-1890). Planen gik ud på at invitere børn fra Sønderjylland til et ferieophold i kongeriget. Planen blev ikke virkeliggjort.

15. Thomas Bredsdorff (1847-1913), direktør for skibsværftet i Flensborg.
16. Gårdejer Hinrich Thomsen (1845-1919), Roost, kasserer og sekretær i Sønderjysk Skoleforening.
17. Thomas Otto Forchhammer (1811-98), der levede i Rusland, skænkede en bogsamling til Sprogforeningen.
18. Dyrlæge Jørgen Hansen Bjørnshauge (1831-91) var ejer af bladet Dannevirke.
19. Gårdejer Rasmus Clausen (18141-1909), Smedager i Bjolderup sogn.
20. Niels Hjort (1862-1917), skoleleder. Medstifter af Foreningen af 5. oktober 1898, der skaffede midler til jordkampen i Sønderjylland.

Hjem, skole og kirke i min barndoms Bjerning sogn i 1890'erne

af *A. H. Andersen*

Bygmester A. H. Andersen (1881-1966) var en af de markante personligheder i Christiansfeld i årtierne efter Genforeningen. Han virkede som arkitekt og bygmester og varetog mange offentlige tillidshverv. På sine gamle dage nedskrev Andersen sine erindringer fra barndoms- og ungdomsårene. Her gengives de kapitler, som beretter om barndomshjemmet og om skolen og kirken i Bjerning sogn op mod år 1900.

Indledning

I 1938 blev bygmester Anders Hansen Andersen i Christiansfeld hædret med Dannebrogordenen for sit mangeårige arbejde med kommunale, skolemæssige og kirkelige opgaver og for sin indsats til værn om Christiansfeld-husenes arkitektoniske værdier. To år senere kvitterede han ved at skrive sin selvbiografi. Siden blev teksten fortsat og udvidet, og 1956-58 færdiggjorde han en stor beretning om »Min fødeby Kabdrup samt optegnelser om livet omkring århundredeskiftet 1900«.

Det er en værdifuld og velskrevet beretning om livet i Bjerning sogn mellem Haderslev og Christiansfeld lige før århundredeskiftet. Der fortælles om naturen og bebyggelsen, om landbrug og håndværkere, skik og brug, nationale og sociale forhold og om årets gang mellem arbejde og højtider. I det følgende gengives et par kapitler fra bogen. Forinden må det være på sin plads at præsentere forfatteren lidt nærmere.

Anders Hansen Andersen blev født på et lille husmandssted i Kabdrup i Bjerning sogn den 24. oktober 1881. Faderen Hans Andersen stammede fra Fyn. Allerede som dreng viste Anders interesse for murerhåndværket han kom i lære og tog 1903 eksamen som bygningskonstruktør ved den tekniske skole i Eutin.

I 1915 slog han sig ned i Christiansfeld som selvstændig bygmester. Her opbyggede han en stor bygmester- og arkitektforretning og bygningsmaterialhandel med op mod 25 ansatte. I de to årtier frem til krigen og i mindre grad helt frem til »pensioneringen« i 1962 var han gennem sine nybyggerier med til at præge byen og egnen. Det var solide og stilrene huse tilnærmet »Bedre

Byggeskik«-stilen og med god sans for arven fra brødremenighedens klassiske huse i gule sten og med røde tegltage. Også enkelte landbrugsbygninger og nogle skoler samt Menighedshuset i Christiansfeld kom på kundelisten.

I årtier var Andersen forstander for Teknisk Skole og formand for skolekommissionen og ligningskommissionen. Han sad i byrådet, og der blev tid til flere andre kommunale tillidshverv. Sidst men ikke mindst deltog han med varmt engagement i kirkens liv.

Andersen blev en af de bygmestre, som inden for sin begrænsede lokale virkereds kom til at tegne byggeriet i tiden efter Genforeningen. I det følgende vil vi imidlertid slå ned på nogle andre punkter. Vi vil give ordet til hans erindringer for at høre, hvad han kan berette om sit barndomshjem og om skolens og kirkens forhold i Bjerning sogn før år 1900.

***

Bygmester A. H. Andersen, Christiansfeld, fotograferet i 1938, umiddelbart efter at han var blevet ridder af Dannebrog. Privateje.

Hjem og forældre

Hen på sommeren 1886 flyttede vi ind i det nye hus, til hvilket de fleste bjælker og spær, samt et og andet brugeligt materiale fra det gamle hus var flyttet med. Den åbne skorsten med arnen og under den en dejlig lille bageovn i tilgift var der også, og først mange år efter fik vi indmuret komfur. Foruden forstuen, køkkenet, spisekammeret, stald og lo var der 3 stuer på hver 3,40×2,60 m, og et sovekammer på 2,6×1,70 m med plads til to faste sovepladser med en smal gang imellem dem. Her blev min eneste søster Mette født den 26. juli 1887. Kun dagligstuen og sovekammeret havde »gibset« loft, noget naboerne lagde mærke til. I stuerne var der bræddegulv, i forstue, køkken og spisekammer cementgulv, i stalden brostensgulv og i loen lergulv.

Far arbejdede for bønderne i byen de 6 dage om ugen, efter sen fyraften og om søndagen måtte han så se at få det til side ved stedets drift, som mor ikke selv kunne udføre. Bedstemor tog, så længe hun kunne, også lidt hånd i hanke med, så mor bedre kunne få tid til at passe sit syarbejde for fremmede. Fars dagløn hos bønderne foruden kosten var i reglen 1 mark om sommeren og helt ned til 50 penning om vinteren. Et par somre arbejdede han ved stenstrygning (med hånden) og teglbrænding på Aastrup teglværk ved Haderslev fjord.

Barndomshjemmet i Kabdrup, fotograferet omkring 1912. Foran ejendommen ses A. H. Andersens forældre Hans Andersen og Anna født Juhl, søsteren Mette og plejebarnet Theodor Junkner. Privateje.

Driften af dette teglværk ophørte under den første verdenskrig og er ikke senere bleven genoptaget. Det gav nogle flere penge, men han kunne i den tid som regel også kun være hjemme fra lørdag aften til mandag morgen ved 4 tiden, da han på det tidspunkt tilfods begav sig på vej for at være klar til at kunne begynde arbejdet kl. 6.

Omkring 1894 kom han med som brændehugger i Østerskoven, et forholdsvis vellønnet arbejde under ret frie, kammeratlige og tilfredsstillende forhold. Ved dette arbejde blev han omkring ved en halv snes år, indtil mine forældre fik samlet en 4-5 ha jord sammen, havde fået bygget en lille lade og i 1911 fået udvidet stalden, så han kunne blive hjemme og have nok med at passe bedriften.

Mange penge havde mine forældre ikke mellem hænderne, men jeg mindes ikke, at dette nogen sinde gav anledning til misnøje eller klage. Deres redelighed i alle forhold, deres nøjsomhed og tilfredshed med de givne vilkår, fars punktlighed og pligtopfyldende karakter og mors hjertegodhed og hendes forbøn har været mig et værn mod mange fristelser senere hen i livet.

Dagligstuen, der vendte mod nord, havde to torammede hvidmalede vinduer, forhængt med hvide tyllgardiner, gennem hvilke den dalende aftensol kun omkring midsommer for en kort tid lod sine stråler spille ind i stuen. Væggene i denne stue var malet med græsgrøn oliefarve. Som adgang til andre rum var der fire hvidmalede 4-fyldingsdøre, der optog en del af vægpladsen, medens der på den øvrige vægplads foruden et stueur fra midten af firserne og med renæssanceforsiringer var et sort lakeret papskilt over sovekammerdøren med indskriften »Stol paa Gud« og et par mindre, men lødige olietryksmalerier. Bræddegulvet blev skuret én gang om ugen og forøvrigt daglig fejlet og sandstrøget med hvidt strandsand. Inventaret bestod af en flere »etager« høj støbejerns brændeovn med kogeindretning, købt i jernstøberiet på Naffet i Haderslev, et hjemmelavet, rødbrun malet fyrretræsbord, 4 stole samt nogle pelargoner samt en storblomstret kaktus i vinduerne. I kakkellovnen bagte mor ofte hvedebrød og andet bagværk, om vinteren stegte vi æbler på den, og engang imellem lagde mor lidt kongerøgelse ind i en af etagerne, hvorfra der udbredte sig en behagelig duft i stuen. Belysningen i den mørke årstid foregik som regel ved en petroleums-stålampe.

Middags-formaden spistes i reglen af samme fad, og enhver pillede sine kartofler ved bordet. Panden med de stegte retter blev sat på bordet på en lav trefod. Stegt flæsk var ikke nogen sjælden ret. Af fedtet blev noget hældt i fedtpotten til drøjelse af smørret til smurt brød, medens den anden del af fedtet i panden blev tilsat noget af den tykke let syrnede fløde, der var opsparet til smørproduktionen, og i denne »Duelse« tilsat lidt salt – dyppede vi kartoffelbidderne. Det smagte os dejligt.

I køkkenet kogtes maden på arnen under den åbne 18 tommers skorsten. Under gryder og pander, der stod på en jern-trefod, blev der fyret med pindebrænde. På den årlige slagtedag og til vask kogtes vandet i større kobber- eller messingkedler, der hang i en stump jernkæde, der foroven var haget på en vandret liggende jernstang indmuret med begge ender i skorstensåbningens murværk. Det øvrige inventar i køkkenet bestod udover et mindre bord med en hylde underneden til gryder og pander og en skuffe til spisegrejene af en åben tallerkenrække på væggen – »Tinterri« kaldte vi den – en kaffekværn, et tykt hakkebrædt af bøgetræ, en hakkekniv »Krumkniv«, en hårsi til sining af den nymalkede mælk, en jernmørtel »Møse« til findeling af peberkærner og kanelbark, et massivt jernpressejern, et damppressejern, der blev opvarmet ved at man lagde glødende trækul ind i det, et mangelbrædt og en mangelstok til rulning af lagener og linned. På skorstensvangerne var der i mandshøjde, hvor indsnævringen af skorstenen begyndte, en hylde til svovlstikker og andre småting. Når den store flødepot var fuld, kom håndkærnen ind, og så skiftedes vi til at bearbejde fløden i kærnen med kærnestaven, indtil fløden havde skilt sig i større smørklumper, mindre do. »Grysninger« og kærnemælk. Skulle der bages, hvilket som regel gentog sig med et par ugers mellemrum, blev bagetruget, der bestod af en udhulet halv træstamme, bragt ind i køkkenet aftenen

Anders Hansen Andersen er her fotograferet sammen med familien, o. 1900. Fra venstre faderen husmand Hans Andersen, Kabdrup (1854-1929), søsteren Mette og til højre moderen Anna født Juhl (1856-1920). Privateje.

før, rugmel, surdejg og vand blev blandet og æltet til dejg, og inden mor dækkede dejen til, slog hun kors over den, vel nok med en stille bøn om Guds velsignelse af brødet.

Næste dags morgen blev ovnen fyret varm med kvas af tjørn eller andet ved, brødene blev »slået op«, ovnen rensed ud og brødene sat ind i ovnen med et brædtstykke med skaft ved, en »skøssel«, og bagt. Når de forskellige dele af den slagtede gris havde ligget tilstrækkelig længe i saltkarret, blev flæskesider, skinker, bov og pølser ophængt til røgning på en stang i den åbne skorsten.

Vask af linned og klædningsstykker foregik i mangel af et vaskerum, og bortset fra kogningen i køkkenet, udendørs. Under behandlingen af vasken blev tøjet også lagt på en bænk og banket med en »Tæskel«, et fladt firkantet stykke ca. 1 tomme tyk bøgetræ, med lignende håndtag som ved et fejeblad. Til vridning af lagener efter skylningen måtte man være to.

Vandet til husholdning og vask fik vi fra en ca. 5 m dyb brønd i nærheden af køkkendøren. Brønden var indhegnet med et firsidet brædderækværk. Vandet blev hejst op i en almindelig spand, hvis hanke blev anbragt i en krog på den ene ende af en let stang »æ Kæilstang«. Det skete engang imellem, at hanken under nedsænkningen af spanden i vandet gled ud af krogen, hvorefter spanden gik til bunds, og man måtte så prøve igen at få fat i hanken med krogen. Da der ingen kælder var i huset, blev kærnet smør og andre ferske varer i den varme årstid lagt i en spånkurv og tildækket med friske peberrodsblade og firet ned til vandets overflade.

I de år far var med som brændehugger i Østerskoven, havde vi det godt med brændsel, idet alle skovarbejdere foruden deres løn fik nogle gode læs »kvas«, som de selv havde udsøgt sig. Når det før den tid undertiden om foråret kneb med at få brændet til at slå til, gik jeg sammen med mor eller bedstemor ind i Østerskoven og samlede en »Børren« nedfaldne grene op. Vi lagde dem i et stykke reb, og lagde os selv ned på jorden med ryggen mod brændestablen, spændte rebet over skuldrene med byrden på ryggen og bar den hjem. Til drøjelse af pindebrændet til køkkenet og til glæde for mor drev jeg undertiden lidt skovhugst i de store markhegn, idet jeg samlede ikke så få »stabbe« sammen, dvs. de fra den sidste nedhugning af hegnet tilbagestående tommetykke efterhånden halvrådne kvasstumper. Der blev aldrig brugt andet brændsel end træ.

Kneb det om sommeren med græs til koen, hentede mor og jeg en sækfuld »skrub« – nogle blandede, ubestemmelige, men frodigt voksende grøntsager – i skoven, eller en af os måtte ud med koen på »æ Foert«, dvs. til afgræsning af grøftekanterne på et af kommunen for en billig penge overladt vejstykke. Hindbær blev der også plukket mange af i skoven, og endelig var Østerskoven vores faste leverandør af juletræer og grankviste til krans.

Skovarbejdere i Østerskoven omkring århundredskiftet. Husmand Hans Andersen fra Kabdrup står yderst til venstre i bageste række. Privateje.

Ved pløjning og harvning af vor mark hjalp bønderne, og det modsvarede med daglejerarbejde. Kornet blev sået med hånden, blev høstet med leen og høstakke og kornnege bar to af familien hjem på to stænger og anbragte det – indtil vi fik en lade bygget – på stuehusets loft. Kornet blev tærsket med plejl og rensat for avner ved håndkastning, og sædekornet blev tillige rensat for ukrudtsfrø ved at ryste det i et rundt sold med så fine masker, at kornkærnerne ikke kunne passere igennem. Brødkornet fik vi malet og foderkornet fik vi grutnet enten i Skovbølling vindmølle, der lå ved vestsiden af hovedvej 10 ca. en km nord for Rørkær by, eller i Sillerup mølle. Partier i hele sække fulde fik vi en af gårdejernes vogne til at tage med til møllen, mindre partier, som kunne bæres, bar vi til møllen på skuldrene. Hvedekorn fra de opsamlede aks mellem stubbene på en af gårdmændene afhøstet hvedemark blev gemt til julebagning og blev båret til møllen i et pudevår. Første juledag måtte vi få alt det hvedebrød vi ønskede.

Min bedstemor havde i hendes stue foruden seng og en kakkellovn et dobbeltskab, et lille bord, en hjemmelavet stol med armlæn og med sædet af halmreb, et gammelt stueur, et »Tavlet« (Amagerhylde) og en kiste med buet låg. På denne kiste havde jeg min plads, når vi spillede kort sammen, f.eks. Rakker, nysgerrig Rakker, Sorte Per, Seksogtreds og Brus. Ved en sådan lejlighed, mens jeg var i konfirmationsalderen, tog hun det løfte af mig, efter hendes død engang imellem at lægge en krans på hendes grav. Som lille dreng tog hun mig

flere gange med en tur til Haderslev, og forinden vi gik hjemad igen, gik vi ned i den daværende kælderbeværtning, Nørregade nr. 38 til Kjesten Mink, hvor vi fik kaffe. Og når det kneb for mig med at holde gåturen ud, bar hun mig et stykke vej på ryggen.

Som det var skik, gik mine forældre til alters to gange om året, søndagen efter at der et par dage i forvejen gennem skolebørn eller på anden måde var sket anmeldelse derom til degnen (førstelæreren i skolen). Under gudstjenesten ved de tre store kirkelige højtider gav far som offer til præsten 50 penning og 20 penning til degnen, indpakket i henholdsvis blå og hvidt papir, der nogle dage i forvejen var bleven uddelt til hjemmene gennem skolebørnene.

I et par år, fra 1911-1913 havde mine forældre en lille rask dreng i pleje, en lille fyr, som de holdt meget af. Drengen, Theodor Jenkner, var født i sognet den 4. juli 1902, han døde pludselig efter at han var blevet stukket af et søm i foden, af stivkrampe om morgenen den 13. juli 1913 – på min søsters bryllupsdag.

I hjemmet var der afvekslende arbejde nok at hjælpe med til i den tid jeg var udenfor skolen. En af de mindst interessante beskæftigelser var at passe koen på de vejstykker, som far havde lejet af kommunen; men mor var altid godt fornøjet, når jeg kom hjem med koen fra et sådant togt og hun kunne se tegn på, at dyret havde haft god tid og lejlighed til at få vommen godt fyldt. Men det, at jeg skulle have næsten hele min opmærksomhed henvendt på dette mål nogle timer i træk, var ikke noget eftertragtet tidsfordriv. Af andre arbejder i hjemmet kan nævnes, at baggården skulle fejes ugentlig, der skulle renses ud i stalden, og møddingen skulle kantes op, koen skulle strigles, græsset skulle holdes borte fra broen foran huset, haven skulle graves forår og efterår, gulerødderne på marken luges og udtyndes, kvasbunken hugges til pindebrænde, brændselet drøjes med halvrådne stubber fra markhegn eller med nedfaldne grene fra Østerskoven. Mor havde også ofte brug for mig til lidt indendørs hjælp, og jeg skulle gå ærinder for hende til høkeren og til møllen. Om sommeren plukkede vi hindbær i skoven og kamilleblomster på marker, hvor sådanne fandtes. Tørrede kamilleblomster betaltes på apotekerne med 15 penning pr. pund. Hindbærrene blev solgt i Haderslev, enten i private hjem eller på torvet (Søndertorvet), og prisen var 25-30 penning pr. pund. Hjemmekærnet smør, høsensenes æg, kyllinger, hjemmerøgede flæskeskinker og bove blev solgt på samme måde. Som kontrol med at de røgede varer var trikinfri, gik der en tilsynsførende kødsynsmand omkring mellem de fremmødte på torvet og stak en lang nål ind i flæsket, og ved derefter at holde nålen op for næsen, traf han sin afgørelse af, om varen kunne få stemplet »Trikinenfrei« eller ej.

Skønt der i 1887 blev oprettet et mejeri i sognet, varede det dog en årrække, inden mine forældre og nogle andre landmænd blev andelshavere. Mor syntes

ikke, at vi kunne nøjes med »Futmælk« til kosten. Mandagen var torvedag i Haderslev, og jeg måtte i de sidste par år af min skoletid blive borte fra skolen mandag formiddag for at gå til Haderslev med smør og æg og forrette ærinder. De tilfældige købere på torvet var ikke alle lige tiltalende i deres manerer. Lysthavende måtte selvfølgelig have lov til at smage på smørret inden handelen blev afsluttet. Nogle brugte dertil en medbragt lille ske, medens andre uden videre tog sig en klat på tommelfingerens negl.

Sommetider gik jeg, i stedet for til Haderslev om mandagen, til Brødremighedens by, Christiansfeld lørdag eftermiddag og solgte smørret og æggene til købmand Hellrung i Tyrstrup. Ofte havde jeg besked på bl.a. at gå ind til »æ Brøeslavde« og få et halvt pund hakket kød med hjem.

I sommerferierne var jeg hos bønderne med i arbejdet på mark og i lade for at få høsten bjerget. På de gårde, hvor jeg hjalp til, mejedes kornet endnu med le. Det var fornøjeligt at være med på høstageren – men den første høstmaskine – en aflægger – holdt i begyndelsen af halvfemserne sit indtog i byen.

I min fritid byggede jeg helst småhuse af små selvlavede og soltørrede mursten eller jeg lavede løvsav- og træsnitarbejde. Som læsning har jeg flere gange læst historierne i en af Grimms eventyrbøger, bogen om Robinson Kruse samt en tysk bog, Peter Simpel, fra skolens bogsamling.

I 12 års alderen deltog jeg i et dansekursus i Thomashus, vi lærte bl.a. polka, vals, wienerkreuzpolka, mazurka, rheinländerpolka, lancier (sekstur) og française.

Næsten hver sommer var vi børn sammen med far og mor på en søndagstur til fars hjemegn på Fyn, og næst efter julefesterne hører disse sommerudflugter til mine kæreste barndomserindringer. En sådan sommersøndag var vi oppe med solen og gik til fods til Haderslev. Her lå damperen »Spekulant« og i senere år »Helene« i havnen, parat til efter et par gange at have afgivet et kaldende signal med den dybe dampfløjtetone, at afgang kl. 6 til Assens.

Ved ankomsten dertil holdt en af mine to farbrødre med et hestekøretøj på havnepladsen og kørte os så enten til Kærum eller til Thurup, hvor der ventede os en god modtagelse og et meget veldækket bord, samt senere hen på dagen en ekstra køretur i omegnen, bl.a. over Brahesborg og Vilhelmsborg. Kl. 8.30 om aftenen var vi igen efter en 2 1/2 times sejltur i Haderslev, og trætte, men med en god dag bag os, spadserede vi den ene mil lange vej tilbage til hjemmet.

Min barndoms skole

Den 3. maj 1887 begyndte jeg sammen med 14 andre poder et niårigt studium i den stråttækkede Skovbølling skole, der lå 2 1/2 km fra mit barndomshjem.

Vore mødre ledsagede os den første skoledag derhen, hvor vi blev modtaget af degnen (førstelæreren) og lærerinden (hans kone) og blev beværtet ved kaffebord og med bolcher i deres lejlighed i den østre halvdel af skolebygningen. Da det var overstået, afleverede vore mødre os i underklassen (den lille skole) og tog afsked med os. Hele situationen forekom mig dog så ny og fremmed, at jeg ved afskeden bad mor om at måtte komme med hende hjem igen, hvilket hun dog med nogle kærlige ord fik mig til at opgive. I en håndtaske af farvet strå havde jeg en madpakke med til hele dagen og dertil en flaske mælk. Af værktøj havde jeg en sort skifertavle, til hvilken der var bundet en snor med en viskeklud i den anden ende, samt et »penalhus« med grifler i. Næsten hver morgen hele den første sommer fulgte mor mig godt og vel halvvejs op til skolen, op til en bakketop, hvor hun blev stående, indtil jeg havde passeret et dalstrøg og var nået frem til den næste lille bakketop i nærheden af skolen, hvorfra vi endnu engang vinkede farvel til hinanden.

Degnen »æ deen« P. W. Jacobsen var født i Ruhleben ved Pløn i Holsten den 26. maj 1844, hans kone, »æ deenkuen« Frederikke, født Grabbert i Ribe den 12. januar 1845, hun var uddannet til lærerinde i Augustenborg. Begge var dygtige, redelige og pligttro mennesker med et – for os børn at se – eksemplarisk familieliv. Selv havde de ingen børn, men derimod tre plejebørn, hvis mor – fru Jacobsens søster – var død. Skønt degnen stammede fra det tysktalende Holsten, talte han et godt dansk, medens omvendt hans kone fra den gamle

Bjernerne sogns skole i Skovbølling. På pladsen mellem skolebygningen og staldladen skimtes legepladsen med klatrestrænger og springbom samt den sort-hvid-røde flagstang. Udsnit af postkort for 1914. Christiansfeld kommunes lokalhistoriske arkiv.

danske by Ribe talte et tydeligt og korrekt tysk. At de skulle være dansksindede, var der naturligvis ingen der forventede, men på den anden side behøvede man ikke at frygte for angiveri fra deres side.

Når de hos sognets dansksindede beboere deltog i en privat fest, som f.eks. et bryllup eller en barnedåb, og der blev sunget nogle danske sange, som var forbudt – f.eks. Jeg er en simpel bondemand – hvor der i det sidste vers står noget om fædreland og frihed, som Preusserne nok vidste ikke gik på deres land – undlod de naturligvis også for deres egen skyld at synge med.

Skolen havde to skolestuer, nemlig underskolen »æ lilleskoel«, hvor vi forblev i fire år, og hvor vi udelukkende blev undervist af fru Jacobsen, og så overskolen »æ stoekoel«, hvor vi derefter blev undervist i fem år af hr. Jacobsen. Skolestuerne var på 6 x 8 m, begge to lyse lokaler med kalkede vægge og lofter, skurede bræddegulve bestrøet med hvidt havsand.

Vi gik alle med træsko på, de fleste i træsko med træbunde og det halve af overdelen med polstret læder. Nogle bar træsko af den lettere kaliber med hele overdelen af læder, og så var der desuden en lille flok, som jeg også har prøvet at være iblandt, der havde træsko udelukkende af træ til 60 penning parret. Alt stod i forhold til forældrenes økonomiske evner.

Inventaret i skolestuerne bestod af et kateder, hævet et trin over gulvet, med en skuffe, i hvilket der bl.a. opbevaredes et spanskrør, endvidere en sort tavle på et stativ, en i fyringsperioden ikke altid vellugtende stor rund støbejerns kakkelovn fra Carlshütte Werke i Rendsborg, samt de lange sammenkoblede bænke og skoleborde med skrå bordplade, på hvilke den oprindelige fernisbehandling i tidens løb var slidt af, og som i stedet for af vore forgængere var bleven rigelig forsynet med navneinitialer og andre snit. Under bordpladen var der en hylde til skoletasken, tavlen, penalhuset m.m. I overskolen hang der på væggen foran os et meterhøjt farverigt billede af den unge kejser Wilhelm II i uniform og med mange ordener, og med den store og velplejede schnurrbart.

I underskolen sad pigerne på bænkene nærmest katedret, i overskolen, hvor der var en række bænke på hver side af en midtergang, sad piger og drenge på hver side af denne. Overskolen havde fælles forstue med privatlejligheden.

Udendørs var der legepladsen, et klatreværk med to cylindriske klatrestænger og et par tove, endvidere en indstillelig springbom. I min skoletid blev der tillige på legepladsen opsat en sort-hvid-rød malet flagstang, på denne blev på tysknationale festdage det tyske flag hejst. I baggården øst for skolebygningen var der en vandpost af træ, og når vi var tørstige, slog vi med den ene hånd et par slag med pumpestangen, samtidig med at vi ved med den anden hånd at holde fast om udløbstuden kunne forsyne os med godt vand. I vinkel for

skolebygningen lå en rødkalket, stråttækket staldlade og i et par små tilbygninger et kloset til piger og et kloset samt et P.P. med en trærende til drengene.

I staldladen var der plads til et par køer og et par svin, en lo i midten og et korngulv samt brænderum. Læreren havde nemlig som organist ved kirken et stykke såkaldt degnejord, der hørte til skolen, og som degnen havde indtægterne af så længe han var i embedet. Endvidere fik degnen tiende fra sognets beboere, enten i form af naturalier, som f.eks. hø, tærsket eller utærsket korn noget som vi drenge af de ældre årgange var behjælpelig med at tage imod og bringe på plads – eller for de flestes vedkommende i penge, der for ejere af mindre ejendomme ofte kun beløb sig til nogle få penninge. Degnen i Tyrstrup har fortalt mig, at der var dem, der kun skulle betale 5 penninge i tiende, og når tiendeyderen bragte dem, blev han beværtet med kaffe og en punch.

Undervisningstimerne var i sommerhalvåret både i underskolen og overskolen fastsat fra 7-11 og 13-16 på ugedagene mandag, tirsdag, torsdag og fredag, på onsdag og lørdag fra 7-11, og i vinterhalvåret på de samme dage henholdsvis fra 8-12, 13-16 og 8-12.

I sommerhalvåret var der i reglen i overskolen en eller to større drenge fra mindrebemidlede, børnerige hjem, der var fæstet af en gårdejer til at hjælpe med ved at passe kreaturerne og andet forefaldende arbejde. Disse børn var dispenseret for heldagsundervisningen og kom kun til skole onsdag og lørdag formiddag. Men da de i deres stilling måtte ud af sengen ved firetiden og straks med ud i marken for at hjælpe med ved malkningen af køerne, vande og flytte de tøjrede kreaturer, var de ofte for trætte og uoplagte til at deltage i undervisningen og faldt i søvn med hovedet hvilende på armene på bordpladen. Af menneskelige grunde lod både degnen og vi andre børn dem være i fred, og undervisningen fik de derfor ikke meget ud af.

Undervisningssproget var i mit første skoleår dels dansk, dels tysk. Vi havde også til at begynde med en dansk læsebog, der efter knap to år blev udskiftet med en tysk fibel. Thi året efter, den 18.12.1888, kom sprogforordningen, hvorefter al undervisning skulle foregå på tysk. Dermed var det danske sprog udelukket af de nordslesvigske skoler, dog med undtagelse af et par ugentlige religionstimer på dansk, som vi forøvrigt bibeholdt i hele min skoletid.

Da deltagelsen i de danske religionstimer var frivillig, deltog de få børn af tysksindede forældre ikke i disse, men derimod kun i de tyske religionstimer, der var obligatoriske for alle. Til brug ved undervisningen i religionstimerne havde vi både en dansk og en tysk bibelhistoriebog, og ligeledes en dansk og en tysk katekismus. Vi lærte også mange danske salmer udenad, men kun få salmer i det tyske sprog; der var jo heller ikke mange, der havde brug for salmer på dette sprog. På dage med danske religionstimer sang vi morgensang på dansk og på dage med tysk religionsundervisning på tysk.

Skrivning foregik i de første skoleår med griffel på en sort tavle, senere gik vi over til at skrive med blæk med en spadepen, der kostede 1 penning. Gratis læremidler var der aldrig tale om. I underskolen brugte vi kun gotiske bogstaver, i overskolen lærte vi også at skrive med latinske bogstaver.

I erindringen ser jeg endnu tydeligt lærerinden, der altid var velsoigneret og i en enkel, men proper påklædning, stå ved den sorte tavle og med sin smukke håndskrift og med gotiske bogstaver skrive følgende sætning: »Die Soldaten verteidigen das Vaterland gegen Feinde«. Med denne sætning, som vi skulle øve os på, fik vi jo tillige en lille forsmag på den forherligelse af den tyske militærmagt, som undervisningen i tysk historie i overskolen var gennemsyret af.

Undervisningen i tysk historie »Geschichte« begyndte ved Karl den Store og hans tre sønner, for derefter at springe hele middelalderen over indtil 1640, da den store kurfyrste blev regent i provinsen Brandenburg, og så fortsattes der med en grundig og detaljeret gennemgang af de efterfølgende prøjsiske regenters liv og levned og deres militære erobringer, et lidet interessant, men tværtimod uhyre trivielt fag. Hvad ragede det os, f.eks. hvorledes slagene ved Sedan, Gravelotte og andre steder i den tysk-franske krig for 25 år siden var forløbet i alle enkeltheder?

Langt mere holdt vi af geografitimerne, hvor der begyndtes med en gennemgang af kortet over Slesvig-Holsten for at fortsætte med de andre elleve provinser i det daværende kongerige Prøjsen, kongerigerne Bayern, Württemberg, Sachsen og de mange andre småstater i Tyskland, de andre europæiske lande og verdensdele. Men hvordan et vesterhavsdige eller marsken så ud, langt mindre de store flader, bjergkæder og byer som vi kunne remse op på stribe, havde vi naturligvis ingen anelse om, og heller ingen mulighed for at få et ønske om at få dem at se, opfyldt. Vor eneste udflugt bestod i, at vi en sommerdag sammen med læreren og lærerinden spadserede frem og tilbage til traktørstedet Ulvslyst ved Vesterskoven.

I sangtimerne, der var henlagt til eftermiddagens sidste undervisningstime, spillede degnen melodierne for på violin og foruden nogle få tvangsindlagte højpatriotiske tyske fædrelandssange lærte vi mange smukke og lodige folkesange med smukke melodier, af hvilke der sammen med de førnævnte fandtes 85 i vor sangbog »Deutsches Liederheft für preussische Schulen«, sange med indhold af opdragende og blivende værdi, hvis ord og toner mange endnu som gamle gerne mindes, og som man sommetider, når man ene mand i bilen er på farten ad landevejen, lader blande sig med motorsangen. Her skal blot nævnes det første vers af en lille sang i bogen, en sang om den gamle landmands ord til sin søn, den første sang vi lærte i underskolen:

»Üb immer Treu und Redlichkeit
bis an dein kühles Grab
und weiche keinen Finger breit
von Gottes Wegen ab.«

Melodien til denne sang brugtes endnu først i trediverne som kaldesignal i den tyske radio Berlin-Königswusterhausen.

Gymnastik »Turnen« stod nok på timeplanen, men det var nok ikke degnens kæphest, for det afvikledes gerne kun med retstilling, march et par omgange på legepladsen og et »træd af!«

Forøvrigt fik vi en god undervisning i alle øvrige fag, som regning og skrivning, læsning, tysk og sprog, mindre god i tegning efter geometriske fortegninger. Karaktererne bestod af tallene 1-4, af hvilke 4 var højeste karakter.

Af det tyske sprog lærte vi efterhånden det som vi havde brug for uden egentlige vanskeligheder. I underskolen havde vi til at begynde med et fag, som kaldtes Anschauung. Vi havde dertil flere vægtavler med farvetrykte billeder, f.eks. af en bondegård med gårdsplads, husdyr og landbrugsredskaber. Lærerinden pegede så f.eks. på en vogn og spurgte børnene om, hvad det var. Når så en af børnene havde svaret: »Das ist ein Wagen«, og når lærerinden havde sagt »Alle«, gentog hele holdet i kor dette svar. Eller hvis hun pegede på en and, blev der svaret på samme måde og således fortsattes indtil alt levende og dødt på tavlen var bleven nævnt ved navn. Lidt om ordenes køn, de tilsvarende artikler og ubestemte kendeord blev også bibragt os i disse timer. I overskolen fik vi en ret grundig undervisning i grammatikken, og ved læsning, diktat- og stilskrivning samt ved den daglige undervisning nåede vi så vidt, at vi senere hen uden vanskeligheder kunne klare os i andre tysktalende landsdele.

Disciplinen i skolen var der ingen vanskeligheder med. Spanskrøret lå i katederet, men blev kun sjældent brugt. Eftersidning var der heller ikke meget af. Mindre forseelser eller uartigheder blev afgjort med en lussing, et ryk i øret eller i nakkehåret. Fik en eller anden en omgang klø og forældrene eller andre fik det at vide, blev det anset for at være fortjent. Kom vi for sent og uden begrundet undskyldning, måtte vi blive stående indenfor ved døren indtil forseelsen var sonet.

Sommerferien varede fra 1. august til 2. september. Den anden september var egentlig en fridag, men den blev dengang fejret i alle tyske skoler til minde om slaget ved Sedan i den tysk-franske krig i 1870. På denne dag skulle vi møde i skolen i den første time og helst i søndagstøjet, hvilket dog ikke blev efterkommet bogstaveligt for de flestes vedkommende. Degnen gav os så et opkog af den tysk krigsførelse med den for Tyskland heldige udgang, at Frank-

rig måtte afstå Elsass-Lothringen og desuden betale Tyskland 5 mill. mark i guld. Til indledning og slut blev der sunget et par tysk-nationale sange, og dermed havde degnen gjort sin pligt.

Den 27. januar, kejser Wilhelm den Andens fødselsdag, blev begået på lignende måde. I sin tale på denne dag fremhævede degnen navnlig kejserens gode egenskaber og hans landsfaderlige omsorg for sine undersåtter i forbindelse med det tyske riges magt og herlighed. Til slut skulle vi på denne dag synge »Heil dir im Siegeskranz, Herrscher des Vaterlands« (der synges med samme melodi som melodien til den engelske nationalsang). Blandt andre obligatoriske sange var også den tyske nationalsang: »Deutschland, Deutschland über alles, über alles in der Welt« med sin kendte melodi.

I vinterhalvåret med den ene times middagspause blev de fleste børn ved skolen, i sommerhalvåret med to timers pause gik de nærmestboende børn hjem til middag. Børnene fra Kabdrup og børn fra hjem i lignende afstand fra skolen forblev der eller i nærheden af skolen i middagspausen.

I frikvartererne gik de gamle traditionelle lege år efter år deres vante gang, af hvilke flere fortrinsvis blev leget til bestemte årstider. Således blev der om foråret spillet pind og marmler i hul, hoppet i reb og i paradisi, skåret fløjter af pilekviste og skarntyder, om sommeren blev der spillet bold, enkepar herud, skudt med flitsbue og med stenslynger, leget »put« eller »tik«, i middagspausen gik drengene til den mudrede Skovbølling dam, hvor de enten badede, sejlede ud i et vandtrug eller slog »Plærrer«, eller vi legede røvere i den nærliggende lille skov. Om efteråret var det papirdragernes tid, om vinteren sloges vi med snebolde, lavede snemænd og snehuler, kørte på ståslæde, skrev gækkebreve og vers i stambøger, af hvilke lige skal nævnes et lille vers, som lidt for ofte som følge af mangel på andre ideer blev brugt: Mange glade dage, himlen skænke dig, lev foruden plage, stedse lykkelig.

Vor sidste skoledag var normalt altid fredagen før palmesøndag, da der blev afholdt konfirmation. Efter at vi var kommen tilbage til skolen fra formiddagens sidste timer hos præsten i Moltrup, holdt degnen om eftermiddagen en lille afskedstale til os. Tilbageblivende kammerater havde til denne time medbragt nogle løgskaller, som de overlod os til at gnide øjnene med. Efter talen blev der som sædvanlig på disse dage sunget: Hvo ikkun lader Herren råde, og så var vor skolegang sluttet. »Æ Præstbøen« tog nu afsked med alle øvrige børn ved at gå omkring til dem og give dem hver et stort ark af de kendte Neu-Ruppiner billeder, indeholdende bl.a. eventyr o.l. i flere billeder og med dansk tekst under hvert billede, tyske soldaterbilleder af forskellige våbenarter o.l..

Til sidst blev vi inviteret til kaffedrikning i lærerparrets lejlighed, hvor vi fik udleveret vort skolebevis (Zeugnis) med hovedkaraktererne i tysk, regning,

skrivning og flid, samt en bemærkning om, hvorvidt vi havde nået skolens mål. Som tak for kaffen efterlod vi, som skik var, et 2, 3 eller 5 markstykke, som vi diskret anbragte under kagetallerkenen.

Det centrale i hele vor skolegang var lærerparrets personlighed, som jeg altid vil mindes i taknemmelighed, fordi de gennem de ni års skolegang gav os et fond af kundskaber, som satte os i stand til, ganske elementært at klare os i samfundet med andre mennesker.

Der falder heller ingen skygge på dem, fordi der vel nok var nogle børn, som undertiden i 8. og 9. skoleår følte savnet af en fremadskridende undervisning og som et handicap, at de af økonomiske og trafikale grunde ikke havde de samme muligheder for at få en videregående undervisning som børnene i købstæderne.

Konfirmation

Hvert år omkring 1. november kom sognepræsten fra Moltrup og Bjerning menigheder, pastor Boltén, til Bjerning skole for at orientere sig med hensyn til, hvormange børn der var gamle nok til at kunne blive udskrevet og blive konfirmeret i det kommende forår, eventuelt hvis der manglede noget i denne alder – som det var tilfældet for mit vedkommende – at få indsendt en ansøgning påtegnet med skolens erklæring til »synodeudvalget« (Synodalausschuss) om dispensation. Jeg husker godt, at jeg ikke forstod noget af det tyske ord, og henvendte mig derfor bagefter til degnen, der lovede mig, at den sag skulle han nok ordne. Dagen for konfirmationsundervisningens begyndelse blev meddelt os, præsten holdt en lille tale, der indeholdt nogle direktiver om, hvad vi skulle medbringe, og hvordan vi skulle forholde os, og samtidig lod han en lille antydning falde om, at han forventede, at dette hold konfirmander ligesom tidligere hold ville følge de gamle skikke, som havde været rådende i sognet igennem mange år.

Vi forstod godt, at det præsten tænkte på var at vi den første dag vi mødte til konfirmationsundervisning skulle medbringe en levende og særlig fed gås, en kransekage samt 4 pund svedsker af den bedste slags og aflevere disse gode gaver i præstegårdens køkken, hvor de blev modtaget af præstens døtre. Vi tre drenge havde allerede et par måneder i forvejen truffet aftale med en gårdejer i Aastrup parcelle om køb af en fed hvid gås til en pris af 10 mark. At den helst skulle være helt hvid, havde sin årsag i, at vi var enige om, at den ved afleveringen skulle være pyntet med røde silkebånd. I denne lille demonstration – som det jo var under de daværende nationalpolitiske forhold – med de rød-hvide farver var der ikke noget utraditionelt, men præsten, skønt tysk-

Moltrup præstegård i pastor Boltens tid. Privateje.

sindet, gjorde aldrig ophævelser i denne anledning. Pigerne, også tre ialt, sørgede for kransekagens og svedskernes tilstedeværelse og aflevering. Den første gang vi skulle »til præst«, blev vi alle seks, tilligemed gåsen i en bærekur, og de andre gaver omhyggeligt indpakket, kørt til Moltrup præstegård i en arbejdsfjedervogn af en af konfirmandernes fædre.

Iøvrigt gik vi hele vinteren hver tirsdag og fredag til fods frem og tilbage. Fra mit hjem og til præstegården var der 7 km. Undervisningen varede fra kl. 9 til 11 og var fælles for børnene fra Moltrup og Bjerning. Inden børnene fra Bjerning gik tilbage til skolen, fik vi i præstens folkestue varm skummet mejerimælk, »futmælk«, til medbragt brød. Folkestuen, der var venteværelse for begge hold, var ikke ret stor, men i ventetiden var opholdet dér, når hele flokken blev samlet, ikke kedeligt. Det hændte således en dag, da præsten kom for at hente os og hilste godmorgen, at de fleste var så livligt optagne på anden måde, at præsten mindede os om, at når han kom og hilste »må I allesammen sige godmorgen!«

Pastor Johann August Hermann Bolten var født 1833 i Bünsdorf i Egernefærde amt, kom 1868 fra Pelworm til Moltrup-Bjerning, blev pensioneret 1907 og døde 1911 i Kiel, men blev begravet i Moltrup. Han var tysk uddannet og naturligvis også tysksindet, men bortset fra at det kneb for ham at finde frem til den helt rigtige udtale af nogle enkelte danske ord, var der ingen egentlige

mangler i det danske sprog, som blev benyttet ved undervisningen. Et par ord som mig og dig blev således – som ældre generationer også må have lært det udtalt som på tysk mich og dich.

I al den tid vi gik til konfirmationsundervisning ville præsten se os i kirken hver søndag, hvilket også, bortset fra sygdom og lignende årsager, blev efterkommet. Hans prædiken var altid tydelig disponeret, og den følgende tirsdag blev vi pumpet for hvad vi havde forstået og kunne huske. Fra gang til gang fik vi opgivet flere bibelsprog, som skulle afskrives i en lille bog og læres udenad. Jeg har i denne bog skrevet 168 vers. Tillige fik vi også opgivet mange salmer til udenadslæren. I skolen og under konfirmationsundervisningen lærte vi ialt ca. 70 salmer på denne måde, af den af Konsistoriet i Kiel udgivne »Evangelisk-luthersk Psalmebog for de dansktalende Menigheder i Slesvig«. Denne salmebog blev benyttet indtil 1954, da den her i landet blev afløst af Den danske Salmebog.

Den sidste gang vi var hos præsten, fredagen før palmesøndag, talte han til slut meget inderlig og stærkt bevæget til os inde i konfirmandstuen. Det føltes tydeligt, at den aldrende præst bedre end vi børn vidste og forstod, at vi nu var nået til skillevejen mellem to af de mest forskellige afsnit i livet. Inden vi denne dag sagde farvel, blev vi trakteret med kaffe og kage. Vist nok alle konfirmander efterlod hver en sølv mønt, en 2, 3 eller 5 mark under kagetallerkenen som gave til præsten, noget som han var godt kendt med fra tidligere hold gennem 28 år. Af præsten fik vi til afsked et lille hefte på 32 sider i sort omslag »En liden Bog for Confirmanderne«. En vejviser for unge vandringmænd ved skillevejen af W. Ziethe, præst ved Pastoralkirken i Berlin. Trykt (på dansk) og forlagt af søndagsbladet for hjemmet i Brecklum. »Til Erindring om Confirmationsdagen ved din Præst og Sjælesørger H. Bolten«. Den begyndte med: »Mit kjære Barn« og var skreven i en personlig tiltaleform og indeholdt mange gode råd og kristelige formaninger om at gå ud i livet med tak for tiden der svandt og med frimodighed til fremtiden.

Palmesøndag den 29. marts 1896 blev vi alle konfirmeret i Bjerning kirke. Det skriftsted, som jeg på denne dag fik med fra kirken, Psalme 23 vers 1, er også indtil denne dag i fuldt mål kommet mig tilgode.

Ved hjemkomsten fra kirken var der pyntet med »en ranke« omkring indgangen til huset, en af mors syelever hjalp til med opvartningen af de nærmeste familiemedlemmer og et par nabofamilier. Af gaver havde jeg jo mit konfirmationstøj, der var af hjemmegjort stof, og af gæsterne fik jeg nogle sølvpenge og nogle andre småting, deriblandt et cigarfutteral af »Echt Schweineleder«.

Pastor Johann August Hermann Bolten var meget afholdt som præst i Moltrup og Bjerning 1868-1907. Fra beboerne i Bjerning sogn modtog han et smukt sølvfad til 25-års jubilæet i 1893. Skønt tysksindet valgte familien at give præstens gravsten på Moltrup kirkegård dansk indskrift: han havde jo virket i et dansk-talende sogn. Præstefamilien er her fotograferet af fotograf Albr. Dose i Haderslev. Privateje.

Kirkeliv

Præsten, den før nævnte pastor Bolten, var almindelig agtet og respekteret og jeg mindes kun een gang, at hans færd vakte forundring og forargelse, navnlig blandt dansksindede. Det var i juli 1905, da gdr. Jes From og hans hustru Luise i Rørkær skulle vies i Bjerning kirke. Vielsen var efter aftale med præsten fastsat til kl. 15, og til denne tid var brudeparret og bryllupsgæsterne mødt op i kirken. Præsten deltog samme dag i et synode-møde i Haderslev, hvor der inden mødets afslutning skulle finde en afstemning sted, der også havde nationalpolitisk betydning. Mødet trak dog længere ud end forudset, og præsten holdt ud for at kunne afgive sin stemme til fordel for de tyske synspunkter, hvilket havde til følge, at brudeparret og gæsterne måtte vente i 2 1/2 time inden den kirkelige handling kunne tage sin begyndelse. Begivenhederne fik naturligvis en fyldig, men ikke blid omtale i aviserne.

Præsten, der for egen regning drev avlingen af præstegårdsjorden, kom altid kørende til Bjerning kirke i hestekøretøj, med sin karl som kusk på bukken, i dårligt vejr i lukket vogn. I godt vejr samledes mændene før gudstjenestens begyndelse udenfor kirken, hvor de blev stående indtil præsten kom og de i

forbigående havde hilst på hinanden. Straks efter ringede »dødgraveren« med klokken, og ved første slag lettede mændene på den sorte rundpullede hat og gik ind i kirken, hvor de indtog en plads i stolerækkerne til højre for midtergangen, medens kvinderne havde bænket sig på venstre side. En blanding af kønnene kunne man ikke tænke sig den gang. Langs ydervæggen på mandsiden var et brædt med hattekroge, på kvindesiden var der til præstens kone en fruestol, der var kendelig på en lille afvigelse til det bedre i udstyrelsen.

Angående søndagens helligholdelse blev der i forsommeren 1904 af regeringen i Slesvig udstedt en politiforordning. Ifølge denne var på søn- og helligdage alt udendørs arbejde, såvel som alt indendørs arbejde, der forårsagede uro eller gav spektakel, forbudt. Og i gudstjenestetiden måtte gæstgiverierne ikke skænke for andre end tilrejsende personer.

Blandt kirkegængerne var der flest fra de nærmest liggende landsbyer Rørkær, Skovbølling og Ersted. Fra min fødeby Kabdrup havde vi 4 km til kirken. De måtte tilbagelægges til fods, og ordinært kom de fleste kun sjældent til kirke udover ved årets store højtider, og desuden når de om foråret og efteråret gik til alters.

Et lille sangkor, sammensat af nogle få af skolens ældste elever – blandt hvilke jeg også var med i et par år – støttede fra pulpituret salmesangen. For denne lille tjeneste (eller som kompensation for slid på fodtøjet) fik vi årlig hver 3 mark. Tillige fik jeg een gang gennem degnen en henstilling fra nogle kirkegængere om at synge lidt mere piano.

Sognets beboere var ikke retningspræget i kirkelig henseende, de levede som deres forfædre havde gjort det på deres børnelærdom, og åndelige strømninger og bevægelser uden for deres egen kreds var der ingen jordbund for i vort sogn. Man levede nok inderst inde i tro på og i bøn til en treenig Gud, men

Bjerning kirke for 1914. I kirkerummet bemærker man hattekroge på mandsiden og kistepladerne på venstre korvæg. Historiske Samlinger.

man drøftede aldrig sådanne problemer med hinanden. Mig bekendt fandtes der ikke noget hjem i sognet, hvor der daglig blev bedt bordbøn. Beboerne blev også så godt som uberørt af den vækkelse i indremissionsk retning, som i halvfemserne gennem missionærers og navnlig nogle lægfolks ildnende tale i offentlige møder og ved private samtaler fik tag i mange hjem i nabosognet Tyrstrup. Om denne bevægelse udtalte sognepræsten sig en gang under konfirmationsundervisningen derhen, at det ikke tilkom ustuderede mennesker at løbe rundt med en bibel under armen og forkynde fremmede lærdomme. Der var i sognet heller ikke noget frivilligt kirkeligt arbejde, som søndagsskole eller lignende.

Mange af de dengang i landsdelen rådende traditioner og kirkeskikke er i løbet af 38 år efter genforeningen i 1920 efterhånden gået af hævd. Klingpungen, der bestod af en 2-2,5 m lang rund stang med en lærredspose samt en lille bjælde ved den ene ende, blev i alle kirker under afsyngelsen af den første hovedsalme rakt frem mellem rækkerne, enten af de kirkeældste på skift, eller af graveren eller som hos os skiftevis af de ældste og fremmeligste drenge i skolen. Selv har jeg også i et års tid skiftevis med en anden dreng gået med klingpungen. Når klingpungen blev rakt frem, havde de fleste kirkegængere en lille mønt, en 1 eller en 2 penning, sjældent mere, parat til at lægge i pungen. Havde man glemt at få småpenge med, gav man sin velsignelse med et mere eller mindre dybt nik, når den passerede forbi, og i undtagelsestilfælde klarede man præsentationen med en kamoufleret håndbevægelse.

Der blev på denne måde indsamlet nogle hundrede mark om året, som af de kirkeældste blev uddelt til trængende i sognet. I ældre tider, da der var mere eller mindre tvungen kirkegang, har klingpungen sikkert også skullet vække sovende kirkegængere. Nu i 1958 klinger klingpungen vist ingen andre steder end i et par kirker på øen Als.

Bjerning kirkegård var som kirkegårdene i almindelighed på den tid ikke velholdt. Græs og ukrudt blev ikke holdt i ave. Bortset fra gårdfolkene og andre økonomisk ligestillede blev der på den øvrige befolknings grave kun sat et simpelt sortmalet trækors, et naturligt supplement til ligkisten. Min bedstemor, der døde i 1896, fik dog et par år efter sin død en gravsten med en marmorplade, så vidt jeg husker kostede den nogle og tyve mark, men den blev bekostet af sønnen i Amerika. Kransene var beskedne hjemmebundne naturkranse af gran, buksbom eller kristtjorn med nogle enkelte have- eller stueblomster. Skulle det være noget mere fint, havde man jo perlekransene. At bestille en naturkrans hos en gartner var for den jævne befolkning noget ukendt.

Altergang i kirken afholdtes på nogle søndage om foråret og efteråret, og vel nok de fleste bosiddende gik til alters disse to gange om året. Forinden

skulle man helst senest om fredagen forud – i reglen gennem skolebørnene meddele sin deltagelse til degnen, der så lod antallet af de anmeldte gå videre til præsten pr. bud. Telefon var der dengang ingen der havde, min første telefonsamtale havde jeg som ung konstruktør i 1903.

At præsten forud for altergangen ønskede at få tallet på nadvergæsterne havde sin årsag i den endnu gældende bestemmelse i kirkeordinantsen, at der kun må uddeles indviet brød og vin. Man søgte at undgå at komme i den situation, at det indviede brød og den indviede vin slap op, så der enten måtte foretages indvielse to eller flere gange, eller at der måtte gribes til den udvej at uddele uindviede nadverelementer som Herrens legeme og blod.

En halv time før gudstjenestens begyndelse indfandt altergæsterne sig i kirken, præsten holdt skrifttalen, hvorefter gæsterne gik op til altersranken og knælende modtog absolutionen. Efter at de øvrige kirkegængere efter gudstjenestens slutning alle havde forladt kirken, gik altergæsterne igen op til alteret og modtog under dæmpede orgeltoner af melodien til salmen »Nu skal du, min sjæl dig smykke« – brød og vin, det sidste af et fællesbæger, der i præstens hænder blev drejet lidt under vandringen fra gæst til gæst.

Altergangsgæsterne var altid klædt i sort, og forinden man gik op til alteret tog mændene overfrakken og kvinderne hovedbeklædningen af.

Ritualet under selve gudstjenesten var iøvrigt i det store og hele det samme som i nutiden. Nogle enkelte gloser, som f.eks. »annammer den apostolske velsignelse«, har jo fået en anden ordlyd.

Til de tre store højtider blev der gennem skolebørnene uddelt blå og hvide offersedler til alle hjem, henholdsvis fra præsten og degnen, for at erindre folk om, at der på første helligdag var offergang i kirken. For en husmand betød det i penge 50 penning til præsten og 20 penning til degnen.

Når en kone første gang efter en fødsel igen kom i kirke (holdt sin kirkegang), gik hun efter prædiken sammen med sin ledsager (kirkekonen) op og knælede ved altret, mens præsten bad en bøn og lyste velsignelsen. Ved denne lejlighed blev der også lagt et offer i offerskålen.

Hvis nogen gav alterlys til kirken, som regel var det kun mænd i kirkens bestyrelse (kirkeældste) der gjorde det, fik de til tak og minde derom deres navn malet med hvide bogstaver på et sort blikskjold i tysk stil og af tysk massefabrikat, af hvilke der dengang i de fleste kirker hang flere eller færre på en væg i koret.

Ved dødsfald ønskede man den afdødes nærmeste familie »glæde for sorg«. Når døden var indtrådt, blev »liget lagt på strå« i nogle dage, dvs. at det blev liggende i sengen på et lagen på stråunderlaget, indtil snedkeren, der lavede kisten efter mål og med håndkraft, havde fået den færdig og liget kunne lægges i kisten. Denne var som regel sortmalet.

Nogle dage før begravelsesdagen – der som regel fandt sted en uges tid efter dødsfaldet – blev der sendt en budkone »Bojkuen« ud til den afdødes nærmeste venner og naboer for at indbyde dem til samvær efter begravelsen. Stående ret op lige indenfor stuedøren afleverede hun en tillært remse, der begyndte med en hilsen fra den afdødes slægtninge og en meddelelse om, at N.N. var indgået til den evige hvile og fortsatte med at nævne navnene på dem i huset, som man ønskede at se som deltagere i sørgefesten, for tilsidst at slutte med en anmodning til de indbudte om at medbringe spiseredskaber. Så aflagde budkonden det alvorlige ansigtsudtryk og man fortsatte en lille stund med en drøftelse af begivenheden i et mindre højtideligt sprog.

På begravelsesdagen kom degnen og »sang ud«, dvs. der blev sunget en salme og bedt en bøn i den stue, hvor kisten med liget stod, hvorefter låget blev lagt på kisten af snedkeren og kisten båret ud til ligvognen af 6 mænd, der var særlig indbudt til »at bære«. Ligvognen var sortmalet med englehoveder på baldakinen og forspændt med to heste med eller uden sorte dækkener. Den benyttede ligvogn ejedes af snedkeren i Fjelstrup, og prisen for at låne den rettede sig efter, om man selv ville lægge heste og kusk til, samt om forspandet skulle være med sorte dækkener eller uden disse. Til mindrebemidlede (småfolk) var en af gårdejerne altid rede til at stille en fjederkassevogn med kusk og forspand til rådighed. Ligfølget, med de gående nærmest efter ligvognen og de kørende i den bageste ende, var klædt i deres bedste sorte tøj, mændene havde så godt som alle deres cylinderhat på, og hvis der var nogle få, der ikke ejede en sådan, så havde de dog en sort, rundpudlet stiv hat. På vejen ud for alle huse, som ligfærden kom forbi, var der strøet blomster eller grønt.

I kirken holdt præsten ligtaalen, som han fik ekstra betaling for. For laveste takst holdt han talen stående i kordøren, og for en højere takst gik han på stolen. Nysgerrige mennesker stillede gerne det spørgsmål til dem, der havde været med: »Va han å'e stol«. Degn og graver fik også ekstra betaling for deres medvirken.

Gravstederne hørte til ejendommen, og der betaltes ingen afgift til kirken. Der tilkom graveren en afgift for hvert gravsted, et ganske minimalt beløb, som han hentede hos gravstedejerne hvert år mellem jul og nytår.

Til slut skal endnu nævnes nogle af de mest brugte hovedsalmer ved årets forskellige højtider. Nytår: »Kom Hjerte, tag dit Regnebrædt«. Fasten: »Jesus, dine dybe Vunder«. Skærtorsdag: »O, Ansigt højt forhånet«. Langfredag: »Hil dig Frelser og Forsoner«. Påskedag: »Som den gyldne Sol frembryder«. Pinse: »O Helligånd, kom til os ned«. Julen: »I denne søde Juletid«. Dåb: »Enhver, som tror bliver døbt«. Konfirmation: »Lad denne Dag, o Gud vor Gud«. Altergang: »Af Dybsens Nød mit Råb til dig«. Ægtevielse: »Det er så yndigt at følges ad«. Begravelse: »Tænk når engang den Tåge«.

NOTER OG HENVISNINGER

Nærværende uddrag af A. H. Andersens erindringer »Min fødeby Kabdrup« er gengivet efter det dupliserede manuskript i privateje. Der er foretaget enkelte mindre udeladelser og sproglige justeringer (ved Lars N. Henningsen).

Supplerende materiale, herunder levnedsløb, avisudklip, manuskripter samt bygningstegninger findes i Christiansfeld kommunes lokalhistoriske arkiv (U. 162 og A. 271).

Se endvidere Christiansfeld kommuneatlas. Udgivet af Miljøministeriet, Planstyrelsen, i samarbejde med Christiansfeld kommune, 1992, s. 14.

Afvandringen fra Vestslesvig 1860 – 1900

– om drivkræfterne bag den nordslesvigske udvandring

af *Leif H. Nielsen*

Mere end 1/3 af Nordslesvigs befolkning søgte i årene fra 1864 og frem til 1900 bort fra hjemstavnen. Kan denne udvandring forklares udelukkende som en protest mod den tyske besættelse – eller lå der andre motiver bag? Cand. mag. Leif H. Nielsen, Frederiksberg, har undersøgt spørgsmålet i sin specialeopgave, som her gengives i bearbejdet form. På baggrund af forholdene i Mjolden og Ubjerg sogne i Tønder amt påvises, at udvandringen afspejler mønstre, som kan genfindes i andre egne af Nordeuropa, og at en lang række faktorer ud over det nationale må inddrages for at kunne give en tilfredsstillende årsagsforklaring.

Befolkningsudviklingen i sidste halvdel af forrige århundrede er karakteriseret af de store vandringer. Både den der gik fra land til by, og den der gik oversøisk. Fællesnævneren for dette opbrud var det evige håb om bedre økonomiske og sociale kår i den nye verden eller i byen.

Også fra Nordslesvig var der opbrud. Omkring 60.000 mennesker forlod området i perioden frem til århundredskiftet. Men i modsætning til opbruddet i kongeriget har man som oftest beskrevet og forklaret denne bevægelse mere ud fra den nationalpolitiske situation i landsdelen efter nederlaget i 1864 og den efterfølgende indlemmelse i Preussen, end ud fra økonomiske og sociale forhold.

Spørgsmålet er imidlertid om dette er rimeligt. Den nationale tolkning bygger i høj grad på en tradition med basis i datidens nationalitetskamp, mindre på egentlige videnskabelige/kildekritiske studier.

I denne artikel skal spørgsmålet belyses gennem en undersøgelse af afvandringen fra Vestslesvig. Med udgangspunkt i flyttemønstret fra sognene Mjolden og Ubjerg og den registrerede udvandring fra Tønder Kreds skal det vises, at opbruddet i høj grad var styret af de samme sociale og økonomiske faktorer som i det øvrige land. Ligeledes skal det påvises, at der generelt ingen sammenhæng var mellem udvandringens størrelse og det nationale sindelag, men nok mellem sindelaget og udvandringsadfærden.

No.	Aar og Datum.	Barnets fulde Navn.	Daabens Datum og i Kirken eller Hjemme
1858. 2.	28. April	Jeppes Pedersen Sorgenfrei	I Mjolden Kirke den 28. April 1858

Kirkebøgerne hører til de vigtigste kilder i denne undersøgelse. Her er vist dåbsindførelsen i Mjolden kirkebog for Jeppes Pedersen Sorgenfrei han var én blandt mange andre udvandrede. Jeppes var født den 28. april 1858 og døbt 8 dage senere hjemme på grund af frygt for skarlagensfeber. Forældrene var husmandsfolk i Ottersbøl, og Jeppes barndom har næppe adskilt sig fra andre husmandsbørns med arbejde på egnens gårde. 15 år gammel blev han konfirmeret, og halvandet år senere, den 22. december 1874, ansøgte han som så mange andre unge lige under sessionsalderen på 17 år om

Nationale eller økonomisk-sociale årsager?

Allerede i samtiden var man meget opmærksom på den store afvandring fra området. Fra dansk side fremkom flere undersøgelser, der mere eller mindre direkte var partsindlæg i nationalitetskampen. Afvandringen opfattedes her primært som et kvantitativt problem (tabet af danske undersåtter) og forklarede nærmest indforstået med utilfredshed med den preussiske administration¹. Også fra tysk side var man opmærksom på fænomenet. Men i modsætning til den danske tolkning blev afvandringen ikke direkte sat i forbindelse med de nationale spændinger, derimod mere med de generelle sociale forhold. Således nævnte landråden i Tønder i en indberetning til Slesvig i 1879 ganske vist militærtjenesten som faktor, men mere på grund af dens længde end på grund af en national modvilje: »Årsagerne til udvandringen er som i de foregående år, mest at søge i håbet om et bedre udkomme, hvilket tildels er blevet ansøret af tidligere udvandrede familiemedlemmer eller venner. Hertil kommer dog også modviljen mod den lange militærtjeneste.«²

Omkring og efter genforeningen blev den danske forklaringsmodel om den »nationale flugt« mere udtalt. Særligt modstanden mod den 3-årige preussiske værnepligt med deraf følgende aflæggelse af faneeden tillagdes stor betydning. Men også det nationalpolitiske klima som helhed med afskedigelser af danske embedsmænd, option³ og udvisninger, ophævelsen af § 5⁴ og indførelse af tysk kirke-, skole- og retssprog samt myndighedernes rigoristiske fremfærd overfor danske tilkendegivelser, fremhævedes som væsentligt medvirkende årsager⁵.

ne. Senest har Hans Schultz Hansen i 1985¹⁰ påpeget, at den store udvandring fra de nyindlemmede områder i Preussen i begyndelsen af perioden (1867-71) ikke nødvendigvis bør tolkes som en national udvandring: »den lange tjenestetid kunne i sig selv være motiv nok«. Videre fremhæver han, at den største udvandring fra Slesvig i perioden 1868-1885 fandt sted fra Ejdersted kreds, dvs. fra et helt overvejende tysk område. Dette tyder på, at de nationale motiver ikke har spillet den afgørende rolle, man ofte tillægger dem. »Snarere har motiverne været af økonomisk karakter, hvad man da også skulle forvente på baggrund af, at udvandringen var et alment europæisk fænomen.«

Statistikens vidensbyrd

Som det vil være fremgået af ovenstående korte historiografiske gennemgang, skal årsagerne til, at emnet aldrig gennemgribende er blevet analyseret, for en stor del søges i den nationale pietet, der fra både dansk og tysk side har omgærdet emnet. Dertil kommer dog også et mere håndfast og jordnært forhold, nemlig at de statistiske kilder generelt er meget sparsomme med oplysninger om afvandringen og dens sammensætning.

Den officielle preussiske statistik dækker perioden frem til 1886 og indeholder oplysninger om både den lovlige og den ulovlige udvandring (: med og uden »Entlassungsurkunde«¹¹). Desværre er oplysningerne meget grove i forhold til en analyse af drivkræfterne bag udvandringen. Statistikken angiver praktisk talt kun antallet af udvandrere og (for den lovlige udvandring) kønnet fordelt på de enkelte kredse.

En nogenlunde tilsvarende opgørelse frem til 1885 blev i 1887 udgivet af direktøren for det statistiske bureau i Altona, Otto von Wobeser.¹² Værket indeholder ikke egentligt nyt stof i forhold til den preussiske statistik, men skal nævnes fordi det gennem Poul Sveistrups bearbejdelse i 1890 er en af de oftest refererede kilder til den nordslesvigske udvandring.¹³

Også fra centralt hold blev der ført statistik over udvandringen. I diverse udgivelser fra Kaiserl. Statistisches Amt er antallet af udvandrere fra provinsen Schleswig-Holstein over større tyske og fremmede havne således anført.¹⁴

Et generelt problem ved disse »officielle statistikker« er dog, at de kun angiver antallet der udvandrede – ikke hvem der udvandrede. Dertil kommer, at de ikke omfatter samtlige, der vandrede bort fra området: Således ikke de optanter der flyttede fra Slesvig, de der blev udvist, eller personer som flyttede sydpå til det øvrige Preussen. Et helt tredje problem er, hvorvidt tallene overhovedet er troværdige. Tvivlen har rødder tilbage i samtiden, hvor både Otto von Wobeser og Preuss. Statistik antyder det problematiske ved registreringen af den ulovlige udvandring. Sidstnævnte sammenholder således antallet af tildelte Entlassungsurkunden for året 1872 med den gennem skibslisterne i Bre-

men og Hamborg konstaterede udvandring. Heraf fremgår det, at ca. 75% af den reelle udvandring foregik uden opnåelse af Entlassungsurkunden, og at »størstedelen af denne således helt unddrog sig myndighedernes kendskab«. ¹⁵ Det er dog ikke, som ofte antaget, en forfægtelse af statistikkenes egne tal, men derimod en generel konstatering, der benyttes til at understrege vigtigheden af forbundsrådets beslutning af 23. maj 1870 om kontrol af den oversøiske udvandring. Otto von Wobeser når gennem en sammenligning af den registrerede udvandring i perioden 1875-84 med udvandringsoverskuddet og den konstaterede indvandring frem til, at statistikken kun dækker ca. 70% af den reelle udvandring. ¹⁶

De bedste oplysninger om udvandringens sammensætning kommer fra Københavns Politis udvandringsprotokoller. ¹⁷ Materialet omfatter oplysninger om 6571 personer født i Slesvig og udvandret over København i perioden 1868-1900. Det indeholder oplysninger om udvandrernes alder, erhverv, køn, udvandringstidspunkt, sidste opholdssted og udvandringsform. Spørgsmålet er dog, hvor repræsentativt det er. Dels drejer det sig om en udvandring fra hele Slesvig. Kun 11 % har explicit opgivet lokaliteter i Nordslesvig som sidste opholdssted mod 22 %, der har opgivet lokaliteter i Sydslesvig. De 67 % har blot anført (hertugdømmet) »Slesvig« som sidste opholdssted. Dels omhandler det en i forhold til den samlede udvandring beskeden og speciel gruppe, nemlig den, der tog den længere og mere besværlige rute over København fremfor den kortere over Hamborg eller Bremen.

Denne mangel og usikkerhed omkring de statistiske data har gjort, at man ofte tyr til det beregnede udvandringsoverskud for at bestemme afvandringens omfang, dvs. til forholdet mellem fødte, døde og det faktiske folketal. Beregnet på denne måde når man frem til, at ca. 60.000 personer forlod landsdelen i perioden frem til 1910 ¹⁸. Sammenholdt med den samlede befolkning på omkring 150.000 fornemmer man, hvilket dræn der var tale om. Faktisk faldt folketallet frem til midten af 90'erne, og i hele perioden 1867-1910 skete der kun en befolkningsmæssig tilvækst på ca. 8% i Nordslesvig. I samme periode steg den danske befolkning med 55% og den slesvig-holstenske med 57%.

Det er naturligvis dette voldsomme dræn, der ligger til grund for tanken om en national flugt. Spørgsmålet er imidlertid, hvad dette udvandringsoverskud dækker. Hvor stor en del udvandrede oversøisk, hvor mange flyttede til Danmark og hvor mange sydpå til de økonomiske kraftcentre i Slesvig og Holsten? Hvad var årsagerne til denne vandring? Hvem vandrede hvorhen og hvorfor? Hvori adskilte den nordslesvigske afvandring sig fra den generelle trend i forrige århundrede?

Spørgsmålene er mange. Nedenfor skal vi forsøge at sætte kød og blod på

dette udvandringsoverskud gennem en detaljeret undersøgelse af vandringsadfærden i sognene Mjolden og Ubjerg 1860-1900. Dernæst skal vi gennem den registrerede udvandring fra Tønder Kreds se lidt nærmere på selve udvandringen fra Preussen.

Kilder og metode

Den traditionelle vej for en mobilitetsundersøgelse gennem folketællingerne, kirkebøgernes til- og afgangslister eller person- og melderegistrene er desværre ikke farbar i Nordslesvig i denne periode.¹⁹ Derfor har det her været nødvendigt at stykke oplysningerne sammen fra et bredt spektrum af kilder med hver deres indhold og karakteristika.

De vigtigste, der er benyttet, er kirkebøgernes fødsels-, vielses- og dødsregistre samt konfirmationslisterne, de militære alfabetiske lister og stamruller samt andre militære registre²⁰, ansøgninger om Entlassungsurkunde, optionserklæringer, valglister, skattelister, ansøgninger om rejsepas, spørgeske-maer vedr. afstemningen 1920 samt grundmaterialet til folketællingen 1860. Hertil kommer andet mere tilfældigt utrykt materiale som f.eks. »Gemeindechronik« for Ubjerg, enkelte års melderegistre, Ubjerg sogns fattigvæsens forhandlingsprotokol m.m. samt naturligvis hvad der måtte foreligge af trykt materiale.

Når et så forskelligartet materiale benyttes, er det naturligvis vigtigt entydigt at kunne identificere de enkelte personer. Derfor har jeg som udvælgelses-kriterium valgt fødselsdata, idet oplysninger om fødselsdag og -sted samt data om forældrene nærmest er at sammenligne med nutidens CPR-numre; praktisk talt alle personoplysninger hos de offentlige myndigheder over sogn-niveau indeholder ét eller flere af disse data som tilføjelse til stilling og navn.

Den tidsmæssige afgrænsning af fødselskriteriet går fra 1845 til 1880. Undersøgelingspopulationen er med andre ord bestemt af optegnelserne i de to sognes fødselsregistre for denne periode (hhv. 518 personer fra Ubjerg og 439 fra Mjolden). Grundideen er at følge denne population på knap 1.000 personer til og med i det mindste sogneskellet, deres død eller år 1900. Personernes færden er fulgt fra og med fødslen, men den egentlige undersøgelse starter først i 1860 med udgangspunkt i folketællingen.

Trods et betydeligt arbejde har det naturligvis ikke været muligt at finde oplysninger om samtlige i populationen. Mange efterlader sig ingen spor i de benyttede kilder (ca. 15% af de fødte). Særligt kvinderne udgør et problem i denne sammenhæng, idet de som skyggeeksistenser i det patriarkalske sam-

Marsken omkring Tønder kunne i efterår, vinter og de tidlige forårsmåneder virke noget rå og ugæstfri. Billedet viser vejen fra Sæd til Ubjerg fotograferet i 1934. Uden tvivl har det trøstesløse syn af den opkørte vintervej med Ubjerg i baggrunden for mange af byens unge været det sidste de har set af hjemegnen, inden det gik sydpå til byerne i Slesvig og Holsten eller vestover til Amerika. Gengivet efter Sønderjysk Månedsskrift 1933-34, s. 177.

fund sjældent giver anledning til anden registrering end kirkebogens og fattiggassens. Flytter f.eks. en ung kvinde ud af sognet og længere bort end til nabosognene (hvis vielses- og dødsregistre er gennemgået), er hun så godt som tabt for undersøgelsen. Dette er ærgerligt, da demografiske undersøgelser har vist, at netop kvinderne udgør en særlig aktiv gruppe inden for den interne flytning. For mændenes vedkommende vil en sådan flytning om ikke andet ofte være registreret i de militære papirer. I dette materiale viser denne skævhed sig ved, at af de 145 der er forsvundet, har 116 kvindekøn.

Undersøgelsens anden kildegruppe tager udgangspunkt i de årlige indberetninger fra de lokale myndigheder til landråden i Tønder med oplysninger om udvandringens størrelse og sammensætning. Indtil 1887 drejer det sig om grundmaterialet til den officielle preussiske statistik.²¹ I årene herefter og op til århundredskiftet er indsamlingen fortsat i militært regie, men alene for den ulovlige udvandring.²²

Da det for en stor del drejer sig om grundmaterialet til den officielle preussiske statistik, vil de forbehold, der er fremsført overfor statistikken, naturligt også gælde kilden. Imidlertid synes netop registreringen fra Tønder Kreds at have en stor grad af troværdighed. Dels fordi de bevarede indberetninger er udfærdiget på et meget lokalt plan (ofte på »gemeinde«-niveau, dvs. på landsby-niveau), dels fordi myndighederne generelt har optrådt rimelig nidkært, hvilket bl.a. fremgår af flere rykkerskrivelser til herredet/amtsbezirk'et

og i enkelte tilfælde endda til den lokale »gemeindevorsteher« for udeblevne indberetninger.

Materialet er dog ikke fuldstændigt. I visse perioder er det kun de overordnede herredsvise opgørelser, der har fundet plads i arkivkasserne, og for hovedparten af årene alene oplysninger om den ulovlige udvandring. Oplysningerne om den lovlige udvandring kan dog til en vis grad suppleres med de omkring 950 ansøgninger om Entlassungsurkunden, der er bevaret i Tønder Landrådsarkiv for perioden 1870-1890.²³ Disse ansøgninger omhandler alene mandlig udvandring og har sandsynligvis været forbi »Kreisersatzkommission« for at blive vurderet i forhold til militærtjenesten. Her skulle hele den værnepligtige udvandring – selv personer tilknyttet reserven – have udvandringen godkendt²⁴. For denne tanke taler selve placeringen i landrådsarkivet, idet »Kreisersatzkommission« foruden en højere officer også bestod af landråden som repræsentant for de civile myndigheder.

Tønder Kreds

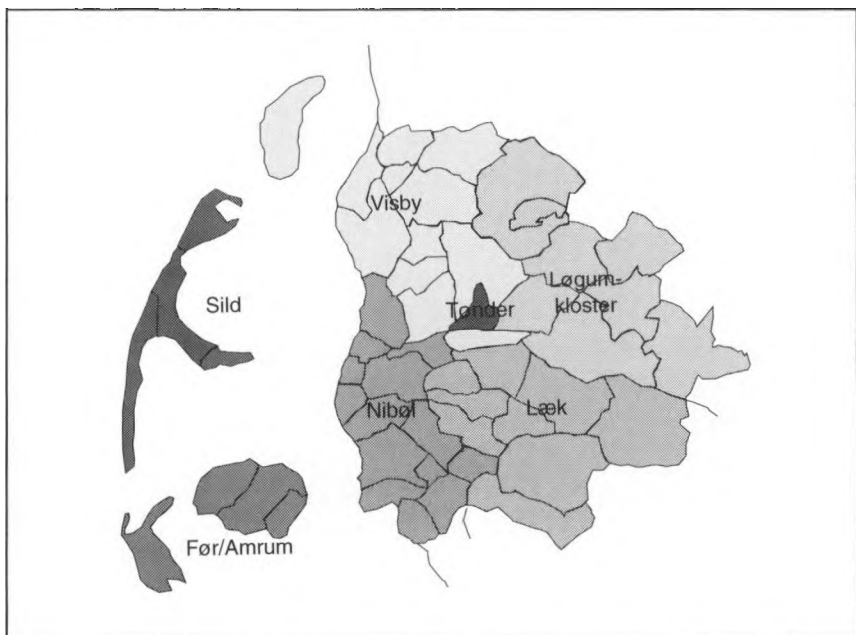
Hvad var det så for et samfund og område folk forlod i forrige århundrede?

Her skal vi naturligt koncentrere os om Tønder Kreds, der geografisk strakte sig over et areal på 1.812 km² i Vestslesvig, næsten ligeligt fordelt omkring den nuværende dansk-tyske grænse: Fra Rømø i nord til Faretoft i syd og fra Sild og Amrum i vest til Tinglev i øst. Tønder Kreds var en stor kreds, faktisk den største af samtlige kredse i Slesvig, men ikke specielt tætbeholdt. På grund af størrelsen nåede folketallet dog op på omkring de 50.000 indbyggere.

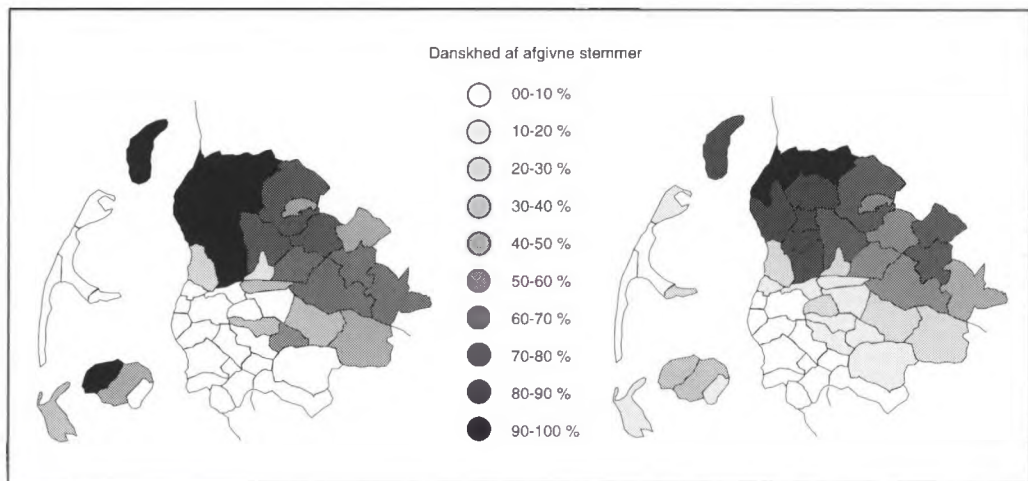
Som et naturligt midtpunkt lå købstaden Tønder centralt placeret med godt 3.000 indbyggere. Andre større byer var Nibøl med omkring 2.000, flækkerne Løgumkloster, Wyk og Højer samt byerne Læk og Nykirke med mellem 1.000 og 1.500 indbyggere.

Administrativt var kredsen underlagt regeringsdistriktet i Slesvig under provinsen Slesvig-Holsten. Kredsen var indtil 1889 opdelt i herreder og derefter i amtsdistrikter (»Amtsbezirke«). Disse var så igen opdelt i kommuner (»Gemeinden«). Af praktiske, kildetekniske grunde er det den ældre herredsvise opdeling, der er benyttet i denne undersøgelse. Flækker, godser og koge er af overskuelighedsgrunde medregnet de herreder, de logisk tilhører. Dette betyder, at der opereres med syv såkaldte »herreder«, nemlig Visby, Løgumkloster, Sild, Nibøl, Læk og Amrum/Før samt byen Tønder. De mindste enheder hvorfra vi både har valgresultater, befolkningstal og tal for udvandringen, er personregisterdistrikterne. Disse var ofte, men ikke altid, sammenfaldende med kirkesognene.

Figur 1: Tønder Kreds. Herreds- og sognevis inddeling.

Figur 2: Sindelagsgrænsen vist ved rigsdagsvalget 12.2.1867 og folkeafstemningen 1920.

Både Mjolden og Ubjerg udgjorde en sådan enhed og var kirkesogne. I forrige århundrede fremstod de meget ensartede: Mjolden var en anelse større med 1.732 ha. mod Ubjergs 1.482, men begge sogne bestod hovedsagelig af marsk vurderet til samme høje værdi på omkring 24 Mark pr. ha.²⁵ Befolkningmæssigt havde Mjolden i 1860 442 indbyggere og Ubjerg 473. Begge sogne bestod af to gemeinden samt en bebyggelse lidt for sig selv (Mjolden, Ottersbøl og Forballum – Ubjerg, Sæd og Bremsbøl), og begge lå i en afstand af små 5 km. fra en større by, hhv. Skærbæk med 1.467 indbyggere og Tønder med 3.216 indbyggere i 1860.

Nationalt

På det nationale plan adskilte de to sogne sig dog fundamentalt. Ved afstemningen i 1920 havde Ubjerg som det mest tysk orienterede sogn i hele Nord-slesvig 86,7% stemmer for Tyskland; Mjolden omvendt 96,4% for Danmark. I 1867 var der i Ubjerg 62,3% for de tyske kandidater, i Mjolden faldt samtlige afgivne stemmer på den danske kandidat²⁶.

Årsagen til den nationale forskellighed skal søges i Mjoldens stilling som kongerigsk enklave og Ubjergs placering syd for sindelagsgrænsen. At Ubjerg tidligt blev påvirket af slesvig-holstenismen og den tyske sag er oplagt. Ifølge Ubjerg sogns »Gemeindechronik«²⁷ skyldtes det i høj grad, at gæstgiver Hans Michel Outzen som ung i 1810 opholdt sig på øen Sild, hvor han lærte den

senere politisk aktive Uwe Jens Lornsen²⁸ at kende. Venskabet betød, at Outzen »kraftigt lod sig opflamme af tyskheden og arbejdede for denne hvor han kunne«. Hans engagement gjorde hurtigt det nationale spørgsmål nærværende og krævede en stillingtagen i det lille sogn: Sæd delte sig nationalt, Ubjerg blev derimod fra starten helt tysk.

Ved udbruddet af første slesvigske krig i 1848 drog der da også en del unge mænd fra Ubjerg sydpå for at slutte sig til den slesvig-holstenske oprørshær i Frederiksstad. Kronikken nævner otte ved navn »blandt flere«. I mellemkrigsårene fortsatte den nationale strid med større og mindre sammenstød og chikaner for i 1864 at kulminere med den danske afståelse af landsdelen. I 1871 kom det nationale atter op til overfladen, idet unge mænd fra de danske familier i vid udstrækning opterede for at undgå krigstjeneste mod Frankrig. Hovedparten af byens unge gik dog som kronikken udtrykker det: »freudig mit in den Kampf für Deutschlands Einigung.«²⁹

Samme nationale konflikt havde man ikke i Mjolden. Her var man »bare« dansk, eller som Mackeprang udtrykker det i 1910: »Enklaverne var i national Henseende stadig de reneste i Nordslesvig, endnu i 1884 var der Sogne, hvor der overhovedet ikke afgaves nogen tysk Stemme.«³⁰

Den nationale forskel afspejles også i antallet af optanter i de to sogne: Omkring tre fjerdedele af undersøgelsespopulationen fra Mjolden søgte og fik dansk statsborgerskab. Fra Ubjerg sogn derimod kun ca. hver syvende!

Erhvervsstruktur

Det vigtigste erhverv i området var landbruget, og det vil primært sige kvægavl. En opgørelse over landbrugsarealets anvendelse i 1878 viser, at hele 85 % af Tønder Kreds var udlagt til græs. I de øvrige nordslesvigske kredse var procenten hhv. 66 for Haderslev, 65 for Åbenrå og 42 for Sønderborg.³¹ På grund af den mindre intensive produktionsform og de forholdsvis gode konjunkturer på kødkvæg var landbrugsstrukturen i kredsen meget statisk gennem hele perioden.

Industrielt havde kredsen ikke meget at byde på. Kniplingsindustriens storhedstid lå i hundredåret før, men spillede dog stadig ved indgangen til perioden en vis rolle som underhold for enlige kvinder og generelt som supplement til småkårsøkonomier. Således havde én kniplingshandler i Tønder i 1847 omkring 250 kvinder sysselsat, to kniplingshandlere i Møgeltønder 400, to i Brede 700 og én kniplingshandler i Løgumkloster 200 kvinder ansat. Knipearbejdet forsvandt dog helt som erhverv i den preussiske tid.³²

Ifølge Traps beskrivelse af hertugdømmet Slesvig fra 1864 havde Tønder tre større tobaksfabrikker, der i 1861 tilsammen beskæftigede 33 arbejdere, to uldvare- og bomuldsvæverier med 45 ansatte, en cikoriefabrik med 10, et jern-

støberi med 18 og en klædefabrik med 8 ansatte, desuden var der et større bryggeri.³³ Fabrikslisterne for 1859 viser, at der i selve Tønder by var seks virksomheder med flere end fem ansatte. I landdistrikterne var der derudover yderligere tre virksomheder med mere end fem ansatte. Her var der alt i alt 35 beskæftigede.³⁴

Generelt fornemmer man af Traps beskrivelse, at Tønder allerede i længere tid havde været inde i en økonomisk stagnations- og tilbagegangsperiode, men også, at man med udsigten til en forbedret infrastruktur så fortrøstningsfuldt på fremtiden: »Handelsomsætningen har i Tønder ikke taget det Opsving som i de fleste andre Kjøbsteder, hvortil Grunden fornemmelig maa søges i Byens uheldige Beliggenhed c. 1½ Miil fra Havet og i den hidtil stærkt følte Mangel paa gode Veje til Nabobyerne; flere Fabrikker ere nedlagte og Kniplingsfabrikationen har langtfra den betydning som tidligere. Dog er det at vente, at de nye Chausseer til Ribe og Husum, af hvilke den første nu er færdig, og den nye Skibsfartssluse ved Høier ville bidrage til igen at hæve Byen, ligesom det for Byen vil blive af stor Betydning, at denne senest 1ste Juli 1867 ved en Sidebane vil blive bragt i Forbindelse med Halvøens Jernbanenet.«³⁵

På trods af krig og afståelse åbnedes banen Tønder-Tinglev faktisk den 23. juni 1867. Men banen blev ikke den katalysator til økonomisk vækst man havde håbet – tværtimod. Nok blev det lettere at afsætte oplandets produkter (kød/kvæg), men omvendt blev den psykologiske afstand til den store verden med hele dens opbud af varer tilsvarende mindre. Således beklages det i »Ton-dernsche Zeitung«, at »Landmændene (...) var kommet i den slette Vane at købe flere og flere Varer andetsteds, særligt i Flensborg og Hamborg«³⁶. Situationen blev naturligvis ikke bedre af, at der i 1888 åbnedes en sydligere tværbane gennem kredsen fra Nibøl over Læk til Flensborg.

Socialt

Landbrugets totale dominans smittede naturligvis af på de sociale forhold i landsognene. Niels Peter Olsens erindringer fra Møgeltønder (enklave og nabosogn til Ubjerg) giver et glimrende indtryk af forholdene i Vestslesvig i forrige århundrede: »(...) de fleste Gaardmænd sad jævnt godt i det, og de »gode Tider« i 70erne hjalp godt i Vejret. Gaardene var lette at drive, da alt var baseret paa Kvægopdræt og Fedning af Kvæg. Heller ikke Husmændene med Land til et Par Køer led nogen Nød; de fleste af dem drev en Smule Kreaturhandel som Bierhverv; om ikke med andet, saa handlede de med Faar. Ogsaa Haandværkerne slog sig ret godt igennem; (...). Men Arbejderne, Daglejerne, havde det virkelig daarligt. I Sommertiden gik det godt, for der var Arbejde nok at faa med at slaa Græsset i de udstrakte Enge. (...). Men Vintertiden var

slem. Daglejerne maatte være glad for at faa Lov til at tærskes hos en Gaardmand for Kosten og 50 Pf. til 1 Mk om Dagen; det var jo ikke til at føde en Familie for.«³⁷

Let har det ikke været for småkårsfolk, og i særdeleshed ikke hvis man kom på kant med loven eller på anden måde kom til at ligge det offentlige til byrde. Således udvistest f.eks. en hel familie på seks personer fra Mjolden år 1900. Skønt midt i Köller-perioden³⁸ var denne udvisning i lige så høj grad socialt som politisk motiveret. Anledningen var, at en datter på 14 år, der i akterne beskrives som »geistlich abnorm«, blev dømt til tvangsopdragelse på grund af brandstiftelse. Da faderen imidlertid var dansk af fødsel og først var kommet til Slesvig i 1876 uden »Heimatschein«³⁹, og da familien »desuden var meget fattig samt faderen næppe normal«, udvistest hele familien til Danmark.⁴⁰

Denne praksis med at skille sig af med besværlige og/eller økonomisk be- kostelige personer var kendt i hele Europa og rettede sig særligt mod den nye verden. Ofte dog som »hjælp« til udvandring end som udvisning. Fra Vestslesvig kendes flere eksempler. Således nævner Niels Peter Olsen i sine erindringer, at flere arbejderfamilier »var ved at gaa til Grunde; men saa rejste de til Amerika eller blev hjulpet derover.«⁴¹ Ligeledes fortælles det i Tondernsche Zeitung 24.6.1873, at »I går er en familie med 4 småbørn rejst af sted fra Ophusum. De ejede en lille forgældet ejendom, solgte den og betalte håndpenge for overfarten til New York, solgte deres møbler, betalte deres gæld, levede flot på restbeløbet – og kom naturligvis til at mangle de sidste penge til overfarten. Da denne situation var uholdbar, besluttede kommunen at betale overfarten med penge fra Brarup fattigkasse.«⁴²

Også fra Ubjerg sogns fattigkasses forhandlingsprotokol er der eksempler på hjælpsomheden. Nærmest klassisk synes den ugifte Anna Cathrine Sørensen med sine tre børn at være. Ofte henvender hun sig til fattigkassen. Efter flere kontante håndsrækninger søger hun i 1873 om hjælp til med sine tre børn at udvandre til Australien. Fattigkollegiet slår beredvilligt til med et lån på 240 daler, men hverver dog samtidig J. Matzen til at følge familien til Hamborg og blive der til den er rejst, for som det hedder »at være behjælpelig ved uforudsete hindringer«. Denne sidste meget betænksomme foranstaltning skal sandsynligvis ses på baggrund af tidligere tiders dårlige erfaringer med støtte til udvandring. Således fremgår det af protokollen, at en Günke Marie Henningsen, der i 1869 søger om 20 Groschen til overfarten til Amerika, allerede én gang tidligere (i 1866) havde fået 12 Groschen til samme formål.

Denne lidt specielle social-politiske praksis ebber imidlertid ud op mod århundredets slutning. Efter omtalte Anna Cathrine Sørensen har fattigkassen i Ubjerg ikke hjulpet flere til udvandring.

Afvandringen fra Mjolden og Ubjerg

Som sagt er der født ialt 957 personer i Mjolden og Ubjerg i perioden 1845-80. Af denne population er ialt 145 personer forsvundet, 238 er døde som børn (dvs. inden deres 15. år), og 15 er flyttet fra sognet før 1860. Dette lader os tilbage med en undersøgelsespopulation på 559 personer.

Afvandringen var meget ens i de to sogne: Omkring 50% fra hvert sogn valgte som voksne at slå sig ned et andet sted i verden. Hovedparten, de 115, rejste oversøisk og det vil først og fremmest sige til Nordamerika (107 personer mod 8 til Australien). Godt 100 personer forblev i Slesvig (56 i Nordslesvig og 45 i Sydslesvig), 43 rejste til Danmark, 16 tog til Holsten (inklusive Hamborg) og fire til det øvrige Tyskland. De øvrige 50% forblev i området i voksenalderen, dvs. blev boende i selve sognet eller flyttede til et af de tilstødende nabosogne eller til nabobyen.

Sammenligner vi sognene, er der klare forskelle i rejsemålet. Fra det danske Mjolden orienterede man sig i højere grad ud af landet (Danmark/Amerika), hvorimod man fra Ubjerg mere holdt sig inden for Preussens grænser. I runde tal drejede det sig om 35%, der tog udenlands fra Mjolden, mod 20% fra Ubjerg. Omvendt var der herfra en langt kraftigere vandring til Sydslesvig og Holsten (20%) mod en tilsvarende meget ringe fra Mjolden (blot én person eller 0,4%). Selvfølgelig må der forventes en større vandring til Sydslesvig fra Ubjerg på grund af den geografiske placering, men forskellen skyldes mere en vandring til byerne i Slesvig og Holsten end en vandring til landsogne i Sydslesvig.

Den interne vandring fra Mjolden var derimod koncentreret om flytninger til landsogne, dvs. om det Sune Åkerman⁴³ har kaldt de »cirkulære flytninger«, der er karakteriseret ved ikke at afstedkomme de store forandringer i miljø,

Tabel 1: *Overordnet status for fødte i Mjolden og Ubjerg 1845-1880*

	Fødte i alt	For-svund.	Døde som børn	Flyt. før 1860	UNDERSØGELSE - POPULATIONEN							I alt i undersøgelsen
					Blev i området	Rejste						
						Nord-sles.	Syd-sles.	Hol-sten	Tysk-land	Dan-mark	Over-søisk	
Mjolden	439	77	111	4	125 50,6%	32 13,0%	1 0,4%	0 0%	1 0,4%	25 10,1%	63 25,5%	247 100,0%
Ubjerg	518	68	127	11	155 49,7%	24 7,7%	44 14,1%	16 5,1%	3 1,0%	18 5,8%	52 16,7	312 100,1%
I alt	957	145	238	15	280 50,1%	56 10,0%	45 8,1%	16 2,9%	4 0,7%	43 7,7%	115 20,6%	559 100,1%

Tabel 2: Rejsemål i Slesvig og Holsten (inklusive Hamborg)

	NORDSLESVIG					SYDSLESVIG & HOLSTEN						
	Land- sogne	Byer				Land- sogne	Byer					
		Hader- slev	Åben- rå	Søn- der- borg	Tønder		Flens- borg	Egern- förde	Ham- Altona	Rends- borg	Kiel	
Mjolden		32					1					
		8					1					
	24	6	1	0	1	0	1	0	0	0	0	0
Ubjerg		50					60					
		31					43					
	19	3	2	0	26	17	26	1	4	9	1	2

beskæftigelse eller i muligheder generelt. Her over for står de »effektive flytninger«, der bl.a. som for Ubjergs vedkommende udtrykker sig i en vandring fra land til by.

Denne distinktion mellem cirkulære og effektive flytninger inden for den interne vandring er væsentlig. Benyttes den på dette materiale fås nemlig delstrømme, der ikke specifikt knytter sig til den nationalpolitiske geografi (Nordslesvig, Sydslesvig, nationalitetsgrænse, etc.) men derimod til områdernes karakteristika, dvs. en opdeling af afvandringen med udgangspunkt i den fysisk/mentale flytteafstand: De der forblev i området (sognet, nabosogn, naboby), de der flyttede cirkulært (øvrige landsogne i Nord- og Sydslesvig), de der flyttede effektivt (byer i Nord- og Sydslesvig, byer i Holsten samt vandring til Tyskland), de der tog til Danmark, og endelig de der udvandrede oversøisk. Denne opdeling i delstrømme defineret ud fra flytteafstanden (tabel 3) vil være udgangspunktet for nedenstående analyse. Som man kan se, lå den store forskel mellem sognene i antallet, der flyttede effektivt, rejste til Danmark eller oversøisk. At der var flere fra Mjolden der tog til Danmark kan næppe undre. Derimod er forholdet mellem den effektive flytning og den oversøiske udvandring mere spændende – men herom senere.

Køn, alder og erhverv

Ser vi på kønsfordelingen på de enkelte delstrømme, er det oplagt, at kvindernes andel aftager med vandringens længde. I gruppen, der forblev i området, var ca. 50% af hvert køn, men allerede i de cirkulære flytninger begynder mændene at dominere for at udgøre omkring 75% af langdistancevandringerne. Selvfølgelig skal tallene tages med forbehold. Hovedparten af

Tabel 3: *Undersøgelsens delstrømme*

	I området	Cirkulær flytning	Effektiv flytning	Danmark	Oversøisk	I alt
Mjolden	125 50,6%	24 9,7%	10 4,0%	25 10,1%	63 25,5%	247 99,9%
Ubjerg	155 49,7%	36 11,5%	51 16,3%	18 5,8%	52 16,7%	312 100,0%
I alt	280 50,1%	60 10,7%	61 10,9%	43 7,7%	115 20,6%	559 100,0%

de forsvundne var som sagt kvinder, og disse må på en eller anden måde fordele sig på de fire afvandingsdelstrømme. Men tendensen synes klar og er ganske i overensstemmelse med hvad bl.a. Sune Åkerman har fundet på skandinavisk materiale, nemlig at mændenes andel stiger proportionalt med flytteafstanden.⁴⁴

Sammenligner vi sognene indbyrdes, er der imidlertid variationer. Procentmæssigt indeholder udvandringen til Danmark og den oversøiske udvandring fra Mjolden dobbelt så mange kvinder som de tilsvarende delstrømme fra Ubjerg (32% mod 16,7%). Umiddelbart kan det virke en smule overraskende, men må forklares med, at der fra Ubjerg udvandrede omkring dobbelt så mange med Entlassungsurkunde som fra Mjolden (31% mod 16,7%). Denne sammenhæng mellem unge mænd og lovlig udvandring kan påvises på makroniveau i den registrerede udvandring. Her udgjorde mændene ca. 3/4 af den lovlige udvandring mod kun godt og vel halvdelen i den ulovlige!

Aldersmæssigt er der ligeledes en klar sammenhæng med flyttelængden: Desto relativt yngre man var, jo længere flyttede man. I figur 3 er afvandringen opdelt i aldersgrupper fordelt på undersøgelsens delstrømme (rejsemål). Overordnet opfører afvandringen fra de to sogne sig ganske typisk og forudsigeligt. Børnenes andel (de 0-14 årige) falder jævnt i forhold til flyttelængden, dog med den største koncentration i de effektive flytninger. Omvendt udgør de 15-19 årige som den mest aktive aldersgruppe den største del af den oversøiske

Tabel 4: *Procentmæssig kønsfordeling i de enkelte delstrømme (absolutte tal i parentes)*

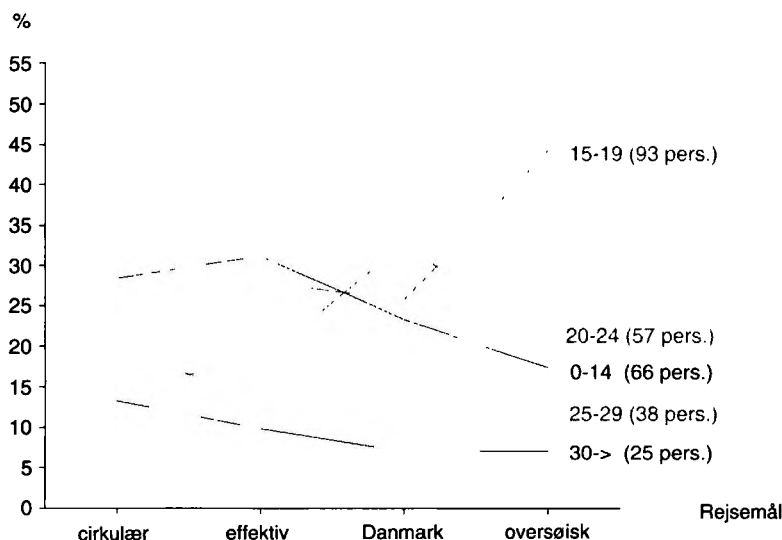
	I området	Cirkulær flyt.	Effektiv flyt.	Danmark	Oversøisk
Mænd	50,4% (141)	56,7% (34)	60,7% (37)	74,4% (32)	73,0% (84)
Kvinder	49,6% (139)	43,3% (26)	39,3% (24)	25,6% (11)	27,0% (31)

udvandring. Derefter kommer de 20-24 årige fulgt af de 25-29 årige. Den aldersgruppe, der havde mindst tilbøjelighed til vandring, var den ældste over 30 år. For den mest mobile og frie gruppe, de 15-24 årige, stiger andelen i forhold til flyttelængden. For personer over 25 år aftager andelen i forhold til længden. Eneste afvigelse fra trend'en er de 20-24 åriges udvandring til Danmark. Denne skyldes oplagt udvandringen fra Mjolden, hvor værnepligtens truende skygge ikke lå tyngende på det store flertal!

Erhvervsfordelingen blandt de 279 personer, der vandrede bort fra området, er desværre skæmmet af en »ukendt« gruppe på 107 personer. Knap halvdelen af disse er dog relateret til familier som familiemedlemmer eller hustruer. Også gruppen »børn« udgør med 49 individer en væsentlig del af vandringen. Tilbage er erhvervsoplysningerne om 123 voksne personer – ikke mange at fordele på de 4 afvandningsdelstrømme. Imidlertid er det kendt, at afvandringen koncentrerede sig om relativt få erhvervsgrupper. I tabel 5 er abstraktionsniveauet hævet til alene at omfatte jordejere (gårdmænd, kådnere), daglejere (indsiddere), tyende, selvstændige (håndværk, handel, krovirksomhed, vognmand etc.) og »andet«.

Selvfølgelig er usikkerheden stor, men faktisk synes fordelingen atter på det overordnede niveau at svare til, hvad vi kender fra det øvrige Skandinavien. Nok var alle erhverv i mere eller mindre grad deltagere i vandringen, men

Figur 3: Afvandringens aldersgrupper fordelt på rejsemål.

Tabel 5: Erhverv fordelt på rejsemål, absolut og i procent

	Cirkulær flytn.		Effektiv flytn.		Danmark		Oversøisk		I alt	
Jordejere	4	13,8%	1	4,2%	2	9,5%	2	4,1%	9	7,3%
Daglejere	1	3,4%	1	4,2%	0	0,0%	4	8,2%	6	4,9%
Tyende	10	34,5%	5	20,8%	5	23,8%	33	67,3%	53	43,1%
Selvstændige	7	24,1%	13	54,1%	9	42,9%	7	14,3%	36	29,3%
Andet	7	24,1%	4	16,7%	5	23,8%	3	6,1%	19	15,4%
I alt	29	99,9%	24	100,0%	21	100,0%	49	100,0%	123	100,0%

særligt mobile var håndværkergruppen (de selvstændige) og landarbejder/tyendestanden. Daglejernes (indsiddernes) beskedne andel af den samlede vandring er udtryk for, at denne stillingsbetegnelse først opnåedes i en relativ moden alder i forbindelse med giftermål. Indtil da figurerede hovedparten i tyendegruppen. Denne dominerer, som vi kan se, fuldstændigt den oversøiske udvandring; mindre de øvrige delstrømme.

Dette passer godt ind i det generelle billede af udvandringen fra Vestslesvig. Således har G. Japsen i en diskussion om den danske bevægelse i Nordslesvig fremført, at gårdmandsstanden (der karakteriseres som bærerne af danskheden) efter 1864 bl.a. blev styrket, netop fordi »Udvandringen fjernede størsteparten af de mange vestslesvigske småkårsfolk, der kunne have udviklet sig til en social urofaktor, (...)«. ⁴⁵ Dette bekræftes af den officielle preussiske statistik, hvor næsten 70% af samtlige tilhørte tyendestanden. Sammenlignet med den samlede udvandring fra Nordslesvig drejer det sig om ca. 8% flere og i forhold til Danmark og Slesvig-Holsten om ca. 25%!

Gruppen af selvstændige er relativt godt repræsenteret i samtlige delstrømme, særligt i vandringen fra land til by (den effektive flytning), men også i vandringen til Danmark, mindre i den cirkulære flytning. Også dette er et træk, der genfindes i andre demografiske undersøgelser, nemlig at den mere kvalificerede og uddannede arbejdskraft typisk flyttede effektivt (til byen), hvorimod den uuddannede særligt bevægede sig lokalt. ⁴⁶

Konklusionen på denne sammenstilling mellem flytteafstanden og den sociale sammensætning er, at skønt der kan konstateres visse nationalt betonedede forskelle på sogneniveau, og skønt tyendeudvandringen var særligt dominerende, så synes afvandringen overordnet ikke at adskille sig fra, hvad vi kender fra det øvrige Skandinavien. Tværtimod, delstrømmene forekommer nærmest ærketypiske i deres sammensætning og interne relationer med hensyn til køn, alder og erhverv.

Den sociale baggrund

Ane Dorthe Holt har i en undersøgelse af den mandlige udvandring fra Humble sogn på Langeland foretaget en sammenligning af den sociale baggrund mellem udvandrergruppen og de ikke-udvandrede⁴⁷. Særligt på to områder ser hun klare forskelle: Dels var omkring hver femte udvandrer født uden for ægteskab mod kun ca. hver tolvte ikke-udvandrer, og dels var hovedparten af udvandrerne, omkring de 3/4, børn af husmænd eller tjenestefolk. Kun 8,5% stammede fra gårdmandshjem mod næsten 32% af de ikke-udvandrede. Denne sociale skævhed genfinder hun i udvandrerne egne erhverv. Derimod ser hun kun nuanceforskelle i de øvrige undersøgte variabler: Den mentale og fysiske statur, forældrenes gennemsnitsalder, søskendeflokkens størrelse og personernes placering i denne.

En nogenlunde tilsvarende analyse er foretaget på materialet fra Vestslesvig. Ovenfor så vi i overensstemmelse med Humble-undersøgelsen, at den oversøiske udvandring fra Mjolden og Ubjerg var domineret af folk fra tyendestanden. Spørgsmålet er, om der heri ligger en social arv (som resultatet fra Humble indikerer), eller om det primært skyldes den lave udvandringsalder?

I tabel 6 er forældrenes erhverv anført i absolutte tal og som procent af de enkelte delstrømme. Sammenligner vi alene den oversøiske udvandring med dem, der forblev i området, dvs. de to grupper Humble-undersøgelsen omfatter, er der forbløffende stor overensstemmelse mellem resultaterne. Blot 7,3% af fædrene til den oversøiske udvandring var gårdmænd mod 28,2% hos de stationære. Omvendt var 77,3% af de emigrerede børn af enten kådnere, daglejere eller tyende mod 56,4% hos hjemmefødsningene! Gårdmandsklassens andel lå i de øvrige delstrømme rimelig konstant omkring de 25-30% og altså afgørende forskellig fra den oversøiske udvandrings på 7,3%.

Ser vi på forholdet mellem den oversøiske udvandring og udvandringen til

Tabel 6: *Barndomshjemmets erhvervsmæssige status. Absolutte tal og procent*

	I området	Cirkulært	Effektivt	Danmark	Oversøisk	I alt
Gårdejere	79 28,2%	14 23,3%	17 27,9%	13 30,2%	8 7,3%	131 23,4%
Kådnere	67 23,9%	8 13,3%	10 16,4%	6 14,0%	45 39,1%	136 24,3%
Daglejere	70 25,0%	10 16,7%	11 18,0%	11 25,6%	25 21,7%	127 22,7%
Tyende	1 0,4%	2 3,3%	3 4,9%	1 2,3%	3 2,6%	10 1,8%
Kådner og håndv.	20 7,1%	7 11,7%	5 8,2%	3 7,0%	16 13,9%	51 9,1%
Håndværk	18 6,4%	3 5,0%	1 1,6%	3 7,0%	5 4,3%	30 5,4%
Service	7 2,5%	3 5,0%	5 8,2%	2 4,7%	1 0,9%	18 3,2%
Offentlig ansat	9 3,2%	8 13,3%	3 4,9%	4 9,3%	7 6,1%	31 5,5%
Andet	4 1,4%	0 0,0%	4 6,6%	0 0,0%	0 0,0%	8 1,4%
Ukendt	5 1,8%	5 8,3%	2 3,3%	0 0,0%	5 4,3%	17 3,0%
I alt	280 99,9%	60 99,9%	61 100,0%	43 100,1%	115 99,9%	559 99,8%

Danmark, ligger den væsentligste forskel i antallet, der kom fra de større og mindre landbrug, dvs. mellem børn af gårdmandsstanden og husmandsstanden (kådnerne). Udvandringen til Danmark var således den delstrøm med flest rødder til gårdmandsstanden og den oversøiske udvandring den med færrest. Denne forskel er næppe udtryk for et nationalt skel (»gårdmandsstanden som bærere af danskheden«) men indikerer en klar social forskel i rekrutteringsgrundlaget for delstrømmene.

Overordnet kan vi se, at personer, hvis fædre var tilknyttet landbruget (gård- ejere, kådnere, daglejere), var de mest stationære med omkring 55% der forblev i området (216 af 394). Mere mobile var personer født af offentligt ansatte, personer med dobbelterhverv, i servicefag eller håndværkere. Fra disse hjem forblev omkring 40% i sognet eller de tilstødende sogne (54 af 130). Den mest mobile gruppe af alle var børn af tyende, hvor ni ud af ti som voksne slog sig ned et andet sted i verden. Som repræsentanter for de lavest rangerende, udgør de her et sært modspil til de øvrige grupper tilknyttet landbruget. Det kan skyldes tilfældighedernes spil (antallet taget i betragtning), men man fornemmer en social deklassering, der har gjort det vanskeligt for børn af tyendestanden at forblive i området i voksenalderen.

Den anden faktor fra Humble-undersøgelsen, der skilte de udvandrede fra de ikke-udvandrede, var oplysningen om, hvorvidt personerne var født i eller uden for ægteskab. I Humble var 17 personer (eller 21,3%) af de udvandrede uægte fødte mod kun syv (svarende til 8%) af de ikke-udvandrede. At der blandt emigranterne fra Humble således var næsten tre gange så mange uægte fødte som hos de ikke-udvandrede, genfindes også i undersøgelsespopulationen fra Mjolden og Ubjerg. Talmaterialet herfra er dog langt fra så entydigt og klart. Primært fordi sædeligheden generelt var større i Sydvestjylland end på Langeland, hvor mellem 17 og 23% var født uden for ægteskab⁴⁸, men også fordi procenten af uægte fødte i den oversøiske udvandring ikke var specielt høj sammenlignet med de øvrige delstrømmes⁴⁹.

I alt 44 personer var født uægteskabeligt i de to sogne, dvs. 4,6% af samtlige 957 personer. Heraf figurerer 14 i gruppen hvis skæbne er ukendt, ti er døde som børn og to er flyttet fra sognene før 1860. Tilbage er da 18 uægte fødte i undersøgelsespopulationen på 559 personer. Disse fordeler sig jævnt over delstrømmene, men altså med 1,1% for dem der blev i området og 3,5% i den oversøiske udvandring.

De øvrige parametre, som er benyttet til belysning af barndomshjemmets sociale stilling, synes som i Humble kun at variere på marginalerne. Det drejer sig om, hvorvidt forældrene er døde medens personerne var børn, om familien har fået tildelt fattighjælp eller om børnene her været i pleje, moderens gennemsnitsalder ved fødslen samt børneflokkens størrelse.

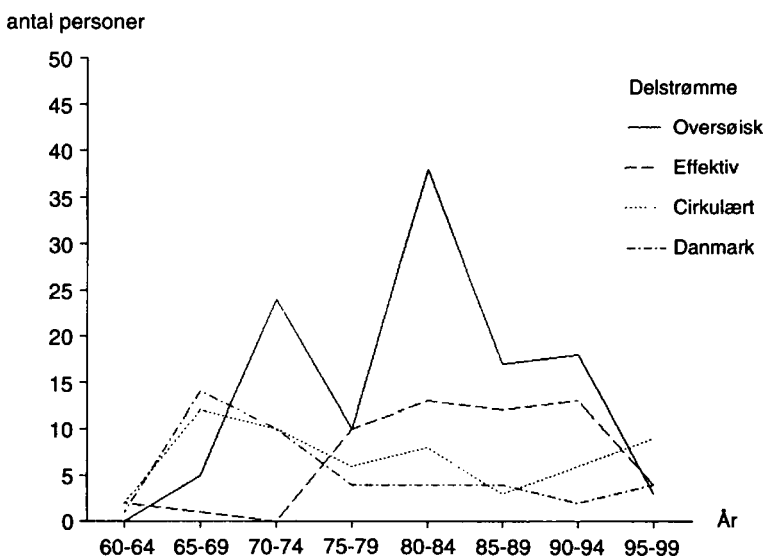

Fluktuation og flyttemønstre

De strukturelle forskelle, der har vist sig i delstrømmenes sammensætning og sociale baggrund, tyder på forskelle i de bagvedliggende drivkræfter og på, at rejsemålene i sig selv ikke har udgjort egentlige alternativer. Når unge Hans Jensen brød op fra landsbyen, havde han ikke et »rejsekatalog« i baglommen, men en »billet«, der så at sige på forhånd var givet ud fra hans alder, køn, uddannelse, sociale stilling og baggrund.

I litteraturen har man været meget optaget af en evt. vekselvirkning mellem den interne og eksterne vandring. Den engelske økonom Brinley Thomas har således i begyndelsen af 1950'erne fremsat en teori om en vekselvirkning mellem pull og push hen over Atlanten.⁵⁰ Grundideen er, at Amerika og Europa indgik i en større økonomisk enhed, »The Atlantic Economy«, hvor drivkræfterne var kapitalinvesteringerne i hhv. den gamle og den nye verden. Denne vekselvirkning skulle lidt forenklet afsløre sig i et skifte mellem top- og lavmålsår mellem intern og ekstern vandring. Var der højkonjunktur i Amerika, var der lavkonjunktur i Europa, og følgelig var emigrationen til Amerika relativt større. Omvendt, når konjunkturerne var gode i Europa og dårlige i Amerika, så var den interne vandring større. Skønt dokumentationen for teorien aldrig fuldt er blevet anerkendt, er modellen dog i det store og hele blevet accepteret.

Figur 4: De enkelte delstrømmes fluktuation i femårs intervaller. Kun voksne.

Som det fremgår af figur 4, hvor de enkelte delstrømmes fluktuation er indtegnet med femårs intervaller, synes teorien ikke at blive bekræftet i dette materiale. Godt nok opfører den oversøiske udvandring sig nærmest klassisk med et foreløbigt højdepunkt i første halvdel af 1870'erne, en kulmination i begyndelsen af 1880'erne og en lille ansats i begyndelsen af 1890'erne. Men herfra og til at se en modrytme i de øvrige delstrømmes fluktuation, er der langt. Den største afvandring til byerne fandt sted fra midt i 1870'erne og frem, dvs. samtidigt med den oversøiske udvandrings kulmination. Udvandringen til Danmark foregik hovedsagelig i det første tiår efter indlemmelsen i Preussen, men synes ellers rimelig konstant hen gennem hele perioden. Også de cirkulære vandringes synes nærmest forudsigeligt at ligge på et nogenlunde stabilt niveau, men dog også med en større tilbøjelighed til vandring i begyndelsen end senere. Skal man tale om en modrytme i denne figur, er det snarere mellem den effektive vandring og udvandringen til Danmark, men ihukommende rekrutteringsgrundlaget (hhv. det danske Mjolden og det tyske Ubjerg) står det klart, at dette er udtryk for tilfældighedernes spil!

Af figuren fremgår det, at mobiliteten generelt var lav i de første 5 år af perioden. Muligvis hænger det sammen med måden undersøgelsespopulationen er indsamlet på, nemlig at den akkumulerer hen gennem perioden. Det er dog påfaldende, at der f. eks. overhovedet ingen oversøisk udvandring er registreret før 1865. Ikke fordi man var ukendt med den store verden og dens muligheder. Fra Mjolden er der f. eks. bevaret en dagbogsoptegnelse fra 1853, hvor fire unge mænd inspireret af de store guldfund i New South Wales i 1851 drog afsted til Australien for at grave guld⁵¹. Forklaringen er sandsynligvis, at masseudvandringen i Nordslesvig, som fra Danmark, først tog sin begyndelse i slutningen af 1860'erne. I Tyskland havde man allerede det første store boom i begyndelsen af 1850'erne.

På det overordnede plan synes der således ikke at være nogen sammenhæng at spore i vandringsrytmerne. Indtrykket bliver dog mere nuanceret, når vi ser på det sognevist.

I figur 5 er den effektive flytning, den oversøiske udvandring og udvandringen til Danmark indtegnet for hhv. Mjolden og Ubjerg. Der fremkommer ikke nye modrytmer, men man fornemmer en klar sammenhæng mellem den effektive vandring og den oversøiske udvandring. I kurven fra Ubjerg synes det oplagt, at den effektive vandring til byerne i Slesvig og Holsten har lettet trykket på den oversøiske udvandring. Fra Mjolden derimod, hvor der ingen nævneværdig effektiv vandring var, reagerede den oversøiske udvandring tilsvarende stærkere på de internationale konjunkturer! Dette stemmer godt overens med den generelle opfattelse af, at de effektive flytninger i masseudvandringens epoke havde mange fællestræk med emigration. Det var begge

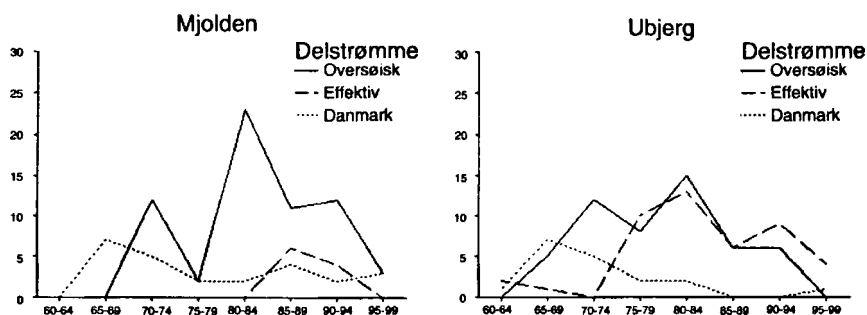
»visionære« flytninger, der udtrykte ønsket om social mobilitet. Hvor man flyttede hen afhang af alderen, den sociale status og sindelaget.

Af figuren fremgår det endvidere, at udvandringen til Danmark fra Mjolden var mere konstant hen over perioden end den tilsvarende fra Ubjerg. Dette kan næppe overraske og må tilskrives sognets naturlige relationer til Danmark som tidligere kongerigsk enklave med den deraf følgende høje procentdel optanter. Men faktisk overrasker det, at optanterne trods alt ikke havde større effekt på flyttemønstret end som så. Af materialets 101 mandlige optanter forblev den største andel (de 54) i Preussen, heraf alene 47 i hjemstavn; 24 udvandrede til Danmark og 23 til de oversøiske områder. Normalt beskrives optanternes udvandring som en væsentlig kilde til danskhedens svækkelse i området, men ganske tankevækkende svarer denne fordeling groft til den vi så blandt samtlige personer i undersøgelsespopulationen, idet omkring 50% forblev i området, og 50% slog sig ned et andet sted i verden. På ét afgørende punkt adskiller de to fordelinger sig dog fundamentalt, nemlig i antallet der flyttede effektivt inden for Preussen, og antallet der udvandrede til Danmark: Flyttede man som optant bort fra hjemstavn og ikke oversøisk, valgte man ganske naturligt Danmark som rejsemål og ikke byerne i Slesvig eller Holsten!

Udvandringen fra Tønder Kreds

Som det er fremgået af ovenstående undersøgelse af flyttemønstret fra Mjolden og Ubjerg, synes udvandringsadfærden ikke nævneværdigt at adskille sig fra det, vi kender fra det øvrige Skandinavien. Eneste sted, hvor der spores et specielt nationalt moment, er i rejsemålet. Det stiller naturligt spørgsmålet, om denne nationale forskel er generel for hele Slesvig, eller om det drejer sig om et lokalt særpræg? Kan man sige, at Mjolden er repræsentativ for det dansksindede Nordslesvig og Ubjerg for det tyske Sydslesvig? Fra andre undersøgelser ved vi, at der kan være store forskelle i udvandringsintensiteten

Figur 5: Afvandrings-delstrømme.

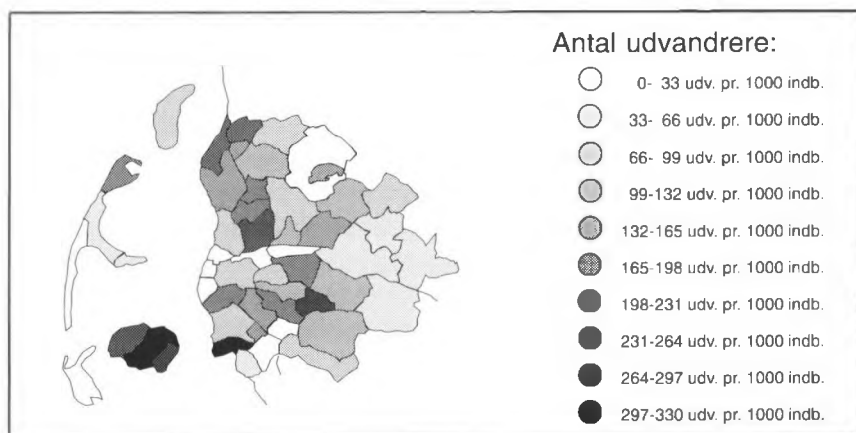

over ganske korte afstande. Til belysning af dette spørgsmål skal vi se lidt nærmere på den registrerede udvandring fra Tønder Kreds, dens geografiske spredning, sammensætning og bevæggrunde.

Det var et ganske betydeligt antal mennesker, der udvandrede fra Tønder Kreds i perioden under fremmedherredømmet. Ialt 10.974 personer er registreret for perioden 1867-1898: 2.149 udvandrede lovligt med Entlassungsurkunde (perioden 1868-86), 8.569 personer udvandrede uden Entlassungsurkunde (perioden 1868-1898), og 256 udvandrede uden oplysninger om hvorvidt det var med eller uden tilladelse (året 1867).

Det umiddelbare og ganske centrale spørgsmål må være, om der i denne udvandring kan spores en sammenhæng mellem udvandringsintensiteten og det nationale sindelag? Desværre giver materialet kun mulighed for en undersøgelse af den ulovlige udvandrings fordeling på de enkelte sogne, men her må svaret umiddelbart være negativt (jvf. figur 6). Intet i materialet peger på en stram overensstemmelse mellem intensiteten og det nationale sindelag. Ganske vist er der en stærk udvandring fra enklavesognene (inklusive Vesterland Før, Amrum og List), og nok er der en stor udvandring fra Karlum (det eneste sogn foruden St. Laurentii syd for den nuværende grænse med dansk flertal i 1867), men sammenlignet med den generelle nationale tendens (jvf. figur 2) er der ingen overensstemmelse at spore. En beregning af korrelationen mellem sindelaget og udvandringsintensiteten giver da også kun en koefficient på 0,18, hvilket betyder, at der ingen sammenhæng er overhovedet.

Figur 6: Den ulovlige udvandrings (udvandringsintensitetens) fordeling på Tønder Kreds (korrigeret i forhold til antal målinger).

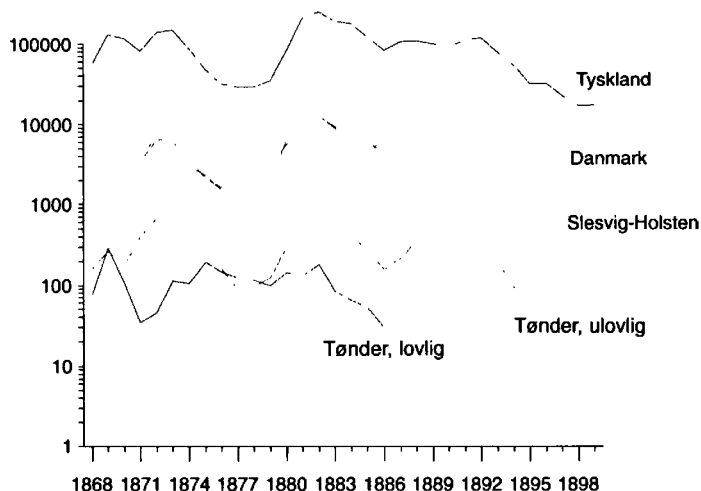
Kilde: Tønder Landrådsarkiv 122, 123 og 817, og »Die Bevölkerung der Gemeinden... (1972)«.

Anderledes forholder det sig imidlertid, når vi ser på ansøgningerne om Entlassungsurkunden. Her er der en klar, signifikant korrelationskoefficient på 0,90! Dette er interessant, da en tilsvarende korrelation som sagt ikke er til stede mellem den ulovlige udvandring og sindelaget. Da disse ansøgninger alene omfatter mandlig udvandring, der gennem »Kreisersatzkommission« er vurderet i forhold til militærtjenesten, er det oplagt, at der her er en sammenhæng mellem militærtjenesten og sindelaget: Langt flere i den værnepligtige alder fra de danske områder søgte om Entlassungsurkunde end fra de tyske!

Dette giver naturligvis anledning til at spørge, om der er forskel mellem den lovlige og den ulovlige udvandring og i givet fald hvilken?

I figur 7 er udvandringen fra Tønder Kreds grafisk opstillet sammen med udvandringen fra Danmark, Slesvig-Holsten og Tyskland. Uden de store analyser afsløres der her væsensforskelle i fluktuationen mellem den lovlige og den ulovlige udvandring. Den ulovlige svinger næsten fuldstændigt overens med udvandringen fra de omkringliggende områder/lande. Da disse svingninger er generelle for hele Europa, tolkes en sådan samvarians ofte som de internationale konjunkturers indflydelse på udvandringsintensiteten. Eller man kan sige, det er den udvandring, der i udvandringssituationen primært har ladet sig påvirke af de økonomiske forhold. Den lovlige udvandring, derimod, har et helt andet forløb.

Figur 7: Udvandringen fra Tønder Kreds, Slesvig-Holsten, Danmark og Tyskland (logaritmisk skala).

Kilder: Tønder Kreds: »Haandbog (1901)« og Tønder Landrådsarkiv 122-123 og 817. Slesvig-Holsten: »Beiträge... (1967)«, s. 39-40. Danmark: »Københavns Politis udvandringsager«. Tyskland: Tallene omhandler alene udvandringen til Amerika og er hentet fra Günter Moltmann (1976), s. 201.

Særligt lavpunktåret 1871, der uden tvivl skal ses i forbindelse med den fransk-tyske krig 1870-1871, springer i øjnene. Årsagen var næppe den korte overgang i 1870, hvor der var restriktioner på udvandringen⁵², men snarere at potentielle »lovlige« udvandrere fandt andre udvandringsveje (option/flugt til Danmark eller ulovlig udvandring), og/eller fordi de på grund af den uafklarede retlige stilling for danske undersåtter har valgt at se tiden lidt an. Hvad forklaringen end måtte være, er det oplagt her at se en sammenhæng mellem den politiske situation og udvandringsintensiteten. – En sammenhæng, der ikke afspejles i den ulovlige udvandring.

At netop den lovlige udvandring er påvirket af den politiske situation passer dårligt med den traditionelle opfattelse, der sætter lighedstegn mellem den ulovlige udvandring og flugten fra militærtjenesten. Indtrykket bekræftes dog af ansøgningerne om Entlassungsurkunden, hvor hele 68,5 % af de registrerede mænd var under sessionsalderen på 17 år, og ikke mindre end 45,2 % havde præcis alderen 16 år da de søgte. Kun 7,7% var 17 år!

Men hvorfor er det netop (unge) mænd, der har forsøgt at få papirerne i orden (ca. 75% af samtlige lovligt udvandrede var mænd!)? Indlysende hænger det sammen med alderen og kønnet. For denne gruppe var der ikke større problemer forbundet med at opnå Entlassungsurkunde. Ønskede man derimod at udvandre i den værnepligtige alder mellem 17 og 25 år, var det mere end tvivlsomt om tilladelsen ville blive givet⁵³, og foregik den uden tilladelse, ville man (med forbehold⁵⁴) ved tilbagevenden til landsdelen blive retsforfulgt!

Rejsemål

Den nationale dimension vi så i rejsemålene fra sognene Mjolden og Ubjerg kommer også til udtryk her på makroniveau. Ikke overraskende fremstod der reelt kun to alternativer: enten Danmark eller Nordamerika. Af den preussiske statistik for 1867-71 fremgår det, at ca. en fjerdedel af udvandringen fra Nord-slesvig gik til Skandinavien – nok først og fremmest til Danmark. Fra det øvrige Slesvig-Holsten udvandrede blot 5% nordpå. Samme nord-syd forskel genfindes i Tønder kreds, hvor udvandringen til Danmark primært kom fra de to nordlige, danske herreder, Visby og Løgumkloster. Fra Amrum/Før, Læk og Nibøl var udvandringen derimod ensidigt koncentreret om Amerika.

Hvorledes hænger dette nu sammen med fordelingen af udvandringen på de enkelte sogne, når der nu var store udvandringsintensiteter både nord og syd for sindelagsgrænsen? Jo, egentlig meget godt, for det var en undersøgelse af den ulovlige (økonomiske) udvandring. Den nationale udvandring er derimod primært koncentreret på den lovlige udvandring! I materialet kan vi se, at næsten halvdelen af samtlige, der ansøgte om Entlassungsurkunden, havde Danmark som rejsemål.

I den sammenhæng er det interessant, at den største tilstrømning til Danmark ikke skete i begyndelsen, men i sidste halvdel af 1870'erne (tabel 7). Dette hænger sandsynligvis sammen med de overordnede internationale konjunkturer. Netop denne periode (1875-80) er karakteriseret ved en afmatning i den transatlantiske udvandring, men også af en høj lovlig udvandring (jvf. figur 7). Det vil være naturligt at tolke det derhen, at det lokale push (militærtjenesten) groft set har været uforandret, men at pull'en fra det nærvedliggende Danmark i denne periode har været forholdsvis større end den transatlantiske og dermed tiltrukket flere.

Dette skifter dog totalt efter 1880, dvs. samtidig med den generelle landbrugskrise i Europa og masseudvandringens ubetingede topår. Det samlede antal der søgte om Entlassungsurkunden forblev stort set uændret, men udvandringen forskyder sig sydpå til de tyskorienterede områder. I perioden 1870-79 udgjorde ansøgningerne fra Visby og Løgumkloster 77,9% af de registrerede ansøgninger; i det følgende årti derimod kun 53,6%. Dette skyldes både et fald i antallet af ansøgninger fra de nordlige herreder (fra 331 til 252) og en stigning i antallet af ansøgninger fra de sydlige (fra 94 til 218).

Det væsentlige er ikke så meget stigningen i de sydlige herreder (den generelle stigning i udvandringen taget i betragtning), som faldet i de nordlige. Netop her omkring 1880 sker der et skifte i de dansksindedes attitude overfor den preussiske administration. Et skift, der bl.a. skulle have medført en holdningsændring til værnepligten og dermed også til udvandringen. Som H. P. Hanssen har udtrykt det om sit eget valg: »Nordslesvig trængte som ingensinde før til en Ungdom, som vilde føre Kampen videre.« (...) det var vor *nationale Pligt* at underkaste os den preussiske Militærtjeneste for at få Ret til at bo og bygge i vor Hjemstavn.«⁵⁵

Da netop denne delstrøm (ansøgerne om Entlassungsurkunde) i høj grad

Tabel 7: Rejsemål i ansøgningerne om Entlassungsurkunden, fordelt på fem-års perioder, Tønder Kreds samlet, 1870-90

	1870-74	1875-79	1880-84	1885-90
Danmark	97 60,6%	220 71,4%	93 28,7%	32 17,4%
Oversøisk udvandring	47 29,4%	64 20,8%	213 65,7%	134 72,8%
Andet/ukendt	16 10,0%	24 7,8%	18 5,6%	18 9,8%
Ialt	160 100,0%	308 100,0%	324 100,0%	184 100,0%

Kilde: Tønder Landrådsarkiv 76-81.

repræsenterer en udvandring af unge mænd umiddelbart under den værnepligtige alder, synes dette fald i antallet af udvandrere at bekræfte et holdningsmæssigt skifte hos de dansksindede!

Værnepligten

tedelen af perioden har man på den ene eller anden måde foretaget en registrering af, om de ulovligt udvandrede havde aftjent deres værnepligt, eller om der skulle indledes en form for retsforfølgelse mod dem. Uheldigvis er disse registreringer i lange perioder meget mangelfulde.

I de første fem år (1867-71) synes kolonnen »Antal militærpligtige uden Entlassungsurkunde« ikke at være ført med nogen konsekvens. I den officielle preussiske statistik er der da også for hele Nordslesvig kun anført 15 personer.

Fra 1872 til 1877 er registreringen mere kontinuerlig, men ikke mere konsekvent. Det er som om, man i de lokale områder har haft svært ved at afgøre, hvad en »Militairpflichtig« egentlig var. Nogle steder synes man at definere det meget bredt, andre steder mere snævert. Tager vi f. eks. året 1873, der er ganske typisk, ser vi, at en fireårig knægt, der sammen med søsteren og moderen er rejst over til faderen i Amerika, optræder som militærpligtig i indberetningen fra Wyk flække. Fra Læk opremses der tre reservister, syv landeværnsfolk samt 14 militærpligtige i udvandringen på 123 personer. I indberetningen fra Løgumkloster anføres, at der ud af de 30 udvandrede var ni militærpligtige, hvoraf de syv var udvandret for at undgå militærtjenesten. Fra Tønder, Nibøl og Sild er ingen militærpligtige anført. Endelig har vi så Visby Herred, hvor der i indberetningen ikke eksplicit er anført tal for de militærpligtige, men hvor det anføres, at nok er udvandringen primært sket »for at forbedre den økonomiske situation, men også tildels for at undgå militærtjenesten (...).« Hvorledes landrådskontoret i Tønder har behandlet denne mangfoldighed af oplysninger, står ikke ganske klart. I den officielle indberetning til Slesvig er der alt i alt noteret 22 militærpligtige for dette år! I 1872 er der officielt ingen militærpligtige i udvandringen, skønt de lokale indberetninger nævner 71 personer; i 1874 er der ti officielle mod 26 i indberetningerne, osv.

Dette lidt tilfældige indtryk har måske været med til at skærpe kravene i 1878, hvor kolonnen får flg. præcise definition »Zahl der Militärpflichtigen, gegen welche ein Verfahren nach dem Gesetz vom 10. März 1858 bezüglich nach § 468 der Prozess-Ordnung vom 25. Juni 1867 stattgefunden hat.«⁵⁶ Denne stramme definition reducerede naturligvis fortolkningsmulighederne (og det anførte antal militærpligtige), men i forhold til en vurdering af militærtjenestens betydning som faktor kan kolonnens oplysninger ikke benyttes.

Situationen ændres igen i 1883, hvor der ved siden af ovennævnte kolonne (der er blevet udvidet med yderligere to paragraf-henvisninger!) atter indføres

en kolonne til antallet af militærpligtige. Herefter synes der at være rimelig god overensstemmelse mellem de lokale indberetninger og det officielle antal udvandrede militærpligtige, ligesom der generelt fra de lokale myndigheder er taget eksplicit stilling til spørgsmålet.

Af disse indberetninger ser man, at der er et vist fald i andelen af værnepligtige i udvandringen op mod århundredskiftet. Og overordnet kan man konkludere som regeringspræsidenten i Slesvig i en beretning af 23. april 1898: »Udvandring for at unddrage sig militærtjeneste hører nu også til sjældenhederne i de nordlige kredse.«⁵⁷ Om ikke andet fordi udvandringen i sig selv aftog kraftigt med f.eks. blot 49 personer fra hele kredsen i 1898!

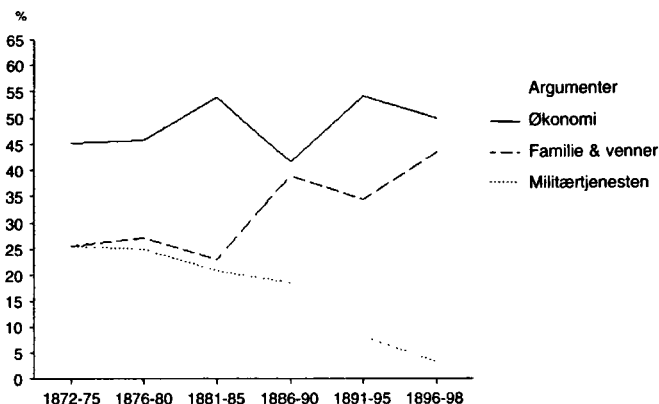
Vurderes de værnepligtige ud fra en geografisk vinkel, kommer der det spændende resultat frem, at mere end hver fjerde mandlig udvandrer fra de to nordlige, danske herreder er anført som militærpligtig, mod kun ca. hver ottende fra de øvrige herreder. Om dette er udtryk for en reel forskel, eller om det bunder i en psykologisk, perceptionsmæssig forskel i myndighedernes holdning til lokalbefolkningen (og udvandringen), må stå åbent.

I en betydelig del af de lokale indberetninger er der en bemærkning eller kommentar med angivelse af årsagerne til den aktuelle udvandring fra området. I alt 272 sådanne kommentarer er registreret. Antallet kan diskuteres, da indberetningerne generelt varierer meget i indhold og udstyr: Nogle følger stramt den officielle skemaform, andre har nærmest brevets karakter.

Derimod fremtræder de overordnede indberetninger fra landråden i Tønder til regeringskontoret i Slesvig stereotype. Gennem hele perioden opremses økonomi, militærtjeneste og venner/familie som årsager til udvandringen. På den anden side er det disse argumenter, der er de gennemgående i de lokale indberetninger. Ved gennemlæsning af materialet har jeg optalt, hvor mange gange de enkelte argumenter benyttes. Selvfølgelig er der problemer ved en sådan optælling. Jo større udvandringsmasse, desto mere generelle forklaringer. Flere steder er der ordret overensstemmelse fra år til år!

Som det fremgår af figur 8, er det økonomiske argument klart dominerende. Skønt der er variationer (en tendens til sammenfald mellem argumentets brug og opsvingene i de internationale konjunkturer!), ligger brugen af dette argument ret konstant igennem hele perioden. Derimod spiller militærtjenesten en stadig mindre rolle som forklaringsfaktor. Interessant er det, at det store skred igen viser sig omkring 1880! På samme tid får kontakten hen over Atlanten en stadig større betydning. Skønt samtiden og eftertiden ideligt har fremhævet militærtjenesten som den altdominerende og væsentligste faktor, så fremstår den faktisk igennem hele perioden som det argument, der er benyttet færrest gange! Også på herredsniveau er det det økonomiske argument, der er benyttet hyppigst både nord og syd for sindelagsgrænsen. Militærtjenesten er derimod

Figur 8: Den procentvise fordeling af de indberettede argumenter i udvandringen fra Tønder Kreds (samtlige indberetninger).

Kilde: Tønder Landrådsarkiv 122, 123 og 817.

helt overvejende koncentreret på de to nordlige danske herreder, samt lidt overraskende også til dels på Læk Herred.

I ovenstående har jeg alene set på de tre overordnede forklaringer. Andre og mere nuancerede findes naturligvis også i materialet. Disse er iøvrigt ofte de mest læseværdige og interessante.

Når man med nutidens øjne ser tilbage på et jysk landdistrikt i forrige århundrede, er det vanskeligt at forestille sig, at man dér var orienteret om aktuelle, konjunkturbestemte forhold på den anden side af kloden. Men faktisk har adskillige undersøgelser vist, at man var ganske godt orienteret, og at »udvandringsmarkedet« reagerede lynhurtigt.

Også i dette materiale dokumenteres denne hurtige informationsspredning. Således lyder det f.eks. i kommentaren fra Løgumkloster flække for året 1872: »Chicago's brand og de høje lønninger der i den forbindelse betales ved genopbygningen, har været hovedårsagen til udvandringen herfra for året 1872.« Den brand, der her henvises til, er storbranden i oktober 1871. Den hærgede byen i 30 timer og kostede over 300 mennesker livet. Huse samt indbo for mere end 200 millioner dollars menes at være gået op i flammer.

Som i alle udvandringsstrømme har vi også her galleriet af »sorte får«, kranke skæbner, ulykkelig kærlighed og håb om lykkelig ditto. Således f.eks. en stakkels rebslager Martensen fra Løgumkloster, der i 1875 forlod kone og børn og rejste til Amerika, fordi han ikke længere kunne holde sit eget drikkeri ud! Eller en person fra Klægsbøl, der i 1889 »udvandrede«, fordi han derigennem ville unddrage sig straf for begået legemsbeskadigelse. Nogle år senere i

1898 fik han følgeskab af to personer, der gennem udvandringen unddrog sig den truende straf for begåede falsknerier, samt af andre to, der flygtede fra deres respektive kreditorer.

Flere forældre og enker rejste på deres gamle dage over til børnene i Amerika. Således Thomas Christian Thomsen og frue Anna Christine fra Wyk i 1877 og en »arbejderenke« fra Højer, der i 1885 sammen med to børn rejste over til to søstre og to voksne børn i Amerika, »der havde lovet at forsørg hende der«.

Et betydeligt antal mænd rejste ud for at få »et bedre udkomme«, men også et væsentligt antal unge kvinder udvandrede for i det fremmede at »finde deres lykke«. Min personlige favorit i denne genre er amtsforstanderen fra Hostrups

Amerika.

Konak (Hilconah) den 20. Aug. 1867.

Den 29. Juli aften er alle lyfter og vel til veed Bekendtskabet alle vel tilfredse; Ingen havde mistet Noget. Si maas tilkane, at si med alle Selskaber bleve fæstetraf, fremfor dem, som bleve sendt til andre Kontore.

— Vi kalde alle, som her af de Vandre, betale for Noe og Sogt hvor si kom, helst alle med det Tale om Danmarks loven som Sover eller ander Sted; si havde ingen Udgift mere siden vi rejste fra Kjøbenhavn. Si skalde betale alle Dem for den gode Behandling si er, og bede Dem at opløse disse Væser for Høst, som skulle si høre dem; thi alle her Noer er Jædt.

Si 21. August 1867.

H. C. Gillenjen fra Rørd-Tænde.

til

det Scandinaviske Døvekontor,
Kjøben Nr. 13 i Kjøbenhavn.

Agent for Scandinavisk Døvekontor hør:

- Gjæstgæver Høge i Tønder.
- Kjøbmand Christianmann i Sagnmølle.
- Konstl. Kvaliteter Regel i Højer.
- Prenter Vertellen i Ballum.
- Kjøbmand Johannes Hansen i Skjærbæk.

Kjøbenhavn
Amerika

1 Gang mandelig og 2 andr. helle Kvinde. Forskagterne lediges i Almindelighed af en dansk Mand som er godt kjendt med Forholdene i Amerika, og direkte til alle Anbefalinger i Amerika som den Scandinavisk Døvekontor, som alle Sommer beviender over 1000 Ud-dre. Man hævende sig til Scandinavisk Døvekontor, Kjøben Nr. 13 i Kjøbenhavn.

til:

- Kjøbmand Konstl. Regel i Højer.
- Prenter Vertellen i Ballum.
- Johannes Hansen i Skjærbæk.
- Gjæstgæver Høge i Tønder.
- Kjøbmand Christianmann i Sagnmølle.

Amerika.

Konak her indberet doglig pr. Danneb til billige 4 Forskagter via England til Kjøbenhavn. Døve og alle vestlige Stater i Amerika. Fra her er det en dansk Tolk. Over 4000 Passagerer beviender alle Sommer fra Udsættelses Creditten. Danneb til Høderet Allan Brothers & Co's General Agent

Kjøben Nr. 25. Hornemann,
Kjøben Nr. 13. Kjøbenhavn.

Agenter hør:

- Gjæstgæver Høge i Tønder.
- Kjøbmand Christianmann i Sagnmølle.
- Konstl. Regel i Højer.
- Prenter Vertellen i Ballum.
- Johannes Hansen i Skjærbæk.

Passagerer

beviender her alle til Australien, New Zealand, Canada og hele Amerika. Indskrivning doglig til danske Døvekontor hør

C. C. Schwerdmann & Co.,
28. Vestre Strøde, Kjøbenhavn.

Aviserne i 1860'erne var fulde af annoncer fra udvandringsagenter, som benyttede alle de moderne markedsførings midler. Der blev fortalt om de gode rejseforhold og de billige priser, og tilfredse rejsende gav erfaringer til bedste. I mange byer på vesikysten var der agenter, således i Tønder, Højer, Ballum, Skjærbæk, Logumkloster. Vestslesvigs Tidende 1867-69. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Syd-slesvig.

meget håndfaste årsagsforklaring fra 1894: »Årsagen til udvandringen af de tre enlige piger skyldes nok mest ønsket om der at erhverve sig en mand, hvilket ikke rigtigt er lykkedes for dem her, men også for om muligt at opnå en bedre social stilling«.

Sammenfatning

I den eksisterende litteratur fokuseres der meget på det nationale aspekt ved udvandringen fra Nordslesvig. Skønt der naturligvis er store variationer mellem de enkelte fremstillinger, illustreres den traditionelle nationale tolkning udmærket af følgende citat fra Nationalmuseets skrift »Drømmen om Amerika« fra 1984: »De unge i Nordslesvig nægtede for manges vedkommende at leve under det tyske styre. De ville ikke affinde sig med tysk sprog i skole og kirke og navnlig ikke med den flere år lange preussiske værnepligt. En del flyttede til Danmark (opterede), men navnlig gav det tyske styre anledning til en ren »folkeflugt« fra Nordslesvig til Amerika.«⁵⁸

Det er denne grundholdning om en »national flugt« og i særdeleshed en »national flugt til Amerika«, der stilles spørgsmålstejn ved i denne artikel. Til belysning af problemstillingen har jeg undersøgt afvandningsadfærden blandt de fødte 1845-80 i sognene Mjolden og Ubjerg og den registrerede udvandring af preussiske statsborgere fra Tønder Kreds (1867-98).

Hovedindtrykket har været, at udvandringen ikke med rimelighed kan betragtes isoleret som en lokal national tildragelse.

Den store majoritet blandt udvandrerne var på det overordnede niveau grundlæggende styret af de samme faktorer som den øvrige skandinaviske udvandring. Fluktuationen viste således for langt størstedelen af udvandringen et fuldstændigt identisk forløb med et foreløbigt højdepunkt omkring 1872-73, en kulmination i første halvdel af 1880'erne og en mindre ansats i begyndelsen af 1890'erne.

At det nationale næppe har spillet en afgørende rolle for det store flertal, bekræftes af den ulovlige udvandnings spredning på de enkelte sogne. Intet tyder på en sammenhæng mellem sindelaget og udvandringens omfang. Både nord og syd for sindelagsgrænsen var der høje og lave udvandningsintensiteter.

Sammenholdt med de øvrige afvandnings-delstrømme fremgår det, at udvandringen ikke var et selvstændigt demografisk fænomen, men en integreret del af hele afvandringen fra området.

I materialet viser det sig ved, at omkring halvdelen af samtlige fødte flyttede væk fra deres hjemstavn i voksenalderen, og ca. 80% af disse flyttede effektivt eller udenlands, dvs. til byerne på østkysten eller i Holsten, til Danmark eller

oversøisk! Nok var der i vandringsmålet en national tilkendegivelse, men hvem der flyttede, hvornår og til dels også hvortil synes i høj grad at have beroet på de muligheder og rammer, tilværelsen nu engang satte. Det var de unge ugifte fra tyendestanden, der uafhængigt af nationalitet vandrede oversøisk. Den kortere og mere nationalt betonedede udvandring til Danmark var generelt lidt ældre og erhvervsmæssigt mere spredt. Typisk drejede det sig om optanter. De effektive flytninger til byerne i Slesvig og Holsten bestod næsten udelukkende af personer med preussisk statsborgerskab, primært selvstændige og håndværkere der i en mere moden alder flyttede med kone og børn. Den korte cirkulære flytning, derimod, indeholdt et bredt udsnit af landarbejderbefolkningen.

Helt centralt for forståelsen af den nordslesvigske udvandring er forskellen mellem den lovlige og den ulovlige udvandring. I modsætning til hvad man tidligere har antaget, synes særligt den mindre, lovlige udvandring at være motiveret i det nationale og i militærtjenesten. Dels er fluktuationen ganske atypisk i forhold til den generelle trend, dels bestod hovedparten af den mandlige lovlige udvandring af unge umiddelbart under sessionsalderen. Den ulovlige, derimod, var en langt mere sammensat gruppe, der på det overordnede plan nærmest svarer til en nordeuropæisk udvandring både hvad angår fluktuation, kønsfordeling og for så vidt også den sociale sammensætning.

Spørgsmålet er imidlertid, om disse unge udvandrede på grund af militærtjenesten, eller om de blot fremskød en uafvendelig beslutning et år eller to for på den måde at undgå indrullering? Man fristes til at tro det sidste. Var de økonomiske udsigter i hjemegnen ugunstige, og var tanken om udvandring vakt, ville det næppe være meningsfyldt først at aftjene værnepligten for så at udvandre. Nej, oplagt ville man tage skridtet straks eller måske først tage den kortere tur over grænsen, få en tjenesteplads, spare penge sammen og så emigrere i en lidt mere moden alder! Som det fremgik af ansøgningerne om Entlassungsurkunde, var det store flertal unge mænd under 17 år og hovedparten af disse havde valgt Danmark som deres (første) rejsemål.

Interessant er det dog, at man fornemmer et skift i denne adfærd omkring 1880: Dels flyttede tyngdepunktet for den lovlige udvandring sydpå, dels faldt antallet der vandrede til Danmark kraftigt, dels indtog militærtjenesten som forklaringsfaktor fra dette tidspunkt en mindre plads. Uvilkårligt kommer man til at tænke på H. P. Hanssens kongstanke om, at »Edskampen udkæmpedes med det resultat, at Protestpolitikken opgives. Udvandringen ophører.«⁵⁹ Skønt udvandringen ikke ophørte, synes skiftet i de danskes politik klart at have haft betydning for udvandringen (og ungdommen)!

At militærtjenesten på dansk side i samtiden blev opfattet som eksponent for det preussiske styre, dets militarisme og undertrykkelse, er en anden ting. Og nok én af de væsentligste grunde til at man har fokuseret så meget på dette

element. – Alternativet var »frihedens land»; landet med demokratiske friheder og lighed, hvor ingen havde behov at bukke for andre, endsige arbejde for andre (end sig selv): Landet der symbolisedes af Frihedsgudinden. Denne opfattelse af Amerika er ikke speciel for Nordslesvig, men genfindes overalt i Europa. På grund af de specielle politiske forhold i Nordslesvig fornemmes imidlertid en sammenkobling af det sociale frihedsbegreb og det politiske. Denne sammenblanding illustreres udmærket af følgende tre udpluk fra breve skrevet med få dages mellemrum i 1895 af Hans Jacobsen fra Brøns: »(...) Kristian ønsker (...) at sætte fod under eget bord så snart som muligt. Det er vist meget fornuftigt, det bliver dog i længden kedeligt at arbejde for andre (...)«, »Når man først har været her i landet få år, tror jeg, det falder vanskeligt igen at indordne sig under de hjemlige forhold med deres uendelighed af militære embedsmænd og med de mange bånd på personlig frihed. Jeg kan ikke lide Tyskland...«, »(...) Kommer Viggo ikke herover, hvis han bliver taget som soldat? (...)«⁶⁰

NOTER

1. Se Poul Sveistrup: »Sønderjylland under det preussiske herredømme« (Sdj. Aarb. 1890, s. 238-263), H. P. Hanssen: »Har vi tid til at vente?« (»Fra Kampaarene, I« 1928, s. 30-48), F. J. Wests redegørelse i »Haandbog i det Nordslesvigske Spørgsmaals Historie«, s. 303 ff. (Kbh. 1901), M. Mackeprang: »Nordslesvig 1964-1909«, s. 148 ff. (Kbh. 1910).
2. Tønder Landrådsarkiv 122, min oversættelse.
3. Optant er betegnelse for en person, der i forbindelse med et landområdes afståelse vælger statsborgerskab i (dvs. operer for) det land, der afstod landsdelen. Ved freden i Wien blev denne ret tildelt den slesvigske befolkning. Antallet der benyttede denne mulighed antages at ligge mellem 15-20% af den mandlige befolkning.
4. I Pragfredens § 5 fra 1866 mellem Preussen og Østrig, blev der lovet de nordlige distrikter i Slesvig afståelse til Danmark, såfremt befolkningen gennem en fri afstemning afgav ønske herom. Paragraffen ophævedes i 1878.
5. Et eksempel i denne genre er artiklen »Den døde Haand. Slesvigs befolkning efter 1864«, der udkom i første årgang af »Grænsevagten«, 1919.
6. Karl Alnor: »Zur Bevölkerungsentwicklung Schleswigs in der preussischen Zeit«, s. 407-417 i »Nordelbingen 1938«, Jg. 14.
7. Ibid. s. 413.
8. Nyere tysk litteratur: Kai Detlev Sievers: »Schleswig-Holstein im Rahmen der deutscher Überseewanderung des 19. Jahrhundert« (s. 285-307 i »Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Band 101, 1976), Günter Moltmann: »Deutsche Amerikaauswanderung im 19. Jahrhundert. Sozialgeschichtliche Beiträge (Stuttgart 1976), »Nach Amerika! Auswanderung in die Vereinigten Staaten« (Museum für Hamburgische Geschichte 1976), Günter Moltmann: »Die Deutsche Auswanderung in überseeische Gebiete: Forschungsstand und Forschungsprobleme« (s. 57-66 i Der Archivar 1979), »Die deutsche und Scandinavische Amerikaauswanderung im 19. und 20. Jahrhundert« (Neumünster 1980), »Schleswig-Holstein/Nordamerika. Versuche eines interdisziplinären Ansatzes« (Kieler Beiträge zur Erweiterung der Englischen Philologie, Band 1, 1982), »Die vergessenen Deutschen. Schleswig-Holsteiner im Nordamerika.« (- Kieler Beiträge zur Erweiterung der Englischen Philologie, Band 3, 1983), Kai Detlev Sievers:

»Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins in der Kaiserzeit 1867-1914«, s. 9-10 (»Geschichte Schleswig-Holsteins, 8. band, Teil 2, Lieferung 1. Neumünster 1991).

Nyere dansk litteratur: Inge Adriansen: »Udvandringen fra Slesvig 1864-1914« (s. 89-102 i »Fra Als og Sundeved«, bind 48. Sønderborg 1969), Kristian Hvidt: »Flugten til Amerika, eller drivkræfterne i masseudvandringen fra Danmark 1868-1914«, s. 263-270 (Århus 1972), Hans Schultz Hansen: »Det nordslesvigske landbrug og den danske bevægelse 1880-1914«, s. 25-30 (Aabenraa 1985), Leif H. Nielsen: »The Emigration from North Schleswig« (s. 58-80 i »From Scandinavia to America. Proceedings from a Conference held at Gl. Holtegaard« Odense University Press 1987).

9. Citeret fra Mackeprang (1910), op. cit., s. 149.
10. Hans Schultz Hansen (1985), op. cit., s. 25-30.
11. Efter indlemmelsen i Preussen i 1867 var den preussiske lovgivning på udvandringsområdet også gældende i Nordslesvig. Denne påbød, at enhver preussisk statsborger der ville udvandre, skulle løses fra sit undersåtsforhold – få »Entlassungsurkunde«. I 1887 besluttedes det i forbundsrådet, at oplysningerne om udvandringen ikke længere skulle indsamles og offentliggøres. (Preussische Statistik (Amtliches Quellenwerk), del 26, 36, 42, 45, 48, 51, 56, 61, 68, 74, 79, 86, 89 og 94.)
12. Otto von Wobeser: »Statistik der Provinz Schleswig-Holstein im Rahmen des deutschen Reichs und Preussen« (Altona 1887).
13. Poul Sveistrup (1890), op. cit..
14. Opgørelsen omfatter indtil 1886 havnene Hamborg, Bremen, Stettin og Antwerpen. Fra 1887 også Rotterdam og Amsterdam. I 1967 er disse opgørelser samlet i »Beiträge zur historischen Statistik Schleswig-Holsteins« (Kiel 1967), s. 39-40.
15. Preuss. Statistik, vol. 26, s. XLIV.
16. Otto von Wobeser (1887), op. cit., s. 148 ff..
17. Københavns Politis Udvandringssager, vol. 21-31 og 198-218 (Landsarkivet for Sjælland). Materialet blev fremdraget og benyttet første gang af Kristian Hvidt (1971), op. cit..
18. Mads Iversen: »Nordslesvigs Befolkning 1864-1920«, s. 319-336 (Nationalekonomisk Tidsskrift 1933).
19. Grundmaterialet til folketællingerne er efter statistisk bearbejdelse tilintetgjort af det kgl. preussiske statistiske bureau i Berlin (se Hans H. Worsøe: »Folketællinger i Nordslesvig 1864-1919« (Sdj. Aarb. 1964)). Hvad angår til- og afgangslisterne, så førtes sådanne ikke i Slesvig. Mjolden, der som enklave hørte under Ribe Stift indtil 1864, har dog til- og afgangslisterne frem til 1872.
20. Primært »Restanten«-lister og »Nachweisungen«, der omhandler personer, der ikke mødte på session eller til tjeneste. Findes på landsarkivet i Aabenraa.
21. Tønder Landrådsarkiv 122 123.
22. Tønder Landrådsarkiv 817.
23. Tønder Landrådsarkiv 76-81.
24. Kai Detlev Sievers (1976), op. cit., s. 292-293.
25. Grundsteuerreinertrag. For Mjolden 23,96 Mark pr. ha. og for Ubjerg 23,63 Mark. Kilde: »Provinzial-Handbuch für Schleswig-Holstein« (Kiel 1891).
26. Aksel Lassen: »Valg mellem tysk og dansk« (Aabenraa 1976), s. 337, 358-359.
27. En Gemeindechronik er en sognekronike. I 1897 blev det pålagt de enkelte sogne at udfærdige en sådan. Ubjergs Gemeindechronik er enestående fyldig og skyldes sognets præst Johannes L. Jessen. I 1985 er den transskriberet til latinske bogstaver af Jacob L. Tygsen. Beretningen om Hans Michel Outzen står s. 24 ff. (Lokalhistorisk arkiv for Tønder kommune).
28. Uwe Jens Lornzen (1893-1838). Studerede jura i Kiel og Jena. Ansat i det slesvig-holsten-lauenborgske kancelli i København 1821. 1830 blev han landfoged på fødeøen Sild. Påvirket af julirevolutionen 1830 udgav han skriftet »Über das Verfassungswerk in Schleswig-Holstein«, der på et liberalistisk grundlag agiterede for en fri forfatning for hertugdømmerne. En efterfølgende fængselsstraf tog hårdt på hans psyke. Efter løsladelsen tog han udenlands og begik senere selvmord.
29. »Ubjerg sogns Gemeindechronik«, op.cit., s. 26-31.

30. M. Mackeprang (1910), op. cit., s. 138.
31. Hans Schultz Hansen (1985), op. cit., s. 32.
32. Claus Eskildsen: »Tønder 1243-1943« (Tønder 1943), s. 50. Indtrykket bekræftes af industri-tællingen 1855, se Vibeke Harsberg: »Træk af den sønderjyske industris udvikling 1850-1864« (Aabenraa 1988), s. 88-92.
33. J. P. Trap: »Statistisk-topografisk Beskrivelse af Hertugdømmet Slesvig« (Kbh. 1864, genoptrykt 1975), s. 137.
34. Vibeke Harsberg (1988), op. cit., tabelafsnittet s. 111 ff.. Tallene gælder kun området nord for den nuværende grænse.
35. Trap (1864), op. cit., s. 136.
36. Citeret fra »Tønder gennem tiderne (Aabenraa 1943-44)«, s. 261.
37. Niels Peter Olsen: »Landsbydreng og Lærer i Nordslesvig i Tiden fra 1864 til Sprogforordningen 1888« (Sdj. Aarb. 1956), s. 111.
38. Betegnelse for tiden 1897-1901, hvor den preussiske administration med en meget rigoristisk fremfærd forsøgte at knække danskheden med mødeforbud, fængselsophold, udvisninger og fratagelse af forældrerettigheder. Opkaldt efter overpræsidenten Ernst M. von Köller (1841-1928).
39. Hjemstedsbevis. Bevis på forsørgelsesret. De preussiske myndigheder krævede et sådant hjemstedsbevis for bosættelse i Slesvig.
40. Tønder Landrådsarkiv 111.
41. Niels Peter Olsen (1956), op. cit., s. 112.
42. Citeret fra Paul Tappe: »Det gamle Kær Herred i billeder og tekst« (Rosenkilde og Bagger 1982), s. 21.
43. Sune Åkerman: »Intern befolkningsomflytning och emigration« (»Emigration fra Norden indtil I. Verdenskrig«. Rapporter til det nordiske historikermøde i København 1971), s. 102 og 105.
44. Sune Åkerman (1971), op. cit., s. 82-84.
45. G. Japsen: »Betragtninger over den danske bevægelse i Nordslesvig« (Sdj. Aarb. 1973), s. 71.
46. Sune Åkerman (1971), op. cit., s. 84.
47. Ane Dorthe Holt: »Udvandringen til Amerika fra Humble sogn« (Studier i dansk befolkningshistorie 1750-1890. Odense 1976).
48. Kristian Hvidt: »Det folkelige gennembrud og dets mænd 1850-1900« (Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie, bind 11. Kbh. 1990), s. 275.
49. Uægte fødte: I området 3 (1,1%), cirkulært 6 (10,0%), effektivt 3 (4,9%), Danmark 2 (4,7%) og oversøisk 4 (3,5%).
50. Brinley Thomas: »Migration and Economic Growth. A Study of the Great Britain and the Atlantic Economy« (1954).
51. Jens H. Nielsen: »Indbyggerne i Mjolden sogn 1840« (Æ Arhus 1985), s. 76 ff..
52. »Sønderjyllands Historie«, bind V. (Kbh. 1933), s. 102 ff..
53. Kai Detlev Sievers (1991), op. cit., s. 10.
54. Ifølge en traktat af 22. feb. 1868 mellem USA og Det Nordtyske Forbund var man straffri, hvis man efter fem år vendte tilbage som amerikansk statsborger. (Kai Detlev Sievers (1976), op. cit., s. 294).
55. H. P. Hanssen: »Et Tilbageblik«, bind 1 (Kbh. 1928), s. 94 og 95.
56. Tønder Landrådsarkiv 122, læget for året 1878.
57. Citeret efter Kai Detlev Sievers (1976), op. cit., s. 295.
58. Afsnittet om udvandringen fra Sønderjylland »Sønderjydernes flugt efter 1864« i Nationalmuseets »Drømmen om Amerika« (1984), s. 10.
59. H. P. Hansen i Schultz Danmarkshistorie (Kbh. 1942), s. 106.
60. Citeret fra Anne Lisbeth Olsen og Niels Peter Stilling: »Et nyt liv. Den danske udvandring til Nordamerika i billeder og breve« (Strandbergs Forlag 1985), s. 31.

KILDER

Landsarkivet for Sønderjylland:

De landkommunale arkiver:

Mjolden sogn:

I: Mjolden kommune: 1: Militærstamruller. 6: Statsskattelister.

II: Ottersbøl kommune: 1: Militærstamruller. 3: Statsskattelister.

Ubjerg sogn:

I: Ubjerg sogns fattigvæsen: 1: Forhandlingsprotokol. 2: Fattigvæsenssager.

III: Sæd kommune: 2: Militær og rekrutteringsstamruller. 11: Diverse skattelister og personfortegnelser.

IV: Ubjerg kommune: 2: Forskellige sager (spec. kontrolliste F 1900). 3: Militær- og rekrutteringsstamruller.

Præstearkiverne:

Ballum: Døde 1860-1944, viede 1860-1944.

Burkal: Døde 1845-1914, viede 1860-1900.

Døstrup: Tilgangslister 1860-1872, døde 1860-1940, viede 1860-1914.

Hostrup: Døde 1845-1875, viede 1860-1900.

Mjolden: Fødte 1845-1880, døde 1845-1964, viede 1861-1914, afgangslister 1845-1872, konfiterregister 1899-1901, konfirmerede 1855-1900.

Møgeltonder: Døde 1851-1914, afgangslister 1868-1869, viede 1860-1915.

Randerup: Døde 1860-1950, viede 1860-1914, tilgangslister 1860-69.

Skærbæk: Døde 1860-1935, viede 1860-1935.

Tønder: Døde 1860-1892, viede 1860-1907.

Ubjerg: Fødte 1845-1880, viede 1862-1910, døde 1845-1910, konfirmerede 1855-1900.

Tønder Landrådsarkiv:

70, (Spec. nr. D 46): »Verzeichniss über die nach Dänemark übergetretenden Wehrpflichtige. Optantenregister.«

71-74, (Spec. nr. D 50): »1867-1870, Optionsærklæringer Ordnet alfabetisk.

75 (Spec. nr. D 51): »1866-1911, Sager vedrørende optanter og danske undersåtter.«

76-81, (Spec. nr. D 53-58): »1870-1903, Entlassung aus dem Staatsverband.«

111, (Spec. nr. D 97-98): »1874-1902, Sager vedr. udvisning af ikke-tyske statsborgere.«

119-121, (Spec. nr. D 114-118): »1890-1914, Reisepåse.«

122-123, (Spec. nr. D 119-120): »1867-1889, Statistik over udvandring uden tilladelse, erhvervelse og tab af statsborgerskab.«

670-698, (Spec. nr. Z 1-29): »1845-1880, Alfabetiske lister (lægdssruller)«.

739-743, (Spec. nr. Z 70-97): »1842-1894, Restanten Liste.«

817, (Spec. nr. Z 175): 1) »1876-1913, Nachweisung derjenigen Militärpflichtigen aus dem Kreise Tondern, welche das deutsche Reichgebiet nach den 8. Dec. 1866 ohne erlaubnis verlassen und sich dadurch dem Eintritt in den dienst des stehedende Heeres oder Flotte entzogen haben.« 2) »1891-1898, Die ohne Entlassung-urkunde ausgewanderten Personen.«

818-819, (Spec. nr. Z 176-177): »1891-1913 Wehrpflichtige welche die Staats-angehörigkeit verloren haben.«

888, 891: »Spørgeskemaer vedr. opstillinger af valglister til afstemningen 1920.«

Rigsarkivet:

De slesvigske folketællinger 1769-1860 (Folieregistratur 220,5):

Mjolden sogn, 1860 (A, B, C).

Ubjerg sogn, 1860 (A, B).

Lokalhistorisk arkiv for Tønder kommune:

»Ubjerg sogns Gemeindechronik»: »Gemeindechronik« af pastor J. L. Jessen, Ubjerg, ca. 1900.

Transkriberet af Jacob L. Tygsen.

Slægtstavler (Chr. Göttge, Andreas Nielsen)

Sønder Løgum præstegård:

Sønder Løgum sogn: døde 1860-1950, viede 1860-1930.

Nykirke præstegård:

Aventoft sogn: døde 1860-1960, viede 1860-1930.

De sønderjyske forårsmøder

af *Harald Jørgensen*

De såkaldte »forårsmøder« fandt sted fra 1890 og indtil 1. Verdenskrig. Her mødtes fremtrædende personligheder fra sønderjysk interesserede foreninger i kongeriget med ledende mænd fra det danske arbejde i Sønderjylland. Man drøftede de vigtige nationalpolitiske spørgsmål og lærte hinanden at kende.

I foreningen TO LØVER's protokoller kan man læse om forhandlingerne. Fhv. landsarkivar, dr.phil. Harald Jørgensen giver på dette grundlag et billede af mange af de sager, som tegnede den sønderjyske sag omkring århundredskiftet.

I oktober 1888 enedes en lille gruppe studenter og yngre kandidater med tilknytning til den konservative »Studenterforening« om at oprette en særlig sammenslutning, hvis formål skulle være at vedligeholde interessen i den danske offentlighed for den nationale kamp i Sønderjylland og at støtte sønderjyderne i den seje modstand mod den voksende germanisering. Man henvendte sig til den meget nationalt interesserede og ansete højesteretssagfører Sophus Nellemann (1833-1915) om at påtage sig formandskabet. Samtidig opfordrede man den daværende gehejmearkivar, senere rigsarkivar A. D. Jørgensen (1840-97) til at indtræde i bestyrelsen. Begge modtog opfordringen, og den nye forening fik navnet TO LØVER. Man var også enige om at indlede et praktisk samarbejde med den allerede eksisterende tilsvarende forening med tilknytning til den radikale studenterforening, som gik under navnet 4 S eller STUDENTERSAMFUNDETS SØNDERJYSKE SAMFUND. Indtil sin død var ADJ. et aktivt medlem af bestyrelsen for TO LØVER, ligesom han formåede at få konservative og radikale akademikere til at samles om en fælles indsats for den nationale sag. Provisorietiden havde ellers gravet en næsten uoverstigelig kløft mellem konservative og venstresindede akademikere.¹

Et af ADJ.s første initiativer indenfor det således etablerede samarbejde var et forslag om oprettelse af et sønderjysk historisk tidsskrift, hvis første hefte udkom i 1889, med titlen »Sønderjyske Årbøger«.² Et andet initiativ gik ud på, at man skulle arrangere såkaldte »forårsmøder«, med deltagelse af inviterede sønderjyder og repræsentanter for forskellige kongerigske sønderjyske foreninger. Formålet skulle være at erfare de lokale tillidsmænds syn på de initiativer, som foreningerne i kongeriget hidtil havde taget til støtte for nationalitetskampen. Det kunne også være praktisk i fællesskab at diskutere eventuelle lokale ønsker om nye foranstaltninger. De to foreningers bestyrelser var enige om, at man skulle indkalde til sådanne møder – om muligt hvert forår – og at de

Rigsarkivar A. D. Jørgensen (1840-97) stod bag de såkaldte »forårsmøder« og utallige andre initiativer til støtte for de danske syd for Kongeøen. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

skulle strække sig over to eller tre dage. De sønderjyske gæster skulle komme til København lørdag aften med toget og indkvarteres privat. Man kunne så benytte søndagen og evt. mandagen til de fortrolige drøftelser. Der skulle også foranstalles en fælles festlig sammenkomst, der i overensstemmelse med sædvanlig sæd og skik i akademiske kredse burde afsluttes med et punchesold. Ved denne lejlighed skulle der holdes taler og synges.

Det første forårsmøde løb af stabelen 29.-31. marts 1890. Til dette møde skrev Johan Ottosen sangen »Det haver så nyligen regnet, og de træer de dryppe endnu«. Sangen blev modtaget med stor begejstring og er jo fra da af og stadig at betragte som de danske sønderjyders slagsang. Tilsvarende møder arrangeredes i 1891, 1892, 1893 og 1894. I 1895 besluttede man ikke at afholde noget møde, da der ikke forelå aktuelle problemer til debat. Man frygtede også for, at møderne skulle få en for »triviel karakter«. ³ Denne frygt forduftede imidlertid hurtigt, og i 1896 kaldtes der påny til møde. Sålænge ADJ. levede, holdtes de fortrolige møder i Rigsarkivet, formodentlig på læsesalen i den gamle gehejmearkivbygning. ADJ.'s død i 1897 markerer afslutningen på den

første epoke i møderækken. Modsætningerne mellem de kongerigske foreninger skulle i fremtiden træde klarere og klarere frem.

I det til Rigsarkivet af TO LØVER afleverede foreningsarkiv findes fra årene 1888-1918 to forhandlingsprotokoller, hvori er indført ikke blot referater af foreningens egne bestyrelsesmøder, men også af de med 4 S afholdte fællesmøder og referater af forårsmøderne.⁴ Det fremgår heraf, at man på bestyrelsesmødet 3. febr. 1890 vedtog at arrangere et møde i København med delegerede fra Sønderjyllands forskellige egne for at forhandle med dem om aktuelle emner. Det besluttedes endvidere at overdrage Den nordslesvigske Vælgerforenings bestyrelse at udpege de delegerede.⁵

Deltagerne

I et brev fra ADJ. til Vælgerforeningens sekretær, redaktør H. P. Hanssen-Nørremølle, dat. 25. febr. 1890, får man lidt mere at vide om baggrunden for indkaldelsen til det planlagte møde.⁶ Det hedder her: »Vi har her i den senere tid drøftet planen med et besøg herovre af en 8-10 mand fra alle Nordslesvigs egne til forhandling med de herværende foreninger. Frøken Anna Thalbitzer har jo agiteret derfor et helt år og derved måske fremkaldt en stemning hos mange derovre, som der må tages hensyn til.⁷ Jeg mener nu, at vi skal opfordre Reimers til i forening med Michelsen, som formænd for de to foreninger, at udpege, hvem de vil have med, således at de forskellige egne og de forskellige grupper og synsmåder repræsenteres. Opholdet her skulle vare en 3 dage, i hvilken tid vi kunne få et par forhandlinger, et par foredrag og et fællesmøde. Det kunne da være heldigt at få diskussion om adskillige ting: biblioteket i Flensborg, årbøgerne, Søndagsbladet, børneundervisningen m.m. Det måtte jo ikke være for opsigtsvækkende, og det måtte fremfor alt være pålidelige mænd, som kom. Vil De foreløbig tale med Reimers om det? Det skal ikke gerne vare for længe, før det bliver sat i værk. Med venlig hilsen Deres J.«

Brevet har en efterskrift: »Blandt dem frk. Thalbitzer har talt til og opfordret til deltagelse er Skrumsager, Wolff, Poulsen, min broder, Madvig osv. (men det ved Reimers nok)«. Af de nævnte personer kom alle til det første forårsmøde med undtagelse af ADJ's ældre broder, farver A. F. Jürgensen, Gråsten. Han deltog dog i enkelte af de senere møder.

De indbudte gæster ankom til København lørdag aften d. 29. marts, og både søndag og mandag var optaget af forhandlinger. Der deltog 8 sønderjyder, hvoraf flere også mødte til en del af de efterfølgende møder. Blandt deltagerne var slagtermester P. Reimers (1826-1922) som formand for Vælgerforeningen og gårdejer Jacob Michelsen, Kolstrup (1845-99) som formand for Sprogfor-

eningen. Reimers kom dog kun sjældent, idet red. H. P. Hanssen-Nørremølle (1862-1936) som foreningens sekretær efterhånden indtog hans plads. Læge P. A. Madvig fra Haderslev (1816-99), som sad både i Vælgerforeningens og Sprogforeningens styrelse, var en flittig deltager i møderne og tog ofte ordet. Det samme gjorde proprietær H. A. Knudsen (1831-1917), der ejede både Trøjborg og Visby Hedegård, og som blev en naturlig repræsentant for Vestkysten. Han lod ofte sin røst lyde under debatterne. Gårdejerne P. Skau, Bukshave (1825-1917), J. N. H. Skrumsager (1841-1921) fra Københoved og C. P. Wolff, Gammelgab (1842-1913) hørte både til de faste støtter og aktive deltagere. Det samme var tilfældet med rigsdagsmand Gustav Johannsen, Flensborg (1840-1901).

Fra indbyderne mødte først og fremmest repræsentanter fra bestyrelserne for de to akademiske foreninger. TO LØVER var repræsenteret ved Nellemann, ADJ., cand.theol. J. M. Hertz (1863-1954), cand.theol. H. P. Hansen (1867-1942) og cand.theol. Laust Moltesen (1865-1950). 4 S. mødte med professor Harald Høffding (1843-1931), cand.mag'erne Johan Ottosen (1859-

Historikeren Johan Ottosen (1859-1904). Han skrev sangen »Det haver så nyligen regnet« til det første forårsmøde i marts 1890. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

1904) og H. V. Clausen (1861-1937), højskoleforstander Fred. F. Falkenstjerne (1854-96) og protokolsekretær Poul Sveistrup (1848-1911). Som gæst havde man desuden inviteret den meget sønderjysk interesserede generalauditor H. C. Steffensen (1837-1912). Foruden de af de akademiske foreninger udpegede delegerede til det første forårsmøde kom ligeledes tandlæge Axel Carstens (1847-1927) som formand for De samvirkende sønderjyske Foreninger og murermester Karl Kruse (1840-1900) og vinhandler Johan Schrøder (1838-1920) fra Sønderjysk Samfund. Medens de sønderjyske repræsentanter havde været i mindretal overfor de kongerigske delegerede, øgedes i løbet af 1890'erne ikke blot antallet af deltagere, men i 1897 var der så nogenlunde ligevægt mellem de to grupper, nemlig 19 nordslesvigere overfor 22 kongerigske. Adskillige af de fremmødte i 1897 havde deltaget trofast i de forløbne år, men også nye ansigter sås, og de fortsatte med at komme også efter århundredskiftet. Af sønderjyder kan bl.a. nævnes rigsdagsmand Gustav Johannsen (1840-1901), red. Jens Jessen (1854-1906) og grosserer Julius Nielsen, Damager (1848-1920). Blandt Københavnerne kan anføres den senere overretssagfører O. Th. Krarup (1833-1912), departementschef Anders Dybdal (1852-1915) og professor Camillus Nyrop (1843-1918). Foruden de allerede nævnte kongerigske foreninger sendte nu også foreningen Dannebrog og Sønderjysk Samfund i Kolding repræsentanter til forårsmøderne. Fra Kolding deltog således forfatteren Morten Eskesen (1826-1913).

Mødemner 1890-97

Til belysning af, hvad der skete på de 6 møder, som afholdtes i årene 1890-97, findes mødereferater i den bevarede protokol. Det er ikke noget stenografisk referat af, hvad der blev sagt, men et mere eller mindre udarbejdet sammendrag af de førte forhandlinger. Formodentlig er det blevet til på den måde, at man anmodede et bestyrelsesmedlem om at referere. Han har derefter taget sine notater og senere renskrevet dem og indført dem i protokollen. Der har ikke været tale om at forelægge dem i de respektive bestyrelser, og de ses ikke godkendt. Ud over disse referater findes så godt som intet andet kontrolmateriale. De bliver derfor hovedkilden til en skildring af mødernes indhold.⁸

Ved tre af møderne i årene 1890-97 kender vi navnene på referenterne. Ved det første møde varetog Laust Moltesen hvervet, medens dr. H. L. Møller refererede forhandlingerne i 1892 og 1893. Med hensyn til periodens øvrige referater er forfatteren ukendt. Enkelte referater er ret summariske og kortfattede. Det kan skyldes, at der ikke har været meget at berette, eller at diskussionslysten

har været begrænset. Mødereferatet fra 1897 er til gengæld ret udførligt, og man får et ganske godt indtryk af de forskellige indlæg.

Man bevæger sig formodentlig på nogenlunde sikker grund, når man ønsker at fastslå, hvilke spørgsmål man diskuterede. Helt sikker kan man dog ikke altid være. Som punkt 4 på dagsordenen for forhandlingsmødet 3. april 1892 var optaget en meddelelse fra H. V. Clausen om hans igangværende statistiske undersøgelser af ejendomsforholdene i Nordslesvig, men det er ikke optaget i referatet. Om referenten har glemt det, eller om der findes en anden grund til udeladelse må stå hen.

Formålet med forårsmøderne var i første række at få en debat igang med de lokale ledere om de nationale opgaver, som de kongerigske foreninger havde planlagt at give støtte. En af de vigtigste var at udbrede lædig dansk litteratur til hjemmene i Nordslesvig og hermed sikre, at lokalbefolkningen havde mulighed for at følge med i den danske litteraturs udvikling. I denne sammenhæng var der enighed mellem parterne om, at man måtte støtte det arbejde, som den i 1880 i Aabenraa stiftede Sprogforening havde sat i gang med oprettelse af lokalbiblioteker ud over landsdelen, og disses fortsatte forsyning med nye bøger. Atter og atter tog forårsmøderne denne vigtige *bibliotekssag* op til drøftelse. Desuden gjorde man et praktisk arbejde for at få indsamlet den fornødne litteratur i kongeriget og få afsendt bøgerne til Aabenraa, hvor Sprogforeningen herefter tog sig af det videre fordelingsarbejde. Den underafdeling af foreningen TO LØVER, som i 1896 stiftedes af konservative studenter under navnet Heimdal, fandt her en praktisk opgave at løse.

I forlængelse af det allerede begyndte biblioteksarbejde fremdrog ADJ. på forårsmødet i 1890 spørgsmålet, om man ikke skulle oprette et centralbibliotek i Sønderjylland, hvor den lokale befolkning kunne låne først og fremmest litteratur vedr. Sønderjyllands historie samt lædig dansk skønlitteratur. På mødet blev det foreslået at indrette Gustav Johannsens villa »Margrethesminde« i Flensborg til domicil for et sådant bibliotek. Herom førtes en livlig debat, idet gårdejer Skau og godsejer Knudsen støttede Flensborg-tanken, medens pastor Poulsen og slagtermester Reimers talte for Aabenraa. Man motiverede dette ændringsforslag med, at Aabenraa var det sted, hvor man normalt samledes til politiske møder. Desuden fandt man, at »Margrethesminde« lå lidt afsides i Flensborg by. Resultatet blev, at man godkendte at indrette biblioteket her, og at man engagerede Gustav Johannsens datter Alexandra Johannsen (1864-1927) til at bestyre den planlagte bogsamling. Med interesse modtog man på de efterfølgende forårsmøder meddelelser om brugen af det danske centralbibliotek i Flensborg. Det kan ikke undre, at det navnlig var den bosiddende befolkning i Flensborg, som fandt vej til »Margrethesminde«. Det var især afskedigede lærere, som i deres otium havde taget ophold i Flensborg, som

havde glæde af det. I Nordslesvig var det først og fremmest beboere i Haderslev vesteramt, som var de flittigste benyttede, medens udlånet til Aabenraa amt var mere beskedent. Med hensyn til Tønder amt kunne man et enkelt år berette, at udlånet til beboere her var i glædelig stigning.

Et særligt litterært foretagende, som også ofte kom til debat, var det historiske tidsskrift, *Sønderjyske Årbøger*, hvortil ADJ. som før nævnt havde taget initiativet i 1888-89. Herom førtes en ret livlig debat, hvori Poulsen, Skau og Knudsen deltog med flere indlæg. Poulsen mente ikke, at man foreløbig kunne vente mange sønderjyske bidrag, da man i første omgang måtte koncentrere sig om selve nationalitetskampen. Wolff hævdede, at der måtte gøres en indsats for større udbredelse af tidsskriftet, hvortil Skau replicerede, at bønder »køber ikke bøger«. Nogle syntes også at tidsskriftet var for dyrt, og man appellerede til Sprogforeningen om at agitere for dets udbredelse. Høffding blandede sig i diskussionen med en bemærkning om, at man ikke måtte undervurdere værdien af lokale bidrag, og Skrumsager understregede, at Årbøgerne måtte få en mere officiel opgave, nemlig at bringe biografier af fremtrædende sønderjyder. Trods en noget afventende holdning overfor tidsskriftet mente ADJ. at kunne registrere en vis positiv indstilling. Med årene kunne han også konstatere et stigende abonnementsantal. Gustav Johannsen kunne berette, at også tyske kredse (bl.a. den tyske avis *Kreuzzeitung*) havde bemærket det danske tidsskrift.

Et andet spørgsmål, som optog forårsmøderne var, hvad man kunne gøre for at neutralisere den preussiske skolepolitik, som systematisk havde indskrænket dansk som undervisningssprog i folkeskolen. Som det sidste skridt var det ved en anordning af 10. dec. 1888 bestemt, at der kun måtte undervises nogle få timer om ugen i religion på dansk. Under indtryk heraf rejste ADJ. på forårsmødet i 1891 en debat om betydningen af at støtte den igangværende *vandrelærervirksomhed*. Efter hans mening var det en vandrelærers opgave både at sørge for undervisning i de elementære skolefag og at give interesserede forældre den fornødne belæring, således at de kunne videreføre deres egne børns undervisning. Man skulle endvidere drage omsorg for, at de fornødne danske læsebøger var til disposition. Man måtte ligeledes tænke på at få tilvejebragt en særlig stavebog, som tog hensyn til, at både lærere og børn talte sønderjysk. Indlederen gjorde opmærksom på, at han havde formået filologen P.K. Thorsen (1851-1920) til at udarbejde en vejledning i forholdet mellem dansk rigssprog og sønderjysk, som skulle medfølge enhver læsebog, som uddeltes i de sønderjyske hjem.

Indledningen gav anledning til en ret langvarig debat, og de forskellige synspunkter er ganske udførligt refereret. Enkelte af deltagerne gav oplysninger om specielt vandrelærer Kasper Jensens (1858-1930) igangværende virksom-

hed. Red. H. P. Hanssen kunne således meddele, at han i perioden 1/9 1890-31/3 1891 havde undervist 44 børn i forskellige egne, og han oplæste flere breve fra tilfredse forældre, der havde været meget glade ved Kasper Jensens indsats. Også andre af mødedeltagerne tilkendegav tilfredshed. Gårdejer Andr. Thyssen Hansen (1834-1914) tog til orde for, at der i hver landsby burde være en lærerinde, hvilket gårdejer Hinrich Thomsen-Roost (1845-1919) dog måtte tage afstand fra, da politimyndighederne sikkert ville skride ind. P. Skau udtalte en vis ængstelse for, at børnene blev overbelastet, hvis de både skulle følge den normale skoleundervisning og samtidig nyde godt af en vandrelærers hjemmeundervisning. Det foranledigede Wolff-Gammelgab til at foreslå, at hjemmeundervisningen blev givet børnene, før de begyndte i den offentlige skole, og at man måske kunne indrette en art børnehaver. Det syntes både Skrumsaer og Matthias Andresen (1858-1916) var en god idé, idet man sagtens ville være istand til at lære børnene at stave og læse, før de skulle i skole. Spørgsmålet om hvem der skulle bestride de hermed følgende udgifter førte til, at gårdejer Michelsen, Kolstrup udtrykte som sin mening, at det måtte Sprog- og Vælgerforeningen være de nærmeste til at betale, hvilket H. P. Hanssen fandt var en dårlig idé, da foreningernes regnskaber ikke kunne holdes borte fra autoriteterne. Hertil replicerede både ADJ. og Wolff, at det måtte man nok bogholderimæssigt kunne finde på at kamuflere, men H. P. Hanssen holdt på sit. Det kaldte tømremester Harald H. Kayser (1817-95) ind i debatten med en bemærkning om, at man var altfor ængstelig. Myndighederne var i forvejen ganske klare over, at sønderjyderne modtog kongerigske bidrag til deres nationale kamp. Også Nellesmann og Høffding ytrede sympati for, at man aktivt støttede vandrelærernes virksomhed, og man enedes om at bede Sprogforeningen om at udarbejde et nærmere forslag til, hvorledes hjælpen kunne organiseres.

Vandrelærernes virksomhed kom igen til debat i 1892 og 1894, hvor man gav en række praktiske oplysninger om de forskellige læreres virksomhed. I 1892 kunne H. P. Hanssen således meddele, at den kvindelige vandrelærerinde Henriette Gubi (1856-94) havde kunnet virke uden myndighedernes generende indgriben, medens man havde standset Kasper Jensens undervisning. Dette ville man imidlertid prøve lovligheden af. I 1894 kunne man oplyse, at vandrelærervirksomheden var fuldt genoptaget, og at man i den senere frimenighedspræst Thade Petersen (1866-1949) havde fundet en mand, der var villig til at give aftenundervisning under dække af offentlige foredragsmøder, i hvilke

---

Illustreret Tidende gengav i 1899 portrætfotos af en lang række fremtrædende danske sønderjyder. En meget stor del af disse folk genfindes i deltagerlisterne fra forårsmøderne. *Historiske Samlinger for Sønderjylland*.

unge over 16 år havde tilladelse til at deltage. Nogen større diskussion gav disse meddelelser dog ikke anledning til.

På forårsmødet i 1893 kunne frimenighedspræst L. B. Poulsen (1840-1919) give mødedeltagerne den glædelige meddelelse, at den preussiske skolepolitik havde ført til oprettelse af en ny national organisation. På et møde i Skærbæk 30. nov. 1892 havde man stiftet *Den nordslesvigske Skoleforening*, hvis formål var at indsamle penge, således at man kunne sende unge sønderjyder på efterskoler i kongeriget og med tiden også på danske høj- og landbrugsskoler. Foreningen havde haft den lykke at modtage så mange indmeldelser, at medlems-tallet allerede nu oversteg de to andre hæderkronede nationale foreningers. Som formand var valgt gårdejer Jens P. Jensen, Lovrup (1841-1923), der i 1899 afløstes af gårdejer A. Thyssen Hansen. Som kasserer og praktisk administrator var udpeget gårdejer H. Thomsen-Roost. Både Thyssen Hansen og H. Thomsen blev i 1890'erne flittige deltagere i forårsmøderne. Skoleforeningen var i løbet af kort tid i stand til at sende årligt mellem 200 og 250 unge af sted nordpå. Haderslev amt leverede de fleste elever, medens der kom væsentlig færre ansøgninger fra Aabenraa amt. I bunden lå, som man kunne vente det, ansøgninger fra Flensborg amt. I 1894 kunne man herfra kun sende en enkelt af sted. I 1898 var det steget til 7.

Allerede ved det første møde rejste Nellesmann spørgsmålet om støtte til *unge sønderjyders akademiske uddannelse*. Det var en sag, som navnlig de kongerigske akademikere tillagde en ikke ringe betydning og gerne ville støtte. Forslaget vandt sympati hos nogle af de lokale repræsentanter, men andre mente, at man måtte koncentrere sig om de unge mennesker, som søgte videre udvikling på høj- og landbrugsskoler samt håndværkerskoler. Tilhængere af forslaget var klare over de mange problemer en udvælgelse ville foranledige, og man var enige om, at de pågældende efter endt uddannelse skulle forpligte sig til at tage varigt ophold i Nordslesvig. Gårdejer Skau støttede varmt forslaget, medens Skrumsager var mere betænkelig. Han kunne ikke prioritere denne tanke særlig højt. Det var vigtigere, at man satsede på at hjælpe de almindelige unge. Man risikerede ellers let, at »befolkningens intelligens sank under tyskerne.« I øjeblikket stod den højere, og det skulle den vedblive at gøre. Pastor Poulsen tilsluttede sig Skrumsager og henviste til de gode resultater, man havde nået ved at sende unge nordslesvigere på danske højskoler. Nellesmann mente, at man nok kunne arbejde på begge fronter samtidig. Både Falkenstjerne og Høffding fremhævede betydningen af, at Nordslesvig kunne forsynes med danske akademikere. Høffding så dog ikke bort fra, at man måtte være indstillet på visse skuffelser, og han tilføjede, at det nok var rigtigt at lade de pågældende unge opholde sig en kortere tid også ved et dansk universitet.

Spørgsmålet kom op ved flere lejligheder i den kommende tid, og på forårs-

mødet i 1897 understregede ADJ. atter betydningen af, at landsdelen kunne blive forsynet med dansksindede akademikere. Indlederen var klar over, at Skoleforeningen ikke kunne støtte denne sag, men det ville være et alvorligt nationalt tab, hvis en egnet ung nordslesviger ikke kunne få hjælp til en akademisk uddannelse. Muligvis kunne Sprogforeningen skaffe de fornødne midler.

Det kan ikke undre, at Sprogforeningens særlige repræsentant på mødet M. Andresen kraftigt tog til genmæle mod dette forslag, som ville formindske småkårsfolks mulighed for at låne bøger og i det hele taget modtage nyttig dansk litteratur. På den anden side støttede H. P. Hanssen ADJ. Naturligvis burde man ikke begrænse Sprogforeningens virksomhed, men denne havde dog modtaget betydelige gaver fra privatfolk, bl.a. en årlig bevilling på 8-10.000 mark fra baron Stampe til Nysø foruden en rigelig tilgang af gratis bøger, således at det nok skulle være muligt at frigøre visse midler. H. P. Hanssen gjorde også opmærksom på, at andre nationale minoriteter indenfor det tyske kejserrige tillagde uddannelse af egne akademikere stor betydning, og at der i Nordslesvig i høj grad var brug for videregående uddannelse af unge, som i fremtiden kunne løse vigtige opgaver indenfor bankvæsenet og den opvoksende industri.

Under den videre debat udkastede ADJ den idé, om man måske i stedet for at yde kontant hjælp kunne give lån, men denne tanke fandt tilsyneladende ingen større sympati. ADJ. gav imidlertid ikke op, og han rejste spørgsmålet, om udsendelse af det særlige Børneblad, der kostede Sprogforeningen godt 2.000 kr., ikke kunne inddrages, eller hvis man stadig tillagde bladet stor betydning, om man ikke kunne forhøje abonnementsprisen eller kontingentet til Sprogforeningen. Naturligvis rykkede Andresen ud til forsvar for Børnebladet, idet han gjorde opmærksom på, at det ved bladets oprettelse var bestemt, at størsteparten af oplaget skulle uddeles gratis. Han gjorde endvidere opmærksom på, at man benyttede bladet til at udskrive emner til de nordslesvigske børns øvelser i at skrive danske stile eller udtrykke sig skriftligt på dansk, hvad de ellers ikke havde store muligheder for at øve sig i. Ikke mindre end ca. 800 børn havde på det sidste besvaret de stillede opgaver. Både H. V. Clausen og Gustav Johannsen fremhævede den nationale betydning af Børnebladet og af stileskrivningen. Gustav Johannsen gjorde endvidere opmærksom på, at der fra tysk side var fremkommet ret så hadefulde kommentarer til Børnebladet, hvilket kunne tyde på, at man tillagde det en ikke ringe betydning for at fastholde den opvoksende ungdom indenfor de danske rækker. H. V. Clausen understregede desuden vigtigheden af, at det var lykkedes at interessere medlemmerne af studenterudvalget Heimdal for at påtage sig arbejdet med at rette de mange stile. Stillet overfor disse oplysninger tog ADJ. sit forslag tilbage, men han sluttede med at udtrykke det stille ønske, »at de nordslesvigske gård-

mænd efterhånden ville indse deres forpligtelse til at hjælpe med til at holde sådanne foretagender (som Børnebladet) oppe.« Det bør ikke lades uomtalt, at det efterhånden ved økonomisk indsats fra de kongerigske foreninger lykkedes at fremskaffe de fornødne penge til at støtte unge nordslesvigeres akademiske uddannelse. Som eksempler på personer, som støttedes, kan nævnes advokat Chr. Ravn, Flensborg (1877-1964), amtmand Kr. Refslund Thomsen, Aabenraa (1884-1960) og tandlæge Jonathan Smith, Haderslev (1877-1968).

Endnu nogle konkrete sager skal omtales, som optog de forskellige møder. Der var således *optantsagen*. Flere nordslesvigerere, som havde bevaret deres danske statsborgerskab, ønskede nu at blive preussiske statsborgere for at kunne bo og bygge i hjemstavnen og navnlig deltage i de politiske valg. Der opstod imidlertid vanskeligheder med at få sagerne igennem, og navnlig foregik ekspeditionen meget langsommeligt. På mødet i 1891 satte ADJ. spørgsmålet under debat. For at lette ekspeditionen gennem det danske indenrigsministerium foreslog Nellesmann, at man søgte kontakt med en embedsmand i ministeriet, som kunne holde Vælgerforeningen løbende orienteret om de indkomne ansøgninger. H. P. Hanssen foreslog desuden, at man udarbejdede et regulativ med en fortegnelse over de dokumenter, en ansøger skulle møde med. Allerede på det næste årsmøde kunne man berette, at sagerne nu gik hurtigere i København. På den anden side mente man at kunne konstatere en tendens hos provinsregeringen i Slesvig til at træne sagerne. Det var også fornemmelsen, at den tyske administration viste sig afvisende overfor personer, der boede i et sogn, hvor der var udsigt til, at tyskerne kunne få politisk flertal. På ansøgninger fra et bestemt sogn var der således givet afslag i 18 tilfælde. I 1893 kunne H. P. Hanssen meddele, at der indtil udgangen af 1892 var tilstået preussisk statsborgerskab til 1207 nordslesvigerere, og at der endnu var ca. 4.000, som gerne ville skifte statsborgerskab. Selv om der i landdagen var foretaget en direkte henvendelse til den preussiske indenrigsminister, som havde svaret, at han så positivt på de indkomne andragender, mente man dog stadig, at ansøgninger fra byboere og fra sogne med en stærkt blandet befolkning ikke nød særlig bevågenhed hos de lokale autoriteter. Sagerne gik ellers »sin jævne gang«, hævdede man.

På årsmødet i 1897 kom det vigtige *jordspørgsmål* under debat. Med tyske statsmidler var der sat en aktion i gang i den hensigt at opkøbe danske landejendomme, dels på Als, dels i området Rødding-Skærbæk. Til brug for debatten havde H. P. Hanssen indsamlet et omfattende materiale om truede ejendomme og eventuelle købere. Der var almindelig enighed i forsamlingen om, at det med pekuniær støtte fra kongeriget måtte være de lokale kræfter, som skulle organisere modstanden mod de tyske opkøb. Man enedes om at nedsætte et stort fællesudvalg af nordslesvigerere og kongerigske repræsentanter til nær-

mere at organisere den nødvendige modoffensiv. Den skulle så vidt muligt fremtræde som en forretning og ikke med et altfor tydeligt nationalt præg.

Det andet store spørgsmål, som optog deltagerne på dette møde, var *husmandssagen*, dvs. forholdet mellem husmænd og gårdejere. Der havde i de forløbne år været organiseret adskillige rejser til kongeriget for nordslesvigske gårdmænd, og navnlig havde forstanderen for Lyngby Landboskole J. C. la Cour (1838-98), der fra sin ungdom var stærkt sønderjysk engageret, interesseret sig varmt for denne opgave. På mødet diskuterede man påny disse rejser, og man spurgte, om det var rigtigt fortsat kun at henvende sig til gårdmandstanden og nærmest negligere husmænd og arbejdere. Det var nu på tide, at man ændrede holdning. Spørgsmålet var imidlertid, om man skulle organisere rejser, hvori både gårdmænd og husmænd kunne deltage eller, om man skulle holde hver gruppe for sig.

Under den ret langstrakte debat gjorde Madvig sig til talsmand for, at man ikke skilte de to grupper ad, og han fik støtte fra Gustav Johannsen. I det hele taget blev det fra flere sider fremført, at det var kunstigt at foretage denne adskillelse, da mange husmænd var medlemmer af de nordslesvigske landboforeninger. I første omgang tog man dog til efterretning, at Mads Jensen (1839-1909) fra Jegerup havde tilbudt at lede en rejse for 30 husmænd, som i juli måned skulle besøge Askov og Fyn, hvor forstander Alfred Povlsen (1852-1934) på Ryslinge højskole havde erklæret sig rede til at organisere husmændenes besøg.

Hvad der først og fremmest optog deltagerne i 1890'ernes forårsmøder var en række praktiske problemers løsning i forbindelse med nationalitetskampen. Fra begge sider kunne man fremlægge nye ideer og diskutere mulighederne for at føre dem ud i praksis. Man kunne også holde sig løbende orienteret om resultaterne af de forskellige initiativer. De optagne mødereferater indeholder mange konkrete oplysninger om forholdene i Nordslesvig, som det ikke altid vil være let at fremskaffe fra andre kilder. 1890'erne var både i Nordslesvig og i kongeriget en anspændt tid, hvor modsætningerne mellem forskellige grupper var stærke. Men deltagerne i forårsmøderne synes at have været enige om at holde sig fra partipolitik. Denne politiske linie havde man allerede tidligt fastslået som rettesnor for TO LØVER og 4 S's fælles indsats. Man ville ikke blande sig i Nordslesvigs interne politiske stridigheder. At gøre dette ligger langt ud over, hvad vi har evne eller berettigelse til, udtalte man. I stedet så man det som sin opgave at bidrage til, at »den danske befolkning i Nordslesvig kan blive ved med at søge sin åndelige næring fra moderlandet« og at hindre, »at det skal lykkes dens regering gennem skolen osv. at tilstoppe dens åndelige livskilder.« På intet tidspunkt synes man at have afvejet fra denne linie i forårsmødernes første periode. Personlige sammenstød mellem repræsentanterne

Sonderjyder.

1899.

for de to akademikersammenslutninger, som i fællesskab var ansvarlige for forårsmøderne, er ikke konstateret. Det hænger nok i nogen grad sammen med det forhold, at ADJ. nød stor respekt og anerkendelse blandt en række fremtrædende medlemmer indenfor 4 S.

Efter A. D. Jørgensens død

Det sidste møde ADJ. overværede, var forårsmødet i 1897. Endnu i sommeren 1897 deltog han i bestyrelsesmøderne i TO LØVER, men 5. oktober 1897 døde han. Der skulle ikke gå ret mange år efter hans bortgang, før det kom til et pinligt sammenstød mellem repræsentanterne for de to akademikergrupper ved den festlige afslutning af forårsmødet i året 1900. Selv om man endnu nogle år kunne mødes til fælles indsats for den nordslesvigske sag, var der slået et skår i samarbejdet.

Indtil videre fandt forårsmøderne dog sted, således som der var skabt tradition for. De inviterede sønderjyder ankom i løbet af lørdagen, man holdt forhandlingsmøde om søndagen, eventuelt fortsattes om mandagen, og endvidere samledes man til en festlig middag, hvor taler og sang afløste hinanden. Nu overtog TO LØVER's formand, højesteretsadvokat Nellemann, rollen som samlende midtpunkt, og møderne blev flyttet til Studenterforeningen. Senere henlagdes forhandlingerne til Industriforeningens lokaler på Rådhuspladsen. Det var nødvendigt, da deltagerantallet både fra Nordslesvig og fra de sønderjyske foreninger i kongeriget voksede kraftigt. Til gengæld forsvandt lidt af det intime samvær, der hidtil havde været karakteristisk for møderne. Det var nu kun et mindretal af de fremmødte, som aktivt deltog i forhandlingerne. Det store flertal i begge grupper nøjedes med at lytte.

Man mødte påny til ordinært forårsmøde i 1898, og ganske naturligt mindedes man ved denne lejlighed ADJ. som initiativtager til forårsmøderne. Man enedes om at indsamle midler til et offentligt monument i hovedstaden over den bortgangne. Der fandt også en indsamling sted i Nordslesvig. I 1901 kunne man afsløre en broncebuste, fremstillet af billedhuggeren Vilh. Bissen (1836-1913). Inskriptionen fortæller, at her står »Sønderjyden A. D. Jørgensen«. Den er rejst ved gavlen af det sjællandske landsarkivs gamle magasinbygning ud mod Jagtvejen.⁹

Uvist af hvilken grund blev der ikke arrangeret forårsmøde i 1899, men man mødtes igen i 1900, 1901, 1902 og 1903. Så var der en pause, inden der indkald-

---

Sønderjyder 1899 gengivet i Illustreret Tidende. Også disse navne optræder i optegnelserne fra forårsmøderne.

tes til nyt møde i 1905. Man havde planlagt et møde i foråret 1906, men red. Jessens alvorlige sygdom medførte, at mødet blev skubbet ud til efteråret. Jessen døde 27. juli 1906, og man afholdt intet møde om efteråret. Herefter indkaldtes der til forårsmøde i 1907 og 1909. Man sprang påny et år over og samledes først i 1911. Dette møde synes faktisk at have været det sidste, men der er ikke bevaret noget referat. Det fremgår af foreningens bestyrelsesprotokol, at man på et bestyrelsesmøde 10. marts 1914 besluttede at udsætte et forårsmødes indkaldelse i hvert fald til efteråret.¹⁰ I august 1914 brød som bekendt verdenskrigen ud, og planen måtte definitivt opgives.

Ligesom i den foregående periode er der i TO LØVERS bestyrelsesprotokol optaget referater fra forårsmøderne, men de er ikke så udførlige som tidligere. Mødet i 1898 synes at være blevet refereret af den unge juridiske studerende, senere kontorchef P. Erasmus Müller (1877-1953), som i en lang årrække var et meget interesseret medlem af TO LØVER. Senere optræder en anden juridisk student, nemlig den senere kontorchef H. Falck (1877-1937). Han virkede fra 1. sept. 1900 som kasserer i TO LØVER og benævnes som regel sekretær for forårsmøderne.¹¹

Som regel får man besked om, hvem der var inviteret og kom til stede. Medens der til mødet i 1903 deltog 16 sønderjyder, mødte der i 1905 ikke mindre end 33 og i 1907 36. Blandt deltagerne fra Nordslesvig var først og fremmest de ledende personer indenfor de tre nationale foreninger Sprog-, Vælger- og Skoleforeningen. Endvidere mødte henholdsvis landdagsmand H. P. Hanssen og rigsdagsmand Jens Jessen. Indtil sin død i 1901 var Gustav Johannsen også en trofast deltager. Skal man fremdrage andre nordslesvigere ved navn, må det blive gårdejerne Skrumsager og P. Skau foruden ejendoms-kommissær J. H. Schmidt, Vojensgård (1857-1948), der også deltog flittigt i debatterne. Ud herover kom der med årene en lang række nordslesvigske gårdmænd, formodentlig tillidsmænd indenfor de nævnte nationale foreninger. De kom ikke alle hver gang, men de synes at have skiftet til at møde frem. Muligvis har man indbyrdes været enige om, at så mange som muligt skulle have mulighed for et Københavnbesøg og lejlighed til at træffe repræsentanter for de kongerigske foreninger. Det kan også nævnes, at ADJ's broder fra Gråsten af og til modtog indbydelsen helt frem til efter århundredskiftet.

Også antallet af repræsentanter fra de forskellige kongerigske foreninger var støt stigende. De havde altid været i flertal overfor sønderjyderne, og de beholdt føringen, selv om antallet af deltagere nærmede sig hinanden. Det betød, at forårsmøderne efterhånden samlede henved 100 personer.

Også blandt de kongerigske deltagere finder man flere, som trofast mødte op hver gang. Således var højesteretsadvokat Nellemann og den senere rektor H. P. Hansen faste deltagere. Fra TO LØVER mødte desuden regelmæssigt

kredslæge, professor H. A. Nielsen (1850-1932), kirurgen Jonas Collin (1877-1938) foruden en række yngre juridiske studerende, nemlig medlemmer af studenterudvalget Heimdal. Af og til inviterede man desuden repræsentanter fra foreningens forskellige provinsfilialer.

Bestyrelsen for 4 S sendte år efter år sin formand professor Harald Høffding (1843-1931). Desuden mødte lektor H. V. Clausen, forfatteren Karl Larsen (1860-1931) og den senere skoleinspektør H. Th. Physant. Som nye deltagere kan nævnes historikerne Aage Friis (1870-1949) – ligeså hidsig radikal som Collin var konservativ – og den senere rigsarkivar Axel Linvald (1886-1965). De samvirkende sønderjyske foreninger havde som regel en talstærk repræsentation, nemlig foruden sin formand tandlæge Axel Carstens, sagfører Mandal Bertelsen (1857-1930), red. Franz v. Jessen (1870-1948) og grosserer Hans H. Sthyr (1868-1944). Også denne sammenslutning indbød skiftende provinsmedlemmer som delegerede.

De tre her nævnte organisationer mødte med de fleste repræsentanter. Også andre foreninger var repræsenteret, f.eks. foreningen Dannebrog med bl.a. direktør N. Bang og tømremester Olaf Kayser (1856-1925), Sønderjysk Samfund med sin formand professor Camillus Nyrop (1843-1918), grosserer Johs. Schrøder (1838-1920) og oberst Axel Liljefalk (1848-1910) samt Sønderjysk Samfund i Kolding, som i mange år havde været repræsenteret ved folkesangeren Morten Eskesen (1826-1913). Nu mødte bogtrykker Konrad Jørgensen (1849-1921) og højskoleforstander Jac. Appel (1886-1931). Ud over disse foreningsrepræsentanter inviterede man særlige gæster som specialister på nogle af de områder, man diskuterede, f.eks. biblioteksforkæmperen, overlærer Andr. S. Steenberg (1854-1929), pastor H. Mathiesen fra Kristeligt Dagblad, den juridiske professor Henning Matzen (1840-1910) og ved en enkelt lejlighed red. Erik Møller (1879-1962). Det kan iøvrigt nævnes, at man i denne periode oprettede et særligt samarbejdsorgan mellem de kongerigske sønderjyske foreninger, kaldet Timandsrådet. Det fik professor Camillus Nyrop som formand.

Mødeemner efter 1898

På dagsordenen var der altid to punkter, som interesserede deltagerne i særlig grad, nemlig beretninger fra henholdsvis Sprogforeningen og Skoleforeningen. Sprogforeningen tog sig af »bogsagen«, dvs. at skaffe den fornødne litteratur til de tusind nordslesvigske hjem. Den drivende kraft i arbejdet var litteraten Mathias Andresen, fra 1899 også formand for foreningen. Arbejdet bestod først og fremmest i at fordele dels indkøbt dansk litteratur dels skænkede

bøger og blade fra kongeriget til de mange små lokale biblioteker. Desuden fordelte man egnet litteratur til privatfamilier, navnlig med børn. Andresen forestod selv i vid udstrækning indkøb af litteratur, og det skyldtes hans initiativ, at indkøbspolitikken efterhånden blev draget i en udpræget folkelig retning. Ved flere lejligheder fremkom der på forårsmøderne en ret nærgående kritik af den måde, hvorpå uddelingen fandt sted. Det blev anført, at den foregik alt for langsomt, og at der ikke blev holdt fornøden kontrol med de mange biblioteker eller udarbejdet de fornødne kataloger. Nellesmann foreslog at inddrage sognets kvinder i arbejdet. Det frarådede H.P.Hanssen, da det kunne medføre vanskeligheder med myndighederne.

Et vigtigt led i Sprogforeningens arbejde var endvidere udsendelsen af »*Børnebladet*«, gennem hvilket man udskrev danske stileopgaver til sønderjyske børn. Denne virksomhed fortsattes gennem hele perioden. De bedste stile blev belønnet med særlige boggaver, og det var medlemmer af studenterudvalget Heimdal, som påtog sig at rette stilene. Heimdalstuderne blev også brugt til at katalogisere bøger og i det hele taget at indsamle og afsende egnet litteratur til Sprogforeningen til videre fordeling.

Engang imellem kom *biblioteket på Margrethesminde* ved Flensborg under debat, og der blev afgivet en nærmere redegørelse for dets indsats. Et vidnesbyrd om den betydning, forårsmøderne tillagde bogsagen, fremgår af det forhold, at man bad biblioteksagitatoren, overlærer Steenberg om på forårsmødet i 1905 at forelægge sine synspunkter med hensyn til den videre udbygning af de nordslesvigske biblioteker. Der måtte, hævdede han, fortsat skelnes mellem bogsamlingsbøger og gavebøger, og man burde foretrække letfattede bøger med mange illustrationer. Der skulle i alle biblioteker være en grundstamme af de samme bøger, også omfattende moderne litteratur. Den mere videnskabelige litteratur burde samles på »Margrethesminde«. Steenberg tog endvidere til orde for oprettelse af læsekredse. På forårsmødet i 1909 gentog han sin anbefaling af læsekredsene, ligesom han berørte muligheden for ved de større købstadsbiblioteker at indrette små læsestuer.

Det andet centrale spørgsmål, som indgik som et fast punkt på dagsordenen, var problemerne omkring *Skoleforeningens* virksomhed. Forhandlingen begyndte normalt med, at Skoleforeningens mangeårige sekretær og kasserer Hinrich Thomsen-Roost gav en fyldig redegørelse for, hvor mange børn og unge, man havde været i stand til at sende af sted. Der var efterhånden oprettet en række efterskoler langs Kongeågrænsen, og hertil sendtes børnene fortrinsvis. Det var stadig således, at de fleste børn kom fra hjem i Haderslev amt, medens der kun var ganske få fra Flensborg amt. I 1901 således kun 4 elever. Foruden at sende børn på efterskole i kongeriget, understøttede man unge, der ville supplere deres skoleundervisning med et højskoleophold eller besøg

på en landbrugsskole. Det var Skoleforeningens opfattelse, at ophold på en efterskole burde gå forud for et højskoleophold eller anden videregående uddannelse.

På mødet i 1901 spurgte dr. M. Mackeprang (1869-1959), der repræsenterede 4 S, om man ikke skulle drage omsorg for, at der blev oprettet en efterskole på Fyn. Det ville være af stor interesse for eleverne fra Als og Sundeved, som på denne måde kunne opretholde en nær kontakt med hjemmet under opholdet i det fremmede. Gårdejer Nis Nissen (1862-1947) støttede forslaget, men det afvistes af Skoleforeningens ledelse. Rent principielt var man derimod enige om, at man måtte tilstræbe, at de efterskoler, man benyttede, ikke kun modtog sønderjyske børn. Det havde stor betydning for børnene fra Nordslesvig, at de under efterskoleopholdet havde kongerigske kammerater. Skoleforeningens succes fremkaldte også en vis frygt for, at de udsendte unge efter endt ophold i kongeriget ikke skulle vende tilbage til Nordslesvig. De hidtidige erfaringer havde imidlertid vist, at der ikke var nogen større risiko herfor. Højt regnet drejede det sig kun om ca. 1% af det samlede antal elever. Om størrelsen af det bidrag, som man udbetalte til den enkelte elev, meddelte Thomsen i 1902, at det i snit drejede sig om 130 mark. Dette beløb havde man udbetalt til 239 elever i 1902, men der var et betydeligt antal familier, som ikke havde haft behov for at få nogen hjælp, og som selv havde betalt for deres børn.

Også i denne periode interesserede Nellemann sig meget for, at man fortsatte de vellykkede *rejser for landmænd og husmænd*. Som ny lokal leder af disse udflugter havde man fået gårdejer Peter Grau, Pøl (1866-1953). Han var en af de mange nye gårdmænd, som i disse år mødte op til forårsmøderne. Den idérige Nellemann bragte i 1902 det spørgsmål under debat, om man ikke kunne invitere sønderjyske børn på sommerferie i kongeriget. Enkelte støttede tanken, men gårdejer Thomsen-Roost kunne meddele, at forældre til børn, som havde modtaget en sådan invitation, i visse tilfælde var blevet chikaneret af myndighederne. Nellemann meldte herefter, at han indtil videre ville lade sagen falde.

På flere møder gjorde de nordslesvigske repræsentanter, bl.a. gårdejer Skrumsager, opmærksom på, at den fremadskridende fortyskning af statskirken havde beklagelige følger. Ofte blev de sædvanlige søndagsgudstjenester kun overværet af ganske få medlemmer af menigheden. Man diskuterede oprettelsen af *frimenigheder*, men der var enighed om, at man ikke burde forcere udviklingen, da den jævne befolkning nødigt helt ville opgive statskirken.

Forhandlingerne om eventuel oprettelse af nye frimenigheder førte også ind på de ofte tilbagevendende diskussioner om *forsamlingshusene*. Der var imidlertid stor skepsis overfor at benytte forsamlingshusene til frikirkelige møder. H. P. Hanssen benyttede ofte forårsmøderne til at redegøre for forsamlingshus-

Forsamlingshusene blev ofte droftet på forårsmøderne. Forsamlingshuset i Brede blev opført 1907. Postkort i Historiske Samlinger for Sønderjylland.

bevægelsen, som han tillagde den allerstørste betydning. I visse knudepunkter, understregede han, skulle man sørge for, at der blev opført større huse, f.eks. i Haderslev, Rødding og Skærbæk, og ude omkring i landdistrikterne burde der opføres så mange små huse som muligt. Forsamlingshusene skulle ikke blot anvendes til foredragsmøder og lignende. Man kunne også organisere gymnastikundervisning, anbringe den lokale bogsamling i husene, og endelig opføre amatørskuespil. Myndighederne havde efterhånden godkendt, at der kunne opkræves entré til de forskellige forestillinger, og man godkendte også servering, når blot der ikke blev udskænket spiritus.

Medens H.P.Hanssen i høj grad benyttede forårsmøderne til at holde de kongerigske repræsentanter løbende underrettet om de forskellige sider af nationalitetskampen, var det sjældent, at red. Jessen tog ordet. I hvert fald optræder han meget sjældent i de bevarede mødereferater. I 1902 tog han imidlertid ordet for *Flensborg bys sag*. Han kritiserede, at Sprogforeningen ved sine bogudsendelser især koncentrerede sig om de nationalt stærke egne og kun uddelte bøger i de noget fjerne egne, inclusive Flensborg, når man direkte bad om det. Flensborg hørte jo også med til »de truede områder«, udtalte han. I det hele taget var den nationale stilling i Flensborg vanskelig. Ganske vist kunne man glæde sig over, at Flensborg Avis havde fremgang, men det så sløjt ud med hensyn til det danske foreningsliv, og han pegede på, at det traditionelle

St. Knuds gilde nu kun havde 9 medlemmer. Det ville utvivlsomt have stor betydning, hvis man kunne få skrevet gildets traditionsrige historie. Professor Nyrop lovede på stedet at drage omsorg for, at en sådan historisk fremstilling skulle blive forfattet.

Ved det samme forårsmøde udtalte Jessen, at han ikke var særlig glad ved forårsmøderne, da de ofte kolliderede med hans virksomhed i den tyske rigsdag, og i det hele taget burde man kun beskæftige sig med rent kulturelle og ikke med politiske spørgsmål. Herimod protesterede H. P. Hanssen, der havde en mere liberal fortolkning af begrebet politik. Absolut udelukket var blot emnet: Sønderjyllands genforening med Danmark. Som afslutning på denne debat gjorde Nellesmann opmærksom på, at forårsmøderne først og fremmest havde til formål at holde de kongerigske medlemmer løbende underrettet om, hvad der skete i landsdelen. Det var en absolut nødvendighed.

Denne indstilling var formodentlig baggrunden for, at Nellesmann på forårsmødet i 1909 foranledigede, at man i bred almindelighed diskuterede danskhedens stilling i de forskellige nordslesvigske købstæder. Som indledning gav H. P. Hanssen et billede af den aktuelle situation. Udvandringen havde i høj grad svækket købstæderne, men en vis bedring var indtrådt på det seneste. Han gjorde opmærksom på, at polakkerne indenfor det tyske rige langt bedre havde forstået at udvikle en levedygtig industri. Man burde i fremtiden interessere sig meget mere for oplæring af danske handelslærlinge. En del håndværkere var blevet uddannet i kongeriget, men der burde gøres mere rent lokalt, og man måtte ofre mere på udviklingen af de udprægede byerhverv. Indledningen gav anledning til en meget livlig diskussion med 9 deltagere. Desværre har referenten forholdt os enhver antydning af, hvad der blev sagt.

Mødernes betydning

De såkaldte forårsmøder var et nyttigt samarbejdsorgan mellem sønderjysk interesserede kredse i kongeriget og den sønderjyske befolkning. Trods politiske modsætninger fortsatte samarbejdet så godt som usvækket op til verdenskrigens udbrud i sommeren 1914. Formålet med de mange møder var at koordinere ønsker fra Sønderjylland med den støtte – først og fremmest i form af kontant hjælp – man kunne fremskaffe fra de kongerigske foreninger.

Foruden denne rent praktiske opgave havde forårsmøderne den betydning, at de åbnede mulighed for et regelmæssigt og nært personligt samkvem mellem parterne. Man lærte hinanden at kende, hvilket kun kunne styrke sammenholdet. På grund af det stigende pres fra de preussiske myndigheder mod lokalbefolkningen i årene frem mod århundredskiftet, som kulminerede under Køller-

perioden, gik man i begyndelsen stille med dørene. Man modtog kun et begrænset antal nordslesvigere og kun sådanne, på hvis diskretion man kunne regne. Efter århundredskiftet ændredes situationen. Antallet af deltagere fra begge sider steg fra møde til møde, og dette kunne ikke undgå i nogen grad at ændre hele mødeforløbet. Medens man indenfor den begrænsede kreds i 1890'erne havde haft mulighed for virkelige drøftelser, blev det i de senere år først og fremmest til afgivelse af en række rapporter fra ledende nordslesvigske repræsentanter om aktuelle emner. Der blev af og til stillet enkelte spørgsmål til disse, men det store flertal af forsamlingen holdt sig passiv. Det gælder både sønderjyderne og de kongerigske repræsentanter. Desuagtet må man nok hævde, at forårsmøderne har haft deres betydning for nationalitetskampen i Sønderjylland.

NOTER OG HENVISNINGER

1. Om foreningen TO LØVER's oprettelse og virksomhed indtil 1914, se det af foreningen i 1988 ved Harald Jørgensen udgivne jubilæumsskrift »I grænselandets tjeneste. TO LØVER« s. 13-33.
2. Om baggrunden for tidsskriftets oprettelse, se min afhandling i Sønderjyske Årbøger 1964 s. 11-26.
3. Bestyrelsesprotokol 1888-1901 s. 99. Se også note 4.
4. TO LØVERS foreningsarkiv bærer Rigsarkivets arkivnr. 10.074. Foruden bestyrelsesprotokoller indeholder arkivet også en del korrespondancesager vedr. forårsmøderne. Den ældste bestyrelsesprotokol dækker årene 1888-1901 og citeres i det fig.: Bestyrelsesprotokol.
5. Bestyrelsesprotokol s. 19.
6. A. D. Jørgensens breve, udg. af Den danske historiske Forening i hundredåret for dens stiftelse ved Harald Jørgensen, 1939, s. 257f.
7. Anna Thalbitzer, født 1847 som datter af oberst Johan C. T. Thalbitzer (1814-88), søgte en lærerindeplads hos gårdejer Skrumsager og motiverede sin ansøgning med, at »det bedste i mit Sind og min Tanke drages til mine danske Landsmænd i Sønderjylland og at måtte få lov at bo og bygge hos dem« (brev dat. 11.3.1885 i Skrumsagers arkiv i landsarkivet i Aabenraa). Hun fik ikke stillingen. Hun besøgte Skrumsager i 1885, og hun kontaktede også andre nordslesvigere. Frk. Thalbitzer havde ligeledes i 1884 taget initiativet til oprettelsen af Sønderjysk Samfund, der samlede ca. 500-600 mennesker til foredrag om sønderjyske emner. ADJ. holdt her en række foredrag, medens hans ungdomsven, murermester Karl Kruse, tog sig af det praktiske. Se ADJ.: En redegørelse for min udvikling og mit forfatterskab, 1901 s. 151.
8. Der findes referater i bestyrelsesprotokollen af mødet i 1890 s. 20-28, 1891 s. 46-55, 1892 s. 73-79, 1893 s. 81-84, 1894 s. 90-93 og 1897 s. 136-47.
9. Se min afhandling i tidsskriftet Arkiv bd. 12, 1989, s. 156-69.
10. Bestyrelsesprotokol 1901-18 s. 150.
11. Der findes referater i bestyrelsesprotokollen 1888-1901 af mødet i 1898 s. 169-89 og 1900 s. 254-63. Herefter henvises til bestyrelsesprotokollen 1901-18, hvor mødet i 1901 er refereret s. 6-16, 1902 s. 31-40, 1903 s. 48-54, 1905 s. 60-65, 1907 s. 84-87 og 1909 s. 115-22.

H. P. Hanssens dagbogsoptegnelser november-december 1918

af *Kim Furdal*

I november og december 1918 deltog H. P. Hanssen i Berlin i forhandlinger af stor betydning for den kommende genforeningsproces. En vigtig kilde til forløbet er H. P. Hanssens optegnelser. De indeholder kontroversielle oplysninger, og var længe kun kendt gennem en noget revideret, trykt udgave. I nærværende artikel analyseres den trykte udgave i forhold til H. P. Hanssens originale optegnelser. Forskningsstipendiat Kim Furdal påviser, hvorledes den grænsepolitiske strid har styret H. P. Hanssen, da han gennemgik optegnelserne forud for trykningen.

De bortkomne dagbøger

Det hævdes ofte, at når man har travlt, så når man langt mere, end hvis man ikke har noget at lave. Er det rigtigt, så behøver man blot at se på størrelsen af H. P. Hanssens privatarkiv for at forstå, hvor travlt beskæftiget grænsepolitikeren H. P. Hanssen var gennem hele livet. Der var næppe ret mange ledige stunder, hvor der ikke blev skrevet et brev, og da krigen lagde en dæmper på den politiske aktivitet, blev der også tid til at føre dagbog. Lad det så være, at en del af hans politiske korrespondance blev skrevet af en sekretær efter diktat. Hans skribentvirksomhed var under alle omstændigheder kolossal.

Selv om H. P. Hanssen fortsatte sit politiske virke efter 1920, så blev Genforeningen det største værk, han var med til at gennemføre. Til gengæld blev der i de mere »stille« år i tyverne tid til en større skribent- og udgivervirksomhed. I 1924 udkom »Fra Krigstiden« bd. 1-2 med dagbogsoptegnelserne fra krigsudbruddet i 1914 til 17. november 1918. Fra 1927 til 1929 fulgte »Fra Kampårene« bd. 1-2 med trykte og utrykte foredrag og afhandlinger, og endelig udkom fra 1928 til 1934 erindringsværket »Et tilbageblik«. De tre værker er centrale kilder til Genforeningens historie og H. P. Hanssens biografi.

Og så kom det hele alligevel ikke med på tryk. Går man hans trykte dagbogsoptegnelser efter, så »glemte« han tilsyneladende sit livs måske travleste periode, tiden fra tilsynsrådets møde på Folkehjem i Aabenraa den 16.-17. november 1918 frem til 21. februar 1919. Først fire år efter udgivelsen af »Fra Krigstiden« udgav H. P. Hanssen i dagbladet Hejmdal sine dagbogsoptegnelser fra 20. november frem til 28. december 1918. Udgivelsen fandt sted i anledning af 10-året for folkemødet på Folkehjem.¹

Da man ikke finder de originale dagbøger for dette tidsrum blandt den ellers ubrudte række af dagbøger i H. P. Hanssens arkiv, konkluderede den senere landsarkivar Harald Jørgensen, som registrerede arkivet efter H. P. Hanssens død, at de originale dagbøger fra mødet på Folkehjem og frem til februar 1919 var bortkommet.² Den opfattelse var endnu gældende, da Harald Jørgensen i 1970 udgav sin afhandling »Genforeningens statspolitiske baggrund«, og ligeledes da Troels Fink kun 8 år efter udgav trebindsværket »Da Sønderjylland blev delt 1918-1920«. ³ Begge steder indgik de trykte dagbogsoptegnelser fra Hejmdal som en del af kildematerialet med Harald Jørgensen som den flittigste bruger.⁴ Først i 1984 blev de originale optegnelser fundet af Henrik Becker-Christensen i de ellers upåagtede lommekalendere og notesbøger.⁵ Fundet havde med ét slag reduceret den trykte udgave i Hejmdal fra en førstehåndskilde til en andenhåndskilde. Men har det også nødvendigvis reduceret kildeværdien?

Set ud fra en historisk betragtning er afslutningen af de trykte dagbogsoptegnelser i »Fra Krigstiden« ganske logisk. Krigen rummer i sig selv en nøje afgrænset periode. Mødet på Folkehjem markerede et ubestridt vendepunkt for den danske bevægelse i Nordslesvig. Med afslutningen på krigen regnede alle med, at Genforeningen var nært forestående, og der skulle handles hurtigt.

H. P. Hanssen fotograferet på sit kontor i det sønderjyske ministerium 1919. De mange arbejdsopgaver medførte, at der ikke længere blev tid til at føre dagbog. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Tillige blev Aabenraa-resolutionen til trods for de betydelige uoverensstemmelser en stor personlig sejr for H. P. Hanssen efter de hektiske og langstrakte forhandlinger i tilsynsrådet inden folkemødet om søndagen. Det var derfor ganske naturligt for H. P. Hanssen at vælge mødet på Folkehjem den 16. og 17. november 1918 og ikke våbenstilstandsdagen den 11. november som afslutningen på »Fra Krigstiden«.

Set ud fra en vurdering af kildematerialet var der endnu en god grund til at stoppe udgivelserne med Folkemødet i november 1918. Efter at politikeren H. P. Hanssen havde ligget i en ufrivillig dvale under krigen, fik han fra begyndelsen af oktober 1918 travlt med at forberede den forestående Genforening politisk som administrativt. Dagbogsskriveren H. P. Hanssen måtte derfor vige pladsen for politikeren H. P. Hanssen, hvilket tydeligt kan aflæses af de bevarede dagbøger. Mens hans dagbogsoptegnelser fra 1918 fylder 11 hefter, så findes der kun tre hefter fra perioden februar 1919 frem til maj 1920. Om det sidste hefte, der rummer optegnelser fra 1. til 5. maj, hedder det ganske betegnende i registraturen: »Disse bøger indeholder ikke optegnelser fra dag til dag, men meddelelser om vigtigere hændelser og forhandlinger«. ⁶ H. P. Hanssen havde simpelthen ikke det nødvendige materiale til en fortsættelse af dagbogsgivelsen meget længere frem.

Der var altså god grund til at stoppe dagbogsgivelserne med mødet på Folkehjem i november 1918, men hvorfor så den mere »anonyme« placering i Hejmdal? Med al respekt for Hejmdal, så nåede avisen ikke det samme brede publikum, som hans store bogudgivelser i tyverne. Selv om H. P. Hanssen med sin udnævnelse til minister i juni 1919 blev en omstridt personlighed, så havde han et format og en så central placering i Genforeningsprocessen, at en udgivelse i et af de landsdækkende blade havde været mere relevant. For at få et svar på dette er det imidlertid nødvendigt først at se nærmere på H. P. Hanssens redigeringsprincipper og omstændighederne omkring udgivelsen af optegnelserne ti år efter mødet på Folkehjem.

Dagbøger eller memoire?

Det kræver personligt mod at skrive sine dagbøger hudløst ærlige, og enhver politiker med respekt for sig selv enten frygter eller håber, at hans eller hendes dagbøger bliver offentlig tilgængelige. Begge dele bidrager til at pynte på formuleringerne. H. P. Hanssen er ingenlunde en undtagelse på dette felt. Selv skriver han i indledningen til sine dagbogsoptegnelser: »Af Hensyn til Optegnelsernes Værdi som historisk Kildeskrift udgiver jeg dem, som de er nedskrevne, kun med Tilføjelse af enkelte Bilag, forklarende Noter og et med korte

biografiske Oplysninger forsynet Navneregister«. ⁷ Beklageligvis holder H. P. Hanssens principper ikke ved en nærmere konfrontation med hans faktiske redigering. Harald Jørgensen har således påvist, hvorledes H. P. Hanssen foretog en kraftig omredigering af de hastigt førte dagbogsoptegnelser med en udbredt brug af forkortelser. »Ikke blot er originaltekstens telegramstil omformet til mere flydende og læselig prosa, men en del er udeladt og endnu mere er føjet til, formodentlig da der af dagbøgenes indhold skulle udarbejdes et trykmanuskript«. De trykte dagbøger er derfor ikke fuldstændig den samtidige kilde, som man ellers kunne foranlediges til at tro, og på den baggrund karakteriserede Harald Jørgensen dem som »... et erindringsværk, bygget på samtidige optegnelser«. ⁸ Mere specifikt kunne han påvise, hvorledes H. P. Hanssen i den trykte udgave glattede ud på de uoverensstemmelser, som kom frem på Aabenraamødet i november 1918. Fremstillingen er ikke forkert, men den »giver blot ikke et fuldstændigt indtryk af forhandlingernes forløb«. Der er med andre ord grund til at læse de trykte erindringer i »Fra Krigstiden« med en god portion kildekritisk sans.

Til gengæld finder jeg, at Harald Jørgensen skyder over målet, når han om dagbøgerne videre anfører, at de »... fremhæver, hvad H. P. Hanssen anså for at være det vigtigste resultat af diskussionen og forbigår mere eller mindre i tavshed, hvad der blev fremført af kritik mod den foreslåede politik«. ⁹ Ja, hvad skulle han ellers! De fleste personer refererer vel det, de finder relevant. Det gjorde hans modstandere også, når de betonedede uenigheden på Aabenraamødet. Forskellen er blot, at relevanskriteriet er forskelligt. Det kan eftertiden ikke bebrejde deltagerne, højest tage de nødvendige forbehold ved brugen af både dagbøger og erindringer.

Med disse bemærkninger in mente kan det ikke undre, at Henrik Becker-Christensen bevidst afholder sig fra at anvende den trykte udgave af dagbøgerne fra tiden efter Aabenraamødet. I hans gennemgang af litteratur og kilder til Genforeningens historie hedder det bl.a.: »Det er her naturligt H. P. Hanssens originale dagbøger, der påkalder sig opmærksomheden, og som bør benyttes frem for de stærkt omredigerede og memoireprægede trykte udgaver«. ¹⁰ Mere specifikt har Henrik Becker-Christensen i en note kommenteret de trykte dagbogs-optegnelser fra tiden efter Aabenraamødet: »En sammenligning her mellem H. P. Hanssens originale dagbog, der gemmer sig i pakken med lømmekalendere og notesbøger, og den trykte udgave viser tydeligt, hvor stærkt sidstnævnte er omredigeret«. ¹¹ Becker-Christensen levner dermed ikke de trykte dagbogs-optegnelser megen relevans, men hvor stort er problemet egentlig?

For at komme nærmere en besvarelse af dette spørgsmål har jeg nedenfor s. 230ff aftrykt notesbøgenes optegnelser den 12. december 1918. Sammenholder man denne med den trykte udgave, så må man med Harald Jørgensen

Tre af aktørerne fra november 1918 på fælles udflugt til Holland 1913, inden det senere brud om grænsedragningen. Fra venstre Nis Nissen og H. P. Hanssen og yderst til højre Helene Hanssen og Kloppenborg Skrumsager. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

konstatere, at der er sket en sproglig bearbejdelse af dagbogsmaterialet, så de næsten stenografiske optegnelser får en læseværdig form. Det har naturligvis ikke kunnet undgå at forøge tekstmængden i den trykte udgave. Ganske vist lever denne form ikke op til moderne udgivelsesprincipper, men målgruppen i Hejmdal var jo heller ikke professionelle historikere. Det er i de fleste tilfælde til at leve med. Afgørende er det, hvorvidt H. P. Hanssen har foretaget ændringer eller glidninger i de begivenheder og synspunkter, der bliver skildret eller tilkendegivet.

For at belyse dette må vi se på H. P. Hanssens baggrund for at offentliggøre dagbogsoptegnelserne i Hejmdal i 1928, og heldigvis har vi her hans egen forklaring: »Fra slesvig-holstensk Side har man i de senere Aar sat et Par Legender i Omløb, som har vundet Tiltro i mange Kredse, men ikke har noget med de historiske Tildragelser at gøre. Man har for det første paastaet, at Tyskland, mens det endnu var i Besiddelse af sin Handlefrihed, havde tilbudt

Danmark at ordne Spørgsmaalet ved en Særoverenskomst. Og endvidere, at den daværende tyske Regering havde været en bestemt Modstander af en-bloc-Afstemning i Nordslesvig. Disse Paastande har ikke noget med Virkeligheden at gøre.¹² H. P. Hanssen ønskede med andre ord at gendrive en række rygter fra tysk side, og til dette formål anvendte han ikke alene sine egne dagbogsnotater som kilde. Han leverede også i de efterfølgende bemærkninger en fortolkning af kilden. Unægtelig en usædvanlig situation omkring udgivelsen, som forudsatte en god portion tillid hos læserne til såvel H. P. Hanssen som hans notater.

Den umiddelbare anledning var som nævnt ti-året for Aabenraamødet, men baggrunden var formentlig Samlingsbevægelsens agitation* i foråret 1928, som langsomt fadede ud i løbet af sommeren for at få det endelige dødsstød ved landstingsvalget den 14. september samme år. En kildekritisk kontrol af den trykte udgave må derfor fokusere på, hvorvidt og i givet fald i hvilken grad H. P. Hanssen har redigeret i sine originale dagbogsnotater for at styrke sine argumenter og synspunkter overfor disse rygter. Afgørende er her referatet af begivenhederne den 12. december 1918, hvor H. P. Hanssen havde en længere samtale med den tidligere tyske gesandt i Washington grev J. H. Bernstorff.

Det skjulte citat

Den trykte udgave rummer på dette punkt en ganske væsentlig afvigelse fra originalen, og i modsætning til det normale er der tale om en forkortelse i den trykte udgave i forhold til originalen. I originalen nævner H. P. Hanssen, at han efter mødet i kommissionen vedrørende valutaspekulationen i Nordslesvig havde et kort møde med sin gode ven indenrigsminister Rudolf Breitscheid, hvor han fik forevist nogle fortrolige papirer vedrørende Nordslesvig:

Forinden vilde Breitscheid tale med mig om fortrolige Sager. Han havde Akterne vedrørende Nordslesvig, som vi gennemgik. Det fremgik heraf, at Grev Rantzau indtil i September regnede med en tysk Sejr og derfor afviste en Drøftelse af Spørgsmaalet. I Oktober skrev han i en Indberetning, at han raadede Regeringen til at tage Føling med mig, da jeg – hvis Virksomhed er kendt – øjensynlig nu

* En sønderjysk protestbevægelse startet og dirigeret af det tyske mindretals ledere med henblik på at vinde flest mulige herunder også dansksindede for det tyske mindretals grænserevisionskrav. Bevægelsen fik sin officielle start ved en aktion natten til den 21. april 1928, hvor bevægelsens program blev opløbet en lang række steder i Sønderjylland. Samlingsbevægelsen blev ingen succes, da det hurtigt kom frem, at den havde sin rod i den Slesvigske Vælgerforening og med kun 1019 stemmer ved Landstingsvalget i september 1928 fik bevægelsen sit endelige dødsstød.

fører en maadeholdende Politik og navnlig [?] efter alt at dømme giver Afkald paa Flensborg. Scavenius' Loyalitet betones stærkt i Indberetningen. Man maa enes om det ... Nordslesvigs Afstaaelse og allerede nu give til kjende at man indvilger deri. Hvis ikke vil man miste mere. Ententen vil da træffe en sydligere Grænse. Regeringen vil afvise det og blive styrtet. En anden Regering vil føje sig. En Særoverenskomst er bedst. Wilsonprogrammet vil da rejse Spørgsmaalet. Ententen ...¹³

H. P. Hanssen siger det ikke direkte, men de fortrolige sager var den tyske gesandt i København grev Brockdorff-Rantzaus indberetninger fra september og frem til 17. oktober 1918 til udenrigsministeriet i Berlin! Hvorvidt H. P. Hanssen ved denne lejlighed fik adgang til andre strengt fortrolige oplysninger fremgår ikke af dagbogsoptegnelserne. H. P. Hanssen var altså fra den 12. december 1918 fuldt ud klar over de overvejelser, som den tyske gesandt i København gjorde sig vedrørende Nordslesvig og dermed også den tyske regerings politik. På den baggrund får H. P. Hanssens ord ifølge dagbogen til grev Bernstorff i det tyske udenrigsministerium samme dag unægtelig en noget anden dimension: »Regeringen og Rigsdagen staar sluttede. De ønsker hvad der er dansk, men ikke mere. Et Regeringsskifte vil ikke ændre den Politik«. Da den tyske udenrigsminister Dr. Solf dagen efter blev erstattet af grev Brockdorff-Rantzaus, havde H. P. Hanssen den næsten endegyldige dokumentation for, hvad han hidtil kun havde fået som hensigtserklæringer og tilsagn, at den tyske regering var indstillet på at afstå Nordslesvig til Danmark for at hindre en større landafståelse dikteret af Ententemagterne.

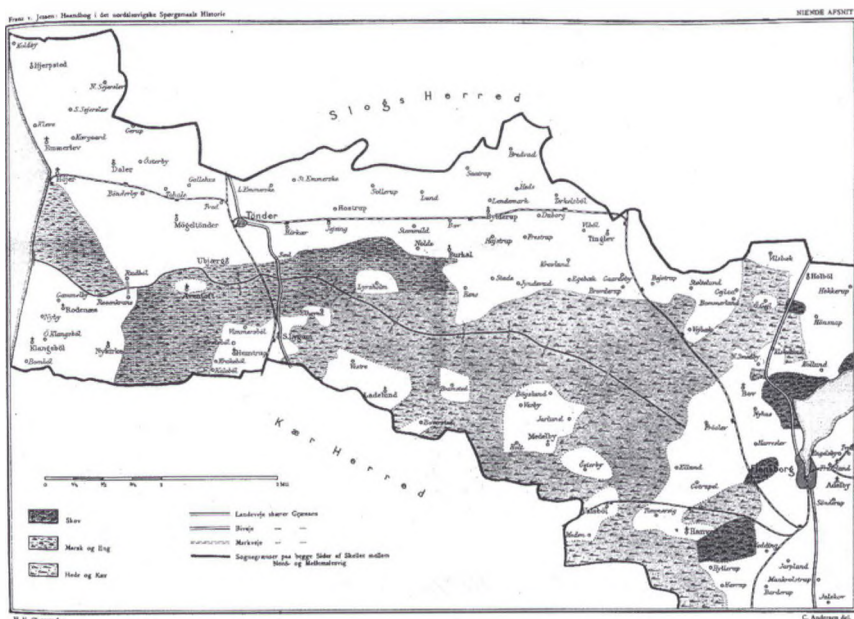
At den tyske regering på denne måde var villig til at afskrive Nordslesvig og den tysksindede befolkning af frygt for større landafståelser, har allerede Troels Fink redegjort for.¹⁴ Senest har Henrik Becker-Christensen godtgjort, hvorledes de to repræsentanter fra »Det tyske udvalg«, godsejer Karl Koch, Jels, og bogtrykker Uwe Schütze, Haderslev, selv samme dag forlod Berlin med klar besked fra såvel udenrigsministeriet som indenrigsministeriet om, at en afståelse af i hvert fald dele af Nordslesvig var uundgåelig.¹⁵

Det var imidlertid ikke alene eftertidens historikere, der kendte til rigsregeringens synpunkter. Fra den 12. december 1918 var H. P. Hanssen og dermed antagelig også den danske regering som nævnt orienteret. Det er formentlig forklaringen på, at det famøse afsnit i notesbøgerne er fjernet i den trykte udgave. H. P. Hanssen kunne ikke blot små 10 år efter offentliggøre de oplysninger, som den tyske indenrigsminister Dr. R. Breitscheid havde lækket. Når Breitscheid overhovedet lækkede oplysningerne til H. P. Hanssen, må det ses på baggrund af det nære venskab mellem de to fra tiden omkring århundredskiftet og den omstændighed, at Breitscheid som indenrigsminister i de afgø-

rende måneder havde adgang til de fortrolige oplysninger.¹⁶ Breitscheid var, indtil han ved Hitlers magtovertagelse i 1933 måtte gå i eksil, en indflydelsesrig leder i SPD, og en offentliggørelse af lækagen ville have bragt Breitscheid i betydelige vanskeligheder overfor såvel sit parti som den tyske offentlighed.

Samtidig frygtede H. P. Hanssen formentlig, at oplysningen om hans nære samarbejde med Breitscheid ville blive brugt af hans politiske modstandere i grænsestriden. H. P. Hanssen måtte således allerede i 1920 afvise, at han var bundet af tidligere aftaler med tyske politikere om den fremtidige grænse.¹⁷ Samme anklage lå bag, da Kloppenborg-Skrumsager et par år efter mere end antydede, at H. P. Hanssen havde ført hemmelige forhandlinger med tyske politikere bag ryggen på ham og Nis Nissen.¹⁸ Det nære venskabelige forhold, som lå bag Breitscheids handling, kunne næsten ikke andet end blive misforstået som endnu et udslag af H. P. Hanssens »tyskerkurs«. I Hejmdal kunne H. P. Hanssen på den ene side nå den sønderjyske befolkning med sit budskab og på den anden side håbe på, at udgivelsen ikke ville rejse en ny blæst omkring grænsen, Flensborg og Genforeningen.

Tiden var altså ikke moden for en så åbenhjertig bekendelse, men H. P. Hanssen skulle bruge Brockdorff-Rantzaus indberetninger til det tyske

Det omstridte område »Nordslesvigs sydgrænse«. Kort af H. V. Clausen gengivet 1901 i »Haandbog i det Nordlesvigske Spørgsmåls Historie«.

udenrigsministerium i sin argumentation. Det gjorde han da også, men blot ikke som en del af dagbogsoptegnelserne. Efter udgivelsen af dagbogsoptegnelserne skrev H. P. Hanssen afslutningsvis nogle betragtninger om den tyske regerings indstilling til det nordslesvigske spørgsmål før og efter sammenbrudet under overskriften: »Bemærkninger til mine Dagbogsoptegnelser i Novbr. og Decbr.«.¹⁹ Her anbragte H. P. Hanssen sine dagbogsnotater, idet kilden og tidspunktet bevidst er sløret med den intetsigende sætning: »I den Revolutionstid, da de nye Magthavere knæsatte Grundsætningen om, at det hemmelige Diplomati skulde afskaffes, fik jeg Adgang til at læse Grev Brockdorff-Rantzaus Indberetninger fra København i September og Oktober Maaned 1918«. Man kan derfor lidt kryptisk udtrykke det således, at H. P. Hanssen anvendte dele af sine dagbogsoptegnelser til at fortolke og uddybe selvsamme dagbogsoptegnelser:

H. P. Hanssens bemærkninger til sine trykte dagbogsoptegnelser i Hjemdal den 14. december 1928: »Kom Sammenbrudet saaledes uventet for Rigsdagen, ja selv for Rigskansleren, gjaldt dette naturligvis ikke mindre for den tyske Gesandt i København. I den bevægede Revolutionstid, da de nye Magthavere knæsatte Grundsætningen om, at det hemmelige Diplomati skulde afskaffes, fik jeg Adgang til at læse Grev Brockdorff-Rantzaus Indberetninger fra København i September og Oktober Maaned 1918. Det fremgik deraf, at Gesandten endnu sidst i September regnede med en Sejr uden Annektioner og Kontributioner. Beretningerne indeholdt ingen Antydninger af, at han holdt en Afstaaelse af Nordslesvig for nødvendig. Men efter Sammenbrudet skrev han først i Oktober i en Indberetning, at Tyskland nu maatte regne med en uundgaelig Landafstaaelse i Hertugdømmerne. Han raadede derfor Regeringen til at søge Føling med mig, da jeg, hvis Virksomhed var den tyske Regering velbekendt, efter alt at domme var Tilhænger af en maadeholden Politik og vilde staa fast paa Selvbestemmelsesretten, selv om Følgen vilde blive, at der maatte gives Afkald paa Flensborg. Man maatte se at enes om Nordslesvigs Afstaaelse og allerede nu give til Kende, at man indvilgede deri. Ententen vilde nærmest være stemt for en sydligere Grænse. Den vilde den danske Regering afvise og saa blive styrtet. En anden Regering vilde foje sig. En Særoverenskomst med Danmark vilde være heldigst. Wilson-Programmet vilde rejse Spørgsmaalet og Ententen tiltræde det. – Saaledes bedømte Grev Brockdorff-Rantzaus Stillingen først i Oktober«.

Udviklingen gik, som også grev Bernstorff bemærkede det, hurtigt i slutningen af 1918, og gesandstens indberetninger var til en vis grad overhalet af udviklingen. Der er dog stadig et kvantespring mellem en officiel tilkendegivelse fra en politisk modstander og så muligheden for at se sin modstander i kortene. Man

må derfor formode, at det var med en vis ro, at H. P. Hanssen den 13. december tog til København over Warnemünde-Gedser. Han havde nu den nødvendige dokumentation for, at det herefter kun drejede sig om at foretage en smidig tilrettelæggelse af den forestående Genforening.

Grænse eller linje?

Omtalen af Breitscheids lægning den 12. december 1918 er dog ikke den eneste væsentlige redigering af de oprindelige dagbogsnotater fra denne dag. H. P. Hanssen havde også sit omdømme og ikke mindst sine politiske modstandere fra grænsestriden at tage hensyn til. Her blev afstemningsgrænsen betragtet som endnu et udslag af tyskerkursen og Aabenraa-resolutionen af de mest nationalistiske som dr. med. Ionas Collin opfattet som »en skændsel«, der ville stå som en »skamplet«. En dolkestødslegende, som efter Genforeningen fik næring af bl.a. Kloppenborg-Skrumsagers påstande om hemmelige forhandlinger i november 1918 mellem H. P. Hanssen og den tyske regering uden om de to landdagsmænd Nis Nissen og Kloppenborg-Skrumsager.²⁰

Det er derfor klart, at H. P. Hanssen for alt i verden måtte undgå formuleringer, der kunne give næring til rygter om hemmelige forhandlinger mellem ham og den tyske regering, hvilket kom til at spille en væsentlig rolle i hans redigering af dagbogsnotaterne. Opmærksomheden samler sig specielt om hans redigelse for grænsespørgsmålet overfor grev Bernstorff. I den trykte udgave i Hjemdal hedder det her:

Jeg: Sydfor denne Linje [dvs. Nordslesvigs sydgrænse, den senere statsgrænse] ønsker vi dernæst i Henhold til Wilson-Programmet en Folkeafstemning i et endnu ikke afgrænset Omraade. Denne Afstemning vil dog næppe faa større Betydning. Flensborg vil saaledes efter min Mening give et betydeligt tysk Flertal. Muligvis vil enkelte Landsbyer i Mellemslesvig give et dansk Flertal og i Henhold dertil kræves indlemmede i Danmark, men store Forskydninger vil det her ikke kunne dreje sig om. Vi ønsker Spørgsmaalet endeligt løst. Vi vil fjerne de bestaaende, men ikke skabe nye Rivningsflader.

og videre:

Men da Stillingen er klar, vil det, selv om der findes Kredse, som uden Hensyn til Selvbestemmelsesretten ønsker en sydligere Grænse, efter min Mening ikke ændre Sagen. Hovedsagen er, at Regeringen, Rigsdagen og den nordslesvigske

Befolkning er enige om kun at kræve tilbage, hvad der er dansk, og dermed at tilstræbe en forstandig og retfærdig Løsning af Spørgsmaalet.

Sammenholder vi disse tekster med originalen, får vi en noget anden udlægning af sagen:

Jeg: Syd derfor kan der ske Afstemning i Henhold til Wilsonprogrammet, men den Afstemning er uden Betydning. Flensborg vil give et stort tysk Flertal, om enkelte Landsbyer giver et dansk Flertal vil ikke ændre Grænsen videre end om den drages Syd for dem. Spørgsmaalet er da ... uvist. Vi vil fjerne en bestaaende, men ikke skabe – ny Rivningsflade.

og senere:

Hovedsagen er, at man fra dansk og tysk Side er enige om at lade den Linje, der nu er draget, træde tydeligt og klart frem overfor Offentligheden. Ententen ønsker øjensynlig en sydligere Linje. Der øves i den Henseende et Tryk paa Rigsdag og Regering i Danmark. Nødvendigt at vi fra begge Sider er enige.

Det kræver ikke større kendskab til grænsespørgsmålet for at se det grænsepolitiske spængstof i de to versioner af samme samtale. H. P. Hanssen nævner i den originale version ganske vist muligheden for en afstemning syd for »Nordslesvigs sydgrænse«, som han i øvrigt ofte betegner som »Grænsen«, men samtidig karakteriserer han denne afstemning som »uden betydning«. Endvidere tilkendegiver H. P. Hanssen åbenhjertigt, at Flensborg vil stemme tysk, og at et dansk flertal i enkelte landsbyer i den senere anden zone ikke vil ændre grænsen væsentligt. Endelig kan formuleringen om dansk-tysk enighed tolkes som om H. P. Hanssen i samarbejde med den tyske regering havde lagt sig fast på den fremtidige grænse inden afstemningen. En opfattelse, der på det seneste er blevet fremført af Bjørn Svensson.

Selv om det må erindres, at H. P. Hanssen den 12. december 1918 havde al mulig grund til at berolige grev Bernstorff ved at fremhæve sit og den danske regerings mådehold, og dermed muligheden for en indbyrdes forståelse, så er der ingen tvivl om, at de nævnte detaljer må få konsekvenser for beskrivelsen af genforeningshistorien i oktober og specielt november 1918. Bjørn Svensson har fremført enkelte af disse detaljer, omend jeg på ingen måde deler hans politiske og personlige bedømmelse af H. P. Hanssens indsats. Pladsen tillader ikke, at jeg går nærmere ind på grænsespørgsmålet. Jeg vil derfor i anden forbindelse behandle spørgsmålet om de såkaldte »hjemmelige forhandlinger« i oktober-november 1918 i relation til H. P. Hanssens parlamentariske virke og

ikke mindst hans nære venskab til socialdemokraten Rudolf Breitscheid, den preussiske indenrigsminister i den afgørende fase af forhandlingerne i Berlin den 11.-13. november 1918.²¹

Konklusion

På baggrund af det foregående er det spørgsmålet, om man som Henrik Becker-Christensen fuldstændigt skal afskrive den trykte udgave af dagbøgerne efter fundet af originalen. Jeg tror det ikke. Som jeg i det ovenstående har forsøgt at påvise, så opstår de mest interessante perspektiver netop ved at konfrontere originalen med den trykte udgave. Kun en sammenligning af de to udgaver gør det muligt at afdække brudfladerne i H. P. Hanssens politiske arbejde. Efter en gennemgang af dagbogsoptegnelserne har jeg det derfor nok med H. P. Hanssens dagbøger som med den nyeste Saxoforskning. Jeg vil hellere bruge kilden konstruktivt fremfor at henvise den til mytologiens verden.

Endelig skal man ikke glemme dens litterære kvaliteter. H. P. Hanssens »dagbøger« i Hejmdal er en læseværdig lækkerbiskken, der giver et godt indtryk af hans mangesidige aktivitet i Aabenraa, Flensborg, Kiel, Berlin og København i de hektiske måneder efter Tysklands sammenbrud. Selv om der ikke er tale om en fuldstændig ordret gengivelse af de originale dagbøger, idet teksten som vanligt er redigeret, så bl.a. de korte »stenografiske« optegnelser bliver læservenlige, så vidner det om H. P. Hanssens journalistiske formåen, at en ganske betragtelig del af den trykte udgave er en ordret afskrift af originalen. Samtidig bliver læseren stilfærdigt guidet igennem teksten med titler på de relevante personer, som optræder på scenen.

Jeg nyder derfor fortsat H. P. Hanssens beskrivelse af rejselivets besværligheder samt de mange selskaber og middage efter Tysklands sammenbrud, selv om han af hensyn til sig selv og Rudolf Breitscheid foretog indholdsmæssige ændringer i centrale passager. Det ville være ønskeligt, om både Hejmdal-udgivelsen og de mere vanskeligt tilgængelige originale dagbøger i H. P. Hanssens privatarkiv snart kunne publiceres samlet. Her vil vi foreløbig nøjes med at give dagbogsoptegnelserne fra 12. december 1918:

Berlin, den 12. December 1918

Konferencen ... Nordslesvig. Kl. 10 3/4 Indenrigsministeriet. Der fandt Forhandling sted om Opkjøbet af Gaarde i Nordslesvig. Jeg blev af Breitscheid ført op i Værelset. Repræsentanter for de forskellige Resorts var til stede

meget vigtig og for alvorlig
 Sagen. Men havde afkommet
 vedspændte Hovedsag, som
 vi gjennelevte. Det var
 et Brev, at Liv Rantzau
 midt i September regnede
 med en god Sag og derfor
 afsendte en Læst af Spør-
 gesmaalet. I Oktober skrev
 han i en Indberetning af
 Rader Regering til at
 tage Følgelse med mig, da

jeg - hvis Udsagn og aflyt-
 tingsrapport var for en anden
 Lovgiver Råd, og navnlig
 det var af alle et andet
 give aflytning af Rantzau.
 Rantzau's, Lovgiver
 betragtede det som Indberetning.
 Han var selv i det høje
 aflytning aflytning, allerede
 var jeg til Gode og var
 vedlyst. Rantzau
 med en anden mere. Han
 havde til de andre og flygt.

H. P. Hanssens meget vigtige dagbogsoptegnelser er nedskrevet med hurtig hånd og derfor vanskelige at læse. Her et uddrag fra 12. december 1918 jvfr. gengivelsen s. 231f. Landsarkivet i Aabenraa.

mit Brev til Breitscheid var Indledning om Sagen. Saa af Akterne. Dertil en Indberetning fra Regeringspræsidenten med Indflydelse af Adler, som jeg havde gjort Genforeningsspørgsmaalet. Vanskeligheden var formelt at komme Opkøb til Livs. Jeg gav en Fremstilling af Situationen, derefter kort Forslagene, som jeg havde gjort og undskyldte mig saa, da jeg skulde være i Udenrigsministeriet kl. 11 $\frac{1}{2}$. Forinden vilde Breitscheid tale med mig om fortrolige Sager. Han havde Akterne vedrørende Nordslesvig, som vi gennemgik. Det fremgik heraf, at Grev Rantzau indtil i September regnede med en tysk Sejr og derfor afviste en Drøftelse af Spørgsmaalet. I Oktober skrev han i en Indberetning, at han raadede Regeringen til at tage Følgelse med mig, da jeg - hvis

Virksomhed er kendt – øjensynlig nu fører en maadeholdende Politik og navnlig [?] efter alt at dømme giver Afkald paa Flensborg. Scavenius' loyalitet betones stærkt i Indberetningen. Man maa enes om det ... Nordslesvigs Afstaaelse, og allerede nu give til kjende at man indvilger deri. Hvis ikke vil man miste mere. Ententen vil da træffe en sydligere Grænse. Regeringen vil afvise det og blive styrtet. En anden Regering vil føje sig. En Særoverenskomst er bedst. Wilsonprogrammet vil da rejse Spørgsmaalet. Ententen ...

En Konference om Nordslesvig afholdes en af Dagene. Gehejme-Overregeringsraad Dr. Lensch har fastsat Dagsordenen. Den indeholder Lovgivning, Afstemningsregler, Overtagelse af Statsgæld, Indløsning af Statsejendom, Sikring af tysk Mindretals-Ret. Sikring af tysk Sprogs Ret i Kirke, Skole. Det er det vigtigste. Intet at indvende mod, at man fra et tysk Standpunkt overvejer dette.

Der var ikke megen Tid, da Dr. Breitscheid havde aftalt med den tidligere amerikanske Gesandt Grev Bernstorff, at jeg skal være hos ham i Udenrigsministeriet kl. 11 $\frac{1}{2}$. Jeg gik dertil, maatte vente lidt, da Excellencen var til Pressekonference og blev saa meget velvillig modtaget. Greven udtalte straks at han ønskede Samtalen, fordi han var udset til Leder af Fredsforhandlingen. Alt skiftede hurtigt i denne Tid, om denne Beslutning blev opretholdt var tvivlsomt, men forløbig maatte han regne dermed. Jeg havde været i København. Han spurgte, hvorledes Stillingen var der. Jeg svarede: Rigsdagen og Regeringen staar sluttede. De ønsker, hvad der er dansk, men ikke mere. Et Regeringsskifte vil ikke ændre den Politik.

Greven: Det er glædeligt, at der dog findes en enkelt fornuftig Regering i denne Tid, hvor der stilles saa mange uforstandig og uheldsvanger Krav. Jeg har Grund til at antage at min Fætter, Rantzau i København, deler dette Standpunkt. Jeg stadfæstede dette.

Men hvorledes, fortsatte Greven, tænker man sig i Danmark Spørgsmaalet rejst paa Fredskonferencen. Da jeg skal lede Forhandlingerne fra vor Side, vilde jeg gerne vide det. Hvorledes ønsker man f. E. Afstemningen?

Jeg: Vi har draget en Linje, som vi betegner som Nordslesvigs Sydgrænse ... det Nordslesvigske Spørgsmaals Løsning og det ønsker vi løst indenfor den Grænse. Hvad der ligger nord for den Grænse kan eventuelt gaa uden Afstemning til Danmark. Linjen er jo ikke ny. Det er Sproggrænsen i Øst og Vest. Det er Linjen, som den provisoriske Regering drog i 1848, som Preussen ind paa med til i London 1864, som atter opdukkede i § 5 1866.

Ja, i London det var jo min Fader, svarede Greven. Om den Linje kan der ikke tvistes, den tilstaaes herfra.

Jeg: Syd derfor kan der ske Afstemning i Henhold til Wilsonprogrammet, men den Afstemning er uden Betydning. Flensborg vil give et stort tysk Fler-

tal, om enkelte Landsbyer giver et dansk Flertal vil ikke ændre Grænsen videre end om den drages Syd for dem. Spørgsmaalet er da ... uvist. Vi vil fjerne en bestaaende, men ikke skabe – ny Rivningsflade.

Greven: Ja, alt det kan ordnes fordrageligt og venskabeligt.

Jeg: Det er jo modigt af den. Det ikke bliver Afstemning. Linjen falder jo ogsaa i al væsentlig med Rigsdagvalgene. Den er i Professor Broesickes Statistik i Mitteilungen des preussischen Statistischen Landesamt. Afstemningen afhængig af Elsass-Lotringen. Hvis det nægtes der, saa maaske ogsaa i Nord-slesvig, men da Stilling er utvivlsom, vil den ikke ændre Sagen. Hovedsagen er, at man fra dansk og tysk Side er enige om at lade den Linje, der nu er draget, træde tydeligt og klart frem overfor Offentligheden. Ententen ønsker øjensynlig en sydligere Linje. Der øves i den Henseende et Tryk paa Rigsdag og Regering i Danmark. Nødvendigt at vi fra begge Sider er enige.

Greven: Wilson vil sikkert støtte dette. Han vil ikke mere end hvad Befolkningen vil. Han vil skabe Fred og Forsoning.

Vi talte endnu noget om Sagen. Han takkede for mit Besøg. Jeg erklærede mig villig til naar som helst at komme til Berlin, hvis man ønsker »Rücksprache« med mig inden de afgørende Forhandlinger fandt sted. Greven betonedes endnu en Gang til Slut det glædelige i hvis denne Grænseregulering fandt Sted i Fred, ... Det lovede godt for Fremtiden.

Af Breitscheid erfarede jeg i Gaar, at Tiedje er rejst til København paa Udenrigsministeriets Vegne. Jeg antager, at hans særlige Opgaver er den at varetage de tysk Mindretals Interesser – Grev Bernstorff omtalte ikke hans Opgave eller Virksomhed.

Var om Aftenen hos Kapt. Ramm, hvor jeg traf Kaptajnerne Leerbeck og Lunn. Den sidste vilde have Dannevirkelinjen. Ramm opponerede – Angel var tysk og blev tysk, hvortil Lunn svarede, at vi jo kunde flytte de tyske Angelboere bort sydpaa.

NOTER OG HENVISNINGER

Afsnit i H. P. Hanssens originale dagbogsoptegnelser 12. december 1918, som det ikke har været muligt at tyde, er markeret med ...

1. Hejmdal 20. og 23. november samt 5., 7. og 14. december 1928.
2. La. Aab. Foreløbig arkivfortegnelse over H. P. Hanssens privatarkiv. Aabenraa 1977 forord. Harald Jørgensen: »Aabenraa-resolutionens tilblivelse. En kildekritisk undersøgelse« i: Festskrift tilegnet Axel Linvald Kbh. 1956 s. 197.
3. Harald Jørgensen: »Genforeningens statspolitiske baggrund« Aabenraa 1970. Troels Fink: »Da Sønderjylland blev delt 1918-1920« bd. I-III Aabenraa 1978-1979.
4. Harald Jørgensen (1970) 4. afsn. noterne 3, 7, 8, 11, 14, 63. 5. afsn. noterne 37 og 43. Troels Fink (1978-79) bd. I note 119, 141, 148 og 152.

5. Henrik Becker-Christensen: »Dansk mindretalspolitik i Nordslesvig« Aabenraa 1984 s. 240. H. P. Hanssens privatarkiv pk. 116.
6. Registratur over H. P. Hanssens privatarkiv s. 239, pk. 115.
7. H. P. Hanssen: »Fra Krigstiden. Dagbogsoptegnelser« bd. I Kbh. 1924, forord.
8. Harald Jørgensen (1956) s. 192.
9. Harald Jørgensen (1956) s. 196.
10. Henrik Becker-Christensen (1984) s. 240.
11. Henrik Becker-Christensen (1984) s. 268 note 430.
12. Hejmdal den 14. december 1928.
13. At H. P. Hanssen rent faktisk har læst Brockdorff-Rantzaus memorandum fremgår tydeligt ved at sammenholde H. P. Hanssens referat med originalen, som er gengivet hos Troels Fink (1978) bd. I s. 55.
14. Troels Fink (1978) bd. I s. 55-59. Derimod havde Harald Jørgensen tilsyneladende svært ved at tro, at den tyske rigsregering på så tidligt et tidspunkt havde afskrevet Nordslesvig. Forskellen er her, at Troels Fink via Rigsarkivets fotokopier fra Auswärtiges Amt havde direkte kendskab til den tyske rigsregerings holdning i sagen. Harald Jørgensen (1970) s. 203.
15. Henrik Becker-Christensen (1984) s. 63.
16. »Bogen om H. P. Hanssen skrevet af hans venner«. H. P. Hanssen: »Grænsespørgsmaalet« Kbh. 1920 s. 54f. Kbh. 1948 s. 135. Rudolf Breitscheid var preussisk indenrigsminister fra 14. november 1918 til januar 1919. Brockhaus Enzyklopädie bd. III Wiesbaden 1967 s. 244.
17. H. P. Hanssen: »Grænsespørgsmaalet« Kbh. 1920 s. 78.
18. H. D. Kloppenborg-Skrumsager: »Ved Tysklands sammenbrud 1918« i: L. P. Christensen »Slesvig delt« Flensborg 1922 s. 11-18. Bjørn Svensson har siden taget tråden op i »Tyskerkursen« 1983 og »Det skjulte spil« Sdj. Årb. 1992.
19. Hejmdal fredag den 14. december 1928.
20. H. D. Kloppenborg-Skrumsager: »Ved Tysklands Sammenbrud 1918« i: L. P. Christensen (red): »Slesvig delt« Flensborg 1922, s. 11-18.
21. Bjørn Svensson (1992). Desuden Kim Furdal: »Berlinske forbindelser«, upubliceret manuskript.

Det nationale register 1921

– tilblivelse og indhold

af *Hans H. Worsøe*

Efter Genforeningen i 1920 blev befolkningen i Sønderjylland (Nordslesvig) registreret i »det nationale register«. Denne registrering var nødvendig for at man kunne konstatere, hvem der var berettiget til at få dansk indfødsret. Det nationale register er en meget vigtig historisk kilde, som nu findes i Landsarkivet i Aabenraa. Landsarkivar Hans H. Worsøe fortæller her om registrets tilblivelse og om nogle af de mange forskningsmuligheder, som materialet rummer.

Baggrunden

Efter at Den Internationale Kommission ved bekendtgørelse af 15. juni 1920 havde meddelt, at dens myndighed ophørte fra og med 16. juni 1920 og Danmark havde overtaget suveræniteten over de sønderjyske landsdele, der havde stemt sig tilbage, begyndte de danske love, der gradvis skulle indføre den danske administration og lovgivning, i en bred strøm at blive udsendt af de pågældende ministerier. I den forløbne tid siden slutningen af november 1918 var der gjort et grundigt forberedende arbejde i Vælgerforeningens udvalg, i de nedsatte rigsdagsudvalg, i Det midlertidige Ministerium for sønderjyske Anliggender og ikke mindst i det såkaldte Kriegerudvalg, hvis drivende kraft var Martin Hammerich. Allerede i sidste halvdel af juni 1920 udsendtes 92 love, bekendtgørelser og anordninger. Andre bestemmelser var endnu ikke modne til udsendelse, således er Lov nr. 74 om Erhvervelse af dansk Indfødsret i Anledning af de sønderjyske Landsdeles Indlemmelse i Danmark først dateret 5. sept. 1920. I alt udsendtes i 1920 180 love, anordninger og bekendtgørelser vedr. Sønderjylland, inden året d. 31. december afsluttedes med Bekendtgørelse om en mellem Danmark, det britiske Rige, Frankrig, Italien og Japan den 5. Juli 1920 afsluttet Traktat vedrørende Slesvig, hvorved suveræniteten over de sønderjyske landsdele fra 15. juni 1920 under henvisning til Versaillestraktatens ordlyd blev overdraget til Danmark. I traktaten fastsættes og beskrives forløbet af den nye grænse, og dens indhold er forudsætningen for, at indbyggerne i de sønderjyske landsdele kunne få dansk indfødsret og dermed blive danske statsborgere.

Hermed var lovgivningsarbejdet imidlertid langt fra at være afsluttet, og der forestod desuden det store arbejde med at få den nye danske lovgivning indarbejdet og på længere sigt at afskaffe de sønderjyske særbestemmelser.

Som bekendt er dette arbejde endnu ikke afsluttet. Man behøver blot at tænke på særbestemmelserne om civilstandsregistrering, hvor det var meningen, at de danske bestemmelser skulle omformes med de sønderjyske (prøjsiske) som forbillede, men hvor man stadig kører med forskellige bestemmelser og i Sønderjylland til en vis grad med dobbeltregistrering. Disse aspekter vil blive taget op til behandling i en senere artikel i forbindelse med genforeningsjubilæet i 1995.

Loven om dansk indfødsret

Som nævnt ovenfor udsendtes den 5. sept. 1920 en lov om erhvervelse af dansk indfødsret i de indlemmede landsdele. Det fastslås her i paragraf 1, at dansk indfødsret har de personer, som den 15. juni 1920 havde fast bopæl i de sønderjyske landsdele og indtil dette tidspunkt var i besiddelse af tysk statsborgerret, medmindre de havde bosat sig i landsdelene efter 1. oktober 1918. I paragraf 2 åbnes der mulighed for, at personer, der har dansk indfødsret efter paragraf 1, kan optere for Tyskland inden 15. juni 1922, og endelig åbnes der i paragraf 3 mulighed for, at personer, som er født i de sønderjyske landsdele, men ikke har dansk indfødsret i medfør af paragraf 1, ligeledes inden 15. juni 1922 kan optere for Danmark og opnå dansk indfødsret. De følgende paragraffer omhandler efter hvilke regler indfødsretten også omfatter nære familiemedlemmer, herunder at uægte børns statsborgerlige stilling retter sig efter moderens. I paragraf 6 bestemmes, at bevis for dansk indfødsret erhvervet ved option udstedes af indenrigsministeren, og endelig fastslår paragraf 7, at bestemmelserne i paragraf 1 ikke gælder for prøjsiske statstjenestemænd og familie, hvis de forlader Danmark inden 15. september 1920.

Ud over de ovenfor citerede bestemmelser om personkredsen, der blev berørt af loven, indeholder paragraf 1 desuden følgende administrative forskrifter:

Indenrigsministeren bemyndiges til at foranledige, at der optages registre over de personer, der opfylder de i denne paragrafs 1ste stykke fastsatte betingelser.

Bevis for, at en person har dansk indfødsret i medfør af denne paragrafs 1ste stykke, meddeles af indenrigsministeren eller efter nærmere af indenrigsministeren givne forskrifter af vedkommende amtmand.

Ved lovens forelæggelse i Folketinget d. 28. august 1920 anførte indenrigsminister Sigurd Berg, at bemyndigelsen til at optage registre over de personer, der opfyldte kravene i stykke 1, var indsat efter meget indtrængende anmodning fra sønderjysk side, idet man meget rigtigt gjorde gældende, at medens det ikke ville være vanskeligt nu at præstere bevislighederne med hensyn til bopælsbetingelserne, kunne det senere være meget vanskeligt at skaffe disse,

hvorfor det ville være heldigt at have registrene at holde sig til. Planerne om, hvorledes registrene skulle udarbejdes synes også allerede på dette tidspunkt at være gennemtænkt, men man undervurderede tilsyneladende vanskelighederne ved at fremskaffe de omtalte bevisligheder. Lovforslaget gik uden besvær gennem de tre behandlinger i Folketinget og Landstinget.

Indenrigsministeriets bestemmelser

Med disse bestemmelser var betingelserne skabt for oprettelse af de nationale registre og for amtmandens centrale placering i denne sammenhæng. Når der skulle gå endnu godt et halvt år, inden man kunne iværksætte udarbejdelsen, skyldes det, at man simpelthen ikke rådede over tilstrækkeligt nøjagtige opgørelser over landsdelens indbyggere til at kunne udfærdige listerne. Disse blev først tilvejebragt ved den folketælling, som blev gennemført i hele Danmark 1. februar 1921, og det blev således optællingen af indbyggerne på dette tidspunkt, og ikke på genforeningsdagen, der kom til at danne grundlaget for de nationale registre. Skemaerne for de sønderjyske landsdele fik en særlig udformning, idet der her indføjedes en rubrik med oplysning om bopæl den 1. oktober 1918, da denne oplysning var vigtig for opnåelsen af dansk indfødsret. Da folketællingen var afsluttet, og resultaterne indkommet til Det statistiske Departement, kunne indenrigsministeren omsider den 25. april 1921 underskrive »Cirkulære til Amtmændene over Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder Amter« om oprettelse af nationale registre, og hele det store apparat kunne gå igang. Det kunne være fristende samtidig at gå nærmere ind på hele spørgsmålet om meddelelse af dansk indfødsret, men da dette i høj grad vil komplicere fremstillingen, vil kun de aspekter blive medtaget, som har direkte betydning for udformningen af de nationale registre.

Første del af arbejdet bestod i, at de indkomne folketællingsskemaer blev bearbejdet på Statistisk Departement. Af skemaerne, som hver omfattede en ejendom, fremgik det, hvor enhver person havde haft natteleje natten mellem 31. januar og 1. febr. 1921, samt – og det var som nævnt specielt for de sønderjyske skemaer – hvor vedkommende havde haft fast bopæl 1. oktober 1918. De øvrige oplysninger har ikke relevans i denne sammenhæng, bortset fra, at der for hver ejendom desuden var et tillægsskema for midlertidigt fraværende, ligeledes for de sønderjyskes vedkommende med oplysning om fast bopæl 1. oktober 1918. En stor del af disse mange oplysninger blev nu udskrevet på nye skemaer, der hvert omfattede en husstand d.v.s. husfader, samlevende hustru og børn under 18 år, eller enkeltpersoner som f.eks. enker, tjenestefolk m.v. På disse skemaer, som kom til at udgøre det egentlige grundmateriale i de nationale registre, anførtes i første omgang amt, sogn, kommune og adresse samt hovedpersonens efternavn, samtlige fornavne, fødselsdag og -år, ægteska-

Amt Tønder		Sogn Møgetønder		Nr. 1	
Adresse: Kommune Bønderby		195			
Gade Nr. (Landsby Nr.) Bønderby					
1. ¹⁾ Efternavn ²⁾ samtlige Fornavne		Fødselsdag	Fødselsaar	Altersalder Stilling	Stilling i Familien
Iversen Peter ~~Johannes~~ ^{Johannes Hansen}		11.3.	1924	19	Landmand
Udfyldes af Kommunalbestyrelsen.					
2. Bopæl d. 1. Okt. 1918:			5. Opholdssted d. 1. Okt. 1918:		
Bønderby			Bønderby		
3. Bopæl i Tiden fra 1. Okt. 1918 til 15. Juni 1920:			6. Saafremt Vedkommende en Del af Tiden fra 1. Okt. 1918 til 15. Juni 1920 har opholdt sig udenfor de sønderjydske Landsdele og dog formener, at Bopælen i Landsdelene er bevaret, maa nærmere oplyses, hvorpaa dette begrundes. (Husstand, fast Ejendom, personligt Ophold mellem Rejser, stadig Forbindelse med Paarørende i Landsdelene el. lign.)		
Bønderby					
4. Bopæl d. 15. Juni 1920:			7. Opholdssted d. 15. Juni 1920:		
Bønderby			Bønderby		
8. Pasgældendes statsborgerlige Stilling d. 15. Juni 1920: <i>gild</i>					
9. Personer, hvis statsborgerlige Forhold afhænger af den i Rubrik 1 nævnte Persons statsborgerlige Stilling (Samlevende Hustru og Børn under 16 Aar).					
¹⁾ Efternavn ²⁾ samtlige Fornavne		Fødselsdag	Fødselsaar	Altersalder Stilling	Stilling i Familien
Iversen Johanne ~~Johanne~~ ^{Johanne Iversen}		6.12.	89	29	Hustru
" Peter ~~Christian~~ ^{Christian}		23.5.	14	11	Barn
" Hans Christian		16.6.	16	"	"
" ~~Anders~~ ^{Anders}		1.9.	18	"	"
" ~~Anna~~ ^{Anna}		11.3.	21	"	"
" ~~August~~ ^{August}		1-8-	21	"	"
" ~~Julia~~ ^{Julia}		26-9	23	"	"

Skema fra det nationale register familien Iversen i Bønderby.
(Landsarkivet: Nationalt Register. Tønder Amt. Nr 410).

belig og familiær stilling samt erhverv + tilsvarende oplysninger om samlevende hustru og børn under 18 år. Skemaerne var desuden forsynet med et løbenummer. Dette arbejde blev afsluttet i løbet af forsommeren 1921, hvorefter skemaerne blev tilsendt de 4 amter sorteret ud på sogn og kommune. Skemaerne betegnes herefter registerblade. Som eksempel på, hvordan det videre arbejde forløb, er valgt Aabenraa amt, hvor amtmand Kresten Refslund Thomsen residerede.

Allerede før udstedelsen af loven om erhvervelse af dansk indfødsret var der mulighed for, at man ved en ansøgning gennem amtet kunne få udstedt indfødsretsbevis fra Indenrigsministeriet. Med lovens fremkomst blev denne mulighed mere almen kendt og benyttet. Af Aabenraa amts journal fremgår det, at Indenrigsministeriet indtil begyndelsen af sept. 1920 havde fremsendt 27 andragender om dansk indfødsret til udtalelse ved amtet. I den følgende tid indkom ansøgningerne til amtet og ekspederedes derfra videre, men i nogle tilfælde kunne amtet selv resolve i henhold til lovens paragraf 1. I den resterende del af året behandlede yderligere 150 ansøgninger ved amtet, og i den følgende tid indtil det nationale registers oprettelse fortsatte strømmen. For at bevare oversigten over de udstedte indfødsretsbeviser anlagde amtet en særlig kronologisk ført protokol. For tiden frem til midt i august 1921 omfatter den ialt 2500 personer. Blandt de første fra Aabenraa amt er kaptajnerne Georg Schlaikier og Jacob Petersen (Ensted), dr.med. Harald Nielsen, Aabenraa, og skibsreder Johan Jacob Jebsen med familie.

Materialiet gennemgås på amterne

Som næste led i det nationale registers udfærdigelse blev samtlige registerblade nu gennemgået på amtet og, forsåvidt der allerede forelå en indfødsretsbevilling, forsynet med et særligt stempel, der henviste til Indenrigsministeriets eller amtets resolution og amtets registernummer, således at man der kunne kontrollere enkeltheder om fornødent. Stemplets tekst afsluttedes med ordene: Optages i Nationalt Register Aabenraa Amt. Herefter blev samtlige registerblade af amtet tilstillet de enkelte kommunalbestyrelser. Dette skete for Aabenraa amts vedkommende fra slutningen af juni til begyndelsen af august 1921, men først 22. august udsendte amtet en udførlig instruks underskrevet af amtmand Kr. Refslund Thomsen. Samtidig fremsendte amtet blanketter til udfærdigelse af bopælsattester og fortryk til fortegnelser over udstedte bopælsattester inden for de enkelte sognekommuner. For Aabenraa bys vedkommende drejede det sig om ialt 3953 skemaer, for Løjt sogn om 1208 (fordelt på de seks gamle kommuner Barsmark med 309, Barsø 33, Bodum 114, Høgebjerg 44, Løjt Kirkeby 554, Skovby 100 og Stollig med 154) for blot at nævne et par eksempler.

De kommunale udvalg nedsættes

På dette tidspunkt var den danske kommunalordning endnu ikke trådt i kraft overalt, hvilket komplicerede sagen noget. Da de gamle kommuner imidlertid var betydeligt mindre end de nye sognekommuner, måtte man formode, at de gamle kommunerådsmedlemmer havde det største lokalkendskab. Amtmanden henstillede derfor, at man fortrinsvis valgte de tidligere kommunerådsformænd og kommuneforstandere til de udvalg der nu blev nedsat, et for hver af de tidligere kommuner, sammen med den nye sognerådsformand, hvor en sådan var valgt. Var den danske ordning endnu ikke trådt i kraft, var det lettere, idet kommunerådsformændene og de tidligere kommuneforstandere nærmest var selvskrævne. Endelig kunne personregisterførerne af praktiske grunde tilknyttes disse udvalg, der skulle nedsættes inden 1. sept. og hurtigst muligt træde sammen. Udvalgenes opgave var i første omgang at kontrollere og supplere de oplysninger, som var indeholdt på de fremsendte registerblade, og dette skulle ske på følgende måde:

Alle blade forsynet med amtets stempel henlagdes i en mappe betegnet med bogstav A medmindre amtet i særlige tilfælde havde ønsket supplerende oplysninger f.eks. om børn, men dette kan der her sees bort fra.

De øvrige blade blev derefter omhyggeligt gransket i udvalgene med henblik på at fastslå, hvorvidt pågældende i tiden fra 1. oktober 1918 til 15. juni 1920 havde fast bopæl i kommunen, og om vedkommende indtil 15. juni 1920 var tysk statsborger, og altså dermed opfyldte betingelserne for at blive optaget i det nationale register. Det blev pålagt udvalgene nøje at undersøge forholdene ved hjælp af forhåndenværende melderegistre og evt. personlig indkaldelse af vedkommende til at møde for udvalget og redegøre for sine forhold og belægge disse med bevisligheder. Omkring punktet »fast bopæl« opstod mange diskussioner, selvom der var taget højde for de fleste tvivlstilfælde ved et særligt cirkulære til amtmændene fra Indenrigsministeriet, dateret 31. marts 1921, bl.a. med hensyn til indkaldte til tysk krigstjeneste, krigsfanger, der først var kommet hjem efter 1. oktober 1918, samt personer, der under krigen var rømmet til Danmark for at undgå tysk krigstjeneste. Disse grupper kunne ligeledes optages som havende fast bopæl, hvis de var født i landsdelene eller havde bevaret en nær tilknytning til dem. Det samme gjaldt søfarende. Derimod skulle personer tilhørende de pågældende grupper nærmere dokumentere deres faste tilknytning, hvis de ikke var født i landsdelene eller, som det hedder i cirkulæret: »Kunne siges af være opvokset i landsdelene og optaget i disses faste befolkning«.

Skemaerne for personer, der opfyldte ovennævnte betingelser, fik en midlertidig påtegning herom og betegnedes med bogstav B, medens skemaerne for de, som ikke opfyldte betingelserne, betegnedes med bogstav C. Denne første

sortering afsluttedes i løbet af september måned, så det har virkelig skullet gå stærkt. I sidste uge af september samledes hver kommunes udvalgsmedlemmer med hele kommunalbestyrelsen, hvor samtlige skemaer blev gennemgået. Alle skemaer fra B-gruppen, som blev godkendt, fik en påtegning herom, og optagelsen af de pågældende personer i det nationale register var dermed godkendt.

Kommunalbestyrelserne overtager problemerne

De personer, hvor kommunalbestyrelsen ikke kunne godkende bevislighederne, overførtes til gruppe C. Tilsvarende kunne det ske, at kommunalbestyrelsen kunne overføre blade fra gruppe C til B.

Tilbage stod nu behandlingen af »problembørnene«, gruppe C, dem der ikke umiddelbart var blevet optaget. Til dem udsendtes der senest 1. oktober enslydende breve om inden 1. december at skaffe den fornødne dokumentation (som f.eks. fødselsattest, militærpas eller »Staatsangehörigkeitsausweis«) samt bopælsattest for samtlige steder, hvor man havde boet i perioden 1. oktober 1918 til 15. juni 1920. Det var en kort frist, men det blev samtidig pålagt kommunerne, at bopælsattester skulle udfærdiges inden 3 dage efter modtagelsen af anmodningen. Ved de enkelte kommuner blev der samtidig anlagt de tidligere omtalte fortegnelser over udstedte bopælsattester, som er et godt supplement til de bevarede melderegistre.

I første uge af december behandlede de samlede kommunalbestyrelser de indkomne andragender om optagelse enkeltvis. De godkendte blade fik de nye oplysninger påført sammen med tilføjelsen »Attesteres i henhold til indsendt særligt andragende med bilag om optagelse«. Disse blade overførtes til gruppe B., hvor samtlige blade nu med blæk fik påtegningen »Optages«. Samtidig udsendtes der breve til de personer, hvis anmodninger var blevet afslået, idet der blev gjort opmærksom på, at kommunens afgørelse kunne forelægges amtet. Den sidste restgruppe – de som ikke havde svaret på kommunens brev – fik en påtegning herom.

For hver enkelt kommune samordnedes derefter skemaerne fra grupperne A og B i en alfabetisk række, der nummereredes fortløbende, gennemhulledes og sammenhæftedes til sognets nationale register over optagne. Der blev gjort udtrykkelig opmærksom på, at de endelig ikke måtte syes sammen, således som det hidtil havde været skik efter tysk forvaltningsskik. På tilsvarende måde behandlede gruppe C skemaerne, der udgør det nationale registers afdeling for ikke optagne. Senest 15. december afholdtes et nyt kommunalbestyrelsesmøde, hvor registrene godkendtes og samlet blev underskrevet af samtlige tilstedeværende kommunalbestyrelsesmedlemmer. Næste trin var listernes offentlige fremlægning.

Listerne fremlægges til gennemsyn

Som allerede nævnt ovenfor var der tale om en meget stram tidsplan, og det blev da også nødvendigt allerede i oktober at lave om på tidsfristerne, således at listernes fremlægning til offentligt gennemsyn på kommunekontorerne først fandt sted fra 1.-15. jan. 1922, i stedet for som planlagt 15.-30. december 1921, som vel også må siges at være et noget upraktisk tidspunkt. På grund af byens størrelse fik Aabenraa yderligere udsættelse, således at fremlægningen der først fandt sted 15. til 30. jan. 1922.

Lillejuleaften 1921 indskærpede amtet – som det hedder i embedsmands sproget »På dertil given foranledning undlader man herved ikke at henlede kommunalbestyrelsernes opmærksomhed på« at fremlæggelsesfristen nøje måtte overholdes, og den 30. december fremsendtes en fælles bekendtgørelse

De Nationale Registre.

Efter at der af Kommunerne er optaget Registre („Nationale Registre“) over de Personer, der i Henhold til § 1 i Loven af 25. September 1920 har erhvervet dansk Indfødsret, skal man herved bringe til almindelig Kundskab, at de vedkommende Registre i Aabenraa Amts Landkommuner er fremlagte til offentligt Eftersyn paa hver Kommunes Kontor i Dagen 1. Januar til 18. Januar 1922 inkl. Inden 23. Januar 1922 kan enhver Person over 18 Aar fremsøre Klage over de Nationale Registre eller en udfærdiget Attests Rigtighed. Klagen kan gaa ud paa, at en Person med Urette er optaget eller ikke optaget i Registeret. Klagen indgives skriftlig til de Kommunalsbestyrelse, der har optaget Registeret (den Kommune, i hvilken man havde haft Ophold paa Folketællingsdagen den 1. Februar 1921), og Klagen vil blive afgjort af Amtet.

Opmærksomheden henledes paa den Betydning, der vil have for enhver at faa sine statsborgerlige Rettigheder konfirmeret, idet Indfødsretten er en Betingelse for de vigtigste borgerlige og politiske Rettigheder.

Om Fremlæggelse af Registrene i Aabenraa Rådskab vil senere fremkomme Bekendtgørelse.

Aabenraa Amt, den 30. Dec. 1921.
R. Refslund Thomsen.

Gennem annoncer i de sønderjyske dagblade blev det ved årsskiftet 1921/22 meddelt, at registre over personer tildelt dansk indfødsret var fremlagt til offentligt eftersyn. Evt. klager skulle indgives senest 23. januar. Annoncen her er gengivet efter Apenrader Tageblatt 3. januar 1922.

fra amtet til de fire aviser Hejmdal, Flensborg Avis, Apenrader Tageblatt og Aabenraa Amts Socialdemokrat. Af annoncen fremgår det, at registrene var fremlagt på kommunekontorerne, og at enhver person over 18 år kunne fremføre sin klage over fejl og urigtigheder ved attesterne (idet også bilagene fremlagdes til offentlig indsigt), over optagelse eller over manglende optagelse i de nationale registre. Klager skulle indgives inden 23. januar 1922 til kommunen og ville blive behandlet af amtet. Sluttelig henvistes der til vigtigheden af at få sine statsborgerlige rettigheder konstateret, »idet Indfødsretten er en Betingelse for de vigtigste borgerlige og politiske Rettigheder.« For Aabenraa by fastsattes klagefristen til 8. februar. Da magistraten i Aabenraa d. 13. marts indsendte nationalregisteret for kommunen, kunne man konstatere, at registeret over de optagne personer indeholdt 2806 blade, medens 1096 var henlagt i mappe C som ikke optagne.

Med fremlæggelsen og modtagelsen af eventuelle klager var kommunernes arbejde i det væsentligste overstået. Iøvrigt indkom der meget få klager, fra Løjt sogn således overhovedet ingen, og det var nærmere reglen end undtagelsen. Efter klagefristens udløb indsendte kommunalbestyrelsen hele materialet til politimesteren, hvis pligt det kun var at undersøge klagerne og ikke andet. Behandlingen af klagerne skete på den måde, at der blev optaget et politiforhør, som derefter blev vedlagt, når sagerne videreeksperederes til amtet. At ikke alle kommuner havde forstået, at de ikke kunne blive ved med at meddele optagelse i det nationale register fremgår af, at amtsassessor Bang i maj 1922 så sig nødsaget til at udsende et cirkulære herom til samtlige sognerådsformænd i Aabenraa amt, hvori det præciseredes, at alle afgørelser skulle træffes af amtet. Det var imidlertid ikke kun klager om nye ansøgninger, der skulle behandles. I en skrivelse fra Indenrigsministeriet af 25. marts 1922 havde departementschef F. C. Martensen-Larsen understreget, at da det var amtet, der i henhold til cirkulæret af 25. april 1921 om nationale registre traf den endelige afgørelse om alle indførsler i registrene, måtte samtlige registerblade med bilag gennemgås på amtets kontor, uanset om der var rejst klage eller ej. Et større arbejde forestod således amtets embedsmænd.

Amterne efterkontrollerer

Ved den afsluttende gennemgang på amtet blev alle skemaer over optagne personer, som amtet kunne godtage, forsynet med stemplet »Optaget. Aabenraa Amt«, men i en række tilfælde underkendte amtet den afgørelse, som kommunen havde truffet. Dette synes især at være tilfældet i de mindre landkommuner. Disse fik så stemplet »Optages ikke. Aabenraa Amt«. Desuden tilføjede amtet enkelte nye skemaer uden for nummerfølgen i begge rækker. Der viste sig at være en lang række tilfælde, hvor der var tvivl om, hvorvidt afgørelsen

var truffet på et fyldestgørende grundlag. Det var derfor nu op til amterne at efterkontrollere, dels ved at udsende breve til pågældende om at skaffe de manglende bevisligheder, dels ved at lade optage forhør gennem de stedlige politimyndigheder. Til dette brug udarbejdedes der ved de enkelte amter særlige skemaer, som sammen med attesterne indgik som en væsentlig del af de pakkesager, der er tilknyttet det nationale register, og som vil blive nærmere omtalt nedenfor.

Behandlingen af optagelserne kunne imidlertid trække længe ud, og ved adskillige af skemaerne for de allerede optagne findes amtets stempel med oplysning for dato for endelig optagelse langt frem i 1930'erne. Også for de ikke optagne var der naturligvis mulighed for, at sagsbehandlingen kunne fortsætte, men en behandling af dette spørgsmål vil, ligesom en behandling af hele spørgsmålet om tildeling af dansk indfødsret, som tidligere nævnt føre for vidt i denne sammenhæng. For omkring 50% af de ikke optagne gjaldt det ganske simple forhold, at de var født i Danmark og danske statsborgere, og at de derfor ikke opfyldte den første betingelse for optagelse, nemlig at de indtil 15. juni 1920 skulle være i besiddelse af tysk statsborgerskab. De øvrige, som ikke blev optaget (de tyske statsborgere) faldt på, at de ikke opfyldte kravet om ophold i landsdelene uafbrudt fra 1. oktober 1918 til 15. juni 1920, eller, for et forbløffende stort antals vedkommende på, at de ikke dokumenterede deres ophold, idet de simpelthen undlod at reagere på kommunens og senere amtets henvendelse desangående inden for den fastsatte frist.

Det nationale registers aflevering til Landsarkivet

Da de gamle amter efter forvaltningsreformen i 1970 skulle afvikles, blev der truffet aftale om aflevering af deres arkivalier til Landsarkivet, når de kunne undværes i administrationen. Selve de kommunevis opdelte registre afleveredes derfor ikke, netop ud fra den begrundelse, at de stadig hyppigt anvendtes og ikke kunne undværes i det daglige arbejde. Der var dels tale om udstedelse af udskrifter og attester fra registeret dels om brug af oplysninger i forbindelse med indfødsretssager og andre personsager. Ved tildeling af dansk indfødsret blev meddelelse herom med henvisning til amtets journalnummer stadig indført i registrene. Registrene fra alle de tidligere sønderjyske amter blev derfor samlet i Aabenraa på Statsamtet. Det samme gjaldt indfødsretsjournalerne fra Tønder amt. Derimod afleverede Tønder amt ved afviklingen i 1973 som en samlet gruppe 138 pakker journalsager vedr. indfødsret frem til 1952 samt bilagene til det nationale register ordnet sognevis, ialt 52 pakker samt 2 pakker, der var brugt ved forarbejderne, jvf. nedenfor. For det gamle Haderslev stiftamts vedkommende afleveredes i december 1978 ligeledes en samlet gruppe bestående af optantsager nr. 1-729, indfødsretsbeviser nr. 4-12505 samt 32 pak-

ker bilag til nationalregisteret ordnet sognevis. For de gamle Aabenraa og Sønderborg amter afleveredes indfødsretssagerne sammen med de øvrige amtsarkivalier, medens både de originale registre og bilagene til nationalregisteret blev holdt tilbage.

I 1992 indledte Landsarkivet nye forhandlinger med stiftamtmand Ole Perch-Nielsen og amtskontorchef Knud Jessen, som tilkendegav, at det nationale register nu anvendtes så sjældent, at tiden var moden til en overførsel til Landsarkivet. Efter en gennemgang og soignering af materialet afleveredes det originale nationale register fra de 4 gamle amter med tilhørende registre samt bilagsmaterialet fra Aabenraa og Sønderborg amter derefter i december 1992 til Landsarkivet, hvor denne nye aflevering er opstillet samlet under betegnelsen »Det nationale register 1921«. Hele materialet er inden afleveringen fortløbende nummereret fra nr. 1-470. Disse numre kan anvendes ved rekvisition til brug på Landsarkivets læsesal. Derimod skal bilagene fra Tønder og Haderslev amter fortsat søges i disses arkiver på Landsarkivet.

Materialet

Grundstammen i nationalregisteret udgøres af de sognekommunevis indbundne skemaer over henholdsvis optagne og ikke optagne personer, ialt 378 bind i folioformat. Bindene fordeler sig på følgende måde på amterne: Aabenraa amt 80 bind, Haderslev amt 132 bind, Sønderborg amt 72 bind og Tønder amt 94 bind. Når antallet af bind fra Sønderborg amt er uforholdsmæssigt lille, skyldes det, at skemaerne over ikke optagne for dette amt normalt ikke er indbundet og følgelig skal findes i de tilhørende pakkesager, jvf. nedenfor. Skemaerne er ordnet strengt alfabetisk efter husstandsoverhovedets efternavn inden for hver sognekommune og forsynet med et fortløbende nummer+et skemanummer fra statistisk departement. Sidstnævnte nummer kan ikke anvendes til noget. Som tidligere anført rummer skemaerne oplysninger om navn, bopæl, fødselsdag, stilling i familien, erhverv samt bopæl fra 1. okt. 1918 til 15. juni 1920 og statsborgerlig stilling 15. juni 1920. Dertil kommer antegnelser om optagelse m.v., evt. med henvisning til amtets journalnummer. Et skema omfatter en familie (husstand) og rummer tilsvarende personlige oplysninger om hustru og børn under 18 år. Fødested er almindeligvis ikke anført, men i nogle kommuner tilføjet. Til dette grundmateriale slutter sig pakkerne indeholdende de tilhørende bilag fra sagsbehandlingen ved amtet.

Selvom der kan være forskelle fra amt til amt i henlæggelsen af bilagene, er materialet i hovedtræk ens. Sagerne er for hver enkelt sognekommune ordnet efter de to grupper, som kommunerne havde henlagt de oprindelige skemaer i, »Optagne« og »Ikke-optagne«, og herunder på skemanummer, dvs. alfabetisk. Man skal være opmærksom på, at der kun kan findes materiale om de

sager, hvor der er foregået en egentlig sagsbehandling ved amtet. Alligevel er antallet af pakker ganske stort. Fra Aabenraa amt 13 pakker, fra Haderslev amt 22 pakker (i amtsarkivet), fra Sønderborg amt 44 pakker og for Tønder amt 52 pakker (i amtsarkivet). For Sønderborg amt gør der sig, som tidligere nævnt, det forhold gældende, at skemaerne over de ikke-optagne ikke blev indbundet med undtagelse af et par sogne men henlagt som pakkesager.

I Tønder amt var grev O. D. Schack blevet udnævnt til amtmand, og da han var uden erfaring som administrativ embedsmand, fik han allerede i febr. 1920 en af Indenrigsministeriets dygtige fuldmægtige, P. Chr. von Stemmann, udstationeret som designeret amtsassessor. Det er tydeligt, at det er en erfaren embedsmand, der har styret sagsbehandlingen ved amtets gennemgang af sagerne til nationalregisteret, og den er klart præget af dansk administrativ tradition, hvilket ikke gælder for alle de øvrige amters sagsbehandling.

Bilagsmaterialet fra Tønder amt er derfor særdeles velordnet og kan tjene som eksempel på, hvorledes en sognepakke kan tage sig ud. Den begynder med en liste over udstedte bopælsattester, hvorefter selve attesterne følger. Resten af pakken udgøres af to omslag indeholdende de sager for henholdsvis optagne (betegnet I) og ikke-optagne (II), som er blevet behandlet af amtet. Til hver gruppe er der vedlagt et alfabetisk register over personerne. Hver enkelt sag er indlagt i et sagsomslag, hvor amtet har noteret pågældendes nummer i nationalregisteret, og hvor en del af sagsbehandlingen kan følges, f.eks. typisk fremsendelsen til politimesteren. I omslaget ligger selve akterne som f. eks. kan være det udfyldte afhøringskema, en optaget rapport eller de ønskede attester og et notat om sagens afgørelse, som i de positive tilfælde lyder: »Det meddeles Dem herved tjenstligt, at De i følge Amtets Resolution nu er blevet optaget i det Nationale Register for NN Kommune.«

Med gennemgangen af de indbundne skemaer og det tilhørende bilagsmateriale er omtalen af selve det nationale register i og for sig afsluttet. Imidlertid har amterne i forbindelse med dets udarbejdelse sammenkoblet det med andet materiale vedr. udfærdigelse af indfødsretsbeviser samt afgivelse af optionserklæringer. Dette materiale er hovedsageligt afleveret sammen med det nationale register og af såvel amterne som Indenrigsministeriet betegnet som hørende til dette. Det bør derfor kort præsenteres.

Det supplerende materiale

Væsentligst er de to registerrækker: Alfabetiske navneregistre og kronologiske registre. De alfabetiske navneregistre angiver navn, livsstilling og bopæl samt henvisning til det kronologiske register med protokolsignatur, folio og nummer, men ikke henvisning til nummeret i det nationale register. Det kronologiske register, som går tilbage til tiden umiddelbart efter genforeningsdagen,

indeholder en række vigtige personalhistoriske oplysninger, som kan supplere oplysningerne på skemaerne i det nationale register. Det er anlagt som register over udstedte indfødsretsbeviser og fortsatte også som sådan efter afslutningen af det nationale register. Det kronologiske register indeholder følgende rubrikker: Fulde navn (med bemærkning: i registeret indføres også sådanne personer, som omfattes af vedkommende hovedpersons erhvervelse af indfødsret), fødselsdag og år, fødested, livsstilling, bopæl 15. juni 1920, bopæl ved attests udstedelse, dato for udfærdigelse af attesten, amtets journal nr. og bemærkninger (Ministeriets afgørelse). Sidstnævnte kan f.eks. være: »Attest udfærdiget af Indenrigsministeriet 29. sept. 1920 og udleveret den pågældende personligt«. Som det sees, er der ikke direkte henvisninger fra disse registre til det nationale register, men da en del personer vil forekomme begge steder, kan oplysningerne supplere hinanden samtidig med, at der i registrene kan findes oplysninger om personer, som af den ene eller anden grund ikke kom med i det nationale register. Det samme gælder de tilsvarende registre over optanter, der ligeledes er afleveret i tilknytning til det nationale register fra de 4 amter. Disse registre giver desuden dato for optionserklæringens afgivelse og for amtets udfærdigelse af kvittering, journalnummer og nummerhenvisning til ministeriets optantregister.

Afslutningsvis, og som illustration af den grundighed man ved Tønder amt lagde for dagen ved behandlingen af oprettelsen af det nationale register, skal nævnes to pakker afleveret fra Tønder amt under betegnelsen: Indfødsret (National register): 7 april 1898 m.m. Gamle tyske lister fra forskellige sogne. Under denne noget kryptiske titel skjuler sig en række lister udarbejdet af de daværende amtsforstandere til amtsretterne vedrørende følgende 5 persongrupper:

1. Personer af dansk afstamning, som er født her i landet (hier im Inlande) og disses børn.
2. Personer af dansk afstamning, som er født i Danmark og før 7. april 1898 er tilvandret (hierher ins Inland zugewandert) samt deres børn.
3. Optanter.
4. Optantbørn a. født før 1. april 1898
b. født efter 1. april 1898
5. Personer af dansk afstamning, som er født her (hier im Inlande) og deres børn.

Til disse lister, der har været nyttige i forbindelse med udvisningspolitikken i Kølletiden, slutter der sig i en række tilfælde lister over til- og afgang til dem. Endelig findes der i pakkerne fuldstændige optantlister fra Rønmø, Ballum, Brede, Døstrup, Visby og Møgeltønder samt en liste over de i Tønder bosatte danskere. Det

kan næsten betegnes som et af historiens luner, at samme lister senere blev anvendt af de danske myndigheder på en positiv måde for de samme personer.

Tilgængelighed og anvendelse

Allerede medens det nationale register befandt sig på Sønderjyllands Statsamt, var dets eksistens bekendt for historikere, som benyttede sig af muligheden for at anmode om oplysninger fra det omfattende personalhistoriske materiale. Da en af disse henvendelser gav anledning til principielle overvejelser om tilgængelighedsspørgsmålet, skal den her omtales.

Det drejer sig om folkemindeforskeren og cirkushistorikeren Anders Enevig, for hvem det var vigtigt at kunne spore nogle af de omvandrede artister, som ellers kan være meget vanskelige at følge. Han rettede derfor i 1979 en henvendelse om adgang til visse oplysninger gennem amtet, der videresendte den til Indenrigsministeriet. Her overvejedes sagen grundigt, og efter først at have fastslået, at der var tale om oplysninger hørende til privatlivet, endte man alligevel med at frigive oplysningerne med følgende begrundelse:

»Af Indenrigsministeriets cirkulære nr. 109 af 25. april 1921 fremgår det imidlertid, at oprettelsen af de deri omhandlede nationale registre har fundet sted, efter at de har været fremlagt til offentligt eftersyn, ligesom der i cirkulæret findes en bestemmelse om, at enhver offentlig dansk myndighed og enhver person over 18 år kan kræve at få udfærdiget en udskrift af et sådant register. Under hensyn hertil er indenrigsministeriet af den opfattelse, at enhver person – ikke blot den, som oplysningen vedrører – kan forlange at få oplysninger fra disse registre vedrørende bestemte navngivne personer. Under hensyn til den nære sammenhæng mellem de nationale registre og de af de sønderjyske amter førte registre over de af amterne udfærdigede midlertidige indfødsretsbeviser samt optantregistrene, vil Indenrigsministeriet endvidere antage, at det samme må gælde for de to sidstnævnte registres vedkommende«.

Efter registrenes aflevering til Landsarkivet rejste dette tilgængelighedsspørgsmålet overfor rigsarkivaren med indstilling om fri tilgængelighed under henvisning til Indenrigsministeriets afgørelse fra 1979, hvilket rigsarkivaren har tilsluttet sig. Materialet er derfor nu frit tilgængeligt på Landsarkivet for fremtidig forskning. Man skal dog være opmærksom på, at indfødsretssager, der ikke direkte er koblet sammen med det nationale register, stadig falder ind under arkivlovens bestemmelser om beskyttelse af personlige oplysninger i 80 år efter sagens afslutning. Dispensation kan dog gives til forskningsbrug.

En række undersøgelser af slægts- og personalhistorisk karakter vil kunne gennemføres på grundlag af registrenes oplysninger, som på visse punkter fylder hullet mellem de manglende folketællinger fra den præjisiske administrations tid og den endnu ikke almindeligt tilgængelige danske folketælling 1921

samt mellem de ufuldstændige melderegistre og de danske folkeregistre, der begynder i 1924. Man skal dog ikke forestille sig, at de nationale registre giver et fuldstændigt billede af befolkningen på genforeningsdagen, da grundlaget jo som ovenfor anført er folketællingen 1921. Det kan iøvrigt undre, at der ikke på noget tidspunkt under registrenes udarbejdelse er forsøgt en kobling til listerne over stemmeberettigede ved folkeafstemningen 10. febr. 1920, men dette sees ikke at være tilfældet.

Undersøgelser over optantspørgsmålene vil kunne have stor nytte af materialet omkring de nationale registre, og det skal her tilføjes, at den ene af de to ovennævnte pakker fra Tønder amt med diverse lister også rummer fortegnelser udfærdiget af Udenrigsministeriet over personer, der har opteret for Tyskland i henhold til den dansk-tyske overenskomst om statsborgerskabstilhørsforhold af 24. juli 1922.

Selve spørgsmålet om tildeling af dansk indfødsret til personer, som ikke fik spørgsmålet afklaret i 1921, kunne også indbyde til en undersøgelse bl.a. af hvilke social- og aldersgrupper, der har søgt dansk indfødsret på hvilket tidspunkt. Ved blot et hurtigt blik i de kronologiske protokoller bliver det meget tydeligt, at der kan tegnes en interessant kurve bl.a. over udviklingen i 1930-erne. Den viser en påfaldende stejl stigning, da faren for en anden verdenskrig med deraf følgende tysk militærtjeneste begynder at gå op for dem, der kunne blive indkaldt, men det er selvfølgelig kun et aspekt i det omfattende materiale.

Formålet med artiklen har ikke været at udarbejde et forskningskatalog, men kun at give en første redegørelse for dette spændende materiale, der nu er tilgængeligt for forskningen, og gøre opmærksom på dets eksistens. Jeg håber, at artiklen opfylder dette formål, men er mig vel bevidst, at heller ikke skildringen af registrenes tilblivelse er udtømmende. Også her venter en opgave, som på et stort materiale kunne afdække interessante sider af administrationen i de sønderjyske landsdele i overgangstiden efter genforeningen. For yderligere at tilskynde til brugen af det nationale register vil Landsarkivet udsende en trykt registratur over materialet forsynet med en kort indledning og vejledning i materialets benyttelse, formentlig i slutningen af 1994.

NOTER

Jeg vil gerne takke cand.mag. Kim Furdal, fordi han under sit arbejde som forskningsrådsstipendiat med en opgave om indførelsen af den danske kommunale forvaltning i Nordslesvig, »Genforening i praksis«, har ladet mig gennemse manuskriptet, hvorfra flere enkeltheder, dog ikke om selve nationalregisteret, er hentet. Kim Furdals afhandling forventes at blive offentliggjort i 1995.

Lovstoffet:

Lovtidende 1920. Sagregisterstikord Sønderjylland

- Lov nr. 474 af 5te sept. 1920 om erhvervelse af dansk indfødsret i anledning af de sønderjyske landsdeles indlemmelse i Danmark
 Lovens forelæggelse: se Rigsdagstidende for Rigsdagens overordentlige samling 1920 Folketings-tidende sp. 477
 Lovbekendtgørelse nr. 293 af 12. juni 1922=den ændrede indfødsretslov
 Versaillestraktatens artikel 112 og 113
 Franz v. Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie bd. III, 1920-37, s. 19-20

Indenrigsministeriets cirkulærer:

- Ministerialtidende A 1920: nr. 259 af 22. sept. 1920: Cirkulære til Københavns Magistrat og samtlige Amtmænd (om erhvervelse af dansk indfødsret i anledning af de sønderjyske landsdeles indlemmelse i Danmark)
 Ministerialtidende A 1921: nr. 109 af 25. april 1921: Cirkulære til amtmændene over Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder amter (om nationalregistrene)
 Ministerialtidende A 1921: nr. 134 af 31. marts 1921 (om »fast bopæl«)
 De interne cirkulærer om nationalregistrenes udfærdigelse findes i Det nationale register pk. 99 Aabenraa amt. Diverse akter samt bopælsattester og optanter for Tyskland (L.A.)
 Løvrigt henvises der ikke til de enkelte benyttede bind og pakker fra det nationale register.

Aflevering og tilgængelighed:

- Landsarkivets afleveringsjournaler A 1 og 4, samt afleverings journalsag A 1-21-93.
 Landsarkivets skrivelse af 16. febr. 1994 til Rigsarkivar Johan Peter Noack og dennes svar af 18. marts 1994, RA. j. nr 610-59.
 P. Chr. v. Stemann, der senere blev amtmand på Bornholm, har i sine erindringer: En dansk embedsmands Odysse, bd. I (1961) s. 37-77 skildret tiden på amtet i Tønder, ligesom O. D. Schack har det i sine erindringer »Grænsesind« (1970), men ingen af dem kommer ind på arbejdet med det nationale register.

Listerne i Tønder amsarkiv om danske statsborgere m. v.:

- Disse listers optagelse må antagelig sees i forbindelse med udstedelsen af den nye danske indfødsretslov: Lov nr. 42 af 19. marts 1898 om Erhvervelse og Fortabelse af Indfødsret, selvom dennes sidste stykke udtrykkeligt anfører, at den ikke gælder for de personer, der efter fredstraktaten af 30. okt. 1864 artikel XIX er forbeholdt indfødsret.

Danske Samfund for Øster Løgum sogn

Af Carl Rise Hansen

I efteråret 1933 oprettedes »Danske Samfund« i en lang række sogne i grænseområdet. Det skete for at samle danskheden over for den truende blæst fra syd. I 1940 blev organisationen udbredt til hele Sønderjylland, og de følgende år opnåede »De sønderjydske danske Samfund« et medlemstal på omkring 80.000.

I Øster Løgum sogn var førstelærer Jens Kristensen (1894-1987) sekretær og siden formand for Danske Samfund. Svigersønnen, tidligere overarkivar ved Rigsarkivet Carl Rise Hansen, har bladet i de gamle protokoller og regnskabsbilag og giver på den baggrund et eksempel på Danske Samfunds arbejde på lokalt plan. Der skete virkelig meget i de små forsamlingshuse fra 1930'erne og frem til foreningskrisen satte ind efter krigen.

Da min svigerfader, lærer og degn i Øster Løgum Jens Kristensen, var død og hans skrivebord blev tømt, fandtes heri bl.a. en »Forhandlingsbog« for Dansk Samfund for Øster Løgum Sogn og en regnskabsbog med bilag for samme.

Protokollen er ført med Kristensens hånd og indledes med følgende: »I Efteraaret 1933 afholdtes paa Folkehjem i Aabenraa et Møde, hvortil de nationale Foreningers Tillidsmænd fra de omliggende Sogne var indbudt.

Anledningen var den nazistiske Politiks Gennembrud i Tyskland, og den nazistiske Bølge, der i den Anledning strømmede ind over vore Grænser og på sine Steder syntes at fremkalde nogen Vaklen i de danske Rækker.

Nogle nationalt vaagne danske Mænd med direktør Hammerich, Tønder i Spidsen havde derfor faaet den Idé at oprette Danske Samfund i 32 Grænse-sogne, hvoraf Øster Løgum blev det nordligste.

Meningen var i hvert Sogn at optage en Liste over alle, som ønskede at regnes med blandt de Danske, og i den Forening, man saaledes fik, og som skulde bære Navnet Dansk Samfund, forsøge at stimulere Dansk Fællesskab, Foreningsliv, unges Besøg paa Højskoler og Efterskoler o.s.v.

Mødet på Folkehjem gav Anledning til, at de nationale Foreningers Tillidsmænd i Øster Løgum Sogn indbød til et Møde i Øster Løgum Kro den [uangivet] Oktober 1933. Som Talere var indbudt to af Det unge Grænseværns For-kæmpere Hsm. Chr. Nielsen fra Vollerup og Gdr. Ernst Christensen, Asserballe.

Der var voldsom Tilslutning til Mødet, Sal og Scene var optaget, og Folk stod ud gennem Døren.

Her oprettedes Dansk Samfund for Øster Løgum Sogn, og der valgtes følgende Bestyrelse:

- 1) Gdr. Fr. Schmidt og
- 2) Invalid Joh. Paulsen, Genner,
- 3) Gdr. R. Callesen, Lerskov
- 4) Lmd. M. Midtgaard og
- 5) Lærer J. Kristensen, Ø. Løgum,
- 6) Gdr. Claudi Clausen, Hovslund,
- 7) Fru Pinstrup Larsen, Hjaruplund
- 8) Ledvogter Joh. Buhrkall, Nr. Hjarup og
- 9) Smedemester J. Petersen, Rugbjerg.

Bestyrelsen valgte derpaa Gdr. R. Callesen, Lerskov til formand, Smedemester Petersen til Næstformand og Lærer J. Kristensen til Sekretær og Kasserer.

Ved den første Medlemstegning, der fandt Sted i Nov. Maaned 1933, tegnede sig saa godt som alle Danske og adskillige, hvis Stilling man ikke havde været og endnu ikke var alt for sikker paa.

Dog var der nogle Danske, som havde sluttet sig til den danske Nazisme, der ønsker et venligt Forhold til den tyske. En Del af disse nægtede nu at

Degnefamilien i Øster Løgum, fotograferet 1927 eller 1928. Lærer Jens Kristensen og hustru Karen Kristensen f. Jespersen og de fire børn. Gengivet efter Sønderjysk Månedsskrift 1972, s. 187.

træde ind i Dansk Samfund. Noget stort Tal var det ikke, der paa den Maade svigtede, og ialt tegnedes i Sognet 776 Medlemmer. (Tallet senere indført)

Det var forud bestemt, at der ikke maatte opkræves Medlemsbidrag. Der var altsaa ingen Kassebeholdning, og hvad man arrangerede maatte hvile i sig selv, indtil der blev oparbejdet en Kassebeholdning«.

Med denne indledning begynder forhandlingsbogen, hvorefter der berettes om møder af forskellig art.

En flyvende start

Dansk Samfund begyndte sin virksomhed med en grundlovsfest ved Genner Strand 5.juni 1934. Til festen var Snoghøj Gymnastikhøjskole indbudt, og eleverne – ca. 100 unge piger – lavede gymnastik. Festtalen holdtes af seminarielærer Eskildsen, Tønder. 580 deltagere løste adgangstegn. Entreen fra denne fest gav 289,80 kr. Nu var der oparbejdet en kassebeholdning. Men der havde været udgifter, små til annoncer i Hejmdal og Jydske Tidende, til bånd og kridt og til kørsel af klaver. Snoghøj Gymnastikhøjskole fik 100 kr. til kørsel og Eskildsen 40 kr. i foredragshonorar.

Endnu i samme måned – 24.juni 1934 – arrangerede samfundet friluftsteater i Øster Løgum og indmeldte sig nu i Sønderjydsk Teaterforening. Det blev Axel Garde-Turneen, der spillede Molbechs »Ambrosius«, bearbejdet for friluftsopførelse af Kai Holm og Thomas P.Hejle. Efter sekretærens mening i »en meget udmærket Udførelse«. Da der ikke var noget fortæppe, skulle en danserinde divertere publikum i de nødvendige mellemakter. Det blev Irene Graae til musik fra Ambrosius Stubs tid af Lully og Tartini. Dansene var komponeret af Irene Graae, der akkompagneredes af pianisten Poul Ingerslev-Jensen. Ca. 210 voksne og en del børn løste adgangstegn.

Kassebeholdningen var nu forøget. Teaterforestillingen gav 225,50 kr., hvoraf halvdelen straks udbetaltes mod Kaj Holms kvittering. De øvrige udgifter var små: til fakler 4 kr., det samme til plakater, til klaverstemning 7 kr., og så var der kaffe til skuespillerne på Øster Løgum kro 8 kr. Festpladsen var billig. Det var en toft bag Niels Møllers gård syd i Løgum by; fru Møller fik 5 kr. for arbejde i den anledning. Der kunne indbetales et overskud på 160 kr. på samfundets konto i Amtssparekassen i Aabenraa.

Det må have været med tilfredsstillelse, at bestyrelsen samledes til møde i Øster Løgum; her vedtog man at forsøge med en stor teateraften i Hovslund ny forsamlingshus i efterårets løb. Man valgte Arne Jensen-Selskabet med skuespillet »Maskinen« af Anders Olsen. Det er næppe kendt idag; men sekretæren fandt spillet godt. Aftenen – det var 6.nov. – blev vellykket med udsolgt

hus. Der indkom 384,60 kr., men teaterforeningen havde i brev af 8. okt. forlangt 400 kr., så der blev et mindre underskud.

På bestyrelsesmødet i september havde man også vedtaget at arrangere to små kunstneriske »aftener«, en i Genner med Ejner Juhl-tourneen og en i Hovslund med direktør Garde. I Genner opførtes 18. nov. forskellige småting ved en eftermiddagsforestilling. Der var ikke helt fuldt hus, men dog ret god tilslutning. Sekretæren fandt udførelsen god. Der indbetaltes fra Genner 50 kr., som gik videre til teaterforeningen. Med annoncer var der et lille underskud.

Den 18. december 1934 afholdt Dansk Samfund så generalforsamling i Hovslund forsamlingshus. Regnskabet udviste nu en formue på 206,20 kr.. Aftenen afsluttedes med et foredrag af seminarielærer Claus Eskildsen om Nordens sydgrænse; honorar 30 kr., hvortil kom kaffe og kager til ham og hans chauffør 0,80 kr. Foredraget skal have været interessant.

Gårdejer Rasmus Callesen, Lerskov var sognerådsformand i Øster Løgum 1921-32 og formand for Danske Samfund fra starten. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

Teater og grundlovsfester i medvind

Det nye år 1935 begyndte med kunstneraften i Hovslund forsamlingshus. Det skal have været en god aften med optræden af direktør Garde, pianist Crone og danserinden Irene Graae. 118 betalte adgangstegn å 1 kr. Halvdelen af indtægten fik forsamlingshuset. Sønderjyds Teaterforening må have været involveret og fik i begyndelsen af marts godt 82 kr. Økonomien spillede altid en stor rolle.

Grundlovsfesten ved Genner Strand var fastlagt som en årlig fest. I 1935 talte højskoleforstander Fr. Terkelsen, Danebod om Christian Richard. Aabenraa amts landshold til den store Ollerup-fest viste gymnastik. Hovslund folkedansere dansede, og et spejderorkester spillede. Der var stor tilslutning, skønt vejret var lunefuldt. Kontrollen menes at have svigtet en del, så der indkom kun 130,20 kr. Leje af marken kostede 30 kr., foredragsholderen fik 35 kr., gymnasterne 50 kr. og transport af spejderne 15 kr.. Desuden var der trykning af et program med sange for over 30 kr., så dette arrangement kunne ikke hvile i sig selv.

En friluftsteaterforestilling søgtes ligeledes gennemført som en fast årlig fest. Her benyttedes Sønderjyds Teaterforenings sommerspiltourné, og foreningen tog såvidt muligt hensyn til de enkelte spillesteders ønsker mht. spilledage. I en rundskrivelse af 18. maj 1935 blev der givet oplysninger om, på hvilke dage de forskellige byer ville få tourneens besøg. I Øster Løgum skulle det egentlig have været 22. juni, men der blev byttet til lørdag 29. juni, vel ikke nogen dårlig ugedag.

Det var Olufsens gamle spil »Gulddåsen«, der opførtes. På forhånd var det oplyst, at kunstig belysning var unødvendig, ligesom der ikke skulle sørges for gulv, da man optrådte direkte på grønsværen. Dekorationer medbragtes af tourneen selv, og en fællesplakat skulle blive fremsendt i god tid forinden. Oprindeligt krævedes et klaver stillet til rådighed; men det ændredes, inden tourneen startede 11. juni i Skærbæk, således at man medbragte en tonevogn, der leverede musik under forestillingen. Klaveret kunne derfor udgå. Det var anmeldt, at der i forestillingen medvirkede 13 skuespillere, hvortil nu yderligere kom en overregissør med tonevognen, så nu var der 14 personer at indkvartere. Det bemærkedes, at der blandt skuespillerne var et ægtepar (fru Inga Schultz gift med Peter Paulsen); de fik logi i præstegården, mens formanden Rasmus Callesen gav husly til Bjarne Forchhammer. Hvor de øvrige fik natkvarter oplyses ikke, blandt dem var Kai Holm og Olaf Ussing.

Det var en udpræget sommertourné, der sluttede i Nordborg 7. juli, så strabadserne med fugtigkolde senge var næppe så store. Kunstnerne var også villige til, hvis der efter forestillingen afholdtes fælles kaffebord, at yde bidrag til underholdningen.

Teaterforeningen havde fastsat, at entreen for voksne ikke måtte overstige 1 kr., for børn 50 øre, men iøvrigt kunne hvert spillested fastsætte denne. Tournéen som sådan skulle selv have 50 øre pr. voksen, 25 øre pr. barn. Forestillingen gaves som foreningsforestilling, da der, hvis den var offentlig, skulle betales forlystelsesafgift. Det blev lidt senere i september bestemt, at samfundet i Øster Løgum sogn skulle beregnes for et medlemstal på 348, og der tilsendtes det et tilsvarende antal medlemskort, der skulle udfyldes med navn og adresse og derefter tilstilles medlemmerne. De kostede i første omgang 35,80 kr. til teaterforeningen. Skuespillerne fik udbetalt de 50%. Plakaten kostede 4 kr., fakler 4,20 kr. Der var fælles kaffebord bagefter »Gulddåsen«, og værterne i Øster Løgum kro fik 6 kr. for kaffe til skuespillerne, der medvirkede med forskellig oplæsning og anden optræden. Entreen havde ialt givet 188 kr., så arrangementet, der utvivlsomt har været fornøjeligt, hvilede nogenlunde i sig selv.

Der var i det hele taget medvind. Den 9. december 1935 var der stor teateraften i Hovslund. Her opførte Agnete Arne Jensen-selskabet »Jul på Ravnholt«. Sekretæren noterer »Godt Spil. Fuldt Hus«, dvs. der var solgt 144 af de dyre pladser á 2 kr., 98 af 2. classes billetter á 1,50 kr. og 10 børnebilletter á 50 øre, ialt gav det 435 kr., hvoraf 325 kr. gik videre til teaterselskabet. Men man kunne flotte sig: skuespillerne fik kage betalt og cigarer.

Den 27. januar 1936 blev der afholdt generalforsamling i Hovslund forsamlingshus. Formanden Rasmus Callesen aflagde beretning og understregede, at frikørslen til valget havde forøget valgdeltagelsen; han fastslog, at den store teateraften i Hovslund ved siden af grundlovsfesten i Genner og friluftsteaterforestillingen i Øster Løgum nu skulle være faste årlige fester. Der var ikke ft. økonomiske vanskeligheder, og regnskabet godkendtes uden bemærkninger.

Derefter holdt seminarielærer Eskildsen et foredrag om Sønderjyllands historie, som det hedder i sekretærens referat »betragtet og behandlet i lyset af det nye historiske syn«. Foredragsholderen »paaviste, hvorledes Folkets hele Levevis var bestemt af Blodet, Stammen, og hvor vanskeligt det var for Regenter og Lovbud at ændre noget deri. Befolkningsslynnet blev ved at være nordisk, men Holstenerne fik den politiske Indflydelse og bevarede den efter 1721, fordi de danske Konger ønskede at bevare Holsten som Tillæg til Danmark«. Sekretæren tilføjer efter dette referat: »Foredraget var ypperligt og høstede stort Bifald«. Til slut viste Eskildsen en serie lysbilleder i tilknytning til foredraget.

Grundlovsfesten fejredes som planlagt i Genner. Musikdirektør Carl Kreutzmann, Aabenraa leverede blæsemusik for 65 kr. (transport inkl.), og lærer P. Markussen talte. Sekretæren har ikke refereret denne sammenkomst og heller intet bemærket om friluftsspillet i Øster Løgum 22. juni 1936, hvor »Karrig Nidding« opførtes. Ejner Federspiel kvitterer for Friluftsspillet i Sønderjyl-

land; det blev til 97,25 kr. + 8 kr. for plakater. Der har muligvis været sammenkomst på kroen bagefter, i hvert fald fik skuespillerne kaffe (6 kr.); for assistancen fik gårdejerens kone, der havde udlånt pladsen til spillet og vel haft forskellig ulejlighed 10 kr. Selskabet kørtes videre til Varnæs; men der havde været god tilstrømning til forestillingen.

Den 15. september 1936 havde Rasmus Callesen modtaget et tilbud fra teaterselskabet om deltagelse i en novembertourné. Det blev 10. november, der holdtes teateraften i Hovslund forsamlingshus, og der spillede Dr.jur. Sven Clausens skuespil i 3 akter »Den gamle Historie« under ledelse af skuespiller Ejner Juhl. Selskabet kom fra Bovrup, og der betaltes 50 kr. for 2 biler til transporten. Efter teaterstykket fulgte en solistafdeling med danske viser og sange med lutakkompagnement. Der spænderedes – utvivlsomt på skuespillerne – 6 sodavand og 7 gange kaffe samt kage og 1 pk. cigaretter. Regning på kr. 10,80 in toto til forsamlingshusbestyrelsen.

Den 7. dec. 1936 afholdtes bestyrelsesmøde, og nu er der igen sekretærens referat at bygge på. Det holdtes bl.a. i anledning af indsamlingen til H. P. Hanssens Mindefond. Bestyrelsen vedtog at påtage sig opgaven. Lister blev fordelt, og det overlodes hver enkelt at antage medhjælpere.

Danske Samfunds stilling til det kommende sognerådvalg blev drøftet, og det vedtoges, at D.S. ville indbyde alle sognets danske vælgere til et valgmøde. Et tilbud om en lille teateraften blev overladt til Genner. Til generalforsamlingen planlagdes foredrag af højkommisær Holger Andersen eller redaktør Ernst Christiansen, Flensborg.

En uge senere var der igen bestyrelsesmøde, hvor det oplystes, at indsamlingen til mindefondet havde indbragt kr. 339.

Generalforsamlingen afholdtes 5. marts. Redaktør Christiansen, Flensborg holdt foredrag om forholdene og kårene syd for grænsen. Skønt vejret var uheldigt, var der dog mødt ca. 80 mennesker. Ernst Christiansen indkasserede 20 kr. for foredraget, og det var vist den normale takst på den tid.

Grundlovsfesten blev som sædvanligt holdt i Genner, hvor Holger Andersen talte; hans honorar var kun 10 kr., men en kørselsregning på 30 kr. kom muligvis ham tilgode. Der var visse småudgifter som kaffe til billetsælgere, men billetsalget gav helt godt – 163,55 kr. i entré.

Friluftsforestillingen – et Hostrup-skuespil i Øster Løgum 26. juni 1937 blev opgivet af hensyn til Fælleslandboforeningen i Åbenrå vel et dyrskue – og det var også nær gået galt med en forestilling i november, men så skrev Rasmus Callesen 24. okt. 1937 til Teaterselskabet: »I Anledning af Deres Meddelelse af 16. ds. angaaende November Tournéen, som vi ikke faar, da er vi bleven meget skuffede, idet vi jo var lovet alt, hvad vi ønskede, naar vi blot ville give Afkald på »Feriegæster« i Sommer til Fordel for Fælleslandboforeningen. Det-

te udtalte Kaj Holm og Demuth, da de besøgte mig. Resultatet er blevet det helt modsatte, og nu beder jeg Dem derfor høfligst, saavidt det er Dem muligt, at udvirke, at vi dog faar vor Forestilling inden Jul.«

Henvendelsen hjalp. 8. nov. opførtes i Hovslund »Fruen vil flyve« af Erik Lassens selskab. Der blev kun solgt 103 billetter af forskellig klasse + 2 børnebilletter. Indtægterne blev kun kr. 196,55, og der var annoncer i aviserne, så underskuddet måtte dækkes af bankbeholdningen.

1938 synes at have været et svagt år. Generalforsamlingen afholdtes i Hovslund Forsamlingshus 20. januar. Direktør Hammerich, Tønder skulle have talt, men blev i sidste øjeblik forhindret, hvorfor cand.mag. Troels Fink mødte i hans sted. Ved at opkræve entré til generalforsamlingen kunne man dække foredragsholderens honorar, ja, han fik endog kaffe; men kassebeholdningen var nu nede på 10-15 kr.

Valgagitation 1939

I 1939 vågner samfundet op til dåd igen. Der var 20. januar teater i Hovslund forsamlingshus. Et skuespil »Det drager« opførtes, 121 voksne og 4 børn betalte entré; arrangementet foregik gennem Sønderjyds Teaterforening, der fik 75 kr. Der har nok været fælles kaffebord bagefter, hvor skuespillerne for eventuel medvirken fik kaffe, kager og diverse betalt (6,30 kr.).

Ellers blev arbejdet domineret af det forestående valg 3. april 1939. Det gjaldt om at mobilisere alle danske stemmereserver. 6. marts afholdtes bestyrelsesmøde i Ø. Løgum, hvor man vedtog at danne et forberedelsesudvalg sammensat af medlemmer fra sognets forskellige byer. De skulle mødes i Hovslund forsamlingshus mandag 13. marts for at planlægge et dansk valgfremstød.

Mødet afholdtes som vedtaget, og med sekretærens ord skulle man »gøre et forsøg på at få de flest mulige danske vælgere frem til valget, og for at nå dette vil man søge at påvirke de ligegyldige, så valgets alvor bliver klar for dem. Man vil altså prøve en husagitation, men sådan, at bestemte personer påtager sig at besøge de pågældende hjem«. Udvalget skulle også sørge for kørsel af ældre og svagelige vælgere. En anonym skænkede et tilskud på 5 kr. til valgagitationen. Der blev til 2 chauffører for valgkørsel udbetalt 82 kr., der siden refunderedes af Hammerich fra Tønder.

Grundlovsfesten i Genner afholdtes som hidtil. Entrékassen viste ved opgørelsen 155,50 kr. Talere var Chr. Demuth og amtslæge Lausten Thomsen (honorar 25 og 18 kr.). Aabenraa Spejderne, der medvirkede med orkester, fik 10 kr. til deres kasse. Der var udmærket tilslutning, og det samme gjaldt friluftsteateraftenen i Øster Løgum, hvor »Erasmus Montanus« opførtes 28. juni.

I en årsberetning dateret 1.11.1939 til hovedorganisationen berettes om arrangementerne, der afholdtes skiftevis i de 3 forskellige distrikter, men fik tilslutning fra hele sognet. Der konkluderes til slut: »Dansk-Nazismen, der jo har været særlig virksom her i sognet, har allerede for en tid siden talmæssigt kulmineret, men er på ny tiltaget i aggressivitet, tilsvining af folks huse, rytter og beskyldninger mod modstandere også fremsat i deres organ, bladet »Fædrelandet«. Politiet synes at stå ret magtesløs over for denne arbejdsmetode«.

Det bevægede År 1940 indledtes med den vanlige generalforsamling i Hovslund i forbindelse med en »teateraften«, hvor filmen »Palos Brudedefærd« blev spillet sammen med Gandrup's »Falske Nøgler«. Det opgivne medlemstal blev nu mere realistisk opgivet til Sønderjyds Teaterforening som 200.

Dansk mobilisering i besættelsens skygge

Med 9. april 1940 ændredes situationen afgørende. Hertil kom at hovedorganisationens formand, direktør Martin Hammerich, døde 22. april. Fællesbestyrelsen for Grænseegnens Danske Samfund fik nu gårdejer Hans Andersen, Kongsbjerg som leder. Troels Fink blev sekretær, og de fik til opgave at gennemføre udvidelsen af organisationen til hele Sønderjylland. På et møde 11. juli i Aabenraa drøftedes retningslinjerne for den nye fællesorganisation, og de mødte konstituerede sig som midlertidig hovedbestyrelse. De sønderjyske Danske Samfund opdeltes fremover i 6 kredse, idet Haderslev og Tønder amter deltes i hver to dele, der med Tønder amt og Aabenraa amt tilsammen dannede Danske Samfund.

Inden mødet 11. juli må der have været afholdt to formandsmøder i den nye organisation, hvori Rasmus Callesen må have deltaget; på et bestyrelsesmøde 28. juni 1940 i Strandhuset i Genner kunne han give oplysninger herfra. Det var bl.a. vedtaget at forny medlemslisterne og at opkræve et lille frivilligt medlemsbidrag (som norm nævntes 25 øre); alle, der tegnede sig, skulle dog have medlemskort, uanset om de betalte eller ej. Der kunne tegnes medlemmer ned til 14 år. På mødet i Strandhuset fordeltes da også medlemskort og medlemslister mellem bestyrelsens medlemmer. I den følgende tid foregik da en nytægning af medlemmer med opkrævning af kontingent. Der indkom i Øster Løgum sogn godt 270 kr.

Den 28. nov. 1940 afholdt Danske Samfund i Øster Løgum sogn generalforsamling i Hovslund forsamlingshus. Her redegjorde formanden Rasmus Callesen for medlemstegningen; der var indtegnet nøjagtig 900 medlemmer på listerne, men senere var tilmeldt nogle få. Kassereren, lærer Kristensen fremlagde regnskabet, der viste en kassebeholdning på 293,17 kr. Til fællesorganisationen

Sønderjyds Teaterforening og de skiftende teaterturneer betød meget for programmerne i Danske Samfund. Her er vist en scene fra Chr. Demuths stykke »Jord« opført af Kai Holm-turneen på Nordborg Slot i 1942. Kai Holm ses yderst til højre. Historiske Samlinger for Sønderjylland.

var indsendt 45 kr., idet der var anmodet om 5 øre pr. medlem. De nye vedtægter er formentlig blevet vedtaget på dette møde, hvor skuespiller Henrik Malberg underholdt.

Foråret 1941 bød på nye arbejdsopgaver. Det var bebudet, at der skulle afholdes kommunale valg i marts, og det kaldte på en effektiv dansk indsats. Den 8. februar samledes bestyrelsen i Øster Løgum, hvor formanden refererede fra et amtsformandsmøde og oplæste forskellige skrivelser ang. det forestående valg. Valget drøftedes, ligeledes listeopstillingen, uden at nogen bestemt fremgangsmåde vedtoges. To vognmænd antoges til kørsel for henholdsvis vester sognet og for Genner. Der planlagdes et møde med valgforberedelse til 5. marts. Foruden det lokale Danske Samfunds bestyrelse udpegedes 25-30 navngivne personer til møde i Hovslund forsamlingshus 5. marts. Hele dette apparat kom dog ikke i virksomhed, da valget aflystes ved lov af 21. februar; men det viser, at det lokale samfund var parat til at sætte ind i en sådan situation.

Den 2. marts vistes i stedet Kongefilmen, vist i Hovslund forsamlingshus, antagelig arrangeret gennem Sønderjyds Teaterforening. En friluftsteaterforestilling 12. juli gav et overskud på 41,75 kr.

Et bestyrelsesmøde synes afholdt 25. sept. Forinden var der dog taget stilling til et nyt tilbud fra Sønderjyds Teaterforening, der udsendte en såkaldt »Lille Tourné« i november måned, en H. C. Andersen-aften under medvirken af Jacob Texière. Den kombineredes med generalforsamling i Hovslund forsamlingshus 28. nov., og karakteriseres af sekretæren som meget vellykket.

I 1940 udsendtes »Danske Samfunds Medlemsblad« med 3 numre, i 1941 med 2. I 1941 skiftede hovedorganisationen sekretær, idet Troels Fink afløstes af redaktør Kai Edvard Larsen. Medlemsbladet, som i 1942 var udsendt i et oplag på 45.000 eksemplarer, afløstes 1942 og 1943 af et årsskrift.

I 1942 afholdtes den årlige generalforsamling 18. nov. i forbindelse med en teateraften. Det var igen Sønderjyds Teaterforenings Lille Tourné, der arrangerede og opførte Wessels »Kærlighed uden Strømper«. Opførelsen høstede fortjent bifald. Der var solgt 184 billetter á 1 kr. og 20 børnebilletter. De voksne skulle desuden løse medlemskort á 10 øre. Det gav en indtægt på 215,40 kr. Skuespillerenes fortæring (vel ved det fælles kaffebord) beløb sig til 6 kr. (kaffe til 5 personer, kage til 10 og 1 skål æblegrød). Skuespillerne afsluttede da også aftenen med forskellige gode smånumre, som det hedder i referatet.

Under punktet »eventuelt« foreslog gårdejer Pinstrup Larsen, at der blev indbudt til en fortrolig aften, hvor en rigsdagsmand gav oplysninger om de faktiske politiske forhold i øjeblikket. Formanden lovede at forsøge at arrangere et sådant møde, som dog næppe er gennemført.

Blandt udgifterne i 1942 findes opført 10 kr. for mærkater. Det er de smukke markater, som i 1942 udsendtes af Danske Samfund; de er vel normalt solgt helt uden om regnskabet for sognet.

Mens de kommunale valg i marts 1941 var blevet aflyst og Danske Samfunds planlagte forholdsregler i Øster Løgum som andetsteds havde måttet aflyses, stod nu et folketingsvalg for døren til afholdelse 23. marts 1943. Bestyrelsen i Øster Løgum sogn mødte fuldtalligt op 13. februar for at træffe forberedelser til et godt dansk valg. Det blev vedtaget at nedsætte et udvidet udvalg; op mod 40 personer – alle mænd undtagen frk. Fabricius – udpegedes fra alle sognets kanter. Der blev stencilleret 60 indbydelser, hvoraf 38 udsendtes gennem postvæsenet. Samtidig skete en ny opkrævning af kontingent.

19. marts holdtes der et såkaldt nationalt møde i Hovslund forsamlingshus. Redaktør Kamphøener og formentlig nogle fra sognet talte; der er betalt kaffe for 3 talere, og kørsel til den udenbys taler. Ved selve valget sørgedes der for kørsel til valgstederne. Der var i marts 1943 til »Det danske kontor« indbetalt 135 kr., utvivlsomt medlemsbidrag beregnet for 900 medlemmer.

Valget blev en hædersdag. Valgdeltagelsen, der allerede i 1939 i Sønderjylland havde sat landsrekord, sattes yderligere i vejret med over 4000 danske stemmer flere end i 1939.

I 1942 udsendte Danske Samfund disse mærkater, som blev solgt i stort tal. Landsarkivet i Aabenraa («museet»).

Valget til kommuner og amtsråd, der i det øvrige land fandt sted 5. maj, aflystes derimod i Sønderjylland, da det tyske mindretal på grund af sin særlige stilling havde meddelt, at man ikke ønskede at deltage. Aflysningen skete så tidligt, at der ikke ses at være foretaget foranstaltninger fra Øster Løgums sogns Danske Samfund.

Nogen grundlovsfest i Genner synes heller ikke at være afholdt i 1943. Derimod blev friluftsteaterforestillingen i Øster Løgum gennemført 29. juni. Der opførtes en forestilling »Manden på Højriis«. Den 12. november afholdtes generalforsamling i Hovslund forsamlingshus, hvor Rasmus Callesen som formand aflagde beretning; han oplyste, at medlemstallet var sunket fra 900 til 829, især var tilbagegangen stor i Hovslund by og station; han fremhævede det gode forarbejde, der var gjort før valget i 1943, og som havde vist sig i det øgede danske stemmetal.

Efterkrigsår

Efter befrielsen i maj 1945 kom der igen mere liv i sogneforeningen. I forhandlingsprotokollen noteres, at der 2. juni 1945 afholdtes det første bestyrelsesmøde efter tyskernes kapitulation, og det besluttedes at afholde grundlovsfest ved Genner strand, som det oprindeligt var skik og brug. Som talere blev foreslået højskolelærer Rosendahl, Rødding og pastor Zachariassen, Klipleve, og disse var villige. Bestyrelsesmedlemmerne fra Genner lovede at arrangere det nødvendige med hensyn til plads, billetsalg etc.

Allerede 18. juni var der nyt bestyrelsesmøde, nu ang. indsamling af naturalier og penge til danske sydslesvigere. Forhandlingsbogen oplyser herom videre: Aabenraa Amt har lovet at udrede forsyningen for juli kvartal. Øster Løgum sogns andel udgør 9 tdr. korn, 130 kg. ost, 170 kg. flæsk, 750 æg. Indsamlingen krævede samarbejde mellem mange. I mødet deltog derfor formændene for en lang række lokale foreninger, således Øster Løgum sogns Husholdningsforening, Hovslund og Omegns Husholdningsforening, DKB i Genner, Hovslund DKB og Ø. Løgum Sogns Husmandsforening. Det var et meget kontant udslag af samfundets arbejde. Det bestemtes, at de omtalte naturalier skulle fordeles efter byernes størrelse, og at indsamlingen skulle begynde straks.

Årsberetningen fra Øster Løgum Danske Samfund 1944-45, dateret 5. dec. 1945, giver et øjebliksbillede af tiden på begge sider af befrielsen: »Ang. foreningens aktive arbejde er der ikke meget at berette. Der har ikke foreligget særlige opgaver, som man fandt det nødvendigt at tage sig af. Valgdeltagelsen ved folketingsvalget var god, skønt tyskerne ikke havde egne kandidater at stemme på. En del af tyskerne afgav deres stemme, ligesom en del dansk-nazister.

Foreningens generalforsamling blev i fjor udsat på grund af lokalemangel. Hovslund forsamlingshus har været beslågt indtil 1. oktober. Derimod lykkedes det at gennemføre en meget vellykket og meget velbesøgt grundlovsfest ved Gennerstrand med højskolelærer Rosendahl, Rødding og pastor Zachariassen, Klipleve, som talere.

Ang. den tysksprogede skole i Hovslund kan meddeles, at den endnu har livsmuligheder. 8 hjemmetyskere (deraf dog kun to blakkede, har før deltaget i dansk ungdomsarbejde) sidder fængslet, 6 er frigivet. Stemningen blandt tyskerne her i sognet kan nærmest betegnes som bitter, forurettet, men ikke udfordrende.«

Den 22. februar 1946 var der bestyrelsesmøde hos Carsten Petersen, Øster Løgum. Det vedtoges at indbyde til opstillingsmøde til sognerådvalget lørdag 2. marts kl. 14 i Hovslund forsamlingshus og at arbejde for »at kun renlivede

Danskere kom på listerne.« Callesen slog til lyd for nedskrivning og indsamling af minder fra afstemningsårene 1918-20.

Fra mødet 2. marts foreligger intet referat, det faldt vel uden for Danske Samfunds egentlige arbejde; derimod afholdtes 8. maj 1946 bestyrelsesmøde i Genner Strandhus, hvori også deltog 2 repræsentanter fra Løjt sogns Danske Samfund og 2 fra Hoptrup sogns Danske Samfund. Man forhandlede om afholdelsen af en fælles grundlovsdag ved Genner Strand 5. juni 1946. Det vedtoges at afholde en sådan fest med Tage Jessen, Flensborg og konsulent Fr. Nielsen, Haderslev som talere. Sangkorene fra Løjt og Genner lovede at synge. Entreen fastsattes til 1 kr. Et eventuelt underskud skulle deles mellem de tre foreninger. Et eventuelt overskud henlægges til næste års fest eller gives til et godt formål efter senere beslutning. De nærmestboende bestyrelsesmedlemmer skulle sørge for de nødvendige forberedelser og udsmykning af pladsen. Mødet afholdtes med nævnte talere, og omkring 150 betalte entré.

Om efteråret var der igen teaterforestilling, og året efter talte de tre lokale Danske Samfund atter om en fælles grundlovsfest. Man skød højt med statsminister Knud Kristensen og seminarieforsøger Bredsdorff, Tønder som talere. De skulle bestilles med det samme. Kilderne tier om dette planlagte møde, dog omtales et underskud for en grundlovsfest på 28,82 kr., der formentlig går på 1947. De nævnte høje herrer har næppe bidraget hertil.

Den 12. februar 1948 afholdtes generalforsamling i forbindelse med opførelsen af Bjørnsons »De Nygifte« og Gnudtzmanns »De Blinde«. Salen i Hovslund var fuld og forestillingen god.

Callesen aflagde en kort beretning og oplyste, at Aabenraa Danske Samfund havde vedtaget at fortsætte, medens Haderslev amt standsede. Et forslag om tilbud til en sydslesvigsk kreds om fadderskab havde endnu ikke kunnet realiseres.

Nye tider

Tiderne var ved at ændre sig. Det viste sig klart i foreningens aktiviteter. En nyvalgt bestyrelse holdt 14. juni 1948 møde i Genner Strandhus. Der var indbudt repræsentanter for Løjt og Hoptrup, men ingen var mødt. Det var tydeligt nedgangstider. Grundlovsfesten var blevet aflyst pga. det store stævne på Dybbøl. Man havde så tænkt i stedet at afholde en sommerfest 15. juni. Af angst for ringe tilslutning blev det dog opgivet, og i stedet ville man straks begynde forberedelsen til en grundlovsfest næste år; her tænkte man sig talere som kirkeminister Frede Nielsen, Sønderborg og højskolelærer Johannes Ro-

Foredragserækken i Hovslund Forsamlingshus 1946.

10./2.	Højskolelærer <i>Truelsen</i> , Snoghøj.
21./2.	Lærer <i>P. Markussen</i> , Graasten.
24./3.	Pastor <i>Ebbesen</i> , Døstrup: Oplæsning.
15./6.	Genforeningsfest. Kaptajn <i>Bartholdy</i> .
26./9.	Seminarlærer <i>Claus Eskildsen</i> , Tønder.
8./10.	Efteraarsmøde Kl. 14,30: Pastor <i>Nielsen</i> , Højer og Forst. <i>Damgaard-Nielsen</i> , Ryslinge.
14./11.	En Taler fra Sydslesvig.

Møderne begynder Kl. 8, saa vidt muligt præcis.

P. J. SCHMIDTS TRYK, VØJENS

Program for foredragserækken i Hovslund forsamlingshus 1946.

sendahl, nu Andelshøjskolen, Middelfart. Ligeledes vedtoges at forsøge at indbyde et gymnastikhold og et håndboldhold fra sognet eller amtet.

Den 2. december 1948 afholdtes en ringe besøgt generalforsamling. Der var kun mødt 25 deltagere, og endog flere af bestyrelsen manglede, bemærker sekretæren. Der vistest ialt 4 film fra Dansk Filmcentral, bl.a. »For Folkets Skyld«, »Skoleskibet Danmark« og »Hvad Fatter gør«. Formanden kunne nøjes med få minutter til sin beretning.

Og så kom året 1949. Bestyrelsesmøde afholdes 17. februar i Øster Løgum skole. Rasmus Callesen, Lerskov, ønskede at fratræde som formand, og i stedet valgtes lagerist Andreas Jensen. Det blev vedtaget *ikke* at afholde grundlovsfest ved Gennerstrand, men at tilslutte sig samarbejde med Aabenraa bys Danske Samfund om »en stor fest«. Det vedtoges yderligere at søge at få en friluftsforestilling i den kommende sommer.

I det hele taget fungerede teaterforestillingerne takket være Sønderjydsk Teaterforening længst. Endnu i 1952 havde Danske Samfund i Øster Løgum sogn – efter regnskabet – kontakt med Teaterforeningen.

Protokollen var ved at ebbe ud. Efter indførslen om bestyrelsesmødet i Øster

Løgum skole gik der nu 5 år, indtil næste notat blev indført i forhandlingsprotokollen. 14. april 1954 noterer lærer Kristensen: »Efter ovenstående gik Dansk Samfund i ro. Der har ikke siden været afholdt bestyrelsesmøder eller generalforsamling. Kun samarbejdet med Sønderjydsk Teaterforening er blevet fortsat, og de fleste år har forskellige turneer besøgt forsamlingshuset, og friluftstourneen har spillet i Øster Løgum. 1953 overdroges den til Hovslund Gymnastikforening og spillede på idrætspladsen.«

Sådan lyder de sidste ord i forhandlingsprotokollen. Resten er blanke sider. Tavsheden bekræftes af et indlagt maskinskrevet bilag underskrevet af 5 bestyrelsesmedlemmer:

»Danske Samfund for Øster Løgum sogn har nu siden 1953 været stillet helt i bero. Der er ikke afholdt valg af nye bestyrelsesmedlemmer eller noget som helst andet vedrørende foreningen.

Foreningen havde ved standsningen en lille kassebeholdning, der med tilskrevne renter i dag beløber sig til 194,46 kr.

Det findes meningsløst at lade dette lille beløb fortsat stå hen til ingen nytte. Undertegnede tilbageværende bestyrelsesmedlemmer har derfor vedtaget at fordele det mellem sognets to forsamlingshuse efter forholdet 7:11, så Gerner forsamlingshus får ... 75,60 kr. Hovslund forsamlingshus ... 118,86 kr.

Beløbene udbetales af Jens Kristensen til formanden for hvert forsamlingshus mod dennes kvittering, der opbevares indtil videre.

Andreas P. Jensen
Johannes Pedersen

I. Jessen
Kr. Clausen

Jens Good.«

Disse kvitteringer er endnu bevaret. De viser, at den endelige afregning fandt sted i 1968.

Danske Samfund i Øster Løgum sogn havde sluttet sit virke. At foreningen i nogle af årene har haft væsentlig national betydning vil næppe blive bestridt. Der blev sat en del i gang rundt om i forsamlingshusene, men set med nutidens øjne var det småt og primitivt. Billigt skulle den slags arbejde være, som tallene i artiklen viser. Opførelsen af de mange skuespil og indkvarteringen af skuespillerne i hjemmene har sikkert også givet tiltrængte kulturpust i et sogn, der ikke var forvænt med den slags.

Alligevel må det fremhæves, at Danske Samfund ikke var alene om arbejdet. En foredragsforening for Hovslund og Omegn virkede omkring det i 1934 indviede forsamlingshus. Foreningens forhandlingsbog for årene 1942-48 fandtes også i Jens Kristensens gemme. Den begynder således: »21. nov. 1942 afholdt foredragsforeningens bestyrelse møde sammen med gymnastikforeningens bestyrelse for at lægge plan for det kommende års møder og talere.« Det

er delvis de samme personer, vi møder i denne foredragsforening. I hvert fald var der som sekretær Jens Kristensen, og der må have været noget skrivearbejde, for der kom mange nej'er på henvendelser til foredragsholdere, ligesom der skulle trykkes medlemskort med påtrykt program for foredragsrækker i Hovslund forsamlingshus. Det sidste foreliggende program er for 1950.

Danske Samfund, Foredragsforeningen, Gymnastikforeningen og Husholdningsforeningen virkede ofte side om side, et vidnesbyrd om en betydelig folkelig virksomhed i et sønderjysk sogn i nogle vanskelige år. Det var foreninger af denne art, som var med til at bære landsdelen gennem 30'ernes og krigsårenes udfordringer.

LITTERATUR

Hans Andersen: Da der blev kaldt til samling. Oprettelsen af De danske Samfund i grænseområdet i 1933, i: Nord-Syd. 2. årgang, 1957-58 s. 204-211.

Hans Andersen: De sønderjydske Danske Samfund, i: SJy MSkr 1965 s. 265-279.

Peter Kr. Iversen: Jens Kristensen, Østerløgum (nekrolog), i: SJy Årb 1987 s. 206-207.

KILDER

Dansk Samfund for Øster Løgum Sogn: forhandlings- og regnskabsprotokoller med bilag (Landsarkivet i Aabenraa).

Hovslund og Omegns foredragsforening: forhandlingsprotokol (Landsarkivet i Aabenraa).

Nazipartiet i Medelby i 1943

af *Hans Schultz Hansen*

Efter det tyske sammenbrud i 1945 overtog Landsarkivet i Aabenraa en stor mængde arkivalier fra det tyske mindretals organisationer. Især daværende arkivar Peter Kr. Iversen udførte et stort arbejde for at redde disse arkiver, og han sørgede for en foreløbig ordning af de mange meter papirer. I 1993 blev mindretallets arkiver nyordnet og en fortegnelse udgivet. Under dette arbejde er arkivar Hans Schultz Hansen stødt på et ringbind fra 1943 med sager fra »National-Sozialistische Deutsche Arbeiter-Partei« (N.S.D.A.P.) »Ortsgruppe« i Medelby sogn umiddelbart syd for den dansk-tyske grænse. Arkivet kaster ikke nyt lys over nazitidens store forbrydelser og beretter ikke om dramatiske opgør med styrets modstandere, men viser dog i glimt, hvorledes dette afgørende år formede sig for partiarbejdet.

1943 var året, hvor den anden verdenskrig nåede til sit vendepunkt. I begyndelsen af november 1942 led Tyskland sit første alvorlige nederlag i slaget ved El Alamein. Winston Churchill spåede dengang forsigtigt, at selv om den britiske sejr ikke var enden på krigen og heller ikke begyndelsen på enden, så var den måske enden på begyndelsen.

Begivenhederne i 1943 førte ikke til krigens afslutning, men nu blev det klart, at Tysklands herredømme over Europa gik på hæld. Den 2. februar overgav de sidste omringede tyske tropper i Stalingrad sig til den røde hær. Godt to uger efter, den 18. februar, proklamerede propagandaminister Joseph Goebbels »den totale krig«. Endnu på dette tidspunkt var Tyskland bagefter Storbritannien i mobiliseringen af nationens ressourcer. Nu skulle der gøres en ekstra indsats på hjemmefronten. Den rakte imidlertid ikke til at forhindre flere tyske militære nederlag i foråret og sommeren 1943. I maj blev aksemagterne jaget ud af Afrika, og i juli invaderede de allierede Sicilien. Hitlers førerkollega Mussolini blev afsat, og efter invasionen på det italienske fastland i september faldt Italien helt fra som tysk allieret. På østfronten forsøgte den tyske hær forgæves modoffensiven »Zitadelle« ved Kursk, men den brød sammen i begyndelsen af juli, og dermed overgik initiativet definitivt til russerne.

I lufrummet fandt stadig flere britiske og amerikanske bombemaskiner vej til de tyske byer. I april begyndte evakueringen af befolkningen fra de bombe-ramte byer for alvor. Krigen rykkede nærmere den enkelte tysker, hans familie og hans hjemegn. Det mærkedes også allerøverst mod nord, i Medelby sogn umiddelbart syd for den dansk-tyske grænse.

Medelby sogn og N.S.D.A.P.

Medelby ligger omkring 15 km vest for Flensborg på det magre slesvigske midtland. Sognet består af kirkebyen Medelby og landsbyerne Jarlund, Østerby, Holt, Vesby og Bøgslund. Det har ikke meget at byde turisten og havde det heller ikke dengang. En besøgende i 1933 hæftede sig dog ved udsigten fra det 54 m høje bjerg Lundtop: »Heroppe samler sig hele den storhed og ensomhed, man uvilkårlig gribes af, når man færdes i disse store grænsesogne ad ligegyldigt hvilken af de åbne, uendelige veje«.

I 1933 var egnens politiske landskab lige så uvarieret. Provinsen Slesvig-Holsten var det område i Tyskland, hvor N.S.D.A.P. først opnåede det absolutte flertal af stemmerne ved et frit valg. Den brune bølge var især stærk i midtlandet, og dens skvulp nåede helt op til Medelby sogn. Ved rigsdagsvalget i juli 1932 fik N.S.D.A.P. 37% af stemmerne i Tyskland som helhed, men 51% i Slesvig-Holsten og 65% i Sydtønder kreds. Inden for kredsen havde

I Sydtønder amt opnåede N.S.D.A.P. massiv tilslutning ved rigsdagsvalget 31. juli 1932. Medelby hørte til den lange række af valgdistrikter, hvor nazipartiet opnåede over 85% af stemmerne (her skraveret). Gengivet efter Wilhelm Koops: *Südtöndern in der Zeit der Weimarer Republik*, 1993, s. 386.

N.S.D.A.P. i 41 valgdistrikter ud af ialt 83 opnået 85% af stemmerne eller derover. Blandt disse stærkt nazistiske valgdistrikter var samtlige i Medelby sogn.

Denne klare bekendelse til den ekstreme tyske nationalisme gik i øvrigt hånd i hånd med, at endnu over 40% af befolkningen i Medelby sogn var dansktalende. Det dansksindede mindretals betydning var derimod forsvindende.

Der er givet mange forklaringer på nazismens triumftog i det sydslesvigske midtland. Landbrugskrisen slog hårdt i disse ufrugtbare egne. Befolkningen var i ringe grad rodfæstet i Weimarrepublikkens tyske partipolitik og ikke så nært knyttet til demokratiet som deres standsfæller nord for grænsen. Derfor sluttede de hurtigt op omkring et radikalt protestparti som N.S.D.A.P. Nazisterne gjorde næppe meget konkret for bønderne, men de forsøgte aldrig en lejlighed til at fortælle dem, at de var det tyske folks kerne. De sociale vilkår var beskedne, men samtidig forholdsvis lige, og det gjorde beboerne modtagelige for nazisternes agitation for folkefællesskabet. Endelig havde grænsekampen 1918-20 og den fortsatte antidanske stemning i Weimarårene pisket de nationale følelser op.

Efter ti år med Hitler stod nazismen fortsat stærkt. Den 1. maj 1943 fik N.S.D.A.P.s Ortsgruppenleiter Heinrich Davids besked på opgøre de mandlige partimedlemmers krigsindsats. Han nåede frem til, at 70 gjorde tjeneste i værnemagten, Waffen-SS eller andre militære formationer, 28 gjorde anden krigstjeneste, mens 110 hovedsagelig midaldrende og ældre mænd ikke var i trøjen. Der var med andre ord ialt 208 mandlige partimedlemmer, og det var mange sammenholdt med Medelby sogns samlede befolkning på 1409 indbyggere (1939).

Medlemstallet i de enkelte landsbyer fremgår af en »Generalmitgliederappell« den 31. oktober 1943. Det blev da opgjort til 163, sandsynligvis eksklusive de indkaldte soldater. Medlemmerne fordelte sig på fire »celler«: Medelby-Holt med 68 medlemmer, Østerby med 40, Vesby-Bøgslund med 35 og Jarlund med 19. Sammenlignet med indbyggertallet i landsbyerne stod nazistpartiet lidt stærkere i de sydlige landsbyer Medelby, Holt og Østerby end i de nordlige Vesby, Jarlund og Bøgslund.

Medlemmernes erhverv afspejlede, at landbruget var sognets vigtigste næringsvej. De bevarede lister fra marts 1943 over samtlige »folkefæller« i Medelby sogn og deres oplysninger om de forskellige medlemskaber viser, at langt de fleste, omkring tre fjerdedele af partimedlemmerne og SA'erne var selvstændige landmænd eller bondesønner. Resten var håndværkere, tjenestemænd og arbejdere (se opgørelse i bilag).

Partiets aktiviteter

Nazismen udviklede som andre politiske bevægelser med totalitære ambitioner sin egen kalender med særlige, årligt tilbagevendende festdage og højtideligheder. På trods af krigens skærpelse – eller på grund af den – blev dette program også afviklet i 1943.

Første mærkedag var tiåret for magtovertagelsen i 1933. Efter ordre fra kredsledelsen skulle den fejres med »Grosskundgebung in allen Kreisen und Ortsgruppen« om aftenen den 29. januar og markeres på anden vis den 30. Programmet blev lagt på et møde mellem sognets »politische Leiter« den 25. januar og omfattede faneindmarch, korsang af Bund deutscher Mädel, »Begrüßung«, et talekor ved Hitlerjugend, fællessang, oplæsning af citater fra Hitlers taler, en tale af landråd Dr. Fröbe, flere sange og til slut »Führergruss« og nationalsange. Dette forløb var typisk for mange af de nazistiske fester og

Nazificeringen antog mange former. I 1933 blev der plantet »Hitler-Eichen«. I Langbjerg øst for Medelby blev træet plantet 1. maj 1933 og det blev markeret med en mindesten. Foto Niels Kjems 1933. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig P295-22.

afspejlede deres kultiske præg. Formålet var ikke at give deltagerne rationel oplysning om de politiske forhold, men at give dem en følelsesmæssig oplevelse. Programmet rummede således adskillige elementer fra den protestantiske gudstjeneste. Den indledende hilsen svarede til indgangsbønnen, førercitaterne til tekstlæsningen, talen til præstens prædiken, talekoret til bøn og trosbekendelse. Som i kirken var der kor- og fællessang.

Blandt de førerguldkorn, som deltagerne i festen den 29. januar kunne tage med hjem, var der et, der viste, hvad Hitler regnede med kunne komme: »Der findes fjender, hvor der ikke gives pardon, hvor der kun gives en eneste mulighed: Enten falder vi, eller også falder fjenden«. Det blev som nævnt Stalingrad, der faldt, og den 25. februar måtte Ortsgruffeføreren på et medlemsmøde komme ind på denne nye situation: »Svære og sorgfulde uger ligger bag os. For første gang i denne krig har et tilbageslag ramt os. Vore tapre soldater måtte vige et stykke tilbage på grund af den bolsjevikiske kolos' enorme fremstormen«. Men nu var fronten stabiliseret, og den russiske offensiv havde kostet den røde hær dyrt: »Når vi tager de umenneskelige tab og ødelæggelser hos den bolsjevikiske hær i betragtning, som russeren måtte købe sin fremmarch med, så ligger der vel i dette en fordel, som har bragt os den endelige sejr i østen et stykke nærmere«. Ortsgruffeføreren havde ikke mistet sin tro på Tysklands »Endsieg«.

Som andre totalitære bevægelser satsede nazismen stærkt på ungdommen. Den kunne lettere end de voksne præges og formes i den retning, ideologien krævede, så »det nationalsocialistiske menneske« kunne blive en realitet. Det var derfor med beklagelse, Ortsgruffefører Davids i januar måtte konstatere, at den lokale Hitlerjugend havde været passiv i tre måneder. Det var lykkedes Davids at få en toldsekretær fra Jarlund til at overtage hvervet som fører, men partiets og Hitlerjugends kredsledelse havde ikke bakket ham op, og det bad Davids nu om måtte ske. Der var efter hans mening i hvert fald ikke noget i vejen med drengene i Medelby: »Størstedelen af drengene i min Ortsgruppe er i orden og forlanger en autoritær ledelse«.

Med de nazistiske forhåbninger til ungdommen kan det ikke undre, at partiets leder Martin Bormann forkyndte: »Verpflichtung der Jugend hører til en af de væsentligste højtideligheder i det tyske folkefællesskab«. Denne mærkedag bestod i, at de 14-årige medlemmer af Hitlerjugend og Bund deutscher Mädel skulle sværge troskab mod nationalsocialismen. I Medelby forløb festen den 28. marts efter det traditionelle skema med korsang, fællessang, taler og talekor med citater.

Efter festen forespurgte kredsskolingslederen for Sydtønder amt om forældrenes indstilling. Ortsgruffeføreren kunne hertil svare, at den var positiv og at alle forældre havde deltaget ved højtideligheden. Såvidt det var ham

bekendt, var festen dog kun i fire tilfælde tillige blevet fejret i hjemmet. Det store flertal anså stadig konfirmationen for hovedsagen. Kun 4 af de 24 unge edsafleggere var ikke tilmeldt til konfirmation. Det skyldtes, at de unge »for størstedelen gjorde konfirmationen med efter tryk fra forældrene, som med eller uden overbevisning ikke ville bryde med denne nedarvede tradition«. Selv om nazismen som bevægelse havde vundet sejrrikt frem på den mellemslesvigske geest, var det altså endnu ikke lykkedes for dens ideologi at fortrænge de kristne forestillinger, i hvert fald ikke i den midaldrende og ældre generation.

Typisk for totalitære regimer er også den grænseløse lederkultur. Adolf Hitlers fødselsdag den 20. april var derfor en anden stor festdag i den nazistiske kalender, vel den største. Rammerne omkring festen var de sædvanlige med faneindmarch, fællessang, citater og talekor. Et særligt indslag var optagelse af nye partimedlemmer, der aflagde følgende ed over for Ortsgruppeføreren som lokal »Hoheitsträger«: »Jeg lover min fører Adolf Hitler troskab. Jeg lover til enhver tid at imødekomme ham og de førere, han har givet mig, med agtelse og adlydelse«. Hovedpunktet var Ortsgruppeføreren tale, der naturligvis først og fremmest var en forherligelse af fødselsdagsbarnet: »Vi nationalsocialister har og vil altid have fuld tillid til føreren, vi kender dog føreren historiske mission, der regner med alle tænkelige muligheder. Da fjendtlige magter påtvang os krigen, viste det sig, at føreren forstod at løse spørgsmålet, om feltherren eller politikeren skulle bestemme. Der var ingen forskel mellem politiker og feltherre. Føreren forener i sig begge begavelser ... Dermed trådte han ind i den lille skare af mænd i verdenshistorien, som formår at repræsentere en hel nations totalitet ... Vi giver afkald på at spørge, hvor længe krigen endnu vil vare og hvilke opgaver, der ligger foran os: Vi har endnu efter hvert vundet slag spændt hjelmen strammere og ventet på nye befalinger fra føreren. Eet ved vi, at føreren vil føre os til sejr, at vi kæmper for en stor og hellig sag«.

Ortsgruppeføreren nævnte Katynmassakren, som netop da blev kendt i Tyskland. 12.000 polske officerer var blevet likvideret af Sovjetmagten: »Man må tænke sig: 12.000 unge, værgeløse mennesker, som intet havde forøvet mod Rusland, har man regelret ført til slagtebænken og myrdet og ved siden af [indrettet et] forlystelseslokale for morderne. Mere djævelsk og klart kan det vel ikke føres os for øjne, hvad det gælder om«. Det behøver næppe at tilføjes, at Ortsgruppeføreren helt forbigik de tyske forbrydelser mod polakkerne og andre folkeslag, som i tal forlængst overgik russernes i Katyn mangefold.

Den 16. maj var »Mors dag«, hvor mødre, der havde født mange børn, udmærkedes med regimets »Mutterkreuz«. Det skete ved en fest, arrangeret af NS-Frauenchaft med tale af Ortsgruppeføreren. I juni blev der holdt en »Schulungsabend« for partimedlemmerne. Årets næste store fest var høstfesten – »Erntedankfeier« – den 3. oktober, en traditionel landsbyfest, som parti-

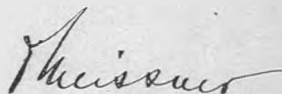

Im Namen
des
Deutschen Volkes
verleihe ich

die dritte Stufe
des
Ehrenkreuzes
der Deutschen Mutter

Berlin, den 21. Mai 1939

Der Führer und Reichskanzler

Mødre med mange børn blev hædret med et såkaldt »Mutterkreuz«. Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig.

et efter 1933 havde taget monopol på. Ortsgruppeløbereren fik overrakt en »høstkrone« af den lokale distriktsbondefører og takkede i sin tale Hitler for, at han havde stillet sin bondestand under sikker beskyttelse, så den kunne bjerger høsten uberørt af krigen, og han takkede særlig de gamle, helt unge og kvinderne, som måtte udføre landbrugsarbejdet i mandens fravær. Helt uberørt af krigen var bønderne i Medelby altså alligevel ikke. Hovedtaleren var kredsleder Peperkorn, som dengang var kendt i Danmark for sine udfordrende ytringer i 1933 om revision af 1920-grænsen.

Festerne var en indramning af partihverdagen, som med den totale krig blev mere og mere brydsom. Under mobiliseringen af Tysklands ressourcer stod partiet således for en mængde indsamlinger. I januar blev der indsamlet til »Bauernspende« og »Handwerkerspende« og foretaget »Sammlung zur Solidarität«. Tilsammen indkom der i denne måned tæt ved 6100 mark. Samme måned blev der samlet jern. I begyndelsen af juni var genstandene tøj og sko, hvor resultatet blev 760 kg tøj, 149 kg gammelt læder og 166 par sko. I september samledes 142 bøger til Wehrmacht. I oktober skulle der have været samlet til vinterhjælpen (»Winterhilfswerk«), men det blev for meget for Th. N. i Jarlund. Han nægtede og blev derfor beordret til at begrunde sin vægring for Ortsgruppeløbereren, som bevidst kryptisk lod meddele: »Ellers vil jeg foranstalte videre«. Det ser dog ud til, at det ikke blev nødvendigt. Ved siden af det rent praktiske formål havde indsamlingerne utvivlsomt også en politisk side ved at holde medlemmerne i aktivitet og få dem til at føle, at de gjorde en indsats for krigsførelsen, selv om de ikke stod i forreste linje ved fronterne.

Krigen rykker nærmere

Festtaler og indsamlingshverdag lod fornemme, at krigen var rykket nærmere, men dette viste sig også på anderledes håndfast vis. Den 27. januar fik alle »politiske ledere« i partiet besked på at opsøge hver enkelt husstand for at mobilisere helt eller delvis ledig arbejdskraft til indsats for rigets forsvar. Alle mænd i alderen 16-65 år skulle registreres, og kvinderne i alderen 17-45 år gik heller ikke fri. I Medelby sogn blev 25 kvinder registreret som duelige til arbejdstjeneste.

Partiet var ansvarligt for at underrette de pårørende, når en soldat var savnet eller faldet. I 1943 måtte Ortsgruppeløbereren eller hans medhjælpere gå den tunge gang til forældre eller ægtefælle til 10 faldne, heraf de 8 i andet halvår. Dertil kom 3 savnede. Det var hver gang et ubehageligt job.

I januar fik Davids brev fra en kaptajn i Luftwaffe, som han brevvekslede med. Kaptajnen glædede sig over nyheder fra hjemegnen, dog med en undta-

gelse: »Meddelelserne om de faldne bondesønner fylder mig dog altid med særlig smerte. Jeg må altid fastholde, at krigens hovedbyrde bliver båret af den tyske bondestand, hvad enten det er ved det møjsommelige og tunge arbejde, eller ved ofringen af det bedste tyske blod, overalt står bonden i forreste front! Denne under fjendens ild hærdede og bittert prøvede bondeslægt vil også blive den ædle og sande nationalsocialistiske idé's kraftkilde«. Kaptajnen, der selv havde måttet gennemgå fire operationer, havde altså ikke glemt »Blut und Boden« ideologien og så iøvrigt frem til, efter endnu en lille operation, til sommer atter at komme til at sidde ved en flyvemaskines styrepind.

De huller i fronten, som var varige, måtte udfyldes ved en stadig stærkere mobilisering. Ortsgruppchefen fik derfor den 14. marts ordre til at udfærdige lister over alle mænd i alderen 16-65 år. Begrundelsen var, at »den nuværende situation gør den nøjagtigste opgørelse over alle endnu eksisterende reserver af mænd nødvendig. Væddeløbet mellem alle underorganisationer og korps om det enkelte menneske må endegyldigt være forbi. Fra nu af er det foruden værnemagten kun partiet, som registrerer og styrer.« Nazistyreets mange modstridende organer og kompetencer skulle altså vige for en strammere administration. Partiets egen efterlevelse af parolen var det vist så som så med. Øjensynligt forsøgte det at hytte sine egne »ehrenamtliche politische Leiter«. I december fik Ortsgruppchefene i hvert fald besked på, at de straks skulle melde det til kredsledelsen, hvis de fik en indkaldelse.

De, der ikke kunne bruges ved fronten, skulle gøre tjeneste som vagtmænd, hjælpepoliti, brandmænd, ved antiluftskytsset osv. Netop antiluftskytsset fik mere og mere travlt. I det nordligste Tyskland blev Hamborg og Kiel gentagne gange bombet af britiske og amerikanske fly. Natten til den 31. januar og 4. februar angreb RAF Hamborg, og den 14. maj og 13. juni blev Kiel offer for amerikanske angreb. Kendt er angrebet på Hamborg i slutningen af juli og begyndelsen af august, hvor RAF bombede om natten og det amerikanske luftvåben om dagen. Her var bombardementet så kraftigt, at en ildstorm opstod og dræbte tusinder. Næste større angreb fandt sted den 13. december mod Kiel og Hamborg.

Denne krig i lufrummet over Tyskland fik også følger i Medelby. I marts blev to partifæller udnævnt til at overvåge mørklægningen og melde overtrædelser til Ortsgruppchefen. Evakuerede fra de store byer blev indkvarteret på landet. I Medelby var der ikke mange fra Hamborg, men desto flere kom der fra Kiel. I begyndelsen af september blev en flok udbombede kielere indkvarteret, 33 i Medelby, 10 i Bøgslund, 18 i Holt, 30 i Jarlund og 26 i Østerby.

De mange fremmede gav anledning til kultursammenstød og konflikter. Et cirkulære fra kredsledelsen i november fremhævede ganske vist, at størstedelen af indkvarteringerne forløb godt og at flertallet af de evakuerede var tilfredse

med de fastboendes gæstfrihed. I den sidste tid var der dog fra de evakuerede kommet klager, som for en del var korrekte. Nogle evakuerede var straks ved ankomsten blevet uvenligt modtaget. Det var sket, at de havde måttet gå fra sted til sted, før de havde fået kvartér. Dette kunne være et karlekammer, mens de fastboende beholdt den fine stue til brug for gæstebud. Gæsterne havde nogle steder måttet vaske sig sammen med den udenlandske arbejdskraft (krigsfanger). Det var forekommet, at man havde forlangt fuld arbejdsindsats på lige fod med landarbejderne, mens kosten derimod var ringere, og nogle kvarterværter havde bevidst behandlet de evakuerede dårligt for at få dem til at flytte. Kredsledelsen slog fast: »I denne tid, hvor vi alle må rykke sammen for at bære den os pålagte skæbne i fællesskab, er der ikke mere rum for borgerlig gemytlighed og særønsker«. Det var op til Ortsgruffeførerne at sørge for en gnidningsfri evakuering.

Også Medelby havde sine modsætninger mellem fastboende og evakuerede. M. B. i Jarlund husede en dame fra Kiel og hendes to børn, som hun beskyldte for at stjæle fedt, sukker, kul, lagner og æg. Ortsgruffeføreren og borgmesteren i Jarlund undersøgte sagen og fik ikke indtryk af, at damen fra Kiel var en tyv. Til kredslederen skrev førstnævnte, at fru B. havde gjort alt for at blive fri for indkvarteringen.

Familien I. i Medelby husede ligeledes en dame fra Kiel, som meldte til Ortsgruffeføreren, at værterne havde en negativ indstilling til regeringens forholdsregler. Det gav anledning til en mundtlig og en skriftlig advarsel fra Ortsgruffeføreren, der i sidstnævnte skrev: »Forefalder der én gang til noget, vil jeg melde hele sagen og sørge for, at De fra højere sted bliver stillet grundigt til regnskab. Hvad det betyder for Dem, vil være Dem klart«.

Kontrol, disciplin, stemningspåvirkning

Dette brev viser, at Ortsgruffeføreren vidste at spille på en af det totalitære samfunds hyppigst benyttede tangenter: angsten for det ukendte. Usikkerheden om hele situationen kunne dog også vende sig mod styret. Flere gange fik Ortsgruffeførerne besked på at modvirke omløbende rygter. Overflødig snak om, hvornår og med hvilke våben, Tyskland ville gengælde bombningen, skulle således undgås – af nærliggende årsager. Befolkningens uro på grund af mønstringen af årgangene 1884-93 (de 50-60 årige) skulle dæmpes ved at understrege, at de kun skulle gøre indsats i hjemstavnen. Det var heller ikke rigtigt, at paven skulle fjernes fra Rom og at evakueringen af børnene til landområderne (»Kinderlandverschickung) havde som formål, at partiet og staten skulle overtage opdragelsen af de små i stedet for forældrene. Ligeledes var det løse ryg-

ter, når det blev påstået, at de allierede nedkastede flyveblade med oplysninger om, hvilke byer, der skulle bombes. Ortsgruppeførerne fik også besked på gennem »mundpropaganda« at orientere radiolytterne om, hvorfor der blev indført underlægningsmusik til nyhederne kl. 22. Det var for at hindre fjendtlig »indbrydning« i programmet med egne nyheder.

De totalitære regimers teknik består i sidste instans i, at befolkningen ved så lidt som muligt om magthaverne, disse til gengæld mest muligt om hvert enkelt menneske. Det afspejles også i papirerne fra Ortsgruppeføreren i Medelby, som besvarede mange personforespørgsler. Skulle et ungt menneske have lån til uddannelse, et ungt par lån til at indgå ægteskab og sætte bo eller børnepenge, et barnløst ægtepar en adoption, en ansøger en stilling i det offentlige eller partiet, ubemidlede en radio, en landmand en arbejderske østfra, en bonde et lån til etablering, en dygtig eller trofast person en hædersbevisning – så skulle Ortsgruppeføreren gøre anmærkning om vedkommendes politiske sindelag før og efter nazisternes magtovertagelse i 1933, om medlemskab af diverse nazistiske organisationer, om »Gebefreudigkeit« ved indsamlinger til National-Sozialistische-Volkswohlfahrt og Winter-Hilfs-Werk samt om den pågældendes menneskelige karakter. I rubrikken »Politisch vor und nach der Machtübernahme« skrev Ortsgruppefører Davids i to tilfælde »Vorkämpfer« eller »Mitarbeiter der Bewegung«. En Hitlerjugendfører fik uddybende ord med på vejen: »B. M. ist zur Partei und zum Staat voll und ganz bejahend eingestellt«. I syv tilfælde anførtes det mere beskedne »mit der Bewegung«. Otte gange skelnede han mellem tiden før og efter januar 1933, idet ansøgernes politiske stilling før magtovertagelsen blev betegnet som »neutral«, efter 1933 som »mit der Bewegung«. Kun i to tilfælde var ansøgere forblevet neutrale efter 1933. Modstandere var der ingen af, men de havde velsagtens på forhånd opgivet at søge stillinger eller hjælp.

Sindelagskontrollen kunne udarte til direkte angiveri. En ivrig lærer i partiets tjeneste anmeldte således et tilfælde af aflytning af udenlandsk radio, som Ortsgruppeføreren overgav til statsadvokaten, men ifølge Ortsgruppeføreren var der på grund af »Haltlosigkeit« intet sket. Aflytning af fjendtlige radioer kunne i det nazistiske Tyskland føre til dødsstraf, så det var en alvorlig sag, som altså til held for den pågældende lytter ikke blev fulgt op. Mindre alvorligt var det, at tre partimedlemmer blev indberettet til kredsledelsen på grund af manglende disciplin. De var ikke mødt op ved medlemsappellen den 31. oktober og havde ingen undskyldning. Endda den stedfortrædende »Blockleiter« i Holt var udeblevet uden varsel.

At tolke disse tre udeblivelser ud af 163 som begyndende opløsning vil være fejlagtigt. Tvært imod giver hele sagsmappen fra 1943 indtryk af et lokalt partiapparat, som fungerede videre og her som i Tyskland generelt endda fik

større magt og betydning efter proklamationen af den totale krig. Vel blev de tyske sejre fra 1943 afløst af nederlag, men det tyske samfund havde endnu mange materielle og menneskelige ressourcer at mobilisere, nok til yderligere to års krig.

BILAG

Medlemmer af N.S.D.A.P. og dets »Sturmabteilung« (S.A.):

	N.S.D.A.P.*	S.A.**
Landbruger	72%	81%
Håndværker	7%	10%
Arbejder, landarbejder	2%	3%
Offentlig ansatte	15%	4%
Andre og uden angivelse	4%	1%
Ialt	100%	100%
Antal	46	69

* Kun angivet for Østerby, Medelby, Holt og Bøgslund.

** Kun angivet for Jarlund og Holt.

UTRYKTE KILDER

Landsarkivet for Sønderjylland, Aabenraa: Det tyske mindretals arkiver nr. 1266, N.S.D.A.P. Ortsgruppe Medelbys sager 1943.

LITTERATUR

Hans Schultz Hansen: Det tyske mindretals arkiver 1920-1945. Aabenraa 1993.

Rud. Heberle: Landbevölkerung und Nationalsozialismus. Stuttgart 1963.

Ole Helmer Jensen: 2. Verdenskrigs hvornår skete det. København 1985.

Franz von Jessen: Haandbog i det slesvigske Spørgsmaals Historie, III, København 1938.

Wilh. Koops: Südtondern in der Zeit der Weimarer Republik. Neumünster 1993.

George L. Mosse: Die Nationalisierung der Massen. Politische Symbolik und Massenbewegung in Deutschland von den Napoleonischen Kriegen bis zum Dritten Reich. Frankfurt a.M./Berlin 1976.

Knud Olrik: En Tur gennem Melleslesvigs Hedeegne. I: G. Knudsen og K. Kretzschmer (udg.): Sydslesvig. Hedeegnene mellem Angel og Frisland. København 1933.

Aage Trommer: Den store alliance 1941-45. København 1989.

Danske krigsfanger i sovjetiske lejre under og efter 2. verdenskrig

Kildemateriale fra russiske arkiver

Af *Sigurd Rambusch*

En ny kilde til sønderjysk personalhistorie er i 1994 stillet til rådighed for forskere og personalhistorikere. Det er sagerne om de danske frivillige på Østfronten, der kom i sovjetiske fangelejre. Overarkivar Sigurd Rambusch, Rigsarkivet, var leder af den historikergruppe, der i efteråret 1993 arbejdede i de nylig åbnede russiske arkiver. Her fortæller han om kilderne til krigsfangernes historie. Der er mange sønderjyder blandt fangerne, og der er interessante ting at finde.

I 1960erne havde de danske statsarkiver så gode kår, at de kunne sende medarbejdere til udenlandske arkiver for at registrere deres indhold af »Danica«, dvs. materiale om Danmark og danskere. Blandt de udsendte var landsarkivar Peter Kristjan Iversen, der undersøgte stats-, kultur- og indenrigsministerielle arkiver indtil 1918 i det preussiske centralarkivs afdeling i Merseburg (DDR) og forfatteren af denne artikel, der undersøgte de russiske statsarkiver for perioden indtil 1917. Registreringerne var nyttige for forskerne, og der blev købt mikrofilm af udvalgte serier.

Det var godt, at mulighederne blev udnyttet, for midt i 70erne strammedes økonomien, og Danicarbejdet måtte indstilles. Men i 1993 begyndte et nyt Danicaprojekt. Det er stort og langtfra afsluttet, men et enkelt resultat er allerede kommet i hus: Kilderne til danske krigsfangers ophold i Sovjetunionen under og efter den 2. verdenskrig.

Blandt de ca. 700 danske krigsfanger var ca. 200 fra Sønderjylland, de fleste kom fra det tyske mindretal. Materialet har derfor en særlig interesse for sønderjysk historie. Jeg er glad for, at min første præsentation af materialet for en større kreds sker i Sønderjyske Årbøgers festskrift til Peter Kr. Iversen.

*

Først skal der fortælles lidt om baggrunden for projektet. Efter det kommunistiske systems sammenbrud i august 1991 bestemte præsident Jeltsin, at arkiverne efter det kommunistiske parti og det hemmelige politi skulle overtages af Staten, og at både disse og de almindelige statsarkiver skulle gøres tilgænge-

lige for forskere. Fra hele verden meldte forskere sig, og det blev hurtigt klart, at de hidtil lukkede arkiver slet ikke havde kapacitet til at betjene så krævende brugere.

I foråret 1993 skrev rigsarkivar Johan Peter Noack til Forskningsministeriet om de vanskeligheder, som danske forskere kom ud for, når de ville studere de nyåbnede arkiver; han opstillede et projekt, der gik ud på at registrere Danica i sovjetiske arkiver og købe kopier af udvalgte rækker. Ministeriet stillede sig positivt og bevilgede næsten en mill. kroner. Sonderende forhandlinger med russiske arkivfolk i juli forløb godt, og i oktober 1993 rejste fem russiskkyndige historikere til Moskva. I løbet af en måned registrerede denne arbejdsgruppe store mængder af materiale om Sovjetunionens og partiets forhold til Danmark.

Projektets styregruppe, bestående af sovjetkyndige historikere, vurderede registreringen, og derefter blev der bestilt mikrofilm af udvalgte arkivalier. Disse film skulle gerne ankomme i løbet af 1994 og 1995.

Akterne om de danske krigsfanger er ikke blevet mikrofilmet, men kopieret på papir. De hører nemlig til et særligt projekt inden i det store, og udgifterne er blevet betalt af Undervisningsministeriet. Det kan lyde mærkeligt, men forklaringen er, at også dette ministerium har forskningsmidler, og i den givne situation havde det bedre råd end Udenrigsministeriet, hvis opgave det ret beset måtte være at indkøbe materiale om endnu levende danskeres ophold i fjendeland. Kopierne ankom i slutningen af januar 1994, de blev ordnet og registreret og derefter stillet til rådighed for brugerne.

*

Nu nogle oplysninger om krigsfangelejrene og fangeakterne. Den røde Hærs fanger blev hurtigt muligt ført væk fra fronten og anbragt i krigsfangeleje. Når en fange ankom hertil, blev han forhørt, og der blev udfyldt et spørgeskema og et kartotekskort. Disse fulgte fangen i resten af hans fangetid, idet de blev sendt med ham til de lejre, han senere blev overført til.

Krigsfangelejrene var et led i det berygtede GULAG-system og blev administreret af »Direktoratet for krigsfangers og interneredes anliggender«. Da lejrene blev afviklet 1955-56, blev fangeakterne og kartotekskortene anbragt i et centralarkiv oprettet i 1939 af indenrigsminister og KGB-chef Lavrentij Berija. Dette arkiv var helt lukket, indtil en forsigtig åbning begyndte i »glasnost«-perioden sidst i 80'erne. Efter systemskiftet i 1991 fik det navnet »Centret for opbevaring af historisk-dokumentariske samlinger« og åbnedes for offentligheden efter regler, som svarer til adgangsreglerne i Danmark og mange andre lande.

МВД СССР

СОВ. СЕКРЕТНО

ЦХИДК

Главное Управление по делам о военнопленных и интернированных

Арх. № 01859566

КОПИЯ

№ лагеря или спецгоспитя	№ уч. дела
159	390
62/13	

УЧЕТНОЕ ДЕЛО

На военнопленного Евсем
Врнко Петер (фамилия,
имя и отчество)

Дело закончено в связи с убийством
на родину
"20" июля 1951 г.

Тш. Миналепечка. Москва. с. 3279. т. 40000

Sagsomslag til en af fangeakterne. Øverst til højre: Top hemmelig. Derefter: USSRs indenrigsministerium. Direktoratet for krigsfangers og interneredes anliggender. Rubrikker for: Arkiv nr. Hospital nr. Sagsnr. Nederst: Sagen afsluttet i forbindelse med ... I dette tilfælde blev fangen hjemsendt den 20. juni 1951.

Centret ligger i en Moskvas nordlige forstæder. Udover værdifulde krigsbyttearkiver rummer det arkiver om de mange fremmede statsborgere, der blev interneret under krigen og endelig de arkiver om krigsfanger, som interesserer os her. Krigsfangesagerne lå oprindelig ordnet efter lejre, først sent blev de ordnet efter nationalitet, og denne ordning er ikke fejlfri: Blandt akterne om danskere befinder der sig enkelte akter om fanger af anden nationalitet; det er vist rimeligt at forvente, at der i andre nationale grupper tilsvarende befinder sig danskere. Af og til skyldes det ukendskab til geografien, at en person er kommet i en forkert gruppe, således er der blandt danskerne en fange fra Danzig.

De kopier, Rigsarkivet har modtaget, omfatter ca. 700 kartotekskort og ca. 330 sager. (Forfatteren beklager, at de absolutte tal og følgelig også procenttallene kun er omtrentlige. Sådan må det være, indtil alle identifikationer er sikre, og al sammenlægning og udskillelse af sager er afsluttet; Rigsarkivet afventer stadig svar fra Centret om visse mangler i materialet).

Nogle få sager af de mange vedrører internerede med dansk statsborgerskab. Ca. 700 danske krigsfanger er relativt mange. Det er 10% af de danskere, der deltog i krigen på Østfronten. Enkelte gjorde tjeneste i værnemagten, men langt de fleste tilhørte Frikorps Danmark. Dette korps bestod af frivillige hvervet i Danmark fra og med sommeren 1941. Korpsen hørte under Waffen-SS. Danskerne blev sat ind på steder, hvor kampene var hårde, de kæmpede godt, og deres tab var store: Ca. halvdelen vidste man var faldet, ca. 1000 vendte hjem. Længe var det ukendt i Danmark, om de resterende ca. 3.500 var faldet, forsvundet eller taget til fange. Man kendte navnene på en del af de danske fanger, men ikke alle og ikke antallet, for indtil de seneste år brød de gamle fanger sig ikke om at træde frem.

Det samme gjaldt deres pårørende. En del af dem rejste eftersøgninger gennem Røde Kors og Udenrigsministeriet, men det var svært at bryde den russiske uvilje mod disse frivillige. De sovjetiske arkivers manglende kapacitet og svigtende sprogkundskaber på begge sider gjorde forhandlinger vanskelige. Men »da muren faldt«, fulgte der en mental omstilling. Familier kan nu igen tale om, at de havde et medlem, der kæmpede sammen med tyskerne på Østfronten, og på russisk side er der god vilje til at hjælpe privatpersoner og forskere i andre lande.

*

Lad os se på spørgeskemaerne og kartotekskortene. Skemaerne (tre A4-sider i et charteque) havde i sin mest udviklede form følgende rubrikker:

Øverst: Sagens nr. Lejrens nr. Dato for ankomst til lejren.

1. Efternavn
2. Fornavn
3. Patronym
4. Fødselsår
5. Fødselssted
6. Adresse før indkaldelsen (sidste bopæl før indkaldelse til hæren)
7. Nationalitet
8. Modersmål
9. Andre sprog
10. Undersåts- eller statsborgerforhold
11. Partitilhør
12. Trosbekendelse (religion)
13. Uddannelse a) almen b) speciel c) militær
14. Profession og speciale før militærtjenesten
15. Faglig anciennitet
16. I hvilken fjendehær tjente han
17. Indtrådt i hæren ved mobilisering eller som frivillig
18. Hvornår udskrevet (eller indtrådt i hæren)
19. Våbenart
20. I hvilken enhed
21. Soldaternummer
22. Rang eller titel
23. Funktion ved enheden
24. Hvilke medailler eller lignende
25. Blev han fanget eller overgav han sig frivilligt
26. Hvornår
27. Hvor
28. Civilstand (ungkarl eller gift)
29. Efternavn, fornavn og fadersnavn på hustru og børn, deres alder, køn, beskæftigelse og nøjagtige bopælsadresse
30. Det samme for fader og moder
31. Det samme for brødre og søstre
32. Faders standsforhold
33. Faders sociale forhold
34. Faders formueforhold
35. Krigsfangens sociale og formuemæssige forhold
36. Har han været i Sovjetunionen (hvor, hvornår, og hvad han lavede)
37. Har han slægtninge eller bekendte i USSR (deres efternavne, fornavne, patronymer, arbejdsplads, beskæftigelse, bopæl)

38. Dømt eller retsforfulgt, dømt hvor, hvorledes og for hvad, hvor er straffen afsonet
39. I hvilke andre stater har han været. Fra hvornår til hvornår, hvad han lavede
40. Detailleret oplysning om al praktisk virksomhed før indkaldelsen
41. Krigsfangens underskrift og dato for udfyldelse af spørgeskemaet.

Derefter følger en »beskrivelse i ord«: Højde, skikkelse, hårfarve, øjne, næse, ansigt og særlige kendetegn. Den medarbejder, der udfyldte spørgeskemaet, skulle anføre funktion, rang og efternavn. Endelig var der afsat plads til oplysninger om fangens forflytninger til andre lejre.

*

Kartotekskortene indeholder kun en del af de oplysninger, der er i sagerne. Rubrikkerne ændredes flere gange, da der var flest, var der følgende:

Øverst: Nationalitet. I hvilken fjendehær tjente han.

1. Efternavn
2. Fornavn
3. Patronym
4. Fødselsår og -sted
5. Adresse før indkaldelsen
6. Undersåts- eller statsborgerforhold
7. Partitilhør
8. Trosbekendelse
9. Uddannelse
  - a) almen
  - b) speciel
  - c) militær
10. Erhverv
11. Indtrådt i hæren ved mobilisering eller som frivillig og hvornår
12. Våbenart
13. Hvor gjorde han tjeneste (sidste sted før tilfangetagelsen)
14. Rang eller titel
15. Funktion
16. Blev han fanget eller overgav han sig frivilligt
17. Dato og sted for tilfangetagelsen
18. Notater om forflytninger.

Til sidst var der plads til dato og underskrift fra den medarbejder, der udfyldte kartotekskortet.

Kartotekskortene indeholder kun halvt så mange spørgsmål som spørgeskemaerne. Alligevel har de selvstændig værdi ved mere detaljeret end skemaerne at oplyse om fangens bevægelser i GULAG-systemet. Kortene kan være en hjælp ved tydningen af vanskelig skrift, fordi de er skrevet af en anden skriver. Endelig er det kun takket være kortene, at vi har kendskab til det totale antal af danske fanger.

*

Det er vanskeligt at læse sagerne og kortene. Det ses, at nedskrivningen er sket under stort tidspres, skriften er hastig, og ikke sjældent er rubrikker ikke fyldt ud. Nogle skemaer er på farvet papir, og læseligheden er blevet dårligere af kopieringen. Af og til har man manglet skemaer; så har man klaret sig med et stykke blankt papir eller endog et stykke avis og har her anført numrene og svarene (ikke spørgsmålene).

Det har voldt vanskeligheder at gengive danske navne med kyrilliske bogstaver, for både fangen og skriveren var normalt uden kendskab til fremmedsprog og fonetik. Rubrikkerne skulle udfyldes efter russisk navneskik, dvs.: 1) fornavn. 2) patronym (Eriksen, hvis faderens fornavn var Erik); for de danske fanger, som normalt ikke havde et patronym, anførtes som regel faderens fornavn. 3) slægtsnavn.

De fleste oplysninger på spørgeskemaerne er kendt af de pårørende. Nye er oplysningerne om tid, sted og omstændigheder ved tilfangetagelsen, ligeledes hvilke lejre der var tale om, og hvornår forflytninger fandt sted. Sygdomsforløb og død er af stor interesse for de efterladte, det samme gælder begravelsesstedet.

Mod enkelte fanger blev der rejst straffesag. Det kunne være for krigsforbrydelser under militærtjenesten, for sabotage mod arbejdet i lejren eller for anti-sovjetiske udtalelser. Disse sager er interessante ud fra mange synsvinkler: forhørene var yderst summariske, straffene urimeligt høje efter vore begreber, enten 10 eller 25 års straffearbejde. Sovjetunionen havde brug for arbejdskraft. I enkelte sager ligger der personlige papirer: soldaterbog eller postkort hjemmefra. Derimod er der ikke fundet dagbøger.

Sagde fangerne sandheden, når de blev forhørt? De stod svagere end de tyske soldater, for de havde jo meldt sig som frivillige til krigen mod Sovjet. Om de har pyntet på deres sag, kan kun opklares ved nærstudium. Enkelte fanger kom i forhør flere gange, og en af dem har fortalt, at russerne forsøgte at fange ham i forkerte svar.

*

De fleste sager består af spørgeskemaets tre ark og måske et par andre stykker papir. Nogle få indeholder mere end en halv snes ark, og kun én er så tyk, at den tiltrækker sig opmærksomheden. Det er den sønderjyske læge Alexander Thomsens sag med ca. 150 ark, som skal omtales nærmere.

Alexander Thomsen, født i 1917 ved Flensborg, blev i 1939 kandidat i naturfag og i begyndelsen af 1945 i medicin, begge gange fra tyske universiteter, selv om han var dansk statsborger. I den sidste del af krigen og de første uger efter Tysklands kapitulation arbejdede Thomsen for Svensk Røde Kors med at føre svenskere, danskere og andre udlændinge til Vesten fra det russiskbesatte Østtyskland. Russerne fik mistanke om, at han smuglede nazister og tyske krigsforbrydere ud fra deres område, og 14. juni arresterede de ham i Berlin. De regnede ham som krigsfange, selv om han aldrig havde stået i nogen hær, og førte ham til lejr i Sovjet.

Thomsen forlangte at blive behandlet som interneret. Det blev længe afslået. Han krævede at blive sat fri, men russerne »havde noget på ham« – måske var det stikkeroplysninger, måske den omstændighed, at hans ældre broder var officer i den amerikanske efterretningstjeneste! Hertil kom, at hans arbejdskraft var værdifuld. Han var en dygtig læge og ikke bange for at behandle, selv om hjælpe midlerne var primitive.

Thomsen sad i kortere tid i adskillige fængsler og lejre og i længere tid i Vorkuta (i det nordøstlige Sibirien) og i Stalino (i Ukraine). Han kom til at yde meget godt som læge for fanger – og iøvrigt også for frie – men han blev en besværlig mand for GULAG-systemet. Han lærte sig russisk, fik venner blandt russere og begyndte at fremføre kritik. Da den oprindelige straf på 5 år (for hjælp til det internationale bourgeoisie) var udstået, blev han stillet for en ny krigsret, som i maj 1952 idømte ham 10 års fortsat lejrphold for »antisovjetiske udtalelser«.

Den 27. december 1951 skrev Alexander Thomsen til lejrchefen og generallægen for lejrene i Vorkuta og bad om deres hjælp til at blive frigivet. Han slutter således: »Nu i det 6. år af mit ophold i USSR har jeg bevist min tillid til det sovjetiske folk og vil ubetinget tjene friheden. Læge A. Thomsen«.

Fra årene 1951-55 indeholder hans sag breve og appeller til lejrledere og højere myndigheder som statsadvokatur og højesteret. De er udførlige og vel-dokumenterede, den længste er på 19 sider. Det er utroligt, at Thomsen kunne fastholde så mange detaljer gennem så mange år uden et arkiv. Teksterne er skrevet med fast hånd på et russisk, der vel ikke er fejlfrit, men både klart og varieret.

Alexander Thomsen fandt i fangenskabet sin senere hustru, en lettisk læge, og de fik en søn i 1951. Først i september 1955 åbnedes lejrporten for ham, og han blev repatrieret til Danmark. Et år senere kom hans kone og søn. Familien slog sig ned i Augustenborg, senere Sønderborg, og Thomsen blev en ivrig debattør ved siden af sin lægegerning.

I 1960 udgav han en bog på mere end 450 sider »I menneskelighedens navn«, den hidtil største om en dansker i Sovjets lejre. Hans skildring af forholdene i lejrene er gribende. Særlig interessant er dog hans opgør med »forrædderne« på den anden side: Svensk Røde Kors, det danske udenrigsministerium og det danske gesandtskab, der ofrede ham og andre almindelige mennesker til fordel for deres gode forhold til sovjetstaten. Han kom ikke fri efter dansk pres, men fordi Adenauer fik aftale om de tyske krigsfangers hjemsendelse. At hans kone og søn kom hjem, takker han dog H.C.Hansen for, idet denne rejste sagen under sit besøg i Sovjet i 1956.

Alexander Thomsen døde i 1985 og nåede aldrig at få viden om den tykke sag, som Krigsfangestyrelsen havde på ham. Sagen er et supplement til de trykte erindringer og fortjener at blive studeret indgående. Hans appeller og breve ligger i fangesagen, dvs. at de aldrig kom frem til adressaterne! Det gik med dem som det gik med de bønkrivelser, som Arne Munch-Petersen sendte fra sin celle til Stalin og Beria. Denne troende kommunist døde i 1940 efter tre års fængselsophold. Alexander Thomsen, der hadede kommunismen, overlevede. At hans breve aldrig nåede frem til magthaverne ville have bekræftet ham i hans afsky for systemet; man kunne have undt ham at se sin egen fangesag.

*

Siden medierne fortalte om materialet, har Rigsarkivet modtaget ca. 40 forespørgsler. Ca. 35 måtte besvares negativt: den eftersøgte synes ikke at have været i fangelejr. Men 11 forespørgsler er blevet besvaret positivt: I seks tilfælde har pårørende fået kopier af sagen, i fem tilfælde er det tidligere fanger, der har fået positivt svar. Efterhånden som det rygtes blandt de gamle fanger, at materialet er kommet, kan der ventes flere forespørgsler. Desværre står det fast, at der mangler både sager og kort for folk, som vitterlig har siddet i lejr. Rigsarkivet forhandler med Centret i Moskva om spørgsmålet.

Hidtil er materialet kun blevet benyttet af gamle fanger eller deres pårørende. Det var for at hjælpe dem med nogle pinagtige spørgsmål, at materialet blev hjemkøbt. Men engang må der komme videnskabelige undersøgelser. Dette er også forudsat i aftalen med Centret. Materialet er talmæssigt beskedent, men dog tilstrækkeligt til at besvare spørgsmål om overlevelse eller død for forskellige grupper: Ældre og yngre fanger, officerer og menige, nazister og ikke-nazister, mindretalstyskere og rigsdanskere. Danskerne skal sammenlignes med folk fra andre lande, og andre kilder skal inddrages, således soldaterpapirer og DNSAPs arkiver.

Materialet om danske krigsfanger i sovjetiske lejre vil ikke ændre vor opfattelse af det historiske forløb. Men det indeholder oplysninger, der kan være af værdi for studiet af enkeltpersoner, og det føjer en facet til vor viden om den 2. verdenskrig.

*

Der er selvfølgelig blevet udarbejdet en navnefortegnelse over de danske krigsfanger, men desværre må den endnu ikke offentliggøres, det forhindrer både russisk og dansk lovgivning. De der har spørgsmål om konkrete fanger, må henvende sig til Rigsarkivet. Besvarelsen koster ikke noget, kopier betales efter sædvanlig takst. Rigsarkivet skal efter kontrakten påse, at medierne ikke misbruger materialet. Men materialet må udnyttes videnskabeligt, og både Centret og Rigsarkivet ser gerne, at dette sker.

HENVISNINGER

Arkivalier:

Det originale materiale fra fangelejrene befinder sig i Centret for historisk-dokumentariske Samlinger, Vyborgskaja ul. 3, 125212 Moskva.

P.R. Engelhardts samlinger vedr. frikorpsfolks krigsdeltagelse og ophold i russiske krigsfangelejre i Det kgl. Biblioteks håndskriftsamling.

Oversigtsværker:

Den parlamentariske Kommission: Beretning til Folketinget, XIV, 1-2 ved Johan Hvidtfeldt, 1953.

Henning Poulsen: Besættelsesmagten og de danske nazister, 1970.

Karl O. Christiansen: Landssvigermentaliteten i sociologisk betydning, 1955.

Soldaters og fangers forhold:

Erik Haaest: Frikorpsfolk fortæller, 1. Frontsvin, 2. Frostknuder, 3. Forrædere, alle 1975.

Oluf Krabbe: Danske soldater i kamp på Østfronten, 1976.

Søren Schou: De danske østfrontfrivillige, et essay, 1987.

Publicerede erindringer:

Alexander Thomsen: I menneskelighedens navn, 1960.

Christian Christiansen: Syv år blandt krigsfanger, erindringer 1942-48, 1991.

Sønderjyske billeder

– en billedsamling og dens muligheder

af *Henrik Fangel*

Historiske Samlinger for Sønderjylland i Aabenraa er landsdelens største samling af fotografisk materiale. Samlingen blev grundlagt omkring 1960 af landsarkivar Peter Kr. Iversen, som også varetog opbygningen gennem mere end to årtier. Under Henrik Fangels ledelse siden 1985 foregik der en imponerende udvikling. Inden sin alt for tidlige død nåede Henrik Fangel at udarbejde en redegørelse for samlingernes indhold. Han fortæller her om de ca. 200.000 billeder, bl.a. om de mange negatvsamlinger. Billederne er et meget rigt kildemateriale til studier af landsdelens topografi, dens nationale, politiske og økonomiske historie og personalhistorie.

Samlingernes etablering

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie er en selvejende institution med hjemsted i Aabenraa. Den bygger på en ca. 30 år gammel institution, Historiske Samlinger for Sønderjylland, som igen er et barn af Historisk Samfund for Sønderjylland.

I slutningen af 1950erne havde Historisk Samfund for Sønderjylland spredt og lejlighedsvis foretaget indsamling af billeder og traditionsstof fra Sønderjylland. Dette arbejde aktiveredes stærkt i efteråret 1960, ikke mindst gennem Historisk Samfunds formand, landsarkivar Peter Kr. Iversens indsats. Der blev især taget fat på optagelse af lydbånd med fremtrædende sønderjyske personligheder. En del billedmateriale var i tidens løb afleveret til Landsarkivet, og alt dette materiale blev nu samlet i Lokalhistorisk Samling for Sønderjylland, der i 1968 blev udskilt fra Historisk Samfund for Sønderjylland som en selvejende institution med sin egen bestyrelse. Den fik nu navnet Historiske Samlinger for Sønderjylland. Driftsmidler skaffedes ved tilskud, især fra Dansk Kultursamfund og siden 1970 fra Sønderjyllands amtskommune. I 1974 kunne samlingerne rykke ind i egne lokaler i stueetagen i den gamle, men nyindrettede arkivbygning på Landsarkivet. Her har samlingen stadig til huse og disponerer over tre kontorlokaler, et stort arkivrum samt Landsarkivets atelier og mørkekammer.

I årene 1964-82 blev registrering og ordning varetaget af fru Vibeke Gribsvad under landsarkivar Peter Kr. Iversens tilsyn. Det skyldes ikke mindst hendes omhyggelige og ihærdige arbejde, at billedsamlingen er registreret på kartotekskort, således at der kan søges via et kartotek og ikke via billederne selv.

Foruden at være en habil portrættegner var godsinspektør H. C. Davidsen på Schackenborg slot også en dygtig fotograf. Han har efterladt sig en samling glasnegativer fra egnen omkring Mogeltønder, dels med topografiske motiver, dels med personer, især ældre mennesker, fotograferet i en stue eller foran et hus. Disse billeder af krogede, slidte mennesker er af en helt særlig karakter. Her er det Stine Kniffs i Mogeltønder, der er fotograferet i 1913. Kopi af glasneg. nr. 69-122 (13×18).

I 1974 blev billedsamlingen forøget ganske betydeligt, idet Aabenraa byhistoriske Forenings store Aabenraa-billedsamling blev deponeret i Historiske Samlinger, der herefter varetog opbevaring og registrering af Aabenraa-billeder på linje med den øvrige billedsamling. I dag er Aabenraa byhistoriske Forenings samling en integreret del af institutionen, der således også fungerer som lokalarkiv for Aabenraa, for så vidt angår billedmæssig dokumentation.

Helt fra begyndelsen omkring 1960 var det et stærkt ønske at få knyttet en videnskabelig uddannet medarbejder til Historiske Samlinger. Foruden at være leder af samlingerne skulle han eller hun fungere som konsulent for det lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland. Man erkendte allerede dengang, at der var behov for hjælp og vejledning for de små lokale samlinger, som var ved at dukke op. Landsarkivets personale udførte i nogen grad dette arbejde som et led i arkivets udadvendte oplysningsarbejde, men da der i løbet af 1960'erne og især i 1970'erne opstod et meget stort antal lokalhistoriske arkiver og foreninger, voksede behovet for en sådan konsulent.

En forudsætning for oprettelsen af denne stilling var imidlertid stærkt forøgede bevillinger. Forhandlinger med amtskommunen førte i 1985 til, at amtet forhøjede sit tilskud, således at der fra 1. august 1985 kunne ansættes en leder.

Da Historiske Samlingers virkeområde således blev udvidet, vedtog bestyrelsen på sit møde den 22. november 1985 at ændre institutionens navn til »Institut for Sønderjysk Lokalhistorie«. Man fandt, at dette navn var mere dækkende for det virkeområde, som nu er institutionens. Instituttet har ifølge sine vedtægter følgende opgaver:

- 1) at bestyre billed-, bånd- og filmsamlingen, som efterhånden er af ganske betydeligt omfang,
- 2) at fungere som konsulent, ikke alene for de lokalhistoriske samlinger, arkiver og foreninger i landsdelen, men også for enkeltpersoner, der arbejder med sønderjysk historie,
- 3) at fungere som forskningsinstitution med forskning inden for sønderjysk historie som sit forskningsfelt.

I det følgende vil billedsamlingen blive gjort til genstand for en nærmere omtale.

Billedsamlingens opbygning og omfang

Det er vanskeligt at opgøre helt præcist, hvor mange billeder – så vel negativer som positiver – billedsamlingen omfatter i dag, men med et forsigtigt skøn

kan samlingens omfang anslås til ca. 200.000. Heraf udgør to fuldstændige negativarkiver fra et par fotografer ca. halvdelen.

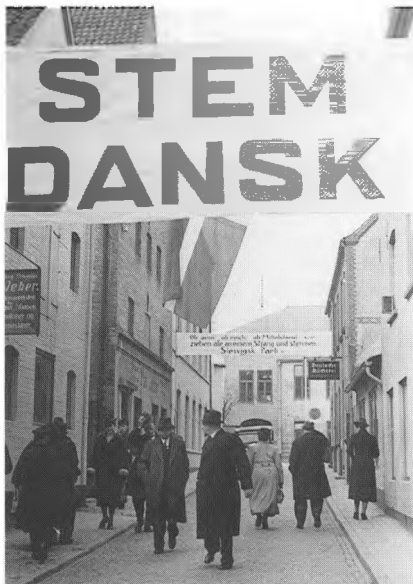
Denne store samling er skabt gennem en blanding af passiv og aktiv indsamling. En meget stor del af positiverne er indkommet gennem tilfældige afleveringer. En del af negativsamlingerne er derimod tilvejebragt ved en aktiv indsats, ligesom der er indkøbt kopier af negativer i andre samlinger, bl.a. Museet på Sønderborg slot og Det kongelige Bibliotek.

Alt ialt er der registreret 1500 afleveringer i årene 1961-90. Disse afleveringer omfatter ikke kun billeder, men også afleveringer til instituttets samling af lokale tryk, især af sang- og salmebøger, skolebøger mv. Antallet af afleveringer har i de sidste fem år svinget mellem 77 og 108. De enkelte afleveringer omfatter fra et enkelt til flere tusinde billeder. En del af afleveringerne er registreret som affotograferinger af billeder, som er lånt med henblik på kopiering. Der er i årenes løb til stadighed foretaget affotograferinger af billeder i samlingen, således at instituttet i dag er besiddelse af en samling på ca. 8000 negativer (format 24×36 mm). Dette er naturligvis af stor sikkerhedsmæssig betydning, men set i forhold til billedsamlingens samlede omfang er det kun max. 10% af alle positiver, der således er sikkerhedskopieret.

Billedsamlingens indhold

Samlingerne er systematisk opdelt og omfatter

- 1) en topografisk samling, opbygget efter købstad, flække og sogn; postkortene udgør en væsentlig del af den topografiske samling, som også omfatter fotografier, der ikke indgår i en særsamling.
- 2) en samling af portrætter og fotografier af enkeltpersoner; hertil hører en såkaldt familiesamling, dvs. samlinger af personbilleder, der ikke kan indordnes efter personnavn, men hvor familien må være det overordnede princip. Denne samling rummer mange portrætalbums, således som de var i anvendelse fra slutningen af 1800-årene.
- 3) en sagligt opbygget samling, især omfattende gruppebilleder; hertil hører også den kronologisk opbyggede samling, der bl.a. omfatter billeder fra de to verdenskrige, fra genforeningen, fra møder og forsamlinger, forskellige begivenheder mm.
- 4) særsamlinger, omfattende billeder, der hører naturligt sammen, f.eks. en bestemt fotografs billeder, eller billeder, der set ud fra et proveniens-princip udgør en enhed. Til denne afdeling hører bl.a. de omfattende negativsamlinger, men også en række samlinger af postkort, ordnet efter postkort-

Disse tre billeder viser at politisk og national historie kan fortælles på mange måder.

Øverst t.v.: Tusinder af mennesker drog til Sønderjylland i genforeningsdagene i juli 1920. Her er det Nanna Hansen fra Artillerivej 48 i København, der har »skudt« »En overanstrengt Droskekusk paa Gaden i Sønderborg 11/7«, dvs. den dag da den store genforeningsfest blev holdt i Kongeskansen på Dybbøl. Amatørbillede, særsaml. 310-29.

Øverst t.h.: Valget den 3. april 1939 blev i Sønderjylland et opgør med det nu helt nazificerede, hjemmetyske parti »Slesvigsk parti«, der var overbevist om at dagen var kommet for Nordslesvigs tilbagevenden til det tyske rige. Slesvigsk Parti fik kun ca. 15% af stemmerne og valgdeltagelsen var over 90%. Redaktør Morten Kamphøveners tog dette billede i Aabenraa med vælgere på vej til og fra valglokalet i Nygadeskolen i baggrunden og det tyske bibliotek i huset til højre. Morten Kamphøveners negativter findes i instituttets samlinger.

Nederst: Mange af billederne i det tyske mindretals billedsamling er taget af Rudolf Gimm i Bolderslev, bl.a. dette motiv fra 1943. Det viser en gruppe tyske drenge, der fra tyske storbyer blev sendt på ferie i det fredelige Nordslesvig. De boede på Knivsbjerg, og her er nogle af drengene fotograferet foran Knivsbjerg-tårnet, der blev rejst i 1899. Særsaml.nr. 301-196.

fabrikant. Mange topografiske billeder er på denne måde udskilt fra den topografiske samling. Alle billeder i særsamlingerne er forsynet med et nummer (særsamlingsnummer+løbenummer), hvilket letter såvel søgning som genanbringelse af billeder efter endt brug.

Fotografarkiver og negativsamlinger

Som nævnt er instituttets negativsamlinger registreret som særsamlinger. Negativsamlingerne rummer vel ca. 120.000 negativer, hvoraf en enkelt Aabenraa-fotograf udgør 2/3. En meget stor del af negativerne er glasnegativer. En del er rensset og opbevares i stålskabe; alle negativer opbevares i oprejst stilling.

Det er meget tilfældigt, hvad der er bevaret af sønderjyske fotografers negativarkiver, og kun ganske få er bevaret fuldstændigt. I instituttet opbevares tre fuldstændige fotografarkiver, dele af to samt en lang række mindre »rester« af fotografarkiver, heriblandt en del amatører, dvs. fotografer som ikke har haft fotografiet som fast levebrød. På Haderslev Museum findes fire fuldstændige fotografarkiver samt rester af fire, i Museet på Sønderborg slot haves en fotografers arkiv samt museets egen glasnegativsamling, der omfatter dele og »rester« af forskellige ældre fotografers samlinger, ikke mindst omkring genforeningen. Tønder Museum har bevaret halvdelen af en negativsamling (i bilaget bringes en fortegnelse over alle disse fotografarkiver).

De store fotografarkiver rummer naturligvis et meget stort antal portrætter og gruppebilleder, men der er også mange topografiske motiver, optagelser fra forskellige begivenheder, kulturhistorisk interessante optagelser o.m.a. De mindre negativsamlinger rummer næsten udelukkende sådanne motiver, og er derfor af meget stor værdi.

Billedsamlingens tilgængelighed

Billedsamlingen er tilgængelig gennem det meget store seddelkartotek, der er opbygget i de samme »afdelinger« som selve samlingen. Søgninger, der går på tværs af denne opbygning vanskeliggøres dog noget af, at der er alt for få krydshenvisninger. Det gælder især den emnemæssige søgning, hvor meget skjuler sig i den topografiske afdeling. F.eks. er det meget begrænset, hvad der findes af billeder med hestekøretøjer i den sagligt opbyggede afdeling; men henvisningerne til den topografiske afdeling er få, selvom der utvivlsomt gemmer sig mange hestekøretøjer på de topografiske billeder. Søgningssystemet søges løbende forbedret. En registrering på SLA's EDB-registreringssystem Arkibas

vil lette søgningen betydeligt, men da der skal meget store arbejdsmæssige ressourcer hertil, vil det ikke være muligt indenfor en overskuelig årrække at lette søgningen ad denne vej.

For alle særsamlinger, herunder negativsamlinger, gælder, at der er udarbejdet registraturer til hver enkelt samling, ligesom de fleste af dem er tilgængelige via seddelkartoteket.

Brug af samlingen

Billedsamlingen er i årenes løb først og fremmest blevet brugt til illustration af bøger. Ikke mindst Historisk Samfund for Sønderjylland har draget nytte af samlingen til sine bogudgivelser, ligesom foreningen har benyttet samlingerne som arkiv for de billeder, man har fremskaffet andetsteds fra. På den måde er der suppleret med bl.a. portrætter af en lang række fremtrædende sønderjyder eller personer med tilknytning til Sønderjylland, ikke mindst fra Det kongelige Biblioteks billedsamling. Men også til en lang række andre værker udgivet af forlag, institutioner og foreninger er der leveret billeder. I de seneste år har der været trukket på samlingerne i forbindelse med videoproduktioner, hvor der har været indlagt still-billeder. Også til udstillinger er der hentet billeder, ikke mindst til de udstillinger, som instituttet selv har produceret.

Denne brug og disse udlån afspejler dog kun i meget begrænset omfang de store muligheder for at belyse udviklingen i Sønderjylland gennem mere end 100 år, som billedsamlingen rummer. En påbegyndt publikationsserie »Sønderjyske billeder« antyder nogle af mulighederne, selvom disse billedhæfter ikke er bundet af samlingernes egen beholdning. Som nr. 1 i denne serie udsendtes i 1988 »H.P.Hanssen – liv og virke«, som gennem billeder fra samlingerne samt gengivelse af enkelte tryk giver et indtryk af de muligheder, der er for at belyse nationale og politiske forhold. Nr. 2 i serien, »På tur med Biehl – i Gråsten«, er det første eksempel på de muligheder, der ligger i en systematisk anvendelse af de topografiske billeder, her eksemplificeret gennem Carl C. Biehls store negativsamling. Serien »På tur med Biehl –« vil fortsætte igennem andre områder af Sønderjylland. Nr. 3, »Dansk eller tysk?« med undertitlen »Billeder af national selvforståelse i 1920« tager sit udgangspunkt i afstemningsplakater og nødpengesedler fra genforeningstiden og udkom i 1992.

I det følgende gennemgås og kommenteres en række områder, hvor billedsamlingen især er anvendelig til belysning af landsdelens fysiske, nationale og økonomiske udvikling eller sider heraf.

Topografi

Samlingen af topografiske billeder er nok den mest omfattende del. De topografiske motiver findes dels i den topografiske samling, dels i særsamlingerne, og som det fremgår af fortegnelsen over fotografarkiver og negativsamlinger i bilaget, rummer nogle af disse udelukkende topografiske motiver. Det gælder først og fremmest Carl C. Biehls samling samt en række af de mindre negativsamlinger.

Carl C. Biehl (1872-1950) var postkortfabrikant i Gråsten og modtog bestilling på levering af postkort. Han eller en betroet medarbejder tog selv ud og optog de billeder, der skulle være forlæg, og på grundlag heraf fremstilledes postkortene. Mange »nationale« motiver, som f.eks. motiver fra 1864-grænsen eller fra Dybbøl fremstillede Biehl selv og solgte for egen regning. Bevaret er – foruden ca. 5000 glasnegativer ca. 5000 planfilm – en samling af Biehls egne kontaktkopier af negativerne med anvisninger til bogtrykkeren om antal tryk, evt. retoucheringer, tekst på postkortene osv. Hertil kommer så – det færdige resultat – selve postkortene, der som regel er afleveret til de historiske samlinger som dele af forskellige enkeltafleveringer. Det er dog langt fra alle Biehls postkort, der findes i samlingerne, ligesom der også findes postkort, hvortil der ikke eksisterer noget glasnegativ.

Biehls negativsamling dækker hele det nuværende Sønderjylland samt et område syd for grænsen, især Angel. Efter 1920 udvidedes arbejdsområdet til også at omfatte store dele af Jylland og Fyn. Også negativerne til postkortene herfra er bevaret. Som helhed betragtet rummer Biehls samling et meget vigtigt kildemateriale til Sønderjyllands fysiske udvikling fra omkring 1900 og frem til ca. 1930. Ikke mindst forandringer i de mange mindre byer, bl.a. stationsbyerne, er godt belyst gennem denne samling, der også giver et indblik i, hvorledes postkortfremstillingen er foregået i postkortets storhedstid i begyndelsen af århundredet.

Også for andre af instituttets mange postkort gælder det, at de er registreret ikke efter motiv – men efter postkortfabrikant. Det gælder først og fremmest den meget store samling af postkort fra Aabenraa. Denne registreringsform forudsætter, at mulighederne for søgning på lokalitet er gode, men giver en række fordele, bl.a. med hensyn til datering. Også postkortfabrikanters kopiering af hinandens postkort kan belyses på denne måde, samtidig med at man får et indtryk af, hvorledes postkortenes mængde svinder ind. I begyndelsen af århundredet kan der hos Aabenraas største postkortfabrikant, boghandler A. Wohlenberg, optælles ca. 200 forskellige postkort (nogle af dem dog med samme motiv), mens »Jasmunds kiosker«, der fremstillede postkort ca. 1935-45, kun er registreret med 80 forskellige kort.

Biehls samling suppleres af en række af de mindre negativsamlinger, der

Blandt de ældste topografiske billeder i instituttets samlinger er fotograf J. H. Dorr's motiver fra Aabenraa, hvoraf der er bevaret ca. 60, de ældste fra 1870'erne. Dorr virkede som fotograf i Aabenraa 1865-85. Her er det et panorama af Aabenraa set fra nordvest med landsbyen Kolstrup i forgrunden. Brundlund slot yderst til højre og hybakken med kirketårnet midt i billedet. Særsaml. 261-35.

I de professionelle fotografers negativsamlinger udgør portrætterne hovedparten, men der findes dog også i disse negativsamlinger andre motiver af stor værdi. Det gælder bl.a. gruppebillederne, der omfatter mange forskellige grupper. Her er billeder af foreningsbestyrelser, af råd og udvalg og af personale i firmaer, her er konfirmand- og skolebilleder og her er bryllups-, sølv- og guldbryllupsbilleder, som f.eks. dette, der stammer fra fotograf Clausen, Aabenraa, og viser et bryllup i forsamlingshuset i Rinke-næs, formodentlig engang i 1940'erne. Kopi af glasneg. nr. 80-222 (18×24).

Blandt de professionelle fotografers negativer er også mange topografiske motiver, som f.eks. dette fra fotograf L. Matthiesen i Højer. Et hold brolæggere er i 1908 igang med arbejdet. Billedet illustrerer også det store forbrug af arbejdskraft, som var kendetegnende for ældre tid. Kopi af glasneg. nr. 73-4417 (18×24).

Af fotograf W. Schützack, der arbejdede som fotograf i Aabenraa, Haderslev, Gram og Tinglev, er bevaret ca. 1000 glasnegativer med motiver fra Nordals, hovedsagelig gårde og huse. Blandt motiverne er dog også en del arbejds-scener som f.eks. dette – lidt opstillede – billede fra omkring 1930. Det er fra Holm, hvor Mollegade ses i baggrunden; moderen og de to drenge er samlet ved aflæggeren, klar til at binde det høstede korn op. Kopi af glasneg. nr. 72-2198 (9×12).

En samling glasnegativer med motiver fra Haderslev og egnen heromkring tilskrives bogbinder Th. Münster, der var ansat hos boghandler Carl Nielsen i Haderslev. Billederne er taget både før og efter 1920. Her er det Torvet i Haderslev, som er indfanget af fotografen en stille og solrig middagsstund i begyndelsen af århundredet. Til venstre står statuen af kejser Wilhelm I., som blev rejst i 1890 og dækket til i januar 1920, da de franske alpejægere rykkede ind i byen. De skulle forskånes for synet af den kejser, under hvem Alsace-Lorraine var blevet erobret! Også denne begivenhed er sammen med statuens nedtagning dokumenteret gennem billeder. Kopi af glasneg. nr. 75-14 (13×18).

På fotograf Clausens billede af udsigten fra den bakke, hvor Aabenraa ligger, ses den nye markedsplads med amtshuset fra 1900 til venstre og amtsbanegården fra 1899 i midten. Bag den ligger de såkaldte karantænestalde, hvortil al import af levende kvæg fra Danmark gik før 1920. Herfra transporteredes kvæget videre ud i Tyskland med jernbane. Til højre ses tommerstabler ved Gammelhavn. Billedet er imidlertid ekstra interessant, fordi man i det fjerne, ude på fjorden, kan skimte 9-10 skibe fra den tyske flåde. Hvert år fra 1905 til 1913 afholdt skibe bl.a. fra den nærliggende flådestation i Sønderborg en såkaldt »Marinelandingsmanøvre« på Aabenraa fjord, og disse manøvrer har sat sig spor i et ikke ubetydeligt antal fotos. Kopi af glasnegativ nr. 80-09 (18×24).

Carl C. Biehls negativer og tilhørende postkort illustrerer især de store forandringer, som skete i årene op til 1. verdenskrig, bl.a. i de mange stationsbyer, der udviklede sig langs de mange smalsporede amtsbaner. På Torvet i Rødding opførte manufakturhandler A. C. Colfach o. 1893 en stor ejendom ved Torvet, på hjørnet af Østergade og Sdr. Alle. I ejendommen havde også en Jernvareforretning til huse og ved siden af ses W. Hansens »Kontant-forretning«. Det er eksempler på typer af forretninger, som voksede frem på denne tid. Rødding blev i 1899 endestation for amtsbaner fra Haderslev. Kopi af glasneg. nr. 74-2866 (13×18).

Et net af smalsporede amtsbaner anlagdes i årene 1899-1911 i Haderslev, Aabenraa og Sønderborg amter og knyttede de tre amtsbyer nært sammen med deres opland. Amtsbanerne blev af væsentlig betydning for handelslivets opblomstring i de tre byer i disse år. På Carl C. Biehls billedet fra Skodborg station er toget klar til afgang imod Haderslev, fot. ca. 1910. Kopi af glasneg. nr. 74-2908 (13×18).

Carl C. Biehl har fremstillet mange postkort med motiv fra Konged-grænsen, men det var ikke altid så let at se, at der var tale om en grænse. Kopien af glasnegativet herover viser blot en bro over en å, der snor sig gennem landskabet. På det farvelagte postkort, der er fremstillet efter negativet, er det tydeliggjort, at det er grænsen ved Foldingbro. Til venstre er indtegnet et vajende Dannebrog og til højre en grænsepæl med den tyske ørn! Postkortet signalerer nok også håbet om at se denne grænse slettet. Kopi af glasneg. nr. 74-2323. Farvelagt postkort, ustemplet.

udelukkende rummer topografiske motiver. De koncentrerer sig på Vestkysten med Th. Møllers samling fra Løgumkloster, lægen Voswinkels motiver fra Rømø og godsinspektør Davidsens fra Møgeltønder og egnen deromkring som de ældste – alle fra før 1920 og kort tid herefter. Noget yngre er A. Martinsens samling fra Højer og vestkysten iøvrigt. Fra østkysten haves W. Schützsacks billeder fra Nordals, Richard Reichs fra Augustenborg-egnen, Th. Münsters fra Haderslev-egnen samt en nyligt afleveret samling negativer med tilhørende postkort fra østkysten fra ca. 1930. Fotograf Clausens store samling fra Aabenraa rummer særdeles mange motiver fra byen og dens omegn.

Instituttets negativsamlinger rummer således et særdeles omfattende topografisk materiale, der dækker det meste af Sønderjylland. Hertil kommer så de kopier af andre negativsamlinger, som instituttet er i besiddelse af. Det gælder negativsamlingen fra Museet på Sønderborg slot, Rud. Olsens negativsamling i Det kongelige Bibliotek (forlæg for postkort) samt Sundbølls samling fra Haderslev Museum, der foreligger både i 35 mm positivfilm og i renegativ og ligesom Rud. Olsen omfatter det meste af Sønderjylland.

Den topografiske samling, der som nævnt omfatter alle de topografiske billeder, som ikke hører til nogen særsamling, supplerer negativsamlingerne, men det er meget tydeligt, at samlingen er af meget begrænset omfang de steder, hvor der igennem mange år har været et lokalhistorisk arkiv. Med sine mange postkort ligger den topografiske samlings tyngdepunkt i begyndelsen af århundredet. Fotografier af kirker og skoler fylder også godt op her.

Det er et generelt problem for instituttets topografiske samlinger, at materialet bliver meget mere begrænset, når vi kommer op i anden halvdel af det 20. årh., hvor postkortenes mængde skrumper stærkt ind. Kun for Aabenraas vedkommende kan samlingerne her dokumentere de fysiske forandringer, der er foregået, dels gennem en meget stor samling af billeder fra Aabenraa Kommunes tekniske forvaltning (fra ca. 1948 og frem), dels gennem omfattende afleveringer fra Jydske Tidendes lokalredaktion (1980erne).

I årene 1966-76 gennemførte Historiske Samlinger en gennemfotografering af gamle bygninger i hele det gamle Tønder amt. Det skete i samarbejde med et net af lokale kontakter samt en amatørforening i Tønder og gav som resultat en meget omfattende samling negativer, der dokumenterer et stort antal af egnens ældre gårde og huses udseende på denne tid.

Endelig skal det nævnes, at amtskommunen for nylig har deponeret en stor samling dias, optaget fra luften, af hele Sønderjylland i forbindelse med regionalplanens udbejdelse i slutningen af 1970erne. Der er optagelser af alle bebyggelser i Sønderjylland i denne værdifulde samling.

Portrætter og familiesamlinger

Samlingen af portrætter af enkeltpersoner er meget omfattende, men noget tal for, hvor mange personer der haves mindst et portræt af, kan ikke gives. Man kan dog regne med, at alle mere kendte og fremtrædende sønderjyder inden for nationalt og politisk arbejde de sidste ca. 100 år er repræsenteret, mens det måske nok er knap så sikkert, om det samme kan siges om erhvervslivets repræsentanter. Her yder de nævnte fotografnegativsamlinger dog et væsentligt bidrag.

Blandt familiesamlingerne stammer den største enkeltsamling fra Thoma Jacobsen, der tilhørte en fremtrædende Aabenraa-slægt. Samlingen omfatter ikke mindre end 11 albums med adskillige hundrede billeder, en stor del identificerede. Et meget bredt spekter af ældre, navngivne Aabenraa-borgere er på denne måde repræsenteret.

En række af de bevarede albums er i fin stand og typiske eksempler på datidens ofte meget fornemt udførte albums. Det gælder bl.a. det album, som redaktør Johs. Moldt modtog som afskedsgave, da han i 1875 fratrådte som redaktør af *Dybbøl-Posten* i Sønderborg. Med sin samling af portrætter af sønderjyder, der var fremtrædende i det nationale arbejde på den tid især i Als og Sundeved-området, er dette album også indholdsmæssigt af høj værdi. Familiesamlingerne omfatter i det hele taget adskillige nationalt fremtrædende personer og slægter, bl.a. H. P. Hanssen og familie, slægten Fink fra Stubbum og Hejls, landdagsmand Nis Nissen, redaktør, senere amtsskolekonsulent Nicolai Svendsen, seminarielærer Claus Eskildsen, Tønder, redaktør A. Svensson, Haderslev, læge Hans Lorenzen, Bov, der tillige var ivrig amatørfotograf og hvis negativsamling og film findes i samlingen. Aabenraa-slægter og -familier er stærkt repræsenteret med bl.a. slægterne Cornett, Fischer, Jacobsen. Hvor langt tilbage portrætterne når, ses bl.a. af den samling på 81 portrætter af indbyggere i Felsted sogn, som pastor M. Mørk Hansen fik i 1864, da han forlod sognet, og af den samling af portrætter af sognefogeder fra Aabenraa-egnen, der stammer fra redaktør Frederik Fischer (d. 1871). Også for studiet af lokale fotografer og deres virksomhed helt tilbage fra 1850'erne er portræt-samlingen og de mange albums af stor betydning. Der vil her kunne findes eksempler på fotografier optaget af næsten alle de fotografer, der har virket med bopæl og atelier i Nordslesvig før 1920.

Instituttet modtager ret ofte henvendelser fra slægtsforskere, der efterlyser fotografier af deres forfædre. Her må instituttet som regel melde pas. Dette hænger naturligvis sammen med, at det trods alt er meget tilfældigt, hvad der er afleveret af portrætsamlinger. Kun i de tilfælde, hvor et fotografarkiv er bevaret, kan der være håb om at finde et sådant portræt. Som det fremgår, er der imidlertid bevaret meget få fotografarkiver i Sønderjylland.

Nationale og politiske forhold

I og med at et fotografi altid er et øjebliksbillede, kan det være vanskeligt at illustrere udviklingen over et bredt felt ved hjælp af fotografier. Oftest er det »begivenheder« der er forevigtet, mens udvikling eller forandring eventuelt kan illustreres med en sammenstilling af forskellige billeder. De topografiske billeder er velegnede hertil, og de foreligger som nævnt i så rigelige mængder, at dette kan gøres for mange områders vedkommende.

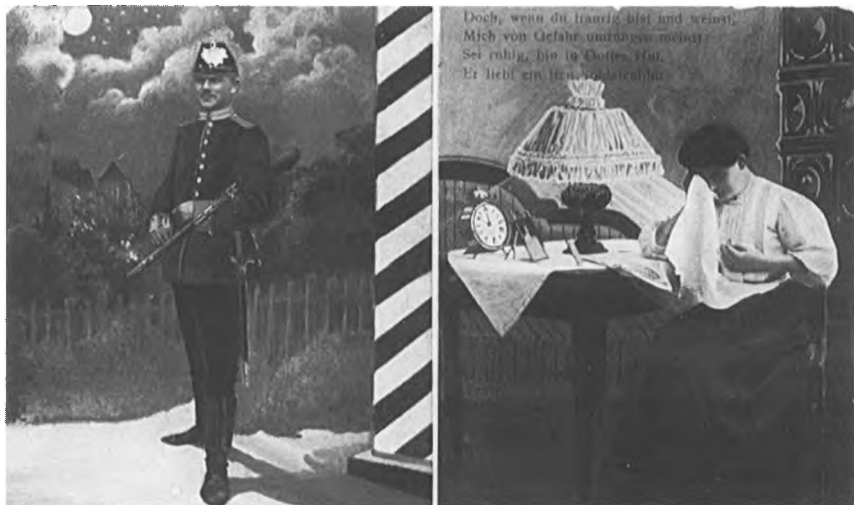
Men også nationale og politiske forhold kan illustreres ved hjælp af billedsamlingen. Mange begivenheder som f.eks. afsløringer af mindesmærker, indvielser, møder, stævner osv. er forevigtet. Mest berømt er måske billedet af den store folkemængde, forsamlet foran Folkehjem i Aabenraa den 17. nov. 1918, lyttende til H.P.Hanssens ord om, at en genforening med Danmark nu var nær. Det originale glasnegativ til billedet findes i fotograf Clausens samling. På samme måde findes der et enkelt billede af forsamlingen ved det sidste store danske årsmøde før Første Verdenskrig.

Mens tiden under Første Verdenskrig kun i ret begrænset omfang er dokumenteret fotografisk for Nordslesvigs – hjemmefrontens vedkommende, findes der et omfattende materiale til belysning af forholdene ved fronten. Der blev fotograferet i ret betydeligt omfang ude ved fronterne, og tusindvis af billeder fandt vej hjem til Nordslesvig. Der er tale om gruppebilleder, hvor soldaterne er fotograferet f.eks. foran deres mere eller mindre velindrettede »boliger«, der er billeder fra skyttegrave, af udbombede landsbyer og fra lazaretter, og både øst- og vestfront er repræsenteret.

De russiske krigsfanger i Nordslesvig blev i stort tal indkvarteret på landsdelens gårde, og der knyttedes mange steder gode og venskabelige kontakter til russerne. Det afspejler sig på mange billeder. I fotograf Th. Møllers negativsamling fra Løgumkloster findes et antal billeder fra den russiske krigsfangelejr og fra krigsfangekirkegården dér.

Tiden fra verdenskrigens afslutning i 1918 og frem til Genforeningen i 1920 var en urolig tid med mangel på næsten alt og derfor rig på demonstrationer, smuglerier og uroligheder. Fra disse begivenheder findes der kun et meget begrænset antal fotografier, mens genforeningsåret til gengæld er særdeles righoldigt repræsenteret. Nævnes kan en række fremragende billeder optaget af forskellige, hovedsagelig danske pressefotografer. Af fotograf Clausen, Aabenraa, er bevaret ialt 89 glasnegativer med motiver fra genforeningsåret. Mange af dem blev publiceret som postkort og er bevaret i en række albums, der har tilhørt bl.a. aabenraaere, som oplevede disse begivenheder. Også for mange af de glasnegativer fra genforeningstiden, som opbevares på Museet på Sønderborg slot, og hvoraf instituttet har kopier, gælder, at de blev mangfoldiggjort som postkort.

Alle nordslesvigske mænd måtte før 1920 tjene det tyske kejserrige to år som soldater. Militarisk orden og disciplin, trofasthed mod kejser og »Vaterland« var normer, der også afspejler sig på postkort som dette. Den flotte og fædrelandstro soldat – endda en garder skal pigen derhjemme slet ikke være bekymret for: »Doch wenn du traurig bin und weinst, Mich von Gefahr umrungen meinst – Sei ruhig, bin in Gottes Hut, Er liebt ein treu Soldatenblut.«.

Første Verdenskrig gjorde den militære virkelighed til et blodigt mareridt, som også nordslesvigerne måtte gennemleve. Et fotografi, bragt hjem fra fronten, bærer bagpå teksten »Indgang til Reservedækning bag Skyttegravene«. Det stammer fra familien Fink i Stubbum og er kun et blandt instituttets mange billeder af den militære virkelighed under Første Verdenskrig.

Russiske krigsfanger igang med snerydning i Løgumkloster, bevogtet af tyske soldater, indfanget vinteren 1916/17 eller 1917/18 af fotograf Th. Møller. Kopi af glasneg. nr. 68-83.

Pressefotograf Thv. Larsen, Berlingske Tidende er mester for dette fremragende billede fra Tønder den 12. juli 1920. Byens tysksindede borgmester byder fra en Dannebrog-smykket talerstol kongefamilien velkommen, mens byens festklædte borgerskab ser til i første parket. Særsaml. 307-28.

En af de store begivenheder i genforeningsåret var de danske soldaters ankomst den 5. maj 1920. Tusindvis af mennesker var mødt op i Haderslev, Aabenraa, Sønderborg og Tønder, da soldaterne ankom med tog eller med skib. Her er det fotograf Clausen, der har fyret et billede af, netop da færgen Marie har lagt til i Aabenraa. Glasneg. nr. 80-526 (13×18).

Familiesamlingerne eller de samlinger, som stammer fra en enkelt person, rummer meget ofte billeder af mere privat karakter, som regel taget af amatørfotografer. Det er ikke de mest kedelige billeder! Her er det et billede fra landdagsmand Nis Nissens samling. Nis Nissen er fotograferet i Kongeskansen under Genforeningsfesten den 11. juli 1920 sammen med Helene Hanssen, H. P. Hanssens hustru, og stiftamtmand Viggo Haarlov, Haderslev, alle i stiveste puds.

Det Unge Grønsøværn var stiftet i 1933 til værn imod grænsen fra 1920. At tilslutningen til Det Unge Grønsøværn var stor, fremgår af dette amtorbillede fra det første store stævne på Dybbøl den 11. juni 1933. Særsaml. 301-09, neg. 64-07-04.

Knivsbjerg blev sprængt »af ukendte gerningsmænd« 16. august 1945. Fotograf Th. Christesen fra Aabenraa var på pletten og tog en række billeder her ses et af dem. Kun fundamentet af det store tårn var tilbage, resten var spredte murbrokker. Særsaml. nr. 277-1388.

Den 9. april 1940 om morgenen var fotograf Th. Christesen tidligt på benene. Danske soldater var gået i stilling i den sydlige udkant af Aabenraa, Christesen fotograferede ivrigt los, og han og andre tilskuere overhørte advarsler og ordrer om at fjerne sig. Først da der åbnedes ild imod tyskerne fortrak de. Th. Christesen med et antal billeder af de danske soldater i stilling. På billedet her ruller tyske kampvogne imod nord ad Sønderport, efter at skudvekslingen var slut. Th. Christesen fulgte dem gennem hele byen og var også senere på dagen i Bjergskov plantage syd for byen, hvor der også var blevet kæmpet. Særsaml. nr. 277-626.

Den tyske værnemagts passage af grænsen til Tyskland i tiden efter kapitulationen den 5. maj 1945 er veldokumenteret, ikke mindst takket være fotograf Th. Christesens mange billeder fra grænsen ved Kruså, hvor han må have opholdt sig i dagevis. De tyske soldater blev frataget alt, hvad de bragte med på cykler og trækvogne. Her er repræsentanter for modstandsbevægelsen igang med undersøgelserne. Særsaml. 277-1192.

En helt speciel samling af billeder fra Genforeningen er de ca. 300 amatørfotos, som blev indsamlet af Den sønderjyske Fond umiddelbart efter Genforeningen, og som nu indgår i instituttets samlinger. Mange fulgte en opfordring om at indsende billeder, og selvom de fleste viser »de store begivenheder«, er det alligevel på en anden måde end de mere »officielle« billeder, som bl.a. pressefotograferne har taget.

Også for tiden efter 1920 gælder, at det er begivenhederne, som bedst lader sig illustrere med fotografier. Kongebesøgene er veldokumenterede og det samme gælder de store nationale stævner, som bl.a. blev arrangeret af Det Unge Grønseværn (DUG) fra 1933 og frem, da det tyske pres på grænsen forstærkedes. Også for 1920'erne og 1930'erne er amatørfotografernes billeder et vigtigt islæt. Det gælder ikke mindst for det tyske mindretals aktiviteter før 1945. Til dokumentation heraf findes der et omfattende billedmateriale, og ikke mindst mindretallets gradvise nazificering fremgår heraf. Det er bl.a. billedmateriale, som blev konfiskeret i 1945, fjernet fra mindretallets »hovedkvarter« i Aabenraa, det såkaldte Dibbern-Haus, og dermed reddet for eftertiden. Men også en betydelig negativsamlings fra en ung hjemmetysker belyser forholdene inden for mindretallet i 1930'erne og under besættelsen.

Ikke mindst hjemmetyskerne har fotograferet tyskernes besættelse af Danmark den 9. april 1940. Blandt instituttets værdifulde samlinger til belysning af besættelse og kapitulation må dog især nævnes Aabenraafotografen Th. Christesens. Han har fotograferet tyskernes indtog den 9. april og deres hjemvenden efter kapitulationen i maj 1945, hvor han i dagevis må have opholdt sig i Kruså. Nedstyrtninger og sabotagesprængninger kom også med på hans billeder. Han har efterladt sig et meget stort antal billeder samt negativer (24×36), der desværre er delvis uregistrerede, bl.a. på grund af manglende identifikation. Efter 1945 virkede han især som soldaterfotograf. Et meget stort antal soldatergrubebilleder fra kaserner i det meste af Jylland blev resultatet.

For tiden efter 1945 er det langt mere tilfældigt, hvad der er indgået i billedsamlingen også til illustration af den politiske og nationale udvikling. Det hænger nok for en stor dels vedkommende sammen med, at nyere, større samlinger, bl.a. fotografsamlinger, endnu ikke er afleveret. Afleveringen af fotograf Holger Clausens fotografarkiv i 1989 – dækkende perioden ca. 1950-87 – illustrerer, hvordan mulighederne for samtidsdokumentation pludselig øges ganske betydeligt. Forhåbentligt vil tilsvarende fotografarkiver også andre steder i de kommende år finde vej til arkiverne.

Pressefotografier er en anden vigtig gruppe af billeder, som gerne skulle ind i arkiverne, og man må også håbe, at amatørfotografernes billeder og negativsamlinger i tide sikres for eftertiden. For der er næppe tvivl om, at det

er i disse samlinger, vi fremover skal finde en stor del af den billedmæssige dokumentation af lokalsamfundets udvikling og af dets store og små begivenheder.

Billedsamlingen og fremtiden

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie har muligheder for at følge den billedmæssige dokumentation af sønderjyder og Sønderjylland op til vor egen tid, vil nok i nogen grad begrænses af de mange lokalhistoriske arkiver, som er opstået i de sidste ca. 20 år. Mange billeder og mange samlinger vil utvivlsomt finde vej hertil. Dette er af mindre betydning, da hovedsagen må være, at billederne bevares for eftertiden. Et samarbejde om affotografering af billeder – således som instituttet i øjeblikket praktiserer det med arkivet i Tinglev – vil dog råde bod på dette forhold.

Der vil dog fortsat være plads til og behov for instituttets billedsamling. Større foto- og negativsamlinger, der rækker ud over et snævert lokalområde, vil finde deres naturlige plads her, ligesom en formidling af den omfattende samling fortsat må være en vigtig opgave. Manglende ressourcer vil forhåbentlig ikke sætte alt for snævre grænser for arbejdet.

BILAG

Fortegnelse over fotografarkiver og negativsamlinger i Sønderjylland

For fotografernes vedkommende henvises til Bjørn Ochsner: *Fotografer i og fra Danmark til og med år 1920*, 2. udg., 1986. Hvor intet andet bemærkes, er negativerne på glas.

Haderslev Museum

Peter K. Lund (f. 1884), fotograf, Haderslev, fra 1920 (j. nr. 2550, Ochsner s. 532). ca. 35.600 negativer ca. 1910-35, heraf ca. 32.000 portrætter, endnu ikke registreret.

Johan Henrik Iversen (1890'erne) og Jørgen Hesselberg, fotografer Sommersted, 1898-ca. 1950 (j. nr. 2190, Ochsner s. 408 og 384). 13155 negativer ca. 1900-?, ca. halvdelen portrætter; reg. på PC-file.

Charles L. Sundbøll (f. 1885), fotograf, Hoptrup fra ca. 1929 (j. nr. 1042, Ochsner s. 786). 9771 negativer ca. 1930?, hovedsagelig bygninger; reg. på PC-file. Reneg. og positivfilm i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie.

Richard A. Deerz (f. 1890), Haderslev, fra 1911 (j. nr. 1284, Ochsner s. 244)). 3575 negativer, næsten kun portrætter; reg. på PC-file.

Andreas Andresen (1884-1971), fotograf, Haderslev, 1906-51 (j. nr. 2552, Ochsner s. 126). ca. 100 glasneg. og 300 planfilm, ingen portrætter, ikke reg.

Carl N. Rudolph (1880-1973), fotograf, Haderslev, 1909-52 (j. nr. 2525, Ochsner, s. 724) ca. 300 negativer, kun få portrætter, ikke reg.

Kai Arling, fotograf, Haderslev, efter 1920 (j. nr. 2196, fader: Ochsner s. 129). ca. 300 negativer, de fleste portrætter kasseret, ikke reg.

N. H. Nielsen (uden j. nr., proveniens usikker). 9000 negativer, ikke reg.

Viborg og forgængere, Vamdrup (nr. h 6562), ca. 30.000 negativer, deponeret på Museet på Koldinghus 1979.

Peter Henningsen (1872-1949), urmager, Storegade, Haderslev. 837 negativer, Haderslev og omegn, ikke reg.

C. M. Lund (1869-1941), museumsinspektør, Haderslev. ca. 4000 negativer, landskaber og oldtidsminder, ikke reg., men de fleste registreret som positiver.

Tønder Museum

Verein Baupflege Kreis Tøndern (før 1914). ca. 1250 negativer, bygninger, samlingen delt, således at alle negativer med motiver syd for 1920-grænsen er afleveret til et hjemstavnsmuseum i Niebøl (nord for grænsen: ca. 300 stk), trykt fortegnelse til og med nr. 930.

Museet på Sønderborg slot

Robert Buchard, Sønderborg. 328 ruller film (24×36 mm), 119 ruller planfilm samt diverse store negativer, personer, begivenheder, delvis af privat karakter, 1942-53, delvis registreret, en del uidentificeret.

Museets egen samling af glasnegativer. ca. 2500 negativer, forskellig proveniens, bl.a. egne optagelser (museumsinspektør Jens Raben, bl.a. udgravninger, oldtidsminder, dels indkøb, dels gaver. Mange negativer fra genforeningsbegivenhederne i 1920. Registreret.

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Aabenraa

Peter Clausen (1885-1952), fotograf, Aabenraa, 1908-49 (Ochsner s. 233), Holger Clausen (1921-91), fotograf, Aabenraa, 1949- ca. 1988 (saml. nr. 80 og 81). Rester af fotograf Peter Clausens samling 1908-49 samt sønnen Holger Clausens samling 1950-ca.1988, ialt ca. 80.000 numre, registreret, Holger Clausens ved fotografens eget kartotek.

Laurids Matthiesen, fotograf, Højer, 1893-1953 (saml. nr. 73, Ochsner s. 553). ca. 21.000 numre, bestillingsprotokoller bevaret.

Carl C. Biehl (1872-1950), postkortfabrikant, Gråsten ca. 1905-1940 (saml. nr. 74). ialt ca. 5000 glasnegativer og ca. 5000 stk planfilm, udelukkende topografiske motiver, registreret.

L. v. Münchow, fotograf, Aabenraa. 404 negativer 1932-47, hovedsagelig portrætter (saml. 79), 212 stk. planfilm 1940-47, (saml. 52). stor samling rullefilm, uordnet, uden protokoller, hovedsagelig portrætter.

Th. Christesen (1883-1958), fotograf, Aabenraa fra ca. 1920, 168 negativer 1928-41 (saml. nr. 69), 146 stk planfilm 1939, 1945 og udat. (saml. nr. 51), registreret; stor samling rullefilm (24×36 mm) uordnet, uden protokoller, heraf udgør soldaterportrætter og -gruppebilleder fra sønderjyske garnisoner ca. 1948-57 en væsentlig del, positiver heraf er bevaret. Af Th. Christesen er bevaret en meget stor samling positiver, hovedsagelig med motiver fra besættelsestiden, registreret (saml. 277).

A. Martinsen, boghandler og fotograf, Højer, fra ca. 1918, (Ochsner s. 551). 224 negativer (saml. nr. 70), 287 plannegativer 6×6 cm (saml. nr. 13), hovedsagelig topografiske motiver, registreret.

Theodor Møller (1861-1941), boghandler og fotograf, Løgumkloster, fra ca. 1900. 125 negativer før 1920, hovedsagelig topografiske motiver, registreret (saml. nr. 68).

Wilhelm Schützack (1870-1947), fotograf, Aabenraa, Haderslev, Gram, Tinglev, (Ochsner s. 755). ca. 990 glasneg. alle topografiske, hovedsagelig med motiver fra Nordals, registreret (saml. nr. 72).

Richard Reich (død 1952), fotograf, Augustenborg (Ochsner s. 706). 1076 negativer, hovedsagelig topografiske billeder samt gruppebilleder, før 1920, delvis identificeret, registreret (saml. nr. 78). Ochsner oplyser, at Nationalmuseet har ca. 10.000 af Reichs plader fra 1914-16).

Ukendt fotograf fra Løgumkloster eller Tønder, 2120 negativer 1951-54, hovedsagelig portrætter, uden identifikation, ikke registreret.

P. Ingwersen, fotograf, Gråsten, ca. 300 negativer 1952-54, hovedsagelig gruppebilleder, identificeret, registreret (saml. nr. 84).

Theodor Voswinkel (d. 1946), læge, Rømø, 253 negativer, topografiske motiver, enkelte portrætter, Rømø 1905-21, registreret (saml. nr. 67).

- H. C. Davidsen (1876-1962), godsforvalter på Schackenborg, 175 negativer, topografiske motiver, enkelte portrætter, Møgeltønder og omegn 1897-1936, registreret (saml. nr. 69).
- Schackenborg, optagelser af lensgreve Hans Schack (1852-1905). 570 negativer, fra Schackenborg bl.a. interiørs og Møgeltønder og omegn, private optagelser (nogle formodentlig af datteren, komtesse Agnes), bl.a. fra genforeningen 1920, delvis registreret (saml. nr. 66).
- Th. Münster, bogbinder, Haderslev. 91 negativer, topografiske motiver, registreret (saml. nr. 75).
- Scharbert (?) fotograf, Aabenraa. 479 negativer, topografiske motiver fra Sønderjylland, samt forskellige dele af Danmark, brugt som forlæg for postkort udgivet af A. M. Lund, Haderslev, ca. 1930, registreret (saml. nr. 86).

Nekrolog

Henrik Fangel, Aabenraa, 1944-94

Brat og ubegribeligt kom Henrik Fangels død den 30. januar 1994. Alle de mange, som kendte ham – fagfæller, samarbejdspartnere, venner – måtte standse op, og det tog tid at bearbejde det skete: Henrik Fangel favnede så vidt, og nåede så meget. Den historiske arbejdsmark dyrkede og prægede han i flere retninger. Fødebyen Haderslevs historie, senmiddelalderens historie, Sønderjyllands historie i bred forstand, dansk byhistorie og det blomstrende lokalhistoriske arbejde i Sønderjylland nød godt af hans indsats*. En del af arbejdet foregik inden for rammerne af Historisk Samfund for Sønderjylland.

Henrik Fangel var født i Haderslev den 8. august 1944 og tog den historiske passion i arv fra faderen, socialinspektør Olav Christensen, gennem mange år Haderslevs initiativrige og produktive lokalhistoriker. Efter klassisk-sproglig studentereksamen fra byens katedralskole fulgte studiet af historie og latin ved Aarhus Universitet. Sit specialeemne valgte Henrik Fangel inden for senmiddelalderens historie, med hovedvægt på den holstenske adels indvandring i hertugdømmet Slesvig. På dette felt publiceredes de første store afhandlinger i Sønderjyske Årbøger i 1969, 1972 og 1978. Det var nyskabende arbejder om senmiddelalderens herremands- og væbnerslægter og deres gods, især på Haderslevgnen. Med metodisk skarpsindighed lykkedes det at rekonstruere flere gods-komplekser i 1400-årene og at bidrage til forståelsen af tilbagegangen for den sønderjyske herremandsstand i 14-1500-tallet. Siden udkom studier af herremændene på Als og Sundeved (Fra Als og Sundeved, 57, 1979), og han bidrog til det såkaldte Ødegårdsprojekt og skrev kyndige anmeldelser af bøger om denne tids problemer. Interessen for disse emner bevarede Henrik Fangel til det sidste. Et betydeligt efterladt materiale vidner om en flittig grundforskning, som desværre ikke kunne afsluttes med den planlagte, sammenfattende redegørelse.

Adelstudierne havde som forudsætning evnen for at kombinere den utrætteligt nøjagtige detailstudie med den alsidige sammenfatning. Dette mesterskab kom også frem i de mange arbejder om fødebyen Haderslevs historie. I bogen om Slotsgade 20 gennem 400 år »Et hus i Haderslev« (1980) lykkedes det at føre Slotsgade-husenes ejerrækker helt tilbage til o. 1570. Grundlæggende behandlede emner som byplanlægning, bygningsbevaring, byens topografiske udvikling (f.eks. artiklen »Byplanlægning og bygningsbevaring i Haderslev«, i: Haderslev-Samfundets Årsskrift 1975-77 s. 29-44; bogen »Fredede huse i Haderslev« (1989)). De to store bøger »Huse i Haderslev 1-2« (1982 og 1987) vil blive stående i kraft af de utallige enkeltoplysninger og de sammenfattende redegørelser for byens og bebyggelsens udvikling. Gennem foredrag og artikler lykkedes det i flere tilfælde med held at forhindre nedrivning af markante bygningsværker (således Naffet

* Se også følgende nekrologer:

Inge Adriansen, Steen W. Andersen, Carsten Porskrog Rasmussen, i: Sønderjysk Månedsskrift 1994 s. 35f.

Ester Feddersen, i: OmSLAget, udg. af SLA Sammenslutning af Lokalarkiver marts 1994.

Hans Schultz Hansen, i: Journalen. Lokal- og kulturhistorisk Tidsskrift 1994 s. 25.

Klaus-J. Lorenzen-Schmidt, i: Rundbrief des Arbeitskreises für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins nr. 60, 1994 s. 13.

Hans H. Worsøe, i: Fortid og Nutid 1994 s. 99-100.

30: »Jernstøberier i Haderslev 1841-1923«, i: SJy MSkr. 1979 s. 114-126; Aabenraa bane-gård: »Aabenraa banegård – Sønderjyllands ældste – skal den nedrives eller bevares«, i: SJy MSkr. 1987 s. 142-148). Tilsvarende var Henrik Fangel med til at sikre den høje kvalitet i de store kommuneatlas for Nordborg, Aabenraa, Haderslev og Gråsten (1991-92).

Hovedværket blev »Haderslev bys historie bd. 1« (1975) om tiden 1800-1870. Siden arbejdede han videre med fortsættelsen af det store værk, og et næsten færdigt manu-skript til byhistorien 1864-1920 lå klart ved hans død. Formentlig kan det udgives i 1995 ledsaget af en fortegnelse over de mange skriftlige arbejder.

Efter to år som kandidatstipendiat ved Aarhus Universitet 1970-72 var Henrik Fangel 1972-85 ansat som adjunkt, senere lektor ved Aabenraa Statsskole. Her inddrog han med talent lokalhistorien i undervisningen (f.eks. »Åbenrå i 1700-tallet«, i: SJy MSkr. 1978 s. 67-78), udgav kilde- og billedmateriale til undervisningsbrug, skrev artikler og holdt foredrag om emnet.

Alle de mange aktiviteter blev båret af grundighed, engagement og viljen til at skabe nyt. Han ville til bunds i emnerne og ville fortælle om det. Dette engagement satte også præg på Historisk Samfund for Sønderjylland. 1978-81 var Henrik Fangel første gang medlem af styrelsen, og tegnede 1979-80 som hovedredaktør et nyt ansigt til Sønderjyske Årbøger med nyt lay-out og rigere illustrering. Samtidig mærkede man hans interesse for det historiske arbejde ude i sognene. I Sønderjyske Årbøger skrev han vægtige anmeldelser af lokalhistoriske publikationer. I 1985 tog han konsekvensen og forlod den sikre stilling som gymnasielærer og tiltrådte som leder af Historiske Samlinger for Sønderjyl-land/Institut for Sønderjysk Lokalhistorie i Aabenraa. Nu indvalgte han igen i styrelsen og gik for alvor op i foreningens arbejde. Som sekretær 1986-89 og næstformand og sekretær fra 1993 tog han sin store del af de løbende opgaver.

Vigtigst var hvervet som hovedredaktør for Sønderjysk Månedsskrift fra 1986 (sammen med Inge Adriansen og Steen W. Andersen). Der blev udformet nyt lay-out, der blev givet plads for flere debatartikler og aktuelt stof, og der blev kælet for illustreringen. Selv skrev Henrik Fangel en meget lang række artikler og bogomtaler. Det var i sandhed et arbejdskrævende program ...

Samtidig var han med til at styrke båndene mellem Historisk Samfund og de mindre lokalhistoriske foreninger. Han skabte den årlige beretning »Fra den lokalhistoriske Arbejdsmark«, som siden 1987 indgår i Sønderjyske Årbøger, og i Sønderjysk Månedsskrift skrev han fra 1988 om de lokalhistoriske årsskrifter. I Sønderjyske årbøgers 100-års bind 1989 gav han (sammen med Inge Adriansen) en grundlæggende fremstilling af det lokalhistoriske arbejde i landsdelen gennem det sidste århundrede.

Interessen for billeder som historisk kilde gik som en rød tråd gennem de selvstændige publikationer og redaktionsarbejdet. I »Haderslev byhistoriske kalender«, som udkom 1981-84, søgte han nye veje, og i 1988 tog han initiativet til serien »Sønderjyske Billeder«, udgivet i fællesskab mellem Institut for Sønderjysk Lokalhistorie og Historisk Samfund for Sønderjylland. Fire bind udkom indtil 1993. Også hvor titelbladet bar et andet for-fatternavn, lå en stor del af tilrettelægningen, her som ved andre bøger, hos redaktøren. Bind 3 i serien: Inge Adriansen og Immo Doege: »Dansk eller tysk? Billeder af national selvforståelse i 1920« (1992) blev udgivet samtidig i en dansk og en tysk udgave. Et sådant samarbejde hen over grænsen var noget nyt og blev muligt med Henrik Fangel som den formidlende redaktør. På samme måde bidrog han til det kollegiale samarbejde mellem danske og slesvig-holstenske historikere i de dansk tyske skolebogskonferencer. Det dansk-tyske kildehæfte »Der nationale Gegensatz – De nationale modsætninger

1800-1864« (Flensborg 1984) vidner om dette arbejde, og også det kommende hæfte om tiden 1864-1920 (1995) vil bære præg af hans medvirken.

Henrik Fangel nåede meget. Han forenede evnen for solid grundforskning med en stærk trang til formidling, i foredrag, udstillinger, redaktionsarbejde og selvstændige værker. Også ideen om at formidle Sønderjyllands historie 1920-95 i et stort Genforeningsspil i jubilæumsåret 1995 var hans. Overalt arbejdede han med engagement. Mange vil meget længe kunne drage nytte og finde glæde i arbejdet med det han efterlod.

Lars N. Henningsen

Anmeldelser

Inge Adriansen: De Forenede Teglværker i Egersund 1894-1994.

Fra Als og Sundeved Bind 71. Sønderborg 1994. 112 s. Indb., ill.

I 1894 indgik 33 teglværker ved Egersund, 11 ved Flensborg og 4 ved Kiel et samarbejde om afsætning og produktionstilpasning. Teglbrænderne ved Kiel trak sig allerede ud af samarbejdet efter to års forløb, og i 1921 var det efter den nye grænsedragning ikke længere muligt at opretholde samarbejdet med Flensborgværkerne. Men de sundevedske værker holder endnu sammen, om end deres tal nu i kraft af den almindelige koncentration i industrien er reduceret til 8, hvoraf ét ligger på Fyn og ét i Thy. Det er der grund til at fejre, og det er meget prisværdigt sket ved at lade museumsinspektør Inge Adriansen udarbejde en jubilæumsbog. Forfatteren er fortrolig med teglværksindustrien bl.a. fra arbejdet med opbygningen af museet på Cathrinesminde teglværk og udgivelsen af bogen »Teglværker ved Flensborg fjord« (1984).

Formålet med De Forenede Teglværker var og er en begrænsning af den frie konkurrence gennem fælles afsætning og tildeling af produktionskvoter til de enkelte medlemmer for at hindre overproduktion. På den anden side har samarbejdet utvivlsomt medvirket til at bevare grundlæggerfamiliernes og teglværkernes fortsatte betydning for Egersundegnens erhvervsliv. Der er dog langt fra så mange ansatte som i 1894. Dengang var der i sæsonen beskæftiget omkring 700 arbejdere, i dag kun omkring 80, som til gengæld producerer mellem 2½ og 3 gange så mange sten. Til at begynde med var der store forskelle mellem de store og små værker, men i dag har samarbejdets seks sønderjyske værker nogenlunde den samme størrelse med hver en produktionskapacitet på 10-20 millioner sten og 10-17 beskæftigede.

Inge Adriansen følger teglværksproduktionen gennem de skiftende konjunkturer og gør rede for konkurrencen fra udenlandske værker og fra alternative produkter som cementsten og beton. De teknologiske fremskridt fra ringovn til tunnelovn forklares, og der fortælles om transporten af de færdige sten til markedet. Bogen beretter også om forskellige interne konflikter og om udbrydere fra organisationen, ligesom der heller ikke lægges skjul på enkelte teglværksejeres betydelige salg af mursten til den tyske værnemagt. Alt i alt er De Forenede Teglværkers jubilæumsbog blevet en værdifuld sten i muren til den samlede fremstilling af den sønderjyske teglværksindustri historie, som forskningen efterhånden er blevet moden til. Oveni får læserne præsenteret en række flotte farvegengivelser af malerier af teglværkerne. Malere fra Egersundkolonien som Jacob og Erwin Nöbbe og Alex Eckener samt senere malere som

Peter Nicolaisen og Viggo Kragh-Hansen har følt sig tiltrukket af de karakteristiske bygninger, hvoraf det i 1993 lykkedes at sikre Cathrinesminde teglværk for eftertiden som teglværksmuseum.

Hans Schultz Hansen

Steffen Arndal: H. A. Brorsons liv og salmedigtning.

Materialecentralen/Religionspædagogisk Center 1994, 112 sider. Pris: 125 kr.

Jan Ulrik Dyrkjøb (red.): En bog i 300-året for salmedigterens fødsel.

Forlaget Anis 1994, 190 sider, ill. Pris: 225 kr.

Den midterste i vort store trekløver af salmedigtere, Kingo, Brorson og Grundtvig, bliver fejret i år, i 300-året for hans fødsel i Randerup præstegård den 20. juni 1694. Hans Adolph Brorson var af vestslesvigsk bonde- og præsteæt, og han fik hele sit virke, til han i 1764 døde som biskop i Ribe, i landsdelen. Han er med al god grund i sommerens løb blevet fejret ved kurser og gudstjenester og andre arrangementer på sin hjemegn. For Brorsons betydning også for grænselandet er stor. Hans virke, og da ganske særligt hans salmedigtning, kom på enestående vis til at formidle et religiøst kulturmøde mellem tysk pietisme og dansk ånd og sind.

Det var netop dette møde, der var emnet for Odense-lektoren Steffen Arndals doktordisputats fra 1989: »H. A. Brorson og tysk pietistisk vækkelsesang«. Og han har nu valgt ud af sin omfattende viden om Brorson og hans tid til en glimrende, klar og forholdsvis letlæst, men ingenlunde overfladisk lille bog.

Til indledning giver Steffen Arndal et nyttigt rids af tidens politiske og religiøse forhold, den danske enevælde af Guds nåde, der forlenede den ortodokstænkende kirke med en stats- og samfundsberende rolle. Den sydfra kommende pietisme var her et modsætningsfyldt element, der nok kunne vække den enkelte til et personligt trosforhold og deraf flydende samfundsengagement, men som samtidig, netop i kraft af den stærke vægt på den enkeltes omvendelse og engagement, kunne udgøre en trussel mod enevældens bestræbelser på at regulere alle sider af borgernes liv. I dette spændingsfelt mellem statslig magtudøvelse og religiøs vækkelse kom Brorson til at udfolde sin virksomhed som embedsmand og salmedigter.

I første omgang endte Brorsons studietid i København uden embedsksamen. Men slægten holdt hånden over ham, og som huslærer hos morbroderen, der var amtsforvalter i Løgumkloster, i hjertet af den vestslesvigiske vækkelse, gennemlevede Brorson sit pietistiske gennembrud. Det er karakteristisk for Brorson, at han aldrig oplevede den pludselige omvendelse og trosvished, som egentlig var en af den tyske pietismes forudsætninger. Hans kri-

stentro var altid den svage tro, den anfægtede og søgende, og vel netop derfor kunne han få danske hjerter i tale. Og mon ikke hans indflydelse er en væsentlig forudsætning for, at senere religiøse vækkelsesbevægelser har haft svært ved at finde fodfæste i Sønderjylland?

I 1721 fik han omsider sin teologiske embedseksamen og blev året efter som nygift sognepræst i sit fødesogn. I 1729 fik han det nyoprettede embede som »dansk og 3die Præst« i Tønder. Her kom han i tæt kontakt med den tyske provst Schrader, manden bag »Tøndersalmebogen«. Brorson begyndte at udnytte sine digteriske evner til at give sin dansktalende menighed en tilsvarende samling af vækkelsessalmer. Det første resultat var det lille hefte med julesalmer, som han udsendte i 1732, og som med »Den yndigste Rose er funden« hurtigt gjorde ham kendt langt ud over sin egen egn.

Men det var som stiftprovst i Ribe fra 1737, Brorson virkeliggjorde sine salmebogsplaner. I 1739 udgav han »Troens rare Klenodie« med 274 salmer, hvoraf de 81 var hans egne originale og resten hans oversættelser af hovedsageligt tyske salmedigtere. Skønt han her, som iøvrigt også Schrader, øste af hele den protestantiske salmetradition, og ikke kun den pietistiske, var det den, der var bærende og fik blivende betydning og således gjorde Brorson til det vigtige mellemlid mellem tysk pietistisk vækkelsessang og dansk salmetradition og kristendomsforståelse.

Da Brorson i 1741 blev biskop over Ribe stift, blev han stillet over for opslidende embedspligter, hvortil kom sygdom og de religiøse anfægtelser, der aldrig forlod ham helt. Det betød ikke, at han lagde salmedigtningen på hyl- den, men den fik en mere privat karakter, og blev da også først udgivet året efter hans død i 1764 som »Svane-Sang«. Disse salmer var skabt til den private husandagt, og kun nogle få af dem har senere fundet vej til salmebøgerne, f.eks. »Her vil ties, her vil bies«.

Det brorsonske og danske særpræg og det digteriske mesterskab i dette salmeværk lægger Steffen Arndal frem i en række både litterært og teologisk indsigtfulde læsninger af såvel kendte som glemte salmer.

Til det danske særpræg i såvel oversættelser som originaler hører Brorsons sanselige, anskuelige og plastiske sprog, hvor de tyske forlæg er abstrakte og genstandsløse. Blandt de »sanselige« salmer fremhæver Arndal naturligt »Op! al den ting, som GUD har gjort« som synssansens salme, men vel at mærke en synssans, der ofte overskrider det normalt synlige og bliver visionær, gør virkeligheden transparent.

Fra det visionære til det mystiske er vejen kort, og Brorson har da også digtet nogle af sine inderligste salmer over den åndelige ægteskabelige forening af sjælen og Jesus. »Den vægt, som Brorson og pietismen i det hele taget lægger på troserfaringens oversanselige aspekter, betyder imidlertid, at foreningen

med Jesus nærmer sig begrebet mystik i egentligste forstand.« (s. 58). Men til forskel fra den egentlige mystik, der er ordløs og meditativ, rummer Brorsons mystik en dobbeltbevægelse, idet det oversanselige møde kan give sig sanseligt udtryk, i smagen af brødet og vinen i nadveren, og altså ikke unddrager sig almenmenneskelig erfaring.

Brorsons digteriske format viser sig i, at han som ingen anden i dansk salmedigtning har formået at give sproglig form til personligt oplevede, grænse-sprængende oplevelser af enestående religiøs intensitet og åndelig dybde, til glimt af den uendelighed, der omgiver den jordiske, tidsbundne tilværelse.

Det er Steffen Arndals fortjeneste at have åbnet for denne rigdom.

Brorson-året har affødt endnu en publikation, som skal omtales i al kort-hed. »Brorson, en bog i 300-året for salmedigterens fødsel« er et mesterværk, hvor fem teologer og to litteraturhistorikere giver deres bud på sider af Brorsons liv og værk i traditionen, historien og nutiden.

Blot en enkelt af afhandlingerne vil jeg gå ind på. Det er kirkehistorikeren Anders Pontoppidan Thyssens »Brorson og Pietismen«, der stiller spørgsmålet, om Brorson egentlig var pietist? Og som ud fra en teologihistorisk undersøgelse kommer til den overraskende konklusion, at det var Brorson ikke! Nok virkede han både i Løgumkloster-, Randerup- og Tøndertiden i pietistiske kerneområder, men han undgik stilsfærdigt at tage stilling til de forskellige retningers indbyrdes stridigheder, og han delte hverken omvendelsessyn eller kirkesyn med den tysk prægede pietisme. Hans salmer har »et overvejende *lyst evangelisk præg*« (s. 30), og han har, ud fra erfaringen af sine egne anfægtelser, stor forståelse for »den svage tro«.

Derved lægger Pontoppidan Thyssens artikel endnu en brik til denne anmeldelsens hovedsynspunkt om Brorson som en i første række *dansk* salmedigter.

Jens Bruun

Henrik Becker-Christensen: Byen ved grænsen Tønder 1920-1970.

Institut for Grænseregionsforskning, Aabenraa 1993, 349 s., ill., indb.

Tønder har tradition for folkeafstemninger, som man alligevel ikke retter sig efter. I 1922 stemte Tøndringerne massivt »Nej« til at få byen kloakeret! I 1970 stemte man »Nej« til en gågade. Men man har heldigvis fået begge dele, og det kan man bl.a. læse i Henrik Becker-Christensens nye bog om Tønder fra 1920 – 1970. Selv om Tønder i begge tilfælde sagde »Nej« til fremskridtet, så blev det dog ikke noget nej til fremtiden, til en udvikling som har ændret byen totalt.

Tønder var i 1920 en tysk by. – Tønder drømte om at blive en rigtig havneby igen efter genforeningen. Tønder var i 1920'erne ganske vist beskyttet af diger-

ne, men oplevede til gengæld oversvømmelser »bagfra«. – Tønder blev hurtigt en institutionernes by, men har i dag vist sig at være i stand til at klare sig selv. – Kort sagt: 50 år efter genforeningen var Tønder blevet voksen!

Tønder tysk: »Er det ikke et stykke Tyskland, som er havnet inden for Danmarks grænser?« Det mente en svensk journalist, som i 1936 besøgte byen. Han oplevede f.eks. et Tønder med to sæt gadeskilte, de ældre tyske og de nye danske. Og det blev selvfølgelig et problem for byen, hvilket skilt der skulle være øverst: det danske eller det tyske? Det danske sejrede, og i bogen om Tønder gives der en lang række eksempler.

Tønder havde i 1920 stemt tysk og fik derfor også en tysk borgmester. I byrådet blev der på møderne talt både dansk og tysk, og fra 1922 til 1937 blev der særskilt ført en dansk og en tysk protokol. Og i »æ Feuerwehr« var kommandosproget tysk indtil 1945. Håndværkerforeningens protokol blev også ført på tysk indtil 1935.

Tønder havde en tysk borgmester indtil valget i 1937, og det skyldtes i høj grad socialdemokraterne, som enten var tysksindede eller skeptiske over for de borgerlige. Men valget af en tysk borgmester i 1933 skyldtes åbenbart også manglende borgerlig dansk smidighed og bl.a. en forvirret Venstre-mand. Socialdemokraternes tre medlemmer af byrådet stemte blankt og kom dermed i realiteten til at vælge tysk. Mange af partiets vælgere var jo tysksindede. Det blev først nazismen og dens ugerninger, som førte de tyske »internationale« arbejdere over i den danske lejr.

Tønder dansk g+: Forfatteren Palle Lauring fortæller i sine erindringer, at det var g+'erne, mange middelmådige danske embedsmænd, som i 1920 valgte at tage til Sønderjylland. Det gjaldt imidlertid ikke i Tønder, men Henrik Becker-Christensen citerer dog amtsskolekonsulent (som også havde været borgmester i Haderslev indtil 1920) Nicolaj Svendsen for, at der var »en kløft mellem »rigsdanskere« og indfødte. De forstod ikke fuldtud hverandre«.

Men hvor dansk havde Tønder været, hvis ikke SKOLEN var blevet dansk med danske lærere nordfra? Det er med rette, at man ofte netop taler om »skolen, som genforeningens bedste gave«. Henrik Becker-Christensen nævner da også ganske kort i begyndelsen af bogen, at det f.eks. var en udefra kommende, Andreas Egeberg Jensen, som skrev det dejlige digt »For en fremmed barskt og fattigt ...«, men glemmer desværre at nævne, at det også var en nordfra kommende, der skrev melodien, nemlig lektor Ernst Kiørboe. Den kulturelle proces knyttet til de mange statslige institutioner var af uvurderlig betydning!

Havnebyen Tønder: For 100 år siden kunne man i Tønder more sig over, at et skib med netop navnet »Bismarck« var gået på grund på vej til Tønder. Havnen var for lille. Ja, man havde stadig en havn, som først endelig blev

kastet til i 1940! Nu hedder havneområdet i stedet Skibbroen. Bogen om Tønder er god for mange og hidtil ukendte billeder, bl.a. et billede af havnen i Tønder i 1935, hvor man kan se, at havnebassinet da ikke var meget andet end mudder!

Tønder, marskens hovedstad: Da Tønder i januar 1976 blev evakueret, var der mange der mente, at det var noget pjat, og enkelte nægtede da også at forlade byen! Sådan ville man ikke have reageret i 1920'erne, for da var vandet en stadig trussel. Indtil Tøndermarsken blev afvandet og Vidåen inddiget i slutningen af 1920'erne, kunne Tønder ofte opleve at være delvis oversvømmet, når Vidåen gik over sine bredder. Var det om vinteren, kom folk dengang ofte skøjtende til Tønder.

Det må have lugtet fælt i byen med så højt grundvand, når der dengang ingen kloakering var. I 1925 var der nemlig stadig masser af stalde til 122 heste, over 700 kreaturer og ca. 400 svin. Politivedtægten fastslog, at hornkvæg, får, geder og svin ikke må gå løse på offentlig gade. Men de måtte gerne drives gennem byen! Måske havde de mistet lugtesansen ved de ca. 100 kroer, der dengang var i byen!

Institutionernes Tønder: Bogen om Tønder 1920-1970 giver et levende indtryk af en by under kraftig og stadig forvandling. Når mange ser lidt skeptisk på »udviklingen«, er det ofte fordi de ser på den med for små briller. Tønder har i tidens løb bl.a. mistet jernbanen, gendarmeri, toldvæsen og seminariet. Becker-Christensen konstaterer da med tilfredshed, at det til gengæld er lykkedes at trække ny industri til byen, så der er ingen grund til jammer!

Problemet er blot, at ny industri nok giver arbejdspladser, men ikke megen kulturel vækst og fornyelse. På samme måde som skolen var genforeningens bedste gave, så fik de statslige institutioner i det hele taget stor betydning for byens udvikling og kulturelle genforening med Danmark. Tønder fik særlig mange institutioner i 1920, bl.a. for at den tyske by kunne blive dansk. Det er heldigvis ikke længere noget problem. Byens borgere har vist, at det problem er løst.

Byen ved grænsen: Tønder har foræret sig selv en flot bog om byen fra 1920-70. Den slutter desværre i 1970 med kommunalreformen, og der er måske også for meget byrådspolitik i bogen og for lidt om f.eks. sport, fritid og kultur. Beliggenheden ved grænsen har nemlig ikke alene haft stor betydning for den økonomiske og sociale udvikling af byen, men f.eks. også for sporten. Sønderjysk Idrætsforening nævnes slet ikke, men har haft stor betydning for den nationale udvikling.

Og vi er mange der har oplevet »Schweizerhalle« (Tønders nye kulturhus!!) som et forbudt sted man måtte lyve sig til at besøge! Her holdt Danmarks største jazzklub til omkring 1960.

Becker-Christensen mener, at tabet af det sydlige opland ved grænse-dragningen er blevet overvurderet (p 169). Men alligevel anføres senere flere eksempler på, at det spillede en rolle økonomisk, når han f.eks. side 206 skriver: »Det kunne tænkes, at beliggenheden nær grænsen i en egn, der var nationalt omstridt – især efter 1933, virkede hæmmende på investeringslysten«.

Men ligger byen yderst ved grænsen og dermed langt væk fra København, så medfører den samme placering, at byen er tættere på det store europæiske fastland. Og det er i dag blevet en fordel!

Til sidst en lille irriterende detalje: Overalt i bogen om Tønder står der *Vestslesvigske Tidende*. Det korrekte er dog det jævne danske *Vestslesvigs!* Men den eksisterer desværre ikke mere! Nu må de i Tynne nøjes med *Jyske-Vestkysten!*

Jørn Buch

W.L.Christiansen: Meine Geschichte der Sozialdemokratischen Partei Flensburg.

Sozialdemokraten zwischen Deutsch und Dänisch 1945-1954. Udgivet af Studiafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig. Flensburg 1993. 230 s. ill. I kommission hos Padborg Boghandel.

Da Tysklands sammenbrud i 1945 gjorde det aktuelt at tage landets grænser til ny overvejelse, var der i Sydslesvig og navnlig i Flensburg et stærkt ønske om ikke at gentage fejlen fra 1920, da man lod SPD bestemme socialdemokraternes stemmeafgivning ved hjælp af partiparolen og partidisciplinen.

Da englænderne undervejs til genoprettelsen af det tyske demokrati tillod partier på kreds-basis, lagde socialdemokraterne i Flensburg, der havde kreds-status, derfor vægt på, at stillingtagen til grænsespørgsmålet var den enkeltes egen sag og ikke et partianliggende. Men det var i strid med holdningen i Kiel og Hannover, hvor SPD's program var opretholdelsen af det tyske rige som en statslig og national helhed med krav på borgernes loyalitet, og hvor man stemplede afvigerne i Sydslesvig som *Speckdänen deutschen Geblüts*.

Striden endte med, at SPD i 1946 ekskluderede de flensborgske socialdemokrater, som under betegnelsen SPF i perioden 1946-1954 fortsatte tilværelsen som et af verdens mindste socialdemokratier. En utilsigtet virkning af eksklusionen var, at SPF, der fik et medlemstal på over 2000, blev skubbet i armene på de danske organisationer.

W.L.Christiansen nåede at melde sig ind i SPD 5.7.1946, to dage før eksklusionen gjorde ham til medlem af SPF, hvor han blev en af de centrale personer, og det er med god ret, at netop han har skrevet SPF's historie.

SPF's eksistens harmonerede ikke med socialdemokratisk tankegang, som

kun kender partigrænser, der falder sammen med statsgrænser. SPF generede derfor ikke alene det tyske, men også det danske socialdemokrati, der var bragt i en vanskelig stilling af de indtrængende henvendelser fra de flensborgske partifæller. På den ene side burde de være i SPD, men på den anden side var det SPD, der selv havde skilt sig af med dem; Per Hækkerup forklarede SPD, at vejen frem gik over Flensborg, og Hans Hedtoft mindede Flensborgerne om, at vejen gik til SPD.

Men vejen til SPD var spærret, så længe de tyske socialdemokrater ganske vist anerkendte selvbestemmelsesretten, men anså den for definitivt udnyttet i 1920, og selv om de gerne ville beskytte det danske mindretal, gjaldt det kun den gruppe, der var blevet afdækket ved afstemningen i 1920. SPD ønskede at få det danske parti med til en fælles genoplivning af den gamle grænseaftale fra 1923, men det blev afvist. De danske socialdemokrater henholdt sig til, at grænsen lå fast, men at det måtte være tilladt at arbejde for selvbestemmelsesretten, selv om en ny afgørelse ikke var aktuel.

Sondringen mellem ægte og uægte danske blev først ophævet af Kielerklæringen af 26.9.1949 med forsikringen om, at »bekendelsen til det danske folkefællesskab og den dansk kultur er fri. Den må hverken bestrides eller efterprøves af myndighederne.« Denne forsikring var, hvad forfatteren ikke nævner, ordret identisk med formuleringen i den preussiske skoleforordning af 1.2.1929. Man var altså langt om længe nået tilbage til gamle indrømmelser.

Selv om der stadig var forskel på teori og praksis, betød Kielererklæringen et kursskifte. Kiel frygtede ikke længere truslen mod grænsen, og aggressive personligheder som Richard Schenck var blevet trængt i baggrunden, medens holdningerne nu blev præget af mere forsonlige typer som Andreas Gayk og Bruno Diekman. Det ville derefter kun være et spørgsmål om tid, hvor længe SPF kunne opretholdes ved siden af den SPD-afdeling, der var blevet oprettet i Flensborg. Spørgsmålet var, om SPF skulle genforenes med SPD, hvad der var et stærkt socialdemokratisk ønske, bakket op af SPF's formand, Nicolaus Reiser, medens de danske sydslesvigere ønskede at SPF skulle opløse sig, da ellers for mange ville følge foreningen over i SPD's rækker i stedet for at holde sig til de danske organisationer.

W.L. Christiansen ønskede opløsningen. At tidspunktet nærmede sig, stod ham klart efter en forhandling mellem de ledende i SPF og det danske Socialdemokratis ledelse 26.6.1951. Da han stillede det konkrete spørgsmål, om de danske partifæller kunne tiltræde en ny folkeafstemning i den gamle II. zone, altså Flensborg og omegn, var svaret, at det ikke var aktuelt. Fra dette øjeblik betragtede W.L. Christiansen en grænseforskydning som taget af dagsordenen, og han indstillede sig på at leve som dansker i den tyske forbundsrepublik.

Da Kurt Schumacher, der havde ekskluderet de flensborgske socialdemokra-

ter, døde i 1952 og blev efterfulgt af Erich Ollenhauer, var endnu en sten ryddet af vejen for den socialdemokratiske genforening. SPF's døds kamp trak dog ud til 1954, da Reisers krav om SPF's genforening med SPD omsider sejrede over Christiansens modstand efter et lidt ejendommeligt forløb, hvor forfatteren desværre ikke benytter lejligheden til at kaste klarhed over, hvorledes de afvigende referater forholder sig til hinanden.

Fuld klarhed er der heller ikke skabt om eksklusionen i 1946. Kurt Schumacher gav meddelelsen om den på et møde i Husum 7.7.1946 med den tilføjelse, at den var tiltrådt af SPD's ledelse i Slesvig-Holsten, Forfatteren afslører, at Kuklinski i sit eksemplar har noteret: »Schwindel! Vorstand ist nicht befragt worden!« Men det stemmer ikke med, at Kuklinski allerede havde været impliceret i drøftelser med den britiske militærregering om opløsningen af SPF.

Forfatteren inddrager ikke den oplysning, som Anders Ture Lindstrøm har givet i sin bog om Slesvig-Holsten i samme periode, at Schumacher i 1951 overfor Hedtoft havde erkendt fejlbedømmelsen, der skyldtes ensidige og ufuldstændige informationer fra Kiel. Man havde ellers gerne set en sagkyndig vurdering af de modstridende oplysninger.

Man savner kildehenvisninger, og en tidstavle, der havde samlet alle væsentlige oplysninger, og som ville have lettet overblikket. Men W.L. Christiansen har været en vågen iagtager under de mange forhandlinger, han har deltaget i, og han har fastholdt sine indtryk i åbenbart meget udførlige notater. Derfor er hans oplevelser et værdifuldt bidrag til belysningen af dette kapitel i Sydslesvigs historie. Først og fremmest viser de, hvorledes Flensborgske socialdemokrater oplevede den bevægede tid efter det tyske sammenbrud, men de afdækker også de kvaler, som situationen voldte det danske Socialdemokrati, og den forstokkethed, der gjorde sig gældende hos partifællerne i Kiel og Hannover, når balancen mellem de nationale og internationale interesser skulle findes.

Bjørn Svensson

Danske gårde i tekst og billeder. Sønderjyllands Amt.

Bind I A-B og II A-B. Forlaget Danske Landbrug, Silkeborg, 1992-93. 437+436+498+473 sider, ill., indb., ca. kr. 4.000.

Gårdene på landet – deres historie og ejerforhold – har altid påkaldt sig megen interesse, og det er kun naturligt, for gårdhistorien er et vigtigt element i lokal- og personalhistorien. I den lokalhistoriske litteratur optager ejendoms- historien derfor stor plads. Det gælder i Danmark, og det gælder syd for grænsen. Der udsendes i disse år talrige »Dorfchroniken« eller »Kirchspielchroni- ken«, som næsten alle er domineret af en minutios registrering af ejerne af de enkelte gårde og huse gennem århundreder. Disse datamættede afsnit optager

ofte flere hundrede sider i kronikker om selv små landsbyer. Genren er velkendt også i Nordslesvig. Nogle steder har man valgt at præsentere ejendommens historie som led i den almindelige sognehistorie. Det gælder f.eks. bøger som Københoved Bysamfund (1950) og Kresten Hansen: Langetveds historie (ca. 1978). Andre steder er der udgivet et selvstændigt bind om sognets gårde og slægter som appendix til sognehistorien. Det gælder Løjt og Ensted sogne.

I den slags lokalt afgrænsede værker kan man finde oplysninger om alle lokalitetens landejendomme og i enkelte tilfælde tillige husene. Også på landsplan findes opslagsbøger med gårdhistoriske oplysninger. I de sønderjyske bind af Trap Danmark 5. udgave (1967) er der fremragende gårdhistorer for de større ejendomme – langt bedre end i Trap's kongerigske bind. I 1925 udsendte J. Jespersen værket »Sønderjydske Gaarde«, som på 456 store sider bragte oplysninger om op mod 1.600 større land- og skovbrug for tiden ca. 1880-1920, overalt ledsaget af gode billeder. I det landsdækkende værk »Danmarks større Gårde« bd. 1-8, 1961-75, finder man ligeledes fyldige oplysninger om de større ejendomme i Sønderjylland. Mindeværket »Danske Landmænd og deres Indsats. En Oversigt over danske Bønders Virke« rummer i bind IV (Herning 1944) biografier over landmænd i Tønder amt.

Det nye, her anmeldte værk i genren er bredere end nogen af de førnævnte. Værket er som helhed landsdækkende. Der blev indledt i 1987 med et bind om Århus amt, i 1994 udkom Vejle amt, hvorefter hele landet er dækket. Alle amtsbind er ens opbygget. De mange oplysninger er indsamlet af konsulenter eller gennem spørgeskemaer. Oplaget er begrænset til forudbestilte eksemplarer. Det er tilstræbt at få alle bestående landbrug med, store såvel som små. Også nedlagte landbrug, stutierier, gartnerier o. lign. er optaget, hvis ejerne har ønsket det.

De 4 bind vedrørende Sønderjylland omfatter i alt ca. 6.400 landbrug. Ifølge Danmarks Statistiks beregninger findes der i dag knap 6.000 landbrug, dvs. ejendomme over 5 ha, i Sønderjylland. Det betyder, at dækningsgraden i »Danske Gårde« er meget stor. Og man får meget at vide. Om hver enkelt ejendom oplyses adresse (vej, by, kommune), gårdens evt. navn, ejer og dennes ægtefælle med persondata og evt. stilling uden for gården, børn, ejerens uddannelse, dato for overtagelsen, ejendomsskyld og areal samt evt. forpagtet jord, oplysninger om stuehus og avlsbygninger, besætning og planteavl, antal traktorer, silo o. lign., benyttelse af maskinstation og evt. medhjælpere. Det er virkelig brede oplysninger, og i en lang række tilfælde er der et foto af ejendommen, ofte et luftfoto optaget af det landskendte firma Kastrup luftfoto.

Ingen tidligere værker giver et så bredt indtryk af gårdenes aktuelle tilstand. Materialet kan vel ikke udnyttes til en fuldt pålidelig statistik, men det giver dog et såre detaljeret billede af landbrugene i dag. Mange spørgsmål – også

overraskende spørgsmål – kan besvares: hvor mange landbokoner havde udearbejde og da hvilket? Hvor mange gårdejere er deltidslandmænd? Hvordan er gårdene udstyret med traktorer, korntørningsanlæg og siloer? Hvor gamle er stuehuse og avlsbygninger, og hvordan er produktionen fordelt mellem kvægbrug og planteavl?

Ejendommene er anført kommunevis og derunder alfabetisk efter vej/gadenavn. Det betyder, at den enkelte landsbys gårde kan stå langt fra hinanden. Hvem kender i øvrigt vejnavnene på landet? For at lette oversigten er samtlige vej-gadenavne anført kommunevis bagest i hvert bind. Det letter oversigten – men dette ordningsprincip kan dog virke besværligt. En del trykfejl i bynavne, eller helt udeladte bynavne, letter heller ikke oversigten. Men den slags mangler er dog undtagelsen, og de er til at leve med i et så datamættet værk.

Det må fremhæves, at ikke alle egentlige gårde er medtaget. Det skyldes dog ikke forglemmelse fra udgiverens side, men derimod ejernes passivitet eller uvilje mod optagelse i værket. Til gengæld er der kommet ejendomme med, som ikke i dag kan betegnes som egentlige landbrug.

Generelt samler værket en imponerende fylde af oplysninger – om personer, om landbrugsbedrifter og deres udstyr. Vi får et meget værdifuldt øjebliksbillede af gårdstrukturen og landbefolkningen anno 1990-93. Mange vil i dag og i kommende generationer kunne få gavn af værkets stoffylde. Et besværligt arbejde er udført. Det vil kunne blive til nytte for lokal- og personalhistorikere, og sikkert også for dem der arbejder mere bredt med landbrugs- og socialhistorie. Værket burde være standardinventar i alle større lokalhistoriske arkiver og biblioteker. Desværre er det blot kostbart – men det er forståeligt – tilblivelseshistorien taget i betragtning.

Lars N. Henningsen

Henning Dehn-Nielsen: Bogen om Sønderjylland.

Aschehougs forlag, København, 1993. 256 s., ill., indb. Pris kr. 298,-

For en sønderjyde må en bog med den ambitiøse titel »Bogen om Sønderjylland« naturligvis påkalde sig en vis interesse. Er det mon det store afgørende værk om Sønderjyllands mildt sagt udviklede historie, vi her står med, eller er det bogen om, hvor regionen står i disse år, økonomisk, politisk, socialt? En enkel bladrning i bogen er dog tilstrækkelig til at afgøre, at slet så omfattende er det ikke. Bag bogens titel skjuler sig derimod en rejseguide, en bog der ifølge forfatterens forord udfylder et stort behov, bl.a. fordi kendskabet til Danmarks eneste grænseland og det eneste område med historisk betingede mindretal er »alt for ringe for ikke at sige utilfredsstillende og alt for sporadisk«. Det drejer

sig altså om en rejseguide med et vist ambitionsniveau. Der skal rettes op på den sporadiske viden blandt vore landsmænd!

Derfor starter forfatteren da også med en 8 sider lang gennemgang af Sønderjyllands historie. I forordet kaldes dette afsnit »nødvendigt«, og kortere kan det vel næppe gøres, hvis forfatteren skal gøre sig håb om at rette op på noget som helst.

Herefter er hovedparten af bogen, dvs. 228 sider, helliget en guide til 11 områder af Sønderjylland, omfattende alt fra små veldefinerede områder som Broager, til større områder som »Midtsønderjylland«, der i bogen åbenbart strækker sig fra Abild ved Tønder til Rødding. Igen ifølge forfatterens forord indeholder denne del en »grundig og ajourført beskrivelse« af de enkelte lokaliteters arkæologi, historie, arkitektur, særpræg mm. Med en vis lokalhistorisk viden i baggrunden læner man sig mageligt tilbage i sofaen for at se sin landsdel folde sig ud på bogens sider.

Det første generelle indtryk af bogen er absolut tiltalende. Beskrivelsen af hvert område indledes med et overskueligt kort, hvorpå hver enkelt beskrevet lokalitet er markeret med et nummer, der let genfindes i den efterfølgende tekst. Jævnt fordelt over teksten findes gode illustrationer i både farve og sort-hvid. Blot kunne man her ønske sig, at der var læst lidt bedre korrektur på billedteksterne, der iøvrigt ikke synes at være skrevet af forfatteren selv. Desuden afsluttes guiden med en nyttig ordforklaring og et stedregister.

Når dette positive er konstateret, melder skuffelsen sig til gengæld også med dobbelt styrke. Enhver, der blot nogenlunde er istand til at formulere sig på skrift, kan læse Trap, Danmark, 5. udgave, Danmarks Kirker, nogle turistbrochurer og lidt litteratur, man tilfældigt falder over på det lokale bibliotek, og lave en turistguide. Turister lader sig åbenbart, hvis man skal dømme efter kvaliteten af de fleste turistbrochurer, spise af med hvad som helst. Men hvis man på forhånd proklamerer, at man vil præsentere en »grundig og ajourført beskrivelse«, så skal der ganske andre boller på suppen, end dem der præsenteres i denne bog. Anmelderen har grundigt gennemarbejdet det afsnit, der kaldes »Det østvendte fjordland«, et område der strækker sig fra Aabenraa til Kolding. Afsnittet strækker sig over siderne 119 til 159, og der kan blot over disse sider konstateres mindst en fejl pr. side i gennemsnit. Og der er ikke udelukkende tale om små fejl, men ofte om en fuldkommen slavisk gengivelse af gamle myter, man troede var manet i jorden for årtier siden.

Myten om nedbrændingen af Aabenraa og Haderslev i krigen mellem hertug Abel og kong Erik Plovpenning i året 1247 blev affivet af Kristian Erslev allerede i 1880'erne, men gengives her hele fire gange; at det var benediktinermunke, der udgjorde kollegiatkapitlet ved Vor Frue kirke i Haderslev i middelalderen (side 140), er der vist ingen der har troet på siden Pontoppidan skrev

sit værk om Danmark i 1700-tallets slutning (bortset fra indledningen til beskrivelsen af Vor Frue kirke i Danmarks Kirker, hvorfra forfatteren vel har skrevet af), og at Haderslev Stadsret skulle indeholde en »udførlig omtale af ældre rettigheder og skikke« (side 140), er det længe siden nogen har hævdet. Men også et utal af små, tåbelige fejl skæmmer bogen. Det skal f. eks. nok fremme befolkningens forståelse for de »historiske mindretal« at påstå, at Slesvisk Parti ikke er repræsenteret i amtsrådet og Aabenraas byråd (side 121), eller at de dansk-tyske erklæringer fra 1955 kaldes »Berlin-Bonnaftalen« (side 133). Det virker også overraskende at kunne læse, at Vor Frue kirke i Haderslev er domkirke for hele det nuværende danske Sønderjylland (side 139), eller at vognsamlingen i Genner med sine 60 hestevogne skulle være Jyllands største, når Slesvigske Vognsamling i Haderslev rummer næsten 3 gange så mange.

Dette leder frem til hovedanken imod bogen. Teksten er hverken »grundig eller ajourført«. Den er istedet udtryk for den holdning, at lokalhistorie ikke er noget man behøver at have et professionelt forhold til, men noget enhver, der blot har et par håndbøger til sin rådighed, åbenbart kan beskæftige sig med. Garneret med nogle farveillustrationer og lidt inspirerende tekst, bliver det jo nok slugt råt, når blot det ser indbydende ud! Tendensen har været udpræget i de senere år, hvor den historiske interesse har været stigende, og behovet for publikationer af alle slags med et historisk indhold derfor også har været voksende. Turistguideforfattere, turistbureau'er, kommuner, amter, statsskovdistrikter, ja selv store statslige institutioner som Skov- og Naturstyrelsen udsender i disse år mængder af historisk informationsmateriale, bøger, guider, informationstavler og lignende, og i langt hovedparten af tilfældene sker det uden at der har været nogen kontakt til de institutioner, der – ovenikøbet hyppigt for offentlige midler – har netop den lokalhistoriske viden som forsknings- og arbejdsområde. Forfatteren har sjældent besøgt det sted, der beskrives og har normalt aldrig taget sig tid til at kontrollere de oplysninger, der formidles videre til læseren.

Et par eksempler fra den aktuelle bog. Kejser Wilhelm-statuen, der omtales side 144, står på Haderslev Museum, og der er gjort en del ud af at formidle, at det drejer sig om kejser Wilhelm d. 1. Ikke desto mindre beskrives han i bogen som værende den i Sønderjylland forhadte kejser Wilhelm d. 2.. Haderslev Museum har igennem adskillige år foretaget udgravninger i forsvarsværket »Æ Vold«, der omtales side 241. Der er intet belæg for alderen, skriver forfatteren, endskønt årrings-dateringen 278-79 e.Kr. har været publiceret adskillige gange. Igennem et par år har museet foretaget større udgravninger ved Starup kirke, udgravninger der bl.a. har kunnet fastlægge alderen på kirkebyggeriet til 1100-årene. Disse resultater er blevet publiceret, men forfatteren fremfører ufortrødent de gamle påstande om, at Starup kirke skulle være en af landets

ældste kirker (side 137). At kirken arkitekturmæssigt og historisk skulle knytte sig til kirker som Tamdrup og Asmild, en gammel teori som forfatteren her slavisk gengiver, blev allerede modbevist af Hubert Krins i 1968.

For lokalhistoriske forskningsinstitutioner, som museer og arkiver i Sønderjylland jo er, føles det decideret deprimerende gang på gang at se sine forskningsresultater negligeret og forbigået af skribenter, der åbenbart mener, at lokalhistorie er noget man ikke behøver at tage helt alvorligt. Igen skal vi høre gamle myter og direkte usandheder fremført på trods af, at de er blevet modbevist for år tilbage. Og det kan man udelukkende klandre forfatteren, for man kan jo læse det i »Bogen om Sønderjylland«.

I sit forord fremhæver forfatteren, at hans bog er »den første af sin art i mange år«, hvorfor den udfylder et stort behov. Det er dog ikke mere end 7 år siden, at Gyldendal udgav Eskild Brams guidebog med titlen »Sønderjylland«. Må anmelderen varmt anbefale at man investerer i den istedet.

Lennart S. Madsen

Die Dingprotokolle der Westerharder Föhr und Amrum 1658-1671.

Bind 1-2. Udgivet af Volkert F. Faltings. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 95, 99. Neumünster 1990,1992. 352 s., 408 s., indb.

En ulykkelig ordre om kassation af en stor mængde gamle papirer ved appellationsretten i Flensborg udløste i 1867 kassationen af de fleste sønderjyske tingbøger fra før 1713. Tingbøgerne var i 1850'erne bragt til Flensborg af retshistorikeren C. L. E. v. Stemann. Men nogle overlevede, fordi de ikke var afleverede til den tyske administration. Blandt dem er de tingbøger fra øen Før, som Volkert F. Faltings har indlagt sig stor fortjeneste ved at udgive. Anmeldelsen af Faltings' udgave, der er i to bind, har ventet en stund, da et tredje bind med registre og tegninger af bomærker var varslet. Da denne udgivelse imidlertid ikke synes umiddelbart forestående, kan en omtale af det spændende værk ikke vente længere.

Spændende er det at se ind i bøndernes verden, og det tillader tingbøgerne os. De fortæller om almindelige mennesker, der tilfældigvis træder ind på tingets arena, og ikke om en lille gruppe forbrydere. Det er ikke tilfældigt, at de senere års store interesse for folkets livsformer og tænkemåder netop i stigende grad har søgt mod disse kilder. De omfattende udgivelser af kongerigske tingbøger, som først og fremmest Landbohistorisk Selskab gennem en årrække har forestået, uden at det vakte overstrømmende interesse, bliver nu forskningens foretrukne kilder. I den forstand kan man sige, at udgaven af Før-tingbøgerne kommer til tiden.

Der er tale om en udgave af tre bøger, der siden 1981 har befundet sig på landsarkivet i Aabenraa: et bind, der går fra 1658-1664, et bind fra 1664-1667 og et fra 1668-1671. Til landsarkivet kom de fra Schackenborg, hvor de lå, fordi Før Vesterherred med Amrum hørte under feltherren Hans Schack – fra 1658 til 1661 i grevens egenskab af lensmand i Riberhus len, 1661-1683 som hans direkte ejendom. Schack var da sammen med kongen den øvre autoritet for de mennesker, som optræder i tingbøgerne. Men greve og konge stod som fjerne skikkelser. Det nære fandt man i tinget med dets blanding af administrative og dømmende funktioner. Det samledes i Nieblum under landfogedens ledelse en til tre gange om måneden. Normalt kunne de bønder, som udgjorde tinget, ordne alle øens sager, og kun sjældent sendte man komplicerede tilfælde videre til landstinget i Viborg. Den ret, man dømte efter, var Jyske Lov i forening med lokal ret.

Tingbøgernes indhold lader sig udnytte til mange slags studier. I dem spejler den store – udenøs – historie sig. Under svenskekrigen 1659 beskrives det f.eks., hvordan man forhandlede kontributioner med de kejserlige tropper, og hvordan vagttjenesten på øen skærpedes. Efter enevældens indførsel træffer man 1661 to mand, der rejste til København for at »forhandle om landets bedste«. Først og fremmest er retsbøgerne dog en kilde til interne forhold på Før. Der er naturligvis mængder af navne, så slægtsforskeren vil ofte få bid. Der er også mange træk til belysning af Førs materielle kultur.

Det særprægede landbrug, hvor markerne deltes mellem arvingerne, belyses glimrende. Arveskikken gav anledning til en kompliceret markstruktur, som giver sig udslag i en mængde sager for tinget, hvor arvinger søgte deres ret. I det hele taget er der ingen tvivl om, at tingets og tingbøgernes hovedærinde var ejendomsrettens sikring. Jorden delte sig grundlæggende i *agerland* og *medeland* med hø samt *græsningsland*. På agerlandet dyrkedes rug, byg og havre, og afgrøderne kunne suppleres af kålhaver nær husene. Ude i engene, medelandet, slog mændene høet; en enkelt gang havde en mand overladt en kvinde sin le; men så gik det også galt, og hun kom til at såre ham i foden. En anden sag fortæller, at der også kunne ske ulykker ved høets hjemkørsel: En mand havde udlånt hest og vogn til sin nabo, der læssede vognen så tungt, at hesten døde af slæbet. På græsningslandet gik dyr, som har sat sig mange spor i tingbøgerne; man finder et stort antal retssager om handel med køer og heste. Ekstra land blev indvundet ved inddigning, så det blev af og til nødvendigt at indskærpe pligten til passe digerne. En anden trussel var den stadige sandflugt, og næsten hvert år blev det derfor under dødsstraf forbudt at skære og plukke halm.

Jævnt landbrug var tydeligvis øens hovederhverv, mens den profitable oksehandel ikke var så udbredt, og den var da også mere reguleret, end man var

vant til i Sønderjylland. I 1661 forbød Schack således bønderne at sælge deres okser til andre end grevens personlige opkøber. På samme måde monopoliserede feltherren østersfiskeriet uden dog helt at have held til at hævde eneretten: På østersbankerne pågreb man flere bønder med både, og der gik rygter om, at en Førbonde havde været i Bremen for at sælge østers.

Enkelte bønder og skippere drev skibshandel fra Nieblum. Flere gange tog skipper Broder Rickvertsen således med sin smakke til Norge, for at hente bjælker, spær og stolper til sin træfattige ø. Gode penge var der også i den videregående handel og søfart, og forbindelserne til bl.a. Nederlandene var forholdsvis intense. En bonde i Klintum måtte således betale sin søns gæld på 43 gylden til en kvinde i Amsterdam, hvad han gjorde med den sure bemærkning, at hvis »børnene måtte sælge de gamles ejendom, så var mange gamle bragt til tiggerstaven«.

Måske endnu mere spændende end de genealogiske og materielle forhold i tingbøgerne er deres vidnesbyrd om vold og ære, om seksualitet, tro og trolddom, om indstilling til øvrighed.

Med den første af de tre tingbøger træder vi ind i noget så interessant som en kriseperiode i forholdet mellem øvrighed og bondesamfundet. Svenskekriegen 1658-60 svækkede de udenøns autoriteters magt og dermed deres lokale repræsentanter. Der opstod konflikter mellem foged og bønder og mellem bondesamfundet og de udefra kommende skatteopkrævere. Det føg med skældsord og barske bemærkninger. Flere gange forlangte bønderne nøje regnskab for de betalte skatter. De, der betalte skat, var utilfredse. 1658 spurgte landfogeden bønderne, om de ville akceptere at betale en proviantskat. Det ville han vide inden for to dage. Hertil svarede bønderne gnavent, at de kunne vel ikke andet. Visse bønder nægtede at betale deres skatter. En bonde råbte til fogeden bag sin lukkede dør, at han ikke ville betale, før øen havde fået »en ny øvrighed«, mens en anden bonde og hans moder, da de skulle udpantes for bare 18 skilling, skreg, at de hellere ville risikere deres liv, »men, når der atter kommer ret i landet«, så skulle de nok betale. Umiddelbart efter krigens afslutning strammede øvrigheden grebet om øen, og administrationen professionaliseredes. Nu var det slut med skattenægtelser. Også sædelighedspolitiet, vrøgerne, kom i sving med at finde hor og anden uhellig gerning, og det blev indskærpet, at krogang på helligdage skulle straffes med 10 rigsdalers bøde. Samtidig var det, at greven med held indskærpede sine rettigheder inden for oksehandelen og på østersbankerne.

Som forholdet opadtil, til øvrigheden, ikke var uden sprængstof, så var også de indbyrdes relationer præget af konflikter. Meningsløse voldssager forekom. Lad os tage en af disse sager, som i tingbogen er refereret med gengivelse af replikker, der for en gangs skyld lader os høre det – kaotiske – talte sprog –

Knud og Namen: Vi, Knud Herr Johans og Namen Gadmerns, bekender og gør vitterligt, at vi begge var med, da den skade skete i Johan Ebbis hus, som Conrad Janen fik den 15. marts dette år, og det skete således.

Knud: Så meget som vi har set og hørt deraf i sandhed altså, at Trincke Janen, begge brøders moder, kom løbende ind i dørnset, da jeg, Knud Her Johans, sad alene i dørnset. Hun græd bittert og klagede bittert til mig: »Hvad skal jeg gøre, hvad skal jeg gøre! Jeg kan ikke få fred for Conrad, som er efter mig med kniven«, og i det samme kom Conrad ind i dørnset med en stor kniv. Da han kom ind i dørnset, så han mig, Knud, sidde og sagde: »Skal du have noget?« og satte også efter mig. Da sagde jeg: »Jeg siger intet, jeg mæler ikke et ord! Hvad har du med mig at gøre?« Da drejede han af fra mig og vendte sig mod sin moder Trincke med kniven. Da bad Trincke »For Guds skyld, skån mit liv« og foldede sine hænder. I det samme kom Namen Gadmerns ind i dørnsdøren og sagde: »Hold op, Conrad!« og greb ham. Da vendte han sig om mod Namen med kniven.

Namen: Da trådte jeg, Namen Gadmerns, tilbage og bad om nåde. I mellemtiden kom Trincke Janen ud i køkkenet.

Knud: Så kom Conrad til køkkendøren efter hende. Så fik Trincke lukket køkkendøren for ham. Først stod han derfor med den store blottede kniv i sin hånd. Så greb han et svinetrug og begyndte at løbe det mod døren. Så sprang døren op. Så kom Peter [Conrads broder]. Hvad han så sagde til ham, det kunne jeg, Knud Her Johans, ikke opfatte for stor angst. Så forlod han døren, hvor han ville efter Trincke, og satte efter Peter efter hans liv med kniven. Da slog Peter ham over armen. Det så jeg, Knud, udmærket, og Namen siger, at da faldt kniven ud af hånden på ham. Det gav jeg, Knud, af angst for hans kniv ingen agt på og så da kun, at han satte efter Peter med kniven. Da fik han [Conrad] skade i sit hoved. –

Senere fremgår det, at Peter i kampen kom til at dræbe sin broder Conrad med en spade, og at familien fremstillede den dræbte som en gal slagsbroder med en mængde voldssager bag sig.

De fleste voldssager var mere forklarlige. Man måtte være af ære for at kunne begå sig, og æren måtte stadig forsvares. Følte man sin ære krænket, greb man til slagsmål eller retssag – eller begge dele. Blot et enkelt skældsord som »mameluk« (hvad der må have svaret til tyrk) kunne udløse blodige slagsmål og efterfølgende retssag. Vi befinder os i et samfund, hvor andre normer og forestillinger end vore dages herskede. Tydeligst kommer dette måske frem i en trolddomssag fra 1666, hvoraf det bl.a. fremgår, at en kvinde skal have lært en anden kvinde, hvordan man skulle smøre en særlig salve på kroppen. Det skulle bevirke, at hun på en grå kat kunne ride til »mosen« og komme til bryllup og glæde.

I tingbøgerne fra Før får vi indblik i en hidtil skjult verden. Vi må takke Faltings for hans omhyggelige udgave og udtale ønsket om, at flere sønderjyske tingbøger må blive gjort tilgængelige på denne gode måde.

Bjørn Poulsen

Hanne Steen Hansen: Danfoss – Arven fra Mads

175 s. ill. J.H. Schultz Information 1994. Kr. 320.

Danfoss er navnet på de termostater, der sidder på varmeapparaterne i mange danske hjem og virksomheder. Fabrikken ligger på Nordals, nærmere betegnet Nordborg kommune, og producerer en mængde andre aggregater til vandhydraulik samt varme- og køleteknik. Oprettelsen går tilbage til 1930'ernes begyndelse. I Sønderjylland og i hvert fald på Als er den nu afdøde grundlægger Mads Clausen et kendt navn, der er forbundet med en række gode historier og myter.

Journalist Hanne Steen Hansen har sat sig for at fortælle om Mads Clausen i populær form. En lang række af de historier og fortællinger, der cirkulerer om ham, er derfor også medtaget og bliver bekræftet eller afkræftet. Der er historien om, at virksomheden startede i et hønsehus. Det gjorde den ikke, men i Mads Clausens drengeværelse. Billedet af Mads på den smalle trappe, der førte op til værelset, som han brugte til kontor indtil 1962, troner på forsiden af bogen, og kunne godt give associationer i retning af hønsestige. Der er historien om det nye kontor på 11. etage i administrationsbygningen, der bl.a. rummer en alsisk spisestue. Der er historien om Mads Clausen, der som en bonde inspicerer sin mark, og på sin aftentur gennem fabrikken efterlod sin stok, hvis der var noget, han var utilfreds med, hvorpå værkføreren den næste dag forventedes at levere stokken tilbage til ejermanden. Eller historien om at Mads Clausen elskede at udsætte sine gæster for spøgefuldheder, og derfor engang som forret lod servere flødeboller med persille.

Bogen er en lovprisning såvel af Mads Clausen, som af virksomhedens aktiviteter på Als. Mads Clausen (f. 1905) var en artig dreng. 'På et tidspunkt overvejede han at opgive studiet (på Odense Teknikum), men da overtalte forældrene ham til at hænge i,' hedder det. Siden blev det til ansættelse på Silkeborg Maskinfabrik, Thomas B. Thrige og Brdr. Gram i Vojens, indtil han i 1933 oprettede enmandsfirmaet Dansk Køleautomatik- og Apparat-Fabrik, der efter 2. verdenskrig blev omdøbt til Danfoss. I dag er der omkring 13.000 medarbejdere på verdensplan, heraf arbejder omkring 6.000 i Nordborg, og et par tusinde i de danske filialer i Gråsten, Tinglev, Kolding, Silkeborg, Viby og København. For nogle år siden besluttede ledelsen at stoppe for udbygning af virksomheden i Nordborg, som i dag har det samme antal medarbejdere som i slutningen af 1960'erne. Et antal der er svagt faldende.

Bogen virker som et festskrift i form af en citatmosaik i anledning af 60-året

for grundlæggelsen, hvor Hanne Steen Hansen lader Mads Clausen snakke med sammen med en række personer i Danfosshierarkiet, især fra toppen med Mads Clausens hustru Bitten Clausen i spidsen, børnene Bente Skibsted, Jørgen og Peter Mads Clausen, bestyrelsesformand Harald Agerley, finansdirektør Peter Hansen-Damm, administrerende direktør Henry Petersen, tidl. direktør Magne Schøler, tidl. direktionsmedlem Hans Jørgen Gustavsen og endnu flere.

Direktører og bestyrelsesmedlemmer udtaler sig om ledelsesstil, om de store linier og om Danfoss' forhold til omverdenen, fra lukkethed mod større åbenhed. Man er ikke ligeglad med sit rygte, men Danfoss får god karakter i sine imageundersøgelser: 'I erhvervskredse står der respekt om virksomheden, som opfattes som bundsolid og forsigtig, vurderet ud fra de regnskabsresultater, der offentliggøres hvert år'.

Bogen rummer ikke nogen form for kritisk eller dybdeborende journalistik, men spreder fødselsdagsstemning med sin positive og venlige indstilling til virksomheden og dens aktiviteter. Folk, der kender historien om Danfoss, vil ikke finde meget nyt. Og folk, der er interesseret i en analyse af virksomheden og dens rolle i det danske samfund får det ikke i denne bog. Men alle der har lyst til at høre de gode gamle velkendte historier endnu engang vil glæde sig, og de der for første gang stifter bekendskab med Mads Clausen og hans virksomhed får med denne bog en populær indføring i fabrikken og dens persongalleri. Og vi får også et kig i familiealbum'et, situationsbilleder fra fabrikken og portrætter af de ledende.

Helle Askgaard

Stefan Hopmann und Reinhold Wulff (udg.): Schulrecht der Herzogtümer Schleswig und Holstein.

Böhlau Verlag Köln Weimar Wien 1993, XXXI+368 s., indb., DM 146.

Denne kildesamling til hertugdømmernes skolehistorie er bind 11 i en række af digre bøger, som samler love og bestemmelser vedr. folkeskolens historie i hele den tyske forbundsrepublik og Østrig i 19.-20. årh. Bogen gengiver hovedparten af de lovbestemmelser, som blev udsendt i den berømmelige reformperiode frem til o. 1832, hvor den store almenskolelov af 1814 skabte et nyt grundlag for folkeskolen i de dengang danske hertugdømmer. I udgivelsen er medtaget alle generelle love og bestemmelser vedr. skolerne. De lokale skoleregulativer er repræsenteret gennem alle bestemmelser for Flensborg by og amt incl. byens lærde skole. Efter denne kildesamling følger et register med over 2.000 henvisninger til love og forordninger vedr. hertugdømmernes skolehistorie i perioden 1521-1864, så vidt de findes på tryk. Omfattende sag-, person- og stedregistre afslutter samlingen.

Værket er som nævnt led i en almen-tysk publikation af kilder til skolens retshistorie. Dette forklarer også kildeudvalget. Således medtages kun lokaltekster fra Sydslesvig og Holsten – omend Flensborg amt er valgt til at repræsentere de lokale skoleordninger, fordi amtet dengang omfattede enkelte sogne, som nu ligger i Danmark og altså er grænseoverskridende. Ligeså benyttes konsekvent det tyske udtryk »Vormärz« om tiden før revolutionen i marts 1848, omend dette udtryk virker lidt kunstigt i den danske helstat.

Bogen er et nyttigt hjælpemiddel for skolehistoriske studier. Ad denne vej kan man let finde frem til de trykte kilder til skolehistorien før 1864. Og dog kan man nok kalde det en luksusudgivelse: De fleste af de gengivne eller registrerede kilder er i forvejen tilgængelige i de gamle lovsamlinger, som findes i vor landsdels centrale biblioteker og i landsarkiverne i Aabenraa og Slesvig. De få, som arbejder med et emne som dette, kunne nok have fundet frem til disse originalkilder uden det nye – og ret kostbare – hjælpemiddel. Dermed skal dog ikke skjules, at det er prisværdigt, at en vigtig periode af hertugdømmernes skolehistorie nu er gjort mere tilgængelig i det »rigstyske« område, med betoning af, at området var dansk. Alt for ofte ender hertugdømmerne og især Slesvig i de almene fremstillinger i et historisk »ingenmandsland«. Tyske historikere sætter historien på tyske formler, danske giver op over for landet syd for Kongeåen. Grænsen af 1920 ligger jo fast – og det gør det svært at tackle den fælles fortid. Denne bog kæmper på én gang mod denne tendens – og bærer spor af vanskelighederne.

Lars N. Henningsen

Jürgen Ostwald (red): Der Knivsberg

Udgivet Im Auftrag der Knivsberggesellschaft, Westholsteinische Verlagsanstalt Boyens & Co, Heide. 1994, 312 s., ill., indb.

Bjørn Poulsen og Ulrich Schulte-Wülwer (red): Istedløven.

Udgivet af Sydslesvigs Museumsforening og Mikkelsen, Hatsted, Slesvig. Poul Kristensens Forlag. 1993, 157 s., ill., indb.

Næsten samtidig og delvist skrevet af de samme mennesker kommer der monumentale bøger om to af de kendteste og mest værdiladede nationale monumenter i Sønderjylland, det tyske samlingspunkt Knivsbjerg og den danske Istedløve fra Flensborg kirkegård. Begge monumenter har stor symbolkraft for begge nationer, og begge har lidt den tort at blive ødelagt af samme grund.

Monumentet på Flensborg kirkegård, som rejstes 1862, blev kun 15 måneder senere nedtaget af tyske slesvigholstenere efter den tyske besættelse af Flensborg i vinteren 1864, hvorefter løven siden stod i Berlin og nu er på »midlertidigt« ophold i København på 50. år.

Knivsbjerg købtes 1894 af tyske kredse i Aabenraa og omegn til tysk samlingssted, og her har siden stort set hvert år været afholdt tyske stævner og folkemøder. 1901 indviedes på bakketoppen et godt 40 meter højt granittårn med en kolossal statue af fyrst Bismarck. Han blev pillet ned kort før Genforeningen og har siden opholdt sig syd for grænsen, p.t. »midlertidigt« på Aschberg. Tårnet sprængtes af danske sabotører i august 1945.

Knivsbjerg-bogen indeholder 11 afhandlinger skrevet af 10 forfattere, mens bogen om Istedløven indeholder 7 afhandlinger af 6 forfattere, hvoraf den danske Inge Adriansen og den tyske Jürgen Ostwald går igen i begge bøger.

Det er bemærkelsesværdigt, så tæt de to bøger ligger på hinanden i opfattelsen af historien og i den vilje, der vises til at yde »modstanderen« og hans synspunkter retfærdighed. Bøgerne er stort set kemisk fri for nationalchauvinistiske holdninger, og forfatterne (og redaktørerne) har tydeligvis bestræbt sig på ikke på nogen måde at virke udæskende eller fornærmende over for den nationale modpart. Der er helt klart mere »bro« end »front« i disse værkers holdning.

Denne sympatiske stræben for at vise, hvor godt vi kommer ud af det med hinanden i grænselandet, er tydelig. Derfor kunne Manfred Jessen-Klingenberg's afhandling om »Zum Nordschleswig-Problem 1864-1920«, der indleder Knivsbjerg-bogen, faktisk lige så godt have stået i en dansk bog om denne tid.

»Knivsbjerg« indeholder afhandlinger om Knivsbjergselskabets historie, om Knivsbjergfesterne, tårnet og Bismarck-statuen, Langbehn-huset og mindeparken for de faldne i de to verdenskrige, ligesom der gives en deltagerberetning om sprængningen af tårnet. Der er eksempler på danske opfattelser af stedet samt afslutningsvis to artikler om stedets betydning efter krigen.

Det virker en smule påfaldende, at mens de tre medlemmer af skibsrederfamilien Jebsen (der i høj grad har finansieret Knivsbjerg), som har været formænd for Knivsbjergselskabet, alle vises på helsides farvebilleder (efter malerier), er der kun blevet plads til et halvsides sort-hvidt foto af den fjerde formand, sagfører Erichsen, der dog beklædte posten i de 20 nok sværeste år i foreningens historie (1937-57).

I »Istedløven« berettes om den danske helstat og den nationalliberale kulturpolitik, om billedhuggeren H. W. Bissen, der skabte løven, og hans slesvigholstenske kunstnervenner (det skulle vel retteligt være slesvigske og holstenske – »slesvigholstenere« var de vel næppe før hen i 1840'erne?), om monumnet på Flensborg kirkegård og om løven som dansk nationalt symbol i vekslende betydning og belysning.

Knivsbjerg-bogen er den grundigste af de to, hvilket ikke kun skyldes, at den er dobbelt så tyk som bogen om Istedløven. Denne bogs tekst virker ret letbenet, for ikke at sige noget causerende på sine steder. Men den tyske grun-

dighed udarter næsten til parodi i Hans-Günther Andresens afhandling om Langbehn-husets arkitektur og forbillederne herfor, hvor denne bygning, som på ingen måde kan betegnes som et hovedværk hverken i tysk eller slesvigsk arkitektur, behandles med centnertung alvor, og hvor der bringes afbildninger af det ene vandrers hjem efter det andet fra samme tid for at sætte denne forvoksede murer mestervilla ind i den rette arkitekturhistoriske sammenhæng. At husets modernisering så har ødelagt den smule kunstnerisk værdi, det med lidt god vilje kunne tildeles, er en anden sag, som dog næppe berettiger til at slå det op som et mesterværk og behandle det som sådant.

Det kan næppe være tilfældigt, at det kun ganske sporadisk strejfses, hvem den August Julius Langbehn var, som huset fik navn efter. Hans hovedværk, »Rembrandt als Erzieher«, nævnes, uden at der siges noget om, hvad det indeholder, kun at han opfattede Rembrandt som »indbegrebet af sandhed, inderlighed, tro o.s.v.«. Og heri kan man så lægge, hvad man vil. Der er ganske vist noget »sandt problematisk« i den Langbehn'ske filosofi, hvor bl.a. »antimitter og andre modstandere af et liberalt demokrati« kan finde »passende sentenser«, skriver Andresen, men anser det »til en vis grad som et sidestykke til misbrugen af Nietzsche«.

Overmenneskefilosofiens fader skal jeg undlade at udtale mig om, ham kender jeg for lidt til, men Langbehns hovedværk har jeg rent faktisk læst. »Rembrandt als Erzieher« (som opdrager) udkom 1890 og blev i de følgende årtier et meget læst værk, som udsendtes i flere hundredtusind eksemplarer.

Langbehn skriver heri, at »krig og kunst er et græsk, et tysk, et arisk løsen«. De gamle grækere er for ham de første »rigtige« germanere, altså »urtyskere«, en gruppe, som han uden smålig skelen udvider til at omfatte ret så store dele af den europæiske »kulturelite«. Shakespeare er således for Langbehn den ypperste germanske digter, som Rembrandt er den største tyske kunstner! Han har gjort den filologiske opdagelse, at Shakespeare betyder »spydryster«, og i dette navn »fejrer foreningen af krig og kunst sin højeste triumf«, thi »navne har altid en grund: en af digterens forfædre må have udmærket sig som kriger (...) i fredeligere tider forvandlede handlekraften til sjælekraft, krigskraften til kunstkraft«. Og Shakespeares teater (Globe Theatre) var »bygget som en fæstningsbastion«!

I dette »aristokrati« af tyske kunstnere inddrages også så forskellige genier som Homer og Bertel Thorvaldsen sammen med Goethe og Luther. »Vor Gud han er så fast en borg« er »den mest tyske af alle tyske sange, fordi den på det dybeste forener krig og kunst«, skriver han og proklamerer, at »det præjsiske excercer-reglement har lært tyskerne så vel legemligt som åndeligt at gå opret (!), (...) thi kropslig og åndelig renhed er gensidig betinget: der ville sandsynligvis være færre socialdemokrater i Tyskland, hvis der var flere badeanstalter«!

Goethe, Shakespeare og det præjsiske excercerreglement!

Det havde måske ikke været helt uden mening, om man i en bog om Knivsbjerg også havde oplyst lidt om, hvem den mand var, som kom til at give navn til mindretallets vandrerhjem og kursuscenter. Den væsentligste grund til at forfatteren til dette tankeguld hædres på »bjerget« må være, at han var født i Haderslev 1851. Han er altså »en af vore egne«.

Mens man således i Knivsbjerg-bogen godt kunne have ønsket en nærmere præsentation af hr. Langbehn, savner man i bogen om Istedløven en beskrivelse af de begivenheder, som den rejstes til minde om.

Først side 81-82 omtales Treårskrigen ganske kort, og slaget ved Isted behandles på ti linjer ud af bogens halvandet hundrede sider. En grundigere gennemgang af den krig og især det slag, der førte til rejsningen af løven havde nok været på sin plads, al den stund man vel næppe kan forvente, at ret mange læsere i dag har nogen særlig klar viden herom. Hvis det er af pladshensyn, man har undladt dette, ville der let have kunnet skaffes et par sider i afhandlingen om Bissen og hans kunstner venner, som falder lidt uden for emnet.

Jürgen Ostwalds teori om, at Darwins bog »Om arternes oprindelse« skulle have spillet nogen rolle for Bissens udformning af monumentet forekommer lidet sandsynlig, ikke mindst, hvis man tager et par datoer i betragtning. Ostwald skriver, at bogen udkom i London den 24. november 1859 »samtidig med, at Bissen i København arbejdede med løven«. Men allerede natten mellem den 19. og 20. oktober 1859 var den færdige løveskulptur styrtet sammen for ham, fordi metalskelettet var for svagt til at bære lermassernes vægt. Det vil sige, at skulpturen var færdig godt en måned, før Darwins bog udkom. Og kunne Bissen i øvrigt i det hele taget læse den? Den var jo på engelsk.

Både Ostwald og Inge Adriansen anfører, at »kæmpehøjen« med de faldnes mindsten på Flensborg kirkegård skulle signalere noget særligt dansk. Vel var vi i nationalromantikens dage dengang o. 1860, hvor kæmpehøje var en del af den nationale identitet, men det må være tilladt at erindre om, at to af de mest berømte monumenter for faldne krigere (plus utallige andre) er udformet som gravhøje: ved Marathon (490 f. Kr.) og Waterloo (1815). Gravhøje som monumentform er ikke noget specifikt dansk og var det heller ikke for godt 100 år siden. Og Waterloo-højen anføres direkte som en af Bissens inspirationskilder i udformningen af løvemontamentet (selv om den britiske løve på slagmarken syd for Bruxelles nu ikke ligner Istedløven ret meget!).

Det må desuden være tilladt at anføre – med al respekt for mulig uklarhed i forbindelse med en oversættelse fra tysk til dansk –, at Waterloo-løven næppe kan siges at stå på en søjle (s. 50), al den stund Butte de Lion er anbragt på en plint på størrelse med et mindre parcelhus. Og Arnkil-monumentet stod

ikke på Dybbøl (s. 53), men ved Arnkilsøre på Kær Halvø nord for Sønderborg, hvor overgangen til Als fandt sted den 29. juni 1864. Arnkil staves desuden ikke med »e« (Arnkil) på dansk. Det burde lektor Inge-Marie Tietje, der har oversat, have vidst.

General von Krogh faldt ikke i slaget ved Isted, som Inge Adriansen skriver (s. 94), og Schleppegrell levede ikke flere år efter. Det forholder sig omvendt. Ligeledes kniber det med oberst Læssøes rang og stavningen af hans navn (s. 86, 88 og 91), og det havde måske været en ide at bestemme sig til, om Marie-skov skulle skrives på dansk eller tysk (s. 92 og 141), ligesom forfatteren burde være blevet enig med sig selv om, hvorvidt Wannsee-løven (en kopi af Istedløven i Berlin) var af tin eller zink (s. 104-105). Det sidste er nok det mest sandsynlige, også rent statistisk, da den to gange nævnes som værende af zink, men kun én gang af tin(!). Og endelig hedder ordsproget »hovmod står for fald« (s. 97) og ikke »fører til fald«, selv om det er den direkte oversættelse fra tysk. Side 112 har man da også fundet den rette danske form.

Det kan undre, at man i en debat om løvens fremtidige placering (s. 113) ikke nævner det forslag, som bl.a. museumsinspektør Steen W. Andersen har fremsat, om at anbringe den ved Flensborg Museum som en del af museets udstilling på samme måde som kejser Wilhelm har fundet forhåbentlig blivende plads i haven ved Haderslev Museum. Derved ville det danske ønske om at få løven »hjem« til Flensborg blive honoreret, samtidig med at man ville undgå at såre tyske følelser. Den ville ikke længere være et sejr- eller gravmonument for »fjenden«, men en museumsgenstand, der indgik i fortællingen om byens og landsdelens historie.

Man kunne have ønsket, at såvel forfattere som redaktion af bogen om Istedløven havde gjort sig større umage, så man var sluppet for disse måske små, men irriterende fejl, ligesom det absolut ikke pynter på bogen eller fremmer læseligheden, at der er hele tre grove ombyrtningsfejl (s. 53, 56 og 88).

Begge bøger er smukke og statelige værker, rigt illustreret med spændende billeder, der udbygger teksten, smukt og klart trykt. De indeholder læseværdige artikler og kan – med de ovenfor anførte forbehold – absolut anbefales.

H. E. Sørensen

Elsmark-dagbogen 1748-1835.

Udgivet af Bent Jørgensen. Landbohistorisk Selskab 1993, 70 s., ill. Kr. 118.

Pastor Christian Knudsen (1828-1911) var vistnok den flittigste samler af historiske optegnelser og folkeminder fra Als i 1800-årene. Mellem 1855 og 1871 boede han på sin fødeø og fik dér tid til at gennemgå en lang række arkiver

for at afskrive interessante papirer. Arbejdet blev fortsat i årene som præst på Avernakø. Det resulterede i en meget stor samling afskrifter og optegnelser, som i dag opbevares i Dansk Folkemindesamling og især i Det kongelige Bibliotek. En beskedent del findes i landsarkivet i Aabenraa. I disse samlinger findes også Chr. Knudsens uddrag af en bondedagbog ført i årene mellem 1748 og 1835 i landsbyen Elsmark i Havnbjerg sogn. Denne dagbog er nu gjort let tilgængelig for alle interesserede af lektor, dr. phil. Bent Jørgensen fra Institut for Navneforskning.

Interessen for bondedagbøger har været stærk i de senere år, og netop fra Als blev en værdifuld dagbog publiceret for få år siden, nemlig Christen Hansens dagbog fra Elstrup 1766-1810 (Fra Als og Sundeved bd. 64, 1986). Elsmark-dagbogen er langt mindre, men alligevel giver den interessante indblik i livet på en solid gård i 1700-årene. Dagbogen blev ført gennem to generationer på familien Thomsens gård – den er endnu i dag i samme families eje. Teksten beretter om store og små begivenheder på egnen – mord, krybskytteri, tyverier og forlis – om bøndernes hoveriforpligtelser, fiskeri, træfældning og husflid, samt naturligvis om årets gang med såning og høst og andre arbejder. Optegnelserne er tydeligt præget af den alsiske dialekt, og udgiveren har sørget for en indledning og en nyttig ordliste, som forklarer de mange ord, som i dag er svært forståelige. Dertil kommer stednavne- og personnavneregister. Den lille bog lægger frem et hidtil ukendt stof, der viser det svælg, som skiller Elsmark i 1700-årene fra vore dages industriprægede samfund.

Men samtidig kan udgivelsen nok give anledning til kritiske spørgsmål. Det drejer sig nemlig ikke om gengivelse af en original bondedagbog, men kun om et uddrag af en formentlig tabt dagbog, og uddragene gengiver ovenikøbet sjældent direkte originalens ordlyd, men er derimod en mærkelig blanding af Chr. Knudsens referater – både originaltro og standardiserede – iblandet ganske korte passager med ordrette afskrifter. En svært læselig kilde, hvor man ofte må være i tvivl om, hvad de to gamle bønder – Peder Thomsen Kielsen (1723-1809) og sønnen af samme navn (1761-1837) – egentlig har skrevet.

Udenværkerne er heller ikke lydefri. Især personnavneregistret er mangelfuldt og giver dårlig hjælp. De omtalte personer er blot remset op, som regel i den mærkelige bogstavering som findes i kilden, og det er ikke forsøgt at give en korrekt identificering. Den normale, nudanske form påstås at være benyttet, men det er ingenlunde tilfældet. Amtmand *Teufel* von Pirckensee optræder således som *Tøyvel*, selv om det korrekte er anført s. 56. Amtmand v. *Pechlin* ses som *Techlin*, og pastor Ludvig *Wegerslev* ses som *Wederslev*. Også registrets stedsangivelserne kan være mangelfulde (f.eks. Hans Henrik Smed, som burde være anført under Nordborg, ikke Dyvig).

Bedre registre ville være ønskelige, når Landbohistorisk Selskab næste gang

udgiver en sådan kilde. Og det må tilrådes at udvælge en af de virkelig tungtvejende bondedagbøger. Der findes dog en del i arkiverne uden for København.

Lars N. Henningsen

Karsten Klindt-Jensen: Fortegnelse over historiske kort. Del 1-3. Sønderjylland. Skov- og Naturstyrelsen. Udgivet af Haderslev Museum, 1993. 129 + 179 + 224 sider, ill. Ekspedition Haderslev Museum, kr. 75+ porto.

Blandt de mange kilder, som lokalhistorikeren må opsøge, indtager kortmaterialet en central plads. Med gode kort kan man anskueligt og på en anden måde end med det skrevne ord belyse landskabets og bebyggelsens udvikling, vejforløb, mindesmærker og meget andet. Desværre er de gamle kort imidlertid ret svært tilgængelige. De skal søges spredt i en lang række biblioteker og arkiver, og opbevarings- og registreringsforholdene er ikke alle steder de bedste.

Derfor må man hilse den nye fortegnelse over historiske kort velkommen. Naturligvis omfatter fortegnelsen ikke alle tilgængelige kort. Materiale i Kort- og matrikelstyrelsen, i museerne og i Landesarchiv i Slesvig og Landesbibliothek i Kiel er ikke medtaget. »Kun« samlingerne i Det kongelige Bibliotek, Rigsarkivet og Landsarkivet i Aabenraa er medtaget. Men det er til gengæld en meget væsentlig del af det bevarede.

Fortegnelsen omfatter kort ældre end 1860 og i større målestoksforhold end 1:300.000, dvs. kort, som i de fleste tilfælde kan rumme detailoplysninger for lokalhistorien. Hvert enkelt kort er registreret separat med gode oplysninger om målestok, datering, den geografiske udstrækning og format. Også kortets indhold, f.eks. dets oplysninger om fortidsminder eller historiske anlæg, er angivet. I alt ca. 450 kort er medtaget.

Bind 1 omfatter kort over hele hertugdømmet Slesvig eller større dele deraf (især Nordslesvig), Vadehavet, Kongeågrænsen og kort vedr. Treårskrigen 1848-50 og krigen 1864. I dette bind finder man både den store kartograf Johannes Mejers berømte kort fra o. 1650 og den lange række af vigtige kort til belysning af de slesvigske krige og tiden midt i forrige århundrede. Bind 2 omfatter Haderslev amt, bind 3 Tønder, Aabenraa og Sønderborg amter. Sognevist ordnet beskrives bl.a. de mange udskiftningskort fra tiden ca. 1780-1810 – og lokale kort skabt i mange andre sammenhænge.

Et stort og prisværdigt arbejde er nedlagt i denne bog. Den gør det meget lettere at finde frem til en væsentlig del af det omfattende historiske kortmateriale – forhåbentlig vil den blive brugt flittigt.

Lars N. Henningsen

Jutta Kürtz: Badeleben an Nord- und Ostsee. Kleine Kulturgeschichte der Sommerfrische.

Kleine Schleswig-Holstein Bücher 44. Westholsteinische Verlagsanstalt Boyens & Co., Heide, 1994, 96 s., ill. indb., DM. 19,80.

Vor tids bade- og strandliv kan føre sine aner tilbage til begyndelsen af 1800-årene. Læger fik dengang øje for søbadenes betydning, og med udgangspunkt i England og med efterligninger på fastlandet dukkede de første badesteder op i de danske hertugdømmer kort efter år 1800. Arkitekten Axel Bundsen lagde 1803 planen til en søbadeanstalt ved Kiel, som åbnede 1822. I årene omkring 1820 levede Aabenraa i drømmen om at blive et internationalt søbade-dested. På vestkysten fik Vyk på Før fra 1819 status som søbad, og i 1840'erne var kong Christian VIII's gentagne årlige besøg med til at kaste glans over øen. Med stigende velstand og feriebegrebets opståen blev perlerækken af badesteder lang. Fra Glücksborg til Sølyst og Viktoriabad ved Haderslev, fra Westerland på Sild til Lakolk på Rømø – for blot at nævne nogle.

Jutta Kürtz' lille introduktion til emnet er sikkert skrevet med særlig tanke på feriefolket. Og det er ganske typisk for en del af bogproduktionen i vor tid, ikke mindst i Nordtyskland: Bogudgivelser kan virkeliggøres, når de indretter sig efter turismens behov og tager hensyn til det salgbare. Disse betingelser fører til små, let læste, populære og velillustrerede sager. Den mere solide vare er derimod vanskeligere at finansiere.

Denne bog må bedømmes som et typisk udtryk for den markedsbetingede genre. Som sådan er den vellykket, populær på et solidt grundlag. Temaet slås an. Vi får en kort præsentation af badestederne, af deres historie og af bade- og ferielivet, som det har formet sig gennem næsten 200 år. Der er også indirekte rørt ved mange vigtige aspekter i 1800-årenes nybrud: middelklassens opståen, den øgede velstand, feriebegrebet, sociale normer, infrastrukturens betydning osv. Emnet er med andre ord væsentligt og kunne fortjene en virkelig solid undersøgelse. Og den burde ikke stoppe ved den dansk-tyske grænse. Rømø hører med i beretningen lige så vel som Før, Sild og Amrum. Det ville ovenikøbet have øget bogens tyske kundekreds, hvis der var set hen over den i mange måder ahistoriske landegrænse for tyskere er jo ikke ukendte med Rømø eller andre strande i Nordslesvig!

Lars N. Henningsen

Wolfgang Prange og Konrad Wenn (udg.): Rentekammer zu Kopenhagen. Findbuch des Bestandes Abt. 66.

Veröffentlichungen des Schleswig-Holsteinischen Landesarchivs 31-33, Schleswig 1993, 1077 s. DM 50,-.

Skattevæsenet og de offentlige kasser har til alle tider fremkaldt ublide følelser hos mange borgere – med rette eller måske snarere urette. I alt fald én faggruppe bør dog ret beset tænke anderledes, og det er historikerne. De ville nemlig være dårligt stillet, hvis ikke virksomheden i told- og skattevæsenet, kommunale, kirkelige og private kasser gennem århundreder havde efterladt et betydeligt kildemateriale. Regnskaber, told- og skattelister og lignende hører til vort allervigtigste kildemateriale. De indeholder navne og mange slags data om de enkelte personer og virksomheder, som gør det muligt at gennemføre alsidige undersøgelser af personalhistorisk, lokalhistorisk, social og økonomisk art. Hver gang staten var i krise, blev der udformet nye og mere detaljerede skatte- og afgiftslisten, som giver uvurderligt materiale til studiet af fortidens struktur: uden kilder fra finansforvaltningen ingen historie! Dermed er også sagt, at fortegnelser over kildemateriale af denne type må påkalde sig opmærksomhed. En sådan fortegnelse er nu fremlagt af landsarkivet i Slesvig.

Før 1848 hørte administrationen af skatter og afgifter, statens ejendomme, landvæsen, dige-, skov- og jagtsager samt mønt- og toldvæsen under det såkaldte »Rentekammer«, som var fælles for hele riget. I Rentekammeret var der særlige kontorer for hertugdømmerne Slesvig og Holsten, og disses akter måtte efter grænsedragningerne i 1864 og 1920 deles mellem Danmark og Tyskland i overensstemmelse med de nye grænser. Den endelige fordeling blev gennemført i 1936, hvor man søgte at tage hensyn til delingen af Sønderjylland fra 1920. Så vidt muligt lod man den nye statsgrænse være bestemmende for lokalakternes placering. En del sager vedrørte lokalt afgrænsede områder og kunne let fordeles. Det medførte, at sager vedr. Nordslesvig kom til Danmark, dvs. til Rigsarkivet i København, de øvrige til Tyskland, dvs. i dag Landesarchiv Schleswig-Holstein i Slesvig. Mange protokoller og sager vedrørte imidlertid hele området mellem Elben og Kongeåen, og de kunne jo ikke deles fysisk. Her blev bestemt, at de overordnede protokol- og sagsrækker (forestillinger, ekspeditions- og bestallingsprotokoller) skulle forblive i Rigsarkivet, mens journaler og kopibøger kom til landsarkivet i Slesvig. Dette betyder i dag, at en omhyggelig eftersøgning af en sag i Rentekammerets arkiv ofte kræver besøg i både Rigsarkivet og landsarkivet. Trods de nævnte delingsprincipper vil halvdelen af en sag vedr. f. eks. en statsbygning i Nordslesvig kunne gemme sig i Slesvig, resten i København. Omvendt må væsentlige dele af en sag vedr. en lokalitet i Sydslesvig eller Holsten ofte søges i København – resten i Slesvig. Disse komplicerede forhold betyder, at detaljerede arkivfortegnelser er dobbelt nødvendige.

Rentekammersagerne i Rigsarkivet har været tilgængelige gennem gode fortegnelser i en del år. I 1964 udkom Jens Holmgaards fortegnelse »Rentekammeret I. Danske og norske afdelinger 1660-1848« (Vejledende Arkivregistratu-

rer XII), hvor man finder sager vedr. hertugdømmerne for tiden ca. 1660-1700. I øvrigt er Rigsarkivets del af Rentekammerets tyske sager frem til 1848 registreret i en maskinskrevet fortegnelse, som er tilgængelig på læsesalene i Rigsarkivet og landsarkivet i Aabenraa. Med Wolfgang Pranges og Konrad Wennis store fortegnelse på i alt 1076 sider er også de ca. 1.100 hyldemeter Rentekammerakter, som findes i landsarkivet i Slesvig, nu for alvor gjort tilgængelige for forskningen.

Fortegnelsen er delt i tre bind. Bind 1-2 omfatter de sagligt eller topografisk opdelte akter. Et lille udpluk af kapiteloverskrifterne vil antyde det brede emnefelt, som arkivet dækker. Her er sager vedr. embedsmænd, sager og lister vedr. en lang række enkeltskatter, vedr. bygninger, domæner og møller, land-, skov- og jagtvæsen, dige- og vejvæsen osv. Blandt de topografisk opdelte sager er der enkelte vedrørende Nordslesvig, men naturligvis ligger hovedvægten på Sydslesvig og Holsten. Denne del af arkivet, som er opdelt efter emne og sted, vil være let tilgængelig for de fleste brugere.

Lidt anderledes forholder det sig med de akter, som er registreret i bind 3. Her findes de såkaldte »serieakter«. dvs. de lange række af koncepter til forestillinger, resolutioner og breve, korrespondanceprotokoller, journaler m.v. Her findes alle typer sager mellem hinanden, men der er originale registre i de enkelte bind. De til protokollerne hørende sager findes dels i lange rækker af breve, dels henlagt i de sagligt eller topografisk ordnede afdelinger og ikke i umiddelbar tilknytning til protokollerne.

Årtiers ordningsarbejde ligger bag fortegnelsen. På nogle punkter afviger den fra tilsvarende danske arkivfortegnelser. De sagligt-topografisk ordnede sager er således ikke opdelt efter den oprindelige kontorordning. Derved er benyttelsen af en del af arkivet sikkert lettet for de fleste brugere, ikke mindst lokalhistorikerne. I almindelighed må man give tidligere landsarkivar, Prof. Wolfgang Prange ret i, at akademiske principper her med fordel er vejet for anvendeligheden. Til gengæld giver en illustreret eksempelsamling bagest i bind 3 en god indføring i Rentekammerets kontorskik.

Ved udarbejdelsen af denne fortegnelse har de enkelte bind og pakker bevarer de arkivnumre, som de fik forud for magasineringen under 2. verdenskrig. Den sagligt-topografiske opdeling er således uafhængig af akternes fysiske opstilling og nummering. De gamle pakker er heller ikke nyopdelt, ej heller hvor indholdet var såre blandet. Ofte ser man derfor sager uden nogensomhelst saglig forbindelse ligge sammen. Her er de omfattende sted-, person- og sagregistre en god vejviser. De muliggør en let og hurtig orientering i de sagligt-topografisk ordnede sager.

Fortegnelsen medtager også arkiverne fra 4 mindre myndigheder: »Det slesvig-holstenske kammer på Gottorp«, som i årene 1735-46 virkede som lokal

melleminstans i kammerforvaltningen (Abt. 24), »General-Landvæsens-Kollegiet«, som 1768-73 varetog udskiftningsforretninger (Abt. 67) samt to skattekommissioner. En nyttig og kyndig redegørelse (ved Wolfgang Prange) for Rentekammerets forretningsgang og dermed vejledning i benyttelsen af arkivet afslutter bind 3.

Alt i alt en imponerende arkivfortegnelse. Et værk af denne art bygger naturligvis på foregående generationers arbejde, og de mangler som kan påpeges, må da også henføres til de foreliggende byggesten. Nu er over 1 km akter eller mere end 11.000 bind og pakker med stor praktisk sans gjort tilgængelig og de adskilte dele af Rentekammerarkivet kan for første gang overskues som helhed. Det må uvægerligt kalde til fornyede undersøgelser af hertugdømmernes historie i 1700- og 1800-årene.

Lars N. Henningsen

René Rasmussen: H.R. Hiort-Lorenzen og Dannevirke 1868-75.

Skrifter, udgivet af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr. 71., 1993, 155 s., ill., indb., kr. 98 (i boghandelen kr. 148).

Hvor det drejer sig om den sønderjyske presses sammenstød med politi- og domsmyndighederne i årtierne efter 1864, har billedet hidtil været stærkt domineret af de trængsler, der tårnede sig op omkring Flensborg Avis. Med det nyeste bind i skriftrækken rettes søgelyset mod »Dannevirkes« ikke mindre betydningsfulde indsats, idet forfatteren har gjort perioden 1868-75 til genstand for en bemærkelsesværdig og dygtigt gennemført undersøgelse.

Her er ikke blot tale om en dokumentarisk skildring på grundlag af et givtigt kildemateriale; men om en indtrængende analyse af de faktorer, der bragte et bevæget afsnit af bladets historie til ophør. René Rasmussens disponering af stoffet vidner om en sikker hånd. Tyngdepunktet ligger naturligt nok i en detaljeret gennemgang af retssagerne, hvad der i sig selv er fortjenstfuldt; men baggrunden belyses virkningsfuldt ved et forudgående omhyggeligt signalment af det haderslevske bladforetagende, og der rundes af med et sammenfattende udblik over det lovmæssige grundlag for magthavernes fremfærd og de instrumenter, man benyttede over for de genstridige redaktører, der ikke alle som Hiort-Lorenzen forstod at bide fra sig.

Selve fremstillingen rummer adskillige træk, der bidrager til et langt mere nuanceret billede af den nationalpolitiske konfrontation end det, der hidtil har været præsenteret i litteraturen. Det gælder eksempelvis de gode og præcise definitioner af det juridiske våbenarsenal, Hiort-Lorenzen var oppe imod og den skarpt optrukne formulering af hans strategi i forsvaret af Paragraf 5. At skærpelsen i 1874 reelt var en udløber af attentatforsøget mod

Bismarck, er vel rigtig set, og det er en velanbragt pointe, at Estrup i provisorietiden lagde mindst lige så hårdt ud mod sin oppositionspresse! Det bør endelig fremhæves, at forfatteren i det vægtige afsnit om anklagemyndighedens placering går helt ind til benet og bl.a. påviser, at de danske redaktørers onde ånd, statsadvokat A. D. Macco, mindst to gange blev dæmpet ned af overstatsadvokat Giehlow med en påmindelse om ikke at skræve mere end bukserne kunne holde til, dvs. at grundlaget for at rejse tiltale skulle være mere bæredygtigt end som så.

Apropos retsmaskineriet: Man undres over, at et værk som Georg A. Runge: *Die Flensburger Obergerichte in den Jahren 1852 bis 1882* (Schriften der Gesellschaft für Flensburger Stadtgeschichte nr. 41) åbenbart er undgået forfatterens opmærksomhed, skønt det udkom i 1991: Er der fokuseret lige lovlig stærkt på Haderslev? Det ville dog være naturligt, om der i det mindste var faldet en henvisning til 2. del, der netop omhandler Kredsretten.

René Rasmussen betegner i forordet sin bog som en omarbejdet udgave af et hovedfagsspeciale, og det hedder i samme forbindelse, at de typiske specialetræk med hjælp fra anden side er redigeret bort. Det står gerne til troende; men helt er sporene af tilblivelsen dog ikke udvisket. De kommer i hvert fald til syne i sproget, hvor man eksempelvis får at vide, at »erklæringen kørte flere dag i træk«, at »spørgsmålet var oppe og vende« eller at »flere deltes om samme avis«. Slige fænomener lanceres utvivlsomt jævnlige i institutternes flom af skriftlige frembringelser; men på et væsensforskelligt niveau som det, skriftrækken repræsenterer, så man dem gerne anvendt mindre frimodigt. Pudsigt nok florerer disse højst nutidige vendinger side om side med gumpetunge antikverede datidsformer som »idømtes«, »bragtes« og sågar »offentliggjordes«!

Der kunne henvises til andre eksempler på en lidt famlende håndtering af udtryksmidlerne; men det korte af det lange er, at denne ganske vist formelle men dog ikke uvæsentlige side af sagen er den mindst vellykkede.

Også i behandlingen af det personalhistoriske aspekt gør en vis usikkerhed sig gældende. Forfatteren er sært tilbøjelig til kun at anføre folks efternavne – man hører i ét væk om provst Møller, fysikus Hansen, politimester Grimm etc. – og det kommer man jo ikke langt med. En identifikation af vedkommende forudsætter i reglen også fornavn(e) eller dog i det mindste forbogstaver. Man er så som det mest nærliggende henvist til personregistret; men her er ressourcerne åbenbart sluppet op. Således er den s. 82 omtalte dr. Mommsen overhovedet ikke medtaget (skønt han turde være identisk med den senere magtfulde konsistorialpræsident Friedr. Mommsen), borgmester Albr. v. Krogh i Åbenrå betegnes fejlagtigt som landråd, medens den samtidige landråd v. Levetzau figurerer som v. Leventzau.

Det får endda være! Tungere vejer det, at man i en halv snes tilfælde må lade sig nøje med efternavnet, skønt de pågældende med de forhåndenværende relevante hjælpemidler vitterlig kunne være »indkredset« i løbet af nogle timer. Forfatteren har øjensynlig været så koncentreret om sit emne og den energiske dybdeboring deri, at denne del af udenværkerne er blevet forfordelt.

Helstøbt er bogen om Hiort-Lorenzen og »Dannevirke« altså ikke; men alt taget i betragtning – det gedigne illustrationsmateriale ikke at forglemme – gestalter den sig så engageret og lovende, at den fremover må veje godt til i vor historiske litteratur.

Børge L. Barløse

Nils Vollertsen o.a. (red.): Nation og mindretal. En samling artikler om nationale mindretal og mindretalspolitik i Europa 1945-1993.

Forlaget HISTORIA 5., Aarhus 1993, 193 s., uden ill.

Mindretalsproblemer er blevet brandaktuelle. Sådan indleder redaktionen bogen om mindretal i dele af Europa. Og hvor har de ret! I indledningen fortæller redaktørerne også, at der ikke var nogen, der interesserede sig for deres projekt, da det startede i 1980'erne.

I dag er der ingen der er i tvivl om, at »visioner om et fredeligt og demokratisk Europa kun kan realiseres, såfremt mindretallene sikres« (p 7). Derfor arbejder ikke alene Europarådet og Europaparlamentet på at få skabt et fælles charter om mindretalenes rettigheder, det er også blevet til en vigtig del i CSCS-processen. Ja, der er nogle der mener, at løsningen af mindretalsproblemerne er nøglen til succes for CSCE, den europæiske sikkerheds- og samarbejdskonference. Når Danmark i dag anerkender nye stater, så er det for første gang blevet en betingelse, at et land vil behandle sit/sine mindretal ordentligt. Og med CSCE-processen er man som noget nyt nu også ved at acceptere, at et land har »ret« til at blande sig i et andet lands indre forhold.

Bogen vil gerne skabe debat om mindretalenes vilkår både i øst- og vesteuropa. Det er ikke kun i østeuropa, at der er store problemer: »De vesteuropæiske mindretals forhold er nemlig endnu langt fra idéelle. Lande som Frankrig og Grækenland fører en konsekvent afvisende og undertrykkende politik over for de nationale og sproglige mindretal« (p 8). Men desværre er det ikke sådan, at bogen går ind på mindretalspolitikken i de to lande Frankrig og Grækenland. En sammenligning er altså ikke mulig, og det er nok bogens svage side, at den på den ene side lægger op til et fælles begrebsapparat og til at foretage sammenligninger. Men på den anden side bliver de enkelte områder alligevel behandlet hver for sig, uafhængigt af hinanden.

Der er gode afsnit om det danske og det tyske mindretal. Her havde det

måske været oplagt at have lavet en direkte sammenligning. Man ville da have konstateret, at der i grunden ikke kan tales om én dansk-tysk grænselandsmodel, men i realiteten to. Nord for grænsen får det tyske mindretal økonomisk tilskud efter gældende danske regler, og syd for grænsen gives der tilskud til det danske mindretal i form af særlovgivning. Der er altså ikke tale om noget fælles grundlag.

Det fremgår også ganske klart af de meget interessante indlæg om finlandssvenskerne, baskerne og katalanerne i Frankrig og Spanien, ungarerne i Rumænien og de mange minoriteter i Central- og Østeuropa, at der ikke er så forfærdelig meget de har til fælles. Ja, selv diskussionen om, hvad man forstår ved en minoritet er forskellig.

Men tre af artiklerne har dog det til fælles, at de er skrevet på svensk. Det gælder selvfølgelig omtalen af finlandssvenskerne, men det gælder også de meget spændende afsnit om baskerne og katalanerne samt om ungarerne i Rumænien! Gad vide hvorfor de ikke er oversat til dansk? Finlandssvenskerne får man indtrykket af først og fremmest er et sprogmindretal. Det fremgår bl.a. også af sprogloven fra 1922, med senere revisioner, bl.a. i 1975 (p 55). Sprogloven stiller de to sprog finsk og svensk lige, afhængigt af kommunen, dvs. kommunerne bliver inddelt i finsksprogede, svensksprogede og dobbeltsprogede kommuner. En kommune har kun et sprog, hvis det sproglige mindretal er under 8%. I Finland tager man hvert tiende år de enkelte kommuners sprog op til ny vurdering afhængigt af befolkningsudviklingen. Finlandssvenskerne er således ikke et nationalt mindretal.

Til gengæld dur det sproglige kriterium ikke i baskernes og katalanernes tilfælde, dvs. nogen mener åbenbart, at det er kriteriet. Men det vil i så fald udelukke ca. 80% af befolkningen i det baskiske område (p 76). Andre lægger vægt på navnene og andre igen på sindelagskriteriet. Og så bor der baskere både i Frankrig og Spanien under meget forskellige betingelser, som gør det meget vanskeligt at sammenligne baskerne med andre europæiske folkegrupper. I Rumænien er forholdene endnu mere komplicerede, da Transilvanien er et etnisk meget blandet område, som både ungarerne og rumænerne gør krav på ud fra historiske argumenter (p 102).

Med Sovjetunionens opløsning er der næsten ingen grænser for, hvor mange nationale konfliktmuligheder der er. Det nævnes, at antallet af nationalitetskonflikter i det tidligere Sovjetunionen er vokset fra 156 i 1991 til over 180 i 1992, og flere er på vej, da »nationalismen« er etnocentrisk« (p 157).

En multietnisk løsning er blevet forgiftet af kommunisterne, men der er nok ingen anden vej – og den vil tage lang tid, fyldt med lidelse, død og ulykke for mange!

Ulrike Albrecht: Das Gewerbe Flensburgs von 1770 bis 1870. Eine Wirtschaftliche Untersuchung auf der Grundlage von Fabrikberichten.

Studien zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. Karl Wachholtz Verlag. Neumünster 1993. 313 sider, kort, grafer og tabeller.

Kommercekollegiet i København havde stor appetit på at indsamle statistiske oplysninger om det dansk-norske monarkis erhverv og produktion. Skønt kollegiets glubske trang til at vide alt om monarkiets erhvervsudvikling har været til stort besvær for de lokale myndigheder, så har senere tiders historikere haft stor glæde af de lister, der bl.a. ligger i Rigsarkivet i København. Mange af dem egner sig med deres lange udstrækning i tid og egale struktur til den type EDB-behandling, der er blevet mulig med fremkomsten af kraftige (bærbare) computere og billige kommercielle programmer.

Blandt meget andet krævede det høje kollegium fra 1774 årlige lister over hertugdømmernes fabrikker. Her skulle indføres fabrikker i området, produktionsapparatets størrelse, antal arbejdere, om de brugte inden- eller udenlandske materialer, produktionens størrelse og værdi, samt generelle bemærkninger om hindringer for fabrikkernes vækst og hvad der derved kunne gøres. Disse beretninger er med enkelte huller bevaret i en ubrudt række 1774-1846 og 1853-57. Der er tale om en kontinuerlig og nogenlunde ensartet kildegruppe, der dækker hertugdømmernes erhvervshistorie i overgangsfasen fra traditionelt håndværk til gryende industrialisering. At det også er den florissante handels, fastlandsspærringens, statsbankerottens og de nationale kampes tid gør ikke kildegruppen mindre interessant.

Ulrike Albrecht har på grundlag af fabriksindberetningerne konstrueret en database (benævnt GEFL) og ud fra de indtastede oplysninger om Flensborg beskrevet byens erhvervsudvikling 1770-1870. Databasen repræsenterer med sine 3.500 poster på op til 50 felter/enkeltoplysninger et meget stort og beundringsværdigt arbejde af blivende værdi. Bogens oprindelse i en Ph.D. afhandling fra Göttingen anes i den strengt skematiske opbygning og de talrige litteraturhenvisninger. Efter en indledende diskussion af fabriksindberetningerne som kilde og beskrivelse af databasen behandles erhvervene opdelt i ni grupper: tekstiler, nærings- og nydelsesmidler, olie, læder, papir, skibsbygning og -materiel, sten og jord, jern, øvrige erhverv. Hver erhvervsgruppe behandles efter et fast skema, der konsekvent gennemføres: generelle bemærkninger om erhvervet, statistiske resultater på grundlag af databasen, geografisk placering af virksomhederne, og slutteligt samtidige kommentarer og nutidig vurdering. I det afsluttende kapitel argumenterer UA for, at man i modsætning til en tidligere vurdering af årene 1807-63 som en tid af ringe betydning må se 1830'erne som den tid, hvor væksten for alvor satte ind. Bogen slutes af med

ikke mindre end 39 tabeller, der på grundlag af databasen GEFL angiver antal virksomheder, beskæftigede, produktion i værdi og mængder for hver erhvervsgruppe.

Det er et alvorligt værk, uden tant og fjas, snurrige personligheder og spændende beretninger om storhed og fald. At man således fornemmer en diskrepans mellem bogens form og stil og det gründer- og entreprenørmiljø, der gemmer sig bag tallene, skal ikke trække fra den videnskabelige lødighed. Det er et værk for fagfolk, der utvivlsomt vil finde meget nyttigt i bogens grafer og tabeller, ikke en bog, der ledsaget af en romtoddy skal fordrive en kold vinteraften.

Skønt supplerende kilder og sekundær litteratur inddrages, er fabriksindberetningerne bogens fundament. Det ses bl.a. i afsnittet om skibsværfter, der er meget kort, fordi disse først medtages i indberetningerne fra 1863. Skibsbyggeri var et af Flensborgs hovederhverv indtil 1808 og er interessant, fordi det befinder sig i et spændingsfelt mellem håndværk og industri. Skønt der ikke er tale om masseproduktion af standardiserede varer, har vi dog at gøre med den førindustrielle periodes største arbejdspladser, der var teknologisk innovative, brugte importerede varer og organiserede mange forskellige typer håndværk samme sted. I en afhandling om Flensborgs erhvervsudvikling, der ikke var så afhængig af fabriksindberetningerne, ville skibsbyggeri være behandlet anderledes grundigt.

GEFL er typisk for mange af tidens databaser, da den bygger på een kilde af længere udstrækning i tid, der uden større ændringer er indtastet. Som sådan fungerer den som en elektronisk kilde, idet den oprindelige arkivaliske kilde uden ændringer, højst en skematisering, er overført til et andet medium med henblik på lettere håndtering og manipulation. Fordel og ulempe er tætheden til og afhængigheden af den arkivaliske kilde. Dette kræver en meget nøje analyse, der går ud over en traditionel kildekritisk metode. Frem for alt må talmæssige skævheder og terminologiske/semantiske ændringer konstateres, måles, og korrektioner/vægtninger indbygges i analysen af databasen.

For at tage fabriksindberetningerne, er det klart, at de hverken er komplette, nøjagtige eller ensartede gennem næsten 100 år. Et eksempel er tobaksfremstillingen. I tavle 9 ses, at fabriksindberetningerne opgiver samme antal virksomheder og beskæftigede, 40 og 116, for hele perioden 1787-1807. I 1808 falder tallene brat til 9 og 27. Hvad enten man tilskriver det krigen eller med UA en ændret definition af fabrik og fabrikant, så er det dog meget sandsynligt, at indberetteren gennem 20 år blot har afskrevet forrige års tal, et ikke ukendt fænomen på den tid. At tallene skifter så pludseligt i 1808 ved en ny definition, burde medføre en meget nøje analyse af begrebet fabrik og de skiftende kriterier for optagelse i fabriksindberetningerne. I sin indledende diskussion får UA

aldrig rigtig afklaret disse punkter. Hun påpeger, at den tids kriterier var anderledes end vore, og at eksport og brug af udenlandske råstoffer var vigtige for optagelse, og at listens virksomheder adskilte sig fra traditionelle værksteder i henseende til produktionsmetode og afsætning. Hun antyder imidlertid også en glidende ændring i tid, hvor traditionelle værksteder erstattes af mere moderne typer virksomheder. Hvis der således er indbygget skævheder i indberetningerne, burde de analyseres og korrektioner medtages i diskussionen.

Her som andetsteds føler jeg ikke, resultaterne behandles til bunds. Gennemgangen af hver erhvervsgruppe er til tider mere genfortælling af tabelsens tal end egentlig analyse. De mange udmærkede iagttagelser, der hentes ind bl.a. fra andre kilder, får ikke organisk sammenhæng med databasens tal. Ligeledes opfylder det sidste kapitel ikke den indledende problemformulerings løfte om en mere strukturel fremlægning af de typer og stadier, en bys industrialisering gennemløber.

De foregående kritiske bemærkninger er ikke ment som et forsøg på at reducere bogens videnskabelige værdi. Der er tale om et ambitiøst værk med vigtigt stof, der vil kunne bruges af enhver, der beskæftiger sig med hertugdømmernes erhvervsudvikling i denne periode. Hvad enten Ulrike Albrecht selv vil fortsætte eller overlade arbejdet til andre, vil bogen med tilhørende database være et naturligt udgangspunkt.

Dan H. Andersen

Jørgen Elsø Jensen: Danmarks middelalderlige byplaner; Syd- og Sønderjylland.

Udgivet af Dansk komité for byhistorie & Skov- og Naturstyrelsen. Odense, Universitetsforlag, 1994. 176 s., ill. Pris kr. 225,- plus forsendelse.

Da Danmark i 1987 underskrev den såkaldte Granadakonvention om Europas arkitekturarv affødte det en hel række initiativer. Mange – også sønderjydske – kommuner har f.eks. allerede udarbejdet et kommuneatlas, hvori bevaringsværdige bygninger og bebyggelsesmiljøer udpeges. Jørgen Elsø Jensens bog er da også en følge af Granadakonventionen, idet bogen er resultatet af et forskningsprojekt, igangsat af Miljøministeriets kontor for by- og bygningsbevaring på baggrund af konventionen. Projektet går i al sin enkelthed ud på at undersøge »i hvilket omfang de danske middelalderbyer har bevaret deres oprindelige bybygning, hvad der er sket med dem gennem deres lange historie, og i hvilken tilstand og bevaringssituation, de befinder sig.« (s. 9)! I sandhed et projekt af et vist omfang, al den stund at det nuværende Danmark rummer 64 byer, hvis oprindelse skal findes i middelalderen eller tidligere. Ikke desto

mindre har forfatteren været ene mand om projektet, og han er nu i færd med at publicere sine resultater i form af en række bøger, der – ad åre – skal omfatte alle 64 købstæder. Det her foreliggende bind er således det andet i rækken.

Lad det som udgangspunkt være fastslået, at anmelderen vil tillade sig at forholde sig endog meget skeptisk til hele projektet, og det af flere grunde, der vil fremgå i det følgende. Bindet om de syd- og sønderjyske købstæders byplaner omfatter ialt 8 byer, nemlig de fire sønderjyske samt Kolding, Vejle, Varde og Ribe. Efter en generel indledning følger gennemgang af de enkelte byers topografi, rigt illustreret med gode, tildels fremragende ældre fotos af gademiljøer og forsynet med henvisninger og fyldige litteraturlister. Udgangspunktet for analysen af den enkelte købstads byplan er bykortet fra Traps 1. udgave og for hver by er der tegnet principskitser over byplanens formodede udvikling igennem middelalderen. Hele bogen bærer præg af en omhyggelig og tiltalende layout og den fremragende gengivelse af de mange sort-hvide fotos gør bogen til en æstetisk nydelse. Man vil tage den frem igen og igen blot for at »kigge billeder«. Det er – man fristes til at sige naturligvis – Poul Kristensen i Herning, der har stået for det grafiske.

Men hvad er der så galt? Ja, ifølge denne anmelder starter det allerede i forordet, hvor man støder på følgende udsagn: »Danmark har en særdeles tæt og homogen bestand af købstæder fra den tidlige middelalder. De fremtræder i meget forskellige bygningsformer, men *deres indhold er altid det samme*. Når middelalderbyerne varierer i formen skyldes det en tilpasning til stedet. Det er denne nøje tilpasning, som gør det klart, at middelalderbyerne i Danmark må være anlagt i deres senere velkendte former, og at de følgelig har været *stabile i deres opbygning igennem århundreder*«. Allerede her, få linier inde i bogen, fremsættes bogens konklusion, og gennemgangen af den enkelte bys topografiske opbygning og udvikling sker ikke med henblik på at bevise denne påstand, men udelukkende for at understrege den. Beviserne for konklusionen, hele det bagvedliggende forskningsarbejde, der skal få læseren til at acceptere og forstå at udsagnet må være sandt, findes ikke noget sted i denne bog. Bogens første kapitel er godt nok en 12 sider lang indledning, underopdelt i afsnit om Urbanisering, Metode, Morfologi og Konklusion, men intetsteds på disse sider præsenteres der noget, der blot ligner en egentlig dokumentation for de påstande der fremføres. Dem er der til gengæld mange af, og næsten alle fremført med samme let bombastiske sprogbrug, som det ovenfor citerede:

»Middelalderens byer opbygges altid af hovedveje fra oplandet, som mødes i bymidten ...«; »Urbaniseringens forløb fremgår af forholdet mellem byernes alder og beliggenhed«; »Danmarks middelalderbyer ligger altid så tæt som muligt ved midten af de størst mulige oplande ...«; »Det er købmænd som har

anlagt byerne...«; »Afrænset for deres lag af tilføjelser og sekundære forandringer fremstår middelalderens byer som regulært elementbyggeri«; »Udviklingen af landbruget i middelalderen er efterhånden velkendt«. Dette er blot nogle få eksempler af mange.

På mange måder minder ihvertfald indledningens sprogbrug om en historisk indledning til en lærebog for byplanlæggere på Arkitektskolen. »Trafikstrategiske overvejelser er hovedtemaet i urbaniseringstidens byplanlægning« hedder det, og der tales om at stedet indtager »en central plads i bybygningslæren«, hvorimod når forfatteren skal fremføre de historiske forklaringsmodeller, der nødvendigvis må danne baggrunden for urbaniseringstidens byplanlægning, er der straks mere usikkerhed at spore. »Det er *utvivlsomt* den økonomiske vækst på landet og i samtidens Europa, der – efter et øget kendskab til omverdenen gennem vikingetiden – dannede grundlag for købmandsskab som et erhverv med en egen bebyggelsesmæssig lokalisering i landskabet«, eller »*det må være* en produktiv vækst og et øget forsyningsbehov på landet, som dannede grundlag for købmandsskab som et erhverv ...«. Hele den historiske begrundelse for, at købmandsstanden skabte byerne udfra et trafikalt synspunkt hviler på disse to udokumenterede antagelser, der vel næppe holder for en nærmere prøvelse.

Undersøgelsens metode går ud på, på baggrund af kortene fra 1860'erne, at »afrense« alle senere tilkomne lag af tilføjelser og forandringer til »bybygningen« for derigennem at nå frem til den oprindelige byplan. Undersøgelserne kan ikke blive tilbunds gående, fordi der, som forfatteren ganske rigtigt påpeger, slet ikke findes dokumentation for mange af ændringerne, og da slet ikke de tidligste. Men samtidigt påstås det, på baggrund af en undersøgelse af ca. halvdelen af de danske købstæder, at »der så godt som aldrig findes efterretninger om eller spor i bybygningen af grundlæggende forandringer. Byernes beliggenhed, deres former, funktionelle indretning og sociale opdeling synes i hovedsagen uændret gennem århundrederne forud for den kendte situation«! Med denne »kendsgerning« som udgangspunkt tages der så fat på de syd- og sønderjyske byer.

Som udgangspunkt må det fastslås, at det er et stort og imponerende arbejde forfatteren her fremlægger, når man tager den korte tid, der må have været afsat til hver enkelt by i betragtning. Litteraturlisterne synes rimeligt dækkende, skønt nogle af de nævnte værker forekommer noget kuriøse og enkelte vægtige bidrag synes glemt, som f.eks Jakob Kieffer-Olsens store speciale om Vejles middelalderlige topografi. Ligeledes synes gennemgangen af den enkelte bys historie og tildels også dens topografiske udvikling at være vederhæftig, skønt der naturligvis altid vil optræde fejl, når en så stor mængde data om 8 købstæders mangeårige udvikling skal samles fra mange kilder og formidles

kortfattet på alt, alt for kort tid. Forfatteren er i al fald nødt til at forlade sig næsten udelukkende på kvaliteten af andres lokalhistoriske arbejde. Alligevel, eller måske netop derfor, er det lykkedes Jørgen Elsøe Jensen at sætte forfriskende spørgsmålstegn ved adskillige dybt forankrede opfattelser af enkelte byers topografiske udvikling. Det er således en stor glæde, at der langt om længe bliver pillet seriøst ved den traditionelle opfattelse, at Tønders inddeling i stavne skulle stamme fra hertug Abels tid. Her – i en ekskurs – slipper Jørgen Elsøe Jensen for en gangs skyld sin byplanteoretiske spændetrøje og præsenterer læseren for en række velfunderede argumenter, der dokumenterer hans påstande. Interessant er ligeledes forslaget om, at Sønderborgs forsvundne Skt. Nicolai kirke måske skal søges under det nuværende rådhus.

Alligevel rummer disse gennemgange af de enkelte byers topografiske udvikling nogle principielle problemer, der bevirker, at man også her må forholde sig skeptisk. For det første gentages de samme påstande fra indledningen ideelt hver gang der er noget der skal bevises. Haderslev er sandsynligvis opstået omkring 1100, *fordi* Danmark blev urbaniseret mellem 1050 og 1225! Teorien om en ældre vejføring mod syd ud af Haderslev afvises nærmest, *fordi* radikale ændringer af byernes hovedlinier er næsten ukendte i dansk byplanhistorie. Den argumentation var man dumpet på til metodeeksamen på Historisk Institut før i tiden. Købstaden Sønderborg er opstået før borgen, *fordi* byen udviser en respekt for landskabet og dets »handelstrafikale forcering, der genfindes overalt i den tidlige middelalders byplanlægning. Det er købmænd, som har udpeget stedet«. Netop gennemgangen af Sønderborgs byudvikling i middelalderen er et godt eksempel på bogens problemer. Vi ved nemlig stort set intet om Sønderborg i middelalderen, så forfatteren er her nødt til næsten konsekvent at gribe til disse omvendte bevisførelser for at få byen passet ind i de overordnede teorier.

Det er også præcis disse overordnede – og vel at mærke i denne bog udokumenterede – teorier, der gør forfatteren i stand til at skildre vej- og gadeforløb i de enkelte byer næsten fuldstændigt løsrevet fra deres historiske sammenhæng. Byplanen er jo lagt fast i den tidlige middelalder, og der sker ingen ændringer, så man kan godt nævne gadeforløbet Præstegade – Smedegade – Slotsgade i Haderslev som ét langt forløb, skønt vi ved, at den mellemste af disse først er udlagt efter 1401. Der er utallige eksempler herpå, netop i de for bogens hovedsigte uhyre væsentlige afsnit om de enkelte købstæders byplaner. Det er vel netop i disse afsnit, at beviserne for forordets påstand om de uforanderlige byplaner skulle hentes, og netop i disse afsnit lader forfatteren hånt om enhver form for datering. Jomfrugang i Haderslev »sender stræderne Toftvej og Degnegyde ned mod dammen i vest, krydser Præstegade og gaden Klosteret og søger ad Kloster Brandvej til Haderslev Dam i syd.« Jamen hvornår? Helt op

i 1500-tallet var en stor del af gaden et åbent vandløb, så den middelalderlige byplan kan den ihvertfald ikke afspejle.

Resultaterne af dette projekt, som den foreløbig afspejler sig i de to hidtil udkomne bøger, kan kun få undertegnede til inderligt at håbe på, at Statens humanistiske Forskningsråds stort anlagte forskningsprojekt »Middelalderbyen«, snart må finde de nødvendige midler og få de sidste bøger udgivet. Under projektet, der løb i årene omkring 1980, beskæftigede et større antal forskere sig tværvideenskabeligt og dybdeborende med 10 udvalgte danske købstæders middelalderlige udvikling, for derigennem at forsøge at drage nogle konklusioner om den danske middelalderby i almindelighed. Resultaterne fra lidt over halvdelen af byerne er publicerede i store, veldokumenterede monografier. (Prøv blot at sammenligne Ingrid Nielsens bog om Ribe: »Middelalderbyen Ribe«. Forlaget Centrum, 1985, med afsnittet om samme by i den her anmeldte bog) Resten bør følge og den samlede konklusion skrives. Her trænges i høj grad til kvalificeret modspil.

Lennart S. Madsen

Arkiver og institutioner

Landsarkivet for Sønderjylland 1993

Som den opmærksomme læser allerede har opdaget ved at se overskriften, har Landsarkivet ændret navn, idet rigsarkivaren ved resolution af 23. november 1993 fastslog, at Landsarkivet i Aabenraa fremtidig hedder: Landsarkivet for Sønderjylland. Dette betyder dog ikke, at arkivet har ændret sit distrikt, som stadig er området mellem Kongeåen i nord og landegrænsen i syd, men blot at man sprogligt har tilpasset sig den udvikling, der er sket siden 1920. Ved Genforeningen blev den officielle betegnelse for den del af det gamle hertugdømme, der kom tilbage til Danmark: »De sønderjydske Landsdele«. Men dette udtryk vandt aldrig folkelig anerkendelse, og i dag betegner ordet »Sønderjylland« i almindelig dansk sprogbrug netop det område, Landsarkivet dækker, og som svarer til Sønderjyllands Amt. Vi er derfor glade for det nye og mere mundrette navn.

En af de begivenheder, som i 1993 vakte stor opmærksomhed var overdragelsen af Schackenborg gods til prins Joachim den 1. april. I forbindelse med fraflytningen af godset havde lensgreve Hans Schack aftalt med rigsarkivaren, at Statens Arkiver kunne overtage samtlige arkivalier. De ældre privatarkiver skulle fremtidig opbevares på Rigsarkivet sammen med de tidligere dertil afleverede ældre schackske privatarkiver. Godsarkivet og de nyeste privatarkiver kunne derimod gå til Landsarkivet i Aabenraa. I februar blev den første del af godsarkivet hjemtaget, hvorefter lensgreven den 15. marts sammen med rigsarkivaren og undertegnede landsarkivar på Schackenborg gennemgik og nedpakkede de store samlinger af privatarkiver til arkivvæsenet. Dette arbejde fortsattes af landsarkivets personale under stadig mere hektiske former, indtil alt af interesse var hjemtaget inden fristens udløb. De ældste privatarkiver til og med lensgreve Hans Schack (1852-1905), dennes hustru Henny f. Lerche (1858-1930) og to af deres børn, nemlig Christian (1882-1970) og Ellen (1884-1966) er senere overført til Rigsarkivet, medens amtmand, lensgreve O.D. Schacks (1882-1949) vigtige privatarkiv forbliver på Landsarkivet. Til Det Kongelige Bibliotek afleveredes Hans Schacks ægyptologiske studier og Ellen Schacks bøger vedr. semitiske sprog. Nok så vigtigt er det, at hele det meget omfattende godsarkiv nu befinder sig på Landsarkivet, hvor det er genstand for en gennemgribende nyordning og registrering, ligesom der forhåbentlig bliver mulighed for at lade en del konserveringsarbejde foretage. Også den omfattende kortsamling blev afleveret og nyregistreres. Det er planen at arbejderne skal afsluttes med en illustreret og informativ registratur.

Også på andre områder er der i årets løb modtaget værdifulde afleveringer. Sønderjyllands Statsamt har afleveret Det nationale Register oprettet 1921, ialt ca. 20 m med fortegnelse over samtlige indbyggere i Nordslesvig på dette tidspunkt og forsynet med oplysninger om deres statsborgerlige tilhørsforhold. Registeret, der er frit tilgængeligt, er omtalt i en særlig artikel i denne årbog.

Indsamlingen af kommunearkiver er fortsat med afleveringer fra Augustenborg og Bredebro kommuner frem til 1970. Der er modtaget supplerende afleveringer fra flere dommere og fredningsnævn, en række foreninger og organisationer, bl.a. Venstre i Sønderjylland og fra enkeltpersoner. Det samlede omfang af afleveringer løb i 1993 op på 253 m mod 188 m i året før, heraf statslige embeder 81 m og kommunale myndigheder 66 m. Landsarkivets kapacitet er efterhånden ved at være opbrugt, og man er derfor begyndt at gøre sig de første tanker om en ny udvidelse, kun 20 år efter den seneste tilbygning.

Efter vedtagelsen af den nye arkivlov, der blev fyldigt omtalt i årsberetningen 1992, er der i Statens Arkiver arbejdet med en handlingsplan for de kommende år. Landsarkivet har i udvalget været repræsenteret ved arkivar Hans Schultz Hansen. Der sættes særlig på de myndighedsvendte aktiviteter med arkivinspektioner og udarbejdelse af journal- og kassationsplaner, ligesom man vil bestræbe sig på at opfylde lovens krav om tilgængeliggørelse af offentlige arkivalier, når de er 30 år gamle, ved at indkræve dem mere systematisk end tidligere. Dette arbejde vil fremskynde tidspunktet for en udvidelse af Landsarkivets magasinkapacitet.

Det udadvendte og publikumsbetonede arbejde må imidlertid ikke af den grund forsummes. Takket være en ekstrabevilling kunne Landsarkivet i 1993 påbegynde mikrofilmning af samtlige hovedministerialbøger, altså præstens eksemplar af kirkebøgerne, med henblik på fremstilling af mikrokort til anvendelse på læsesalen som aflastning for nedslidte kirkebøger og til salg til publikum. I den anledning kom de hidtil på Landsarkivet for Sjælland deponerede hovedministerialbøger atter hjem til Landsarkivet. Publikums interesse er fortsat i stigning, og i 1993 nåedes det hidtil højeste besøgstal på 5.106 mod 4.894 året før. Denne stigning har sat yderligere gang i planerne om evt. kommende udvidelse af læsesalen med en afdeling med selvbetjening bl.a. i mikrokort.

I forbindelse med Tønder stadsrets 750 års jubilæum medvirkede Landsarkivet v. arkivar Bjørn Poulsen i udstillingen i Drøhøses hus »Byens breve. Tønders historie i dokumenter«, hvortil et katalog udsendtes. Udstillingen åbnedes d. 16. jan. af borgmester Kurt Johansen og landsarkivar Hans H. Worsøe. Udgivelsen af registraturer er fortsat med bind III af kommuneregistraturerne »De preussiske landkommunale arkiver i Nord-slesvig 1867-1920« ved Kim Furdal og »Det tyske mindretals arkiver 1920-1945« ved Hans Schultz Hansen. De sidstnævnte arkiver, der nu er underkastet de almindelige tilgængelighedsregler, er genstand for en stærkt øget interesse fra såvel dansk som tysk side.

Landsarkivets medarbejdere har deltaget i flere af Statens Arkivers fællesopgaver. Her skal blot nævnes, at landsarkivar Hans H. Worsøe har været formand for en arbejdsgruppe med deltagelse bl.a. fra Kirkeministeriet, hvis arbejde har resulteret i udsendelse af en kassationsplan for provste- og provstiudvalsarkiver i perioden 1955-92.

Blandt ændringerne inden for personalet skal nævnes, at arkivar, mag. art. Jørgen Witte efter at være blevet genvalgt som borgmester har fået sin orlov yderligere forlænget i 4 år. Vagtmester Christian Lind-Petersen har efter 19 års god tjeneste på Landsarkivet fået bevilget afsked på grund af sygdom, hvorefter Leo Vinther Pedersen er udnævnt til kustode, og Hans O. Aastradsen er ansat som ny arkivbetjent.

I forbindelse med en omlægning af ledelsesstrukturen inden for arkivvæsenet indgår landsarkivarerne nu i ledelsen af Statens Arkiver med månedlige møder på Rigsarkivet. en række fællesopgaver er fordelt eller vil blive fordelt mellem arkiverne og en række rationaliseringer søges gennemført. 1993 har på mange måder været en overgangsperiode, men under alle omstændigheder har året været kendetegnet af, at der stilles stadig større udfordringer til personalets viden og fleksibilitet.

Hans H. Worsøe

Studieafdelingen ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1993

Året 1993 var på flere måder et høstår: en del projekter og afhandlinger fra året før blev afsluttet og udgivet.

Nis Hardt, stipendiat siden 1. aug. 1992, har stort set afsluttet materialeindsamlingen til sin bog om Sydslesvig i forhistorisk tid og skrevet det indledende afsnit »Fra året 0 til 900«. En række bidrag til bøger (»Lundeberg – en handelsplads fra jernalderen«, Skrifter fra Svendborg & Omegns Museum, 1993) og tidsskrifter, der behandler emner og spørgsmål, som er beslægtede med det igangværende forskningsprojekt om Sydslesvigs arkæologi, udkom i løbet af 1993. Inden for samme ramme falder manuskriptet »Wikinger an der Westküste«, d.v.s. Sydslesvigs vestkyst, som udgives på Westholsteinsche Verlagsanstalt Boyens & Co, Heide i maj 1994.

I februar 1993 udkom »Demokratische Geschichte« (Jahrbuch zur Arbeiterbewegung und Demokratie in Schleswig-Holstein) bd 7. På siderne 103-19 gør J. Runge rede for »Die Bedeutung von 1848 für die dänische Bewegung in Südschleswig«.

To måneder senere, i april måned, udgav Landeszentrale für politische Bildung Schleswig-Holstein bogen »Minderheiten im deutsch-dänischen Grenzbereich« (Gegenwartsfragen 69). Bibliotekslektorens bidrag »Die dänische Minderheit in Südschleswig« (s. 73-158) er et rids af mindretallets historie fra ca. 1815 til 1992.

Den 19. oktober udkom W. L. Christiansens bog »Meine Geschichte der Sozialdemokratischen Partei Flensburg. Sozialdemokraten zwischen Deutsch und Dänisch 1945-1954«. W. L. Christiansen skildrer et spændende kapitel af efterkrigshistorien. Han beskriver de dansksindede socialdemokraters forgæves indsats for at blive en underorganisation af det danske socialdemokrati. Bogens centrale emner er bl.a. modsætningen mellem SPF og det slesvig-holstenske og det tyske socialdemokrati, samarbejdet med SSV samt de forgæves bestræbelser på at vokse ud over Flensburg bys grænser for at etablere et dansksindet sydslesvigsk socialdemokratiske parti.

Studieafdelingens næste udgivelse, Hans Nielsen: Streifzüge durch mein Leben, foreligger i første korrektur.

Desuden har bibliotekslektoren skrevet enkelte boganmeldelser, holdt nogle foredrag og var med gæster fra Danmark på »historisk og æstetisk« byvandring i Flensburg.

Studieafdelingens meget tætte samarbejde med Arkivet resulterede i udgivelsen af Lars N. Henningsens »Danske Kirkebøger i Sydslesvig«, Arkivserien nr 2, som udkom den 22. sept. 1993. »Personarkiver i Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig«, Arkivserien nr 3, af samme forfatter, blev udgivet den 5. januar 1994.

Også i 1993 har tyske doktorander og danske studenter samt andre historisk interesserede drøftet deres emner med Studieafdelingens og Arkivets medarbejdere.

Johann Runge

Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig 1993

Da Arkivet i 1989 åbnede som en selvstændig afdeling ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, forestod mindst tre opgaver:

1. de foreliggende samlinger skulle gøres bedre tilgængelige,
2. der skulle skabes kontakter ud i Sydslesvig og i Danmark, så bevaringsværdige eller truede arkivalier kunne finde vej til Arkivet,
3. der skulle forskes.

Det var som helhed ikke små opgaver, når man tager i betragtning, at personalet består af én arkivar og én halvdags kontorassistent i fællesskab med Studieafdelingen. Alligevel er vi nu nået så vidt, at året 1993 kan siges at markere etableringsfasens afslutning.

Afleveringer

Den første opgave – at gøre de bestående samlinger bedre tilgængelige – blev hele tiden betragtet i samspil med den anden – at virke for nye afleveringer. Netop at indsamle bevaringsværdigt materiale må altid være det vigtigste for et nyt arkiv. Forskning kan aldrig tillægges samme varige værdi som det at sikre kildematerialet og at få det ordnet, så det kan bruges.

Nye afleveringer er da heller ikke udeblevet. I året 1993 har de været særligt omfattende. Af private personarkiver blev modtaget 21 m. Foreningsarkiver bidrog med 3,5 m. Fra Dansk Kirke i Sydslesvig og Sydslesvigsk Forenings sekretariat blev der afleveret 60,6 m. Alt i alt blev der i året 1993 modtaget 85 m arkivalier, dvs. den største mængde hidtil. I arkivmagasinet er nu 387 løbende reelmeter fyldt. Heraf er omkring 260 m afleveret siden 1989.

Afleveringerne i 1993 var ikke blot anselige i omfang, men også af indhold. Blandt personarkiverne kan fremhæves det betydelige arkiv efter redaktør Henri Prien, som umiddelbart efter 1945 spillede en central, omend kortvarig rolle i genopbygningen af parti- og presselandskabet efter kapitulationen. Fra arkitekt Jens Dall, Aabenraa er modtaget 40 pk. byggesager fra en lang række skole-, kirke- og institutionsbyggerier siden 1946. Maleren Sophie B. Jensen, Flensborg har afleveret sit arkiv, og fra provst C. B. Karstoft er modtaget en stor samling avisudklip vedr. Dansk Kirke i Sydslesvig 1950-93. En gammel dame på Alderdomshjemmet i Flensborg har overladt os sine erindringer og en stor samling interessante dag- og scrapbøger fra 1950'erne og fremefter fra ophold på højskoler og på alderdomshjemmet. Fra boerne efter skoleinspektør Sigfred Andresen, overlæge Jens Munck Nordentoft, og skoleinspektør Hermann Tychsen er der kommet gode arkiver. Om familien Rønnenkamp i Flensborg og på Kluesgård er modtaget et væsentligt materiale fra omkring år 1600 og fremefter.

Fremhæves må også den første store aflevering fra Dansk Generalsekretariat – i år 54 meter. Det er forløberen for flere afleveringer, som snart vil samle alle Generalsekretariatets akter ældre end 1980 i Arkivet.

Registrering

Afleveringerne er et arkivs livsnerve. Men set med brugerens øjne er registreringsarbejdet helt centralt: Intet arkiv er bedre end sine fortegnelser. Derfor er der i 1993 arbejdet videre med den løbende registrering. En lang række specialfortegnelser er udarbejdet, og serien af trykte arkivfortegnelser i den såkaldte Arkivserie er fortsat med to bind: I oktober 1993 udkom »Danske Kirkebøger i Sydslesvig«. Det er en fortegnelse over alle eksisterende danske kirkebøger i Sydslesvig, både de afsluttede, som er afleveret til Arkivet, og de aktuelle kirkebøger hos præsterne. Desuden giver bogen en oversigt over alle præstedistrikters omfang, udvikling og præster, og en indledning belyser kirkebøgerne i deres forhold til de samtidige tyske kirkebøger. Et stykke af grænselandets historie er fortalt gennem kirkebøgerne. Desuden beskriver hæftet den aftale, som er truffet mellem Arkivet og DKS. Den indebærer, at de danske menigheder i Sydslesvig afleverer til Arkivet, ligesom menighederne nord for grænsen afleverer til landsarkiverne.

Ved årsskiftet udkom fortegnelsen »Personarkiver«. Det er en summarisk registrering af alle de 343 personarkiver, som i dag findes i Arkivet, med kortfattede indholdsangivelser.

Lars N. Henningsen

Institut for grænseregionsforskning 1993

1993 betød for Institut for grænseregionsforskning en fortsættelse af aktivitetsniveauet fra årene nærmest forud. Instituttets bemanning har gennemgående været på 10 forskere og 4 HK'ere plus lejlighedsvis studentermedhjælp. Der er i årets løb arbejdet på omkring 30 større og mindre projekter, og instituttet har udgivet 8 bøger og rapporter, foruden at instituttets blad »Pluk« som sædvanligt er udkommet med tre numre. Hertil kommer, at medarbejderne har fået publiceret et stort antal artikler i andre værker og tidsskrifter.

Emnemæssigt er der tale om en betydelig kontinuitet, men også om en del nye forskningsområder. Lokal og regional udvikling har været et klassisk emne for instituttet. Her er der i 1993 arbejdet på to større projekter om henholdsvis betydningen af erhvervsservice for erhvervsudviklingen og om detailhandel og forbrugere på begge sider af grænsen. Desuden har instituttet været involveret i evaluering af et erhvervsfremmeprogram, og det har undersøgt de regionale effekter af tre nye industrivirksomheder i Sønderjylland, hvoraf den største og bedst kendte er Mærsk Container i Tinglev.

Arbejdsmarkedsforskning er en anden klassisk linie i instituttets arbejde. Christian Hansen afsluttede i 1993 arbejdet på projektet »Uddannelse som produktionsfaktor«, der indbragte ham Ph.D.-graden fra Københavns Universitet. Instituttet gennemførte desuden to undersøgelser om historikernes forhold på arbejdsmarkedet.

Også turisme- og fritidsforskning har været behandlet gennem flere år. På dette felt var årets hovedbegivenhed udsendelse af Susanne Jensens bog »Turismens økonomiske betydning i Danmark 1991«. Der er desuden udsendt et notat om hærvejsturisme, og der er arbejdet på projekter om den nye fritidslov og kulturøkonomi.

Nyt er derimod en mere omfattende forskning omkring landbruget. En særlig analyse så på landbruget i Frederiksborg amt, og desuden påbegyndtes et flerårigt projekt om de lokale økonomiske virkninger af miljøreguleringer inden for landbruget.

Sprogforskningen koncentrerede sig om to projekter. I 1993 udsendtes »Vi bor i Sønderjylland«, et undervisningsmateriale om lokalsamfundets sprog og skikke, der er blevet til i samarbejde med Museet på Sønderborg Slot og Institut for Dialektforskning. Desuden blev der arbejdet med dansk og tysk som fremmedsprog for erhvervslivet på begge sider af grænsen.

Lokalhistorien har stået centralt i instituttets historiske arbejde i de senere år. I 1993 gav det sig først og fremmest udslag i, at Henrik Becker-Christensen udsendte bogen »Byen ved grænsen«, der er en byhistorie om Tønder i årene 1920-70. Bogen er skrevet i anledning af Tønders købstadsjubilæum og var finansieret af Tønder kommune. Bogen udkom i to oplag på i alt 3.000 eksemplarer, der blev udsolgt. »Byen ved grænsen« blev fulgt op af bogen »Tønder 1970-92. Industri og service i byen ved grænsen« af Christian Hansen. Bogen giver en statistisk baseret analyse af bl.a. befolkning og erhverv i Tønder kommune, og desuden rummer den en præsentation af kommunens vigtigste industrivirksomheder.

Ellers har instituttet på det historiske område især været engageret i sønderjysk landbrugshistorie, og der er arbejdet på et par mindre jubilæumsskrifter, der udsendes i 1994.

Carsten Porskrog Rasmussen

Haderslev Museum 1993

Natten mellem den 26. og 27. oktober 1993 vil længe blive husket på Haderslev Museum. Sent på aftenen stod stråtaget på »Hejsagerhuset« pludselig i lys lue, og en omfattende

brand truede med at lægge hele museets frilandsafdeling i aske. Heldigvis lykkedes det på grund af hurtig og effektiv indsats fra brandvæsenets side at få ilden under kontrol, men hele tagkonstruktionen på Hejsagerhuset udbrændte, ligesom der i øvrigt skete store skader på bygningen og inventaret. Det antages, at branden var påsat.

Fra virksomheden i 1993 skal i øvrigt fremhæves tre ting: De arkæologiske udgravninger tog et kraftigt opsving som følge af, at der pr 1. januar blev nyoprettet en arkæologistilling, museets permanente udstilling fik et tiltrængt løft med færdiggørelsen af udstillingen om den ældre jernalder, og endelig kunne en længe påkrævet restaurering af stubmøllen fra Rangstrup sættes i gang.

Indsamling og undersøgelser

Efter at antallet af arkæologiske undersøgelser i 1991 og 1992 havde været nede på 14-15 om året, blev udgravningsaktiviteten i 1993 sat kraftigt i vejret. Det blev til 25 større og mindre undersøgelser i tid spændende fra yngre stenalder til middelalder. Som sædvanligt har anledningen til langt den overvejende del af udgravningerne været byggerier og andre jordarbejder; kun én af undersøgelserne blev igangsat på museets egen foranledning. Dette tydeliggør et stigende problem for landets arkæologiske museer som helhed. Her-og-nu opgaverne har taget et omfang, som umuliggør en mere langsigtet planlægning, og som binder næsten alle resurser til indsamlingsfasen. Resultatet er et meget stort registreringsefterslæb og manglende bearbejdning og publicering af det efterhånden enorme materiale, der er ophobet på magasin og i arkiv.

Blandt de mange undersøgelser i 1993 skal her fremhæves nogle få. I Vojens ved

Fra branden på Haderslev museum natten mellem den 26. og 27. oktober 1993. Brandvæsenet er ved at have ilden under kontrol.

Brdr. Grams køleskabsfabrik udviklede en rutinesag sig til lidt af en arkæologisk godbid. En overpløjet gravhøj, som skulle fjernes i forbindelse med en forestående grusgravning, viste sig at dække over én af de sjældne hustomter fra den ældre bronzealder, og i tilgift kom en grav og en hustomt fra slutningen af stenalderen. Fra jernalderen skal nævnes undersøgelsen af 12.000 m² af en boplads med tilhørende gravpladser ved Galsted i Agerskov sogn. Området er oversået med fund fra tiden lige efter Kr. f., og det giver en sjælden mulighed for at få et samlet billede af, hvordan et jernalderssamfund på denne tid har været organiseret. Endelig skal for middelalderens vedkommende fremhæves fundet af tomtens af en trelænget gård fra tiden omkring 1100 ved Frøslev, et spændende møntfund på kirkegården hørende til den nedlagte Enderup kirke vest for Gram, samt to mindre, men perspektivrige undersøgelser i Aabenraa og Haderslev. På Nybro i Aabenraa lykkedes det for første gang at påvise dele af det middelalderlige slot Aabenraahus, og i Haderslev blev der som forberedelse til en større udgravning ved Møllestrømmen fundet rester af den ældste (eller én af de ældste) af byens broer, dateret til ca. år 1200.

Foruden de mange arkæologiske fund erhverver Haderslev Museum hvert år en lang række genstande af et lidt nyere tilsnit. Enkelte må købes, men heldigvis bliver hovedparten tilbudt som gaver. Blandt 1993-anskaffelserne skal fremhæves et oliemaleri af Haderslevmaleren Anton Kieldrup, som blev købt med tilskud fra Statens Museumsnævn, samt en samling kostbare glas testamenteret af frk. Marie Schaumann. Frk. Schaumann havde endvidere i sit testamente bestemt, at museet skal betænkes med midler fra et fond, som efter hendes død er oprettet til erindring om hendes forældre.

Udstillinger og anden formidling

Året 1993 betød en tilbagegang i besøgstallet til ca. 18.000. Dette fald var ventet, idet vi oven på de mange særarrangementer i 1992 bevidst satsede på en ombygning af den faste jernalderudstilling og i mindre grad på særudstillinger. Den tidligere permanente udstilling var dels blevet til meget hurtigt i forbindelse med indvielsen af den nye museumsbygning i 1977, dels har de sidste 15 års arkæologiske udgravninger givet en stribe nye, vigtige jernalderfund, som vi gerne ville have frem i lyset.

Udstillingen giver et bredt billede af Sønderjyllands ældre jernalder, således som det tegner sig på baggrund af den nyeste viden på området. Herudover er der lagt vægt på at gøre den så indbydende og fængende, som det er muligt, når de originale museums-genstande nødvendigvis må anbringes bag glas og lås.

Selv om det meste af museets kapacitet året igennem var koncentreret i ombygningen af den permanente udstilling, blev der dog også tid til en række særudstillinger – ikke mindst takket været velvillig assistance fra Haderslev Kunstforening, Sønderjyllands Kunstmuseum og en række andre gode kolleger. Bedst besøgt var sommerudstillingen om »Sydjysk kunsthåndværk«, men også udstillingerne om »Livets overgange« og om »Halm og Jul« (begge udlånt fra Langelands Museum) mødte pæn interesse. Herudover arrangeredes et par mindre udstillinger i museets forhal og uden for huset.

Som sædvanlig har der været et godt samarbejde med skolevæsenet, selv om de nye, stive tjenestetidsregler for lærerne har gjort det betydeligt mindre smidigt. Flagskibet i dette samarbejde er fortsat »Historisk Værksted«. Værkstedet startede i 1985, hvor den genopførte Torning-smedie blev taget i brug, og siden har et stort antal skoleklasser fra hele amtet her prøvet kræfter med hammer og ambolt. I 1993 kunne værkstedet udvides med et nyt initiativ, idet en anden af frilandsmuseets bygninger, det lille bulhus, blev indrettet til demonstrationsbrug. Her kan eleverne få et indtryk af senmiddelalderens

og renæssancens boligforhold på landet, og prøve at tilberede og ikke mindst smage datidens kost. Ligesom smedien er bulhuset hurtigt blevet populært hos skolerne, som bruger begge aktiviteter som en god afveksling til den mere traditionelle historieundervisning.

Også i 1993 var flere af museets medarbejdere engageret i en række bestyrelser, udvalg og arbejdsgrupper i kommunerne, i amtsregi eller på landsplan. Gennem dette arbejde er der gennem årene etableret et uvurderligt netværk til myndigheder, foreningsliv og andre interessegrupper, der beskæftiger sig med arkæologi, historie etc. Af dette ofte omfattende arbejde skal for 1993 nævnes museets deltagelse i en arbejdsgruppe om opførelsen af et »Grænsemuseum« ved Frederikshøj i Christiansfeld Kommune samt Haderslev Kommunes arbejdsgruppe vedr. en ny kulturplan. Sidstnævnte barslede i øvrigt med et forslag til at flytte kommunens byhistoriske arkiv til 1. salen i museets tidligere hovedbygning på Åstrupvej. Forslaget vil give museet nogle pladsproblemer, men ikke større end at de vil kunne løses. Det store plus er, at der med forslaget gennemførelse – på og omkring museet – vil kunne skabes et samlet og virkeligt attraktivt center for de mange, der interesserer sig for byens og egnens historie. Det vil samtidig betyde en naturlig opfølgning af de senere års meget tætte samarbejde mellem byarkiv og museum. Vi håber, forslaget falder i god jord, og at det vil kunne realiseres indenfor en overskuelig årrække.

Steen W. Andersen

Aabenraa Museum og Jacob Michelsens Gård 1993

Nyheder i drift og bygning

I februar 1993 tiltrådte Hanne Christensen som ekstra museumsinspektør. Et af hendes hovedarbejdsområder er landboforhold med udgangspunkt i Jacob Michelsens Gård i Kolstrup. Resultaterne her er allerede synlige. De midler, der var indsamlet til restaurering af huggehuset, ca. 75.000 kr. blev anvendt i kombination med et kommunalt støttet beskæftigelsesprojekt for 6 unge. Huggehuset fremtræder i dag i en mere oprindelig skikkelse, der danner en velegnet ramme for nye udstillinger og aktiviteter.

Stuehuset med de to boliger og museumsstuerne har fået en hårdt tiltrængt brandsikring gennem en særbevilling fra Statens Museumsnævne på 92.000 kr. Sideløbende er der forberedt en restaureringsplan for stuehuset. Restaureringsarkitekt John Kronborg Christensen har udarbejdet en oversigt over de mest påtrængende reparationer og har indledt den detaljerede opmåling og de bygningsarkæologiske undersøgelser.

Som alle danske museer har Aabenraa Museum et vedvarende behov for mere magasinplads. Museets forskellige mere eller mindre tilfredsstillende magasinrum er tilmed ofte kun midlertidige. I efteråret måtte rummene på Vestermarken tømmes, og der blev i stedet fundet et tørt, men uopvarmet rum i en barak i Frøslevlejren, der var egnet til mere robuste ting som døre, vinduer og de kaner m.m., der stod på Slotsvandmøllen.

Den fredede Slotsvandmølle ejes af kommunen, og en arbejdsgruppe med repræsentanter fra Byhistorisk Forening og museet har udarbejdet en plan for restaurering af mølleværket. Målet er at gøre det idylliske og meget interessante bygningsværk tilgængeligt som arbejdende mølleri, hvilket falder helt i tråd med den levendegørelse, som udføres i bagehuset på Jacob Michelsens Gård.

Til bevaringsarbejdet hører endvidere konsulentopgaver under den nye lov om beskyttelse af jord- og stendiger og ved bevaring på kirkegårdene. Der er givet udtalelser om

fjernelse af markhegn i sager over hele amtet. Vedr. kirkegårdene er der udarbejdet en kulturhistorisk vurdering om den helt enestående Klosterkirkegård i Haderslev.

Undersøgelser og udgivelser

For at få et solidt grundlag for videreførelsen af museumsvirksomheden i stuehuset på Jacob Michelsens gård er den nuværende indretning blevet opmålt, fotograferet og møbleringens historie belyst. Desuden er familiens liv i boligen taget med i de grundige interviews. Denne dokumentation skal sikre, at stuehuset også i fremtiden kan bevare sin enestående originalitet og derved danne rammen om en levende formidling af sønderjyske landboforhold.

Samarbejdet med Aabenraas turistchef, der forrige år førte til udgivelsen af en populær byvandringsskema, er fortsat i 1993. Museet har leveret baggrundsstof om en række seværdigheder på Aabenraa-egnen, som skal indgå i det nye års turistbrochure.

Som led i de sønderjyske museers samarbejde har Birgitte Kragh redigeret bind 18 af museernes fælles årbog »Nordslesvigske Museer«, som også er fornyet, såvel i det ydre som i det indre. Det er især sket for at fremhæve det særlige i museernes formål, bevaring af genstande og minderne om dem.

I nær tilknytning til museets arbejde med bygningsbevaring har Hanne Christensen undersøgt og skrevet om arkitekterne Henrik Gram og Jep Fink til Weilbachs Kunstnerleksikon.

Det meget omfattende materiale, der er indsamlet til projektet »Begravelseskikke og kirkegårde i Danmark 1780-1990« blev ført et vigtigt skridt videre. Birgitte Kragh fik – ved frikøb – mulighed for at skrive en længere artikel om emnet, der blev udgivet i samleværket »Livshjælp«. Herved kunne de lange linier i ændringerne i holdningen til døden afprøves. Der blev på den måde lagt en sikker grund for den bog, der planlægges om emnet.

Formidling

Årets særudstillinger veksler mellem udstillinger arrangeret af museet selv og i mere eller mindre tæt samarbejde med forskellige amatører. Det ligger i tiden, at stadig flere har overskud til at samle eller opdyrke interesser, der er egnet til udstillinger. Når museet kommer den tendens i møde, får vi bl.a. frigjort kræfter til at gøre endnu mere ud af de udstillinger, som vi selv fremstiller.

I snart mange år har museets sal været stillet til rådighed for Fotoklubbens årlige udstilling og for Kunstforeningens to. Derudover har vi i 1993 kunnet gentage det meget succesrige samarbejde med en gruppe amatører, der støttes gennem de sønderjyske museers udstillingsværksted. »Danse, danse dukke min« præsenterede fire meget dygtige dukkemagere og en samler. De viste vidt forskellige typer fra bløde tøjdukker, over marionetter og stangdukker til fornemme pyntedukker, mens samleren supplerede med ældre former for papirdukketeatre. Det blev et overvældende tilløbsstykke, ikke mindst på de dage, hvor der var værksted eller opførelser.

Forrige års bogudgivelse om sømandskoner »I storm og stille den sikre havn«, blev også formidlet i en vandredstilling med samme titel. Den giver i koncentreret form et indblik i, hvad det indebar for sømændene og deres familier, at de måtte leve så adskilt. Udstillingen er fremstillet af de tre søfartsmuseer, der stod bag undersøgelserne i Svendborgsund, på Fanø og på Aabenraa-egnen. I 1993 blev det Aabenraas tur til at vise den, og også den blev modtaget med stor interesse, der bl.a. gav anledning til flere lysbilledforedrag.

I den store udstilling fra 1992 om småskibsfarten fra Egersund var indbygget en vandrestilling og en video. Efter at være blevet vist lokalt kom den i 1993 dels til Fiskeri- og Søfartsmuseet i Esbjerg, dels til Dansk Centralbibliotek i Flensborg. På den måde har begge emner nået en langt større kreds end ellers.

Museet stod også selv for to kunstudstillinger. Om foråret havde museets medarbejder, Eskild Beck, der selv er en anerkendt kunstmaler, inviteret Ole Askgaard, Steffen Odd Sølberg og Lennart Tougaard til en fælles udstilling, »BESTIA«. Den fremhævede på bedste vis de enkelte på baggrund af deres samarbejde om en betydningsladet opstilling i salens midte.

Sommerens store udstilling var viet væveren Hanne Vedel, der siden 1970 har drevet sit fremragende værksted »Spindegården« i Aabenraa. Hovedemnet var hendes boligtekstiler, hvis høje kvalitet svarer nøje til de verdensberømte danske arkitekttegnede møbler, som de blev vist på. Udstillingen blev tilrettelagt af Grete Jalk, en af pionererne i dansk møbelarkitektur.

Traditionen tro afsluttedes året med oldemors juletræ, der igen i år kunne nyde godt af Erling Dissings levende formidling for et stort antal grupper af mindre børn.

På Jacob Michelsens Gård blev der som vanligt afholdt bageweekender, suppleret med aktiviteter og mindre udstillinger. I foråret var emnet hegn og især de »knækkede« levende hegn, der er så karakteristiske for Løjt. I efteråret fejredes 35 års jubilæum for museumsvirksomheden med et traditionelt høstgilde for stifteren Anne Helene Michelsen og for Venneforeningen. Desuden vist udstilling om høst. Op mod jul var aktiviteter som bagning af Gode Råd og Gnav-spil hovedindholdet. Både herefter og i efteråret blev bagningen i den murede ovn fulgt op i undervisning for grupper af skolebørn.

Sammenlagt er museets besøgstal steget til i alt godt 10.000.

Gaver og erhvervelser

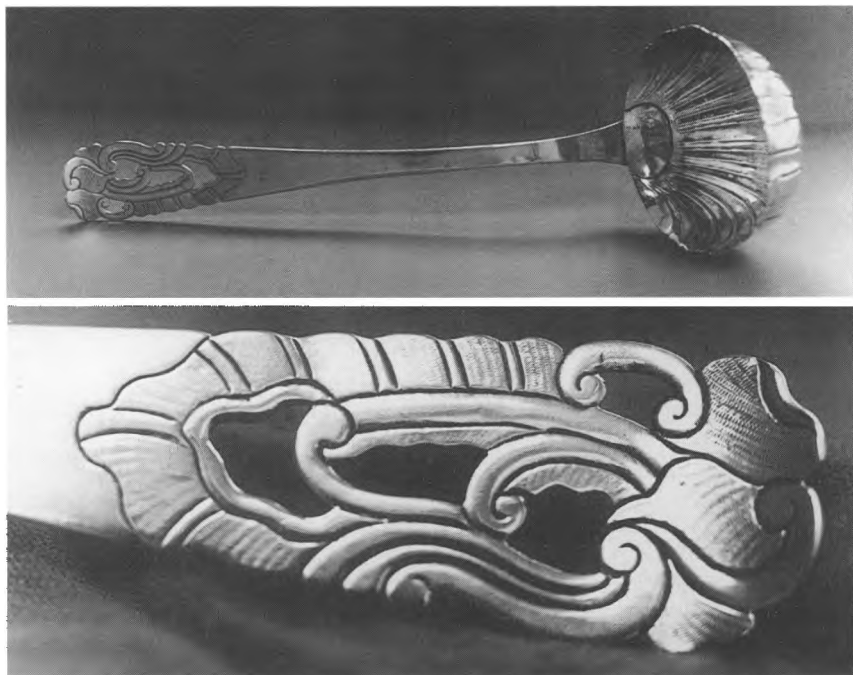
I 1993 har museet kunnet glæde sig over, at den brede interesse igen har båret frugt i en rig strøm af gaver. De fordeler sig jævnt på de emner, som står i forgrunden af indsamlingen.

Under søfartskulturen er skibsportrætterne ført op til den sene efterklang med en samling smukke farvefotografier af de tre allersidste skibe, som rederi Jebsen fik bygget og disponerede over til slutningen af 1970-erne. Byens orientering om havnen med skibsbyggeri, sejlads og handel fremgår af en alsidig gave fra fru Skifter Andersen. Den knytter tråde dels til skibsbygmestrene, dels til »Ceres«, et af de vigtige kornhandelsfirmaer på havnen, der blev grundlagt omkring 1900. Gaven består i interessante beretninger om slægt og familieliv og desuden i ting, der som f.eks. en garbardinedragt, hat og sko fra 1960-erne, tilhører giverens egen tid i byens nyere handelsvirksomheder.

Til den ældre periode hører en meget smuk fløjsbarnekjole fra familien Berg, Bruunsgård. Herfra har museet igennem en lang årrække modtaget genstande og beretninger, og morsomt nok blev det fulgt op med gaver efter en anden kaptajn i slægten: en stor samling søkort, lærebøger og en flot kaminvase i fajance.

Nævnes må også et kinesisk drageflag i silke fra en kaptajn, der havde sejlet i den kinesiske toldflåde. Endvidere to fornemme skibsmodeller af Jørgen Bruhns skibe lavet af forhenværende skovejer Nis Bossen. I forlængelse af undersøgelserne om småskibsfarten modtog museet en håndskrevet navigationslærebog fra 1823-24 efter Meinhardt, Egersund.

Museets sølvsamling er forøget med flere vigtige stykker. Ved en særbevilling fra Statens Museumsnavn lykkedes det at erhverve en særpræget opøseske fremstillet af Hans

Rokoko oposeske i sølv af Aabenraa-mesteren Hans Offersen (1756-1801). Det fint formede, gennembrudte rocaille-ornament på skaftet og det muslinge-rifede laf betegner et højdepunkt i sønderjysk sølvmedekunst. På bagsiden er indprykket »Sophia Dethlefsen 1872 Apenrade«, der har givet skeen til en nær slægtnings bryllup på Vibekær i Varnæs sogn. Selv stammede hun fra sognets præstegård, og hendes flytning til byen er betegnende for de nære forbindelser mellem land og by i dette velstående lag.

Offersen. Et andet klenodie er det fine bæltespænde i form af to hænder, som har tilhørt Jomfru Fanny – en fornem gave fra en gård i Stubbæk, som havde forbindelse med Fanny – samt et sæt »genforeningsskeer« smykket af Mor Danmark.

Til området landboforhold hører nogle gærdselshandsker fra Løjt, der indgik i forbindelse med udstillingen om hegn. Endvidere en samling af breve, et gårdfoto og en kornsegl, der blev overleveret ved høstudstillingen.

I sammenhæng med museets indsamling om gravskik hjemtoges en lang række ting fra dødsboet efter stenhuggermester Møller i Haderslev. Her havde far og søn i næsten hundrede år en udstrakt virksomhed, og bl.a. deres brug af forskellige gravstentyper kan følges i notesbøger fra adskillige år. I regnskabsbøger, tegninger, enkelte stenprøver m.m. belyses andre sider.

Lidt tilfældigt har året indbragt nogle større gaver, der fortæller om deltagelse i tysk kristtjeneste. Mellem feltpost, soldaterbøger, våben og et par uniformer, må især fremhæves en udgangsuniform for en marinesoldat i 1. verdenskrig. Netop genstande fra marinen, som egnens mange søfolk blev indkaldt til, er ikke tidligere belyst i samlingerne.

Også andre mere almene sider af livet på Aabenraa-egnen afspejles. Det gælder så

forskellige ting som et børstenbinderværksted, en velbevaret dukke fra 1871 med barnehoved i bisquit. Endvidere en række genstande som hyldeborter, en vindepind, en bog om vask, der har tilhørt husmoderens arbejdsplads. En uundværlig del af det ældre bybillede, gadespejle og et gadeskilt, er også kommet ind. Den type »gadenips« overses ellers meget let, når man søger at bevare ældre byggeskik.

Til kunstafdelingen skænkede »Kunsten i Midten« H. W. Lauesens original til deres indsamlingsmærke, vårmærket. Herved ønskede gruppen i forbindelse med den store udstilling af hans værker i oktober at følge deres succes fra årets begyndelse op. Den meget velbesøgte udstilling i januar med 136 af kunstafdelingens værker havde skabt forståelse for, at Aabenraa bør give sit kunstmuseum så gode rammer, at en varig udstillingsvirksomhed kan opbygges.

Et hovedmål herfor vil være nyere sønderjysk kunst, og hertil har H. W. Lauesen leveret en både omfattende og meget markant produktion. Til samme mål bidrog det, da Paul Sørensens enke testamenterede 12-15 af hans værker til museet.

En endelig afklaring af det store spørgsmål om bygning af et kunstmuseum nåedes dog ikke i 1993.

Birgitte Kragh

Museet på Sønderborg Slot 1993

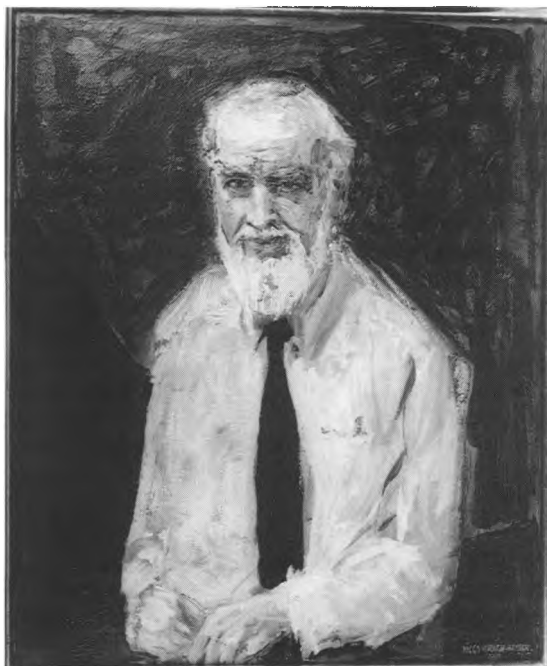
1993 blev et skelsættende år. Efter 38 år som museumschef gik J. Slettebo på pension. Samtidigt blev museet udvidet med en selvstændig afdeling, Cathrinesminde Teglværksmuseum, og for første gang nogen sinde blev der udarbejdet og vedtaget en handlingsplan for de kommende år 1994-96.

Efter Slettebos fratræden den 23. august blev Inge Adriansen konstitueret som museumsleder og Hans Helmer Kristensen som souschef. Der blev holdt afskedsreception for Slettebo den 5. november med ca. 220 deltagere. Det var en overvældende dag, hvor mange bevidnede deres interesse for museet og taknemlighed over Slettebos indsats og ønskede ham et velfortjent otium. Sidst på året blev den nye slotsherre udpeget. Det blev den 53-årige historiker, museumsinspektør Jens Ole Lefèvre fra Skive Museum og borgen Spøttrup. Han tiltrådte den 1. januar 1994.

Drift og bygninger

Museet har til huse i det statsejede slot, og ændringer i den bygningsmæssige anvendelse skal derfor tillades af Slots- og Ejendomsstyrelsen. I 1993 fik vi lov til at bruge slotskirken, Dronning Dorotheas Kapel, til afholdelse af koncerter. Samtidigt tog museet initiativ til at få orglet i slotskirken genskabt. Allerede i 1976 var der af orgelbygger Mads Kjersgaard, Uppsala udarbejdet forslag til orglets genskabelse. Med opbakning fra Musikhistorisk Museum ved Ole Kongsted i København og Den Danske Orgelregistrant ved Ole Olesen blev der nu taget skridt til virkeliggørelsen. Der blev lavet et projekt til orglets genskabelse og kirkerummets fremtidige brug. Ingridfondet for Sønderjylland skænkede uansøgt et betydeligt beløb, dernæst kom resten af pengene fra A. P. Møller og Hustru Chastine McKinney Møllers Fond til almene Formaal. Arbejdet blev straks sat i gang, og indvielsen af orglet kan forhåbentlig finde sted i sommeren 1995. I løbet af sommeren blev der arrangeret 2 korkoncerter i slotskirken for at prøve kirkerummets egnethed som koncertrum. Det var det sønderjyske kor Interim 93 og Capella Hafnien-sis. Begge koncerter var meget vellykkede og demonstrerede klart kirkerummets fremragende akustik.

Viggo Kragh-Hansen: Museumschef J. Slettebo. 1994. Slettebo var leder af Museet på Sønderborg Slot 1955-1993, og ved hans afgang besluttede museets bestyrelse sammen med Sønderborg by og Sønderjyllands amt at få udført et portræt af ham.

Blandt bygningsmæssige ændringer må også nævnes, at Sønderjyllands Amt afsatte midler, så museumslederens tjenestebolig kan nedlægges og indrettes til kontorer og bibliotek.

Gaver og ny erhvervelser

Der er indkommet ca. 300 nye museumsgenstande, langt de fleste gaver samt en række deposita. Blandt de vigtigste erhvervelser er to danske kompagniflag, der er skænket af en tysk mæcen. De er antageligt erobret på Dybbøl i 1864-krigen og må stamme fra det i 1945 opløste Tøjhusmuseum i Berlin.

Samlingen af faner er suppleret med DSK-faner og faner fra forskellige fagforbund, f.eks. skrædderforbundet i Sønderborg. Der er også indkommet en række værdifulde genstande vedrørende De slesvigske krige. Fra Schackenborg er modtaget en række ting, der har tilhørt grev O. D. Schack, blandt andet hans amtmandsuniform og nogle våben.

Dokumentation

Arbejdet med indtastning af gamle genstands-registreringer i museets database er videreført, delvis i samarbejde med Haderslev Museum. Alle nyindkomne genstande registreres nu direkte på EDB. Det har imidlertid vist sig svært at få tid til at prioritere disse vigtige registrerings- og dokumentationsopgaver særlig højt i det daglige arbejde. Oftest bliver kræfterne brugt på mere synlige opgaver som f.eks. udstillinger. Med den nuværende indsats vil der gå (for) mange år, før alt er på plads i databasen, så man fuldt kan udnytte den nye tekniks talent til lynhurtig søgning gennem bjerge af informationer om

genstande og deres tilknyttede historier. På længere sigt planlægges at sammenknytte alle de sønderjyske museers databaser. En sådan adgang til regionens samlede vidensbank vil være en stor hjælp ved fremtidig forskning, forespørgsler fra publikum, opbygning af udstillinger og en god hjælp i den situation, hvor et museum overvejer, om man skal tage mod en genstand. Måske har nabomuseet allerede et eksemplar af samme ting.

Forskning, publikationer og formidling

Undersøgelser over den nationalpolitiske historie og de danske nationale symboler er blevet fortsat. Inge Adriansen har publiceret flere artikler vedr. identitetshistorie og nationale symboler og har desuden skrevet en række bidrag til Sønderjysk Månedsskrift, anmeldelser til NordNytt og været medforfatter til et omfattende tværfagligt undervisningsmateriale: Vi bor i Sønderjylland – Sprog og kultur i lokalsamfundet. Det er skrevet sammen med Karen Margrethe Pedersen og Magda Nyberg og består af et ringbind med 254 s. og 6 lydbånd.

Der er ikke sket nævneværdige ændringer af de faste udstillinger. Til gengæld er der afholdt et betydeligt antal særudstillinger: Indtil 31.01 Krigsfanger i Sønderjylland under Første Verdenskrig. I samme periode: Sønderjyske almanakker. 12.02-16.05: Richsbilleder. 21.06-29.08 Romanske gnidebilleder. En smuk præsentation af Stubbe Teglbjergs gengivelser af romanske granitarbejder. 14.10-året ud: Istedløven. En udstilling der er blevet til på initiativ af Sydslesvigsk Museumsforening i Flensborg og i nært samarbejde med Städtisches Museum i Flensborg og Sønderjyllands Kunstmuseum i Tønder. Især rundvisninger og foredrag vedr. de slesvigske krige og slottets historie har været efterspurgt, og museets medarbejdere har holdt et betydeligt antal aftenforedrag, såvel i museet som rundt i hele landsdelen.

På opfordring fra Sønderjyllands Amt arrangerede J.Slettebo en udstilling i Luxembourg om Sønderjyllands historie. Der var både mange plancher og genstande til belysning af udviklingen fra middelalder til nutid. Udstillingen åbnede i Luxembourg den 17. september, og Slettebo talte ved denne lejlighed om Sønderjyllands historie. Det blev en værdig afslutning på de 38 år i kulturformidlingens tjeneste i Sønderjylland.

Kunstsamlingen

Siden 1955 har Museet på Sønderborg Slot haft en statsanerkendt kunstsamling, som er en selvstændig afdeling med eget regnskab. Kunstsamlingen er udstillet i tre værelser i slottets vestfløj. Desuden er en række kunstværker placeret rundt om i slottets øvrige rum. Ved særudstillinger anvendes det store udstillingsareal i stueetagen i slottets sydflyj eller de fire mindre rum i nordvesthjørnet på 1. sal. Kunstsamlingen har som hovedtema den ældre sønderjyske kunst, og den fungerer i et meget fint modspil og samspil med det kulturhistoriske museum. Ved den store udstilling om Istedløven i oktober blev denne nære forbindelse mellem kunsten og kulturhistorien smukt anskueliggjort.

Maleren Karl R. H. Sonderborg, der er født i Sønderborg i 1923 og virker som professor i Stuttgart, har skænket et stort maleri til samlingen, hvor der i forvejen er en række af hans arbejder. I oktober lykkedes det at erhverve tre malerier af Jeppe Madsen-Ohlsen, dels et stort billede af Istedløven og dels to fortræffelige billeder fra Christiansfeld.

Museet er med i opbygningen af Kunstindeks Danmark (KID). Det er en database, der omfatter alle statsanerkendte museers bestand af kunstværker. Det er et meget omfattende arbejde at få alle museets kunstværker registreret, så de kan indgå i denne centrale database.

I december fik vi den glædelige meddelelse, at Statens Museumsnævn havde bevillet 80.000 kr. til restaurering af et fremragende portræt af hertug Frederik Christian II. af Augustenborg, malet af Anton Graff under prinseparrets rejse til Dresden 1791. Det tilsvarende portræt af hertuginde Louisa Augusta blev restaureret for 10 år siden, således at de nu kan udstilles samlet i ny glans i 1994.

Afdelingen har afholdt en række særudstillinger:

16.1-28.2 Martin Quist, Egersund: 500 akvareller (i samarbejde med Kunstforeningen på Sønderborg Sygehus). 30.4-9.05 Ole Kielberg: Malerier (i samarbejde med Sønderjyllands Kunstmuseum). 16.3-13.06 Krydspunkt. En gruppe af danske og tyske kunstnere. Et stort antal skoleklasser fra 1-10 årgang, især fra Sønderborg kommune, har fået undervisning over temaet »Vi ser på billedkunst«. Et stigende antal højskoler benytter også kunstsamlingen som udgangspunkt for kunstformidling.

Besøgstallet var 81.150. Heraf var ca. 18.500 fra skoler og børnehaver.

Inge Adriansen

Cathrinesminde Teglværksmuseum 1993

Efter en omfattende restaurering og genopbygning kunne teglværkets overgang fra at være et beskæftigelsesprojekt til et museum markeres ved en indvielse den 18. august, hvor bl.a. dronning Ingrid deltog. Hovedparten af teglværkets bygninger anvendes nu til museum, der er en afdeling af Museet på Sønderborg Slot og museumsfagligt og administrativt en del heraf. Til at forestå museumsformidlingen og den daglige drift er ansat en museumspædagog Ole Steen-Jensen, og en vagtmester, John Petersen. Forskning og indsamling foregår fra Museet på Sønderborg Slot. Der er oprettet et museumsudvalg med repræsentanter fra de tilskudsgivende kommuner samt bestyrelsen for Museet på Sønderborg Slot. Udvalget har rådgivende funktion i forhold til bestyrelsen og amtet og skal hjælpe museet i dets daglige virke. Museet har ligeledes en særdeles velfungerende støtteforening »Cathrinesmindes Venner«, der med ca 650 medlemmer er et stort aktiv.

Ovnen er færdigrestaureret, og står som en af de bedst bevarede ringovne i Danmark. Ringovnen bruges stadig i mindre omfang (dog ikke til brænding), idet Historisk Værkstedets elever lærer at sætte og tømme en ringovn med mursten. I tilknytning til teglværksmuseet er genopført et hus, i hvilket der er indrettet arbejderboliger fra 3 perioder i teglværkets historie, 1890, 1935 og 1965. Selve indretningen af de 3 boliger er sket i vellykket samarbejde med lokalbefolkningen, som har skænket næsten alle de genstande, der var nødvendige til formålet. Efter registrering og konservering af inventaret blev de enkelte lejligheder møbleret af museets personale.

Teglværksmuseet har fået overdraget en meget omfattende geologisk samling, fundet på Broagerland af fire amatørgeologer, hvoraf tre bor i Tyskland. Samlingen består af en lang række fossiler og sjældne ledeblokke, og en samling af arkæologiske fund, samt en unik rygknogle fra en steppebison. Takket være en særbevilling fra Statens Museumsnævn og en tilsvarende bevilling til monterer fra Broager Kommune og med hjælp fra venner og kolleger udefra kunne udstillingen helt nyindrettes. Den meget smukke og overskuelige udstilling er tekstat på både dansk og tysk.

Museet er blevet mødt med utrolig stor velvilje fra lokalområdet. Størstedelen af museets genstande er gaver fra beboerne og folk med tilknytning til teglværksmiljøet og egnen. Siden starten i august har museet fået foræret en lang række genstande, bl.a. en del stemplede sten fra forskellige teglværker. Af større samlede gaver skal nævnes en

stor del af Harald Duggens private samling af stemplede teglprodukter samt flere redskaber og andre genstande fra teglindustrien. Der er også modtaget en fin samling af lertøj fra et par forskellige værksteder i Broager. Den største erhvervelse har været et komplet maskineri til fremstilling af teglprodukter fra Galten Teglværk. Maskineriet er nu fuldt funktionsdygtigt, og det er et imponerende istandsættelsesarbejde, der er udført.

Genskabelsen af arbejderboligerne er der redegjort omhyggeligt for i en publikation. Desuden er der indledt en større undersøgelse i firmaarkivet hos De Forenede Teglværker i Egersund med henblik på en publikation i 1994.

Til indvielsen den 19. august havde museet fået billedkunstneren Solvejg Refslund, Broager, til at lave en udstilling af stof- og papirbilleder. I forbindelse med efterårsferien kom Lokalhistorisk Arkiv i Broager med en udstilling. Der blev vist fotos, tegninger og malerier, der fortalte om enkelte familier på Broagerland samt grænsegendarmeriet. Endelig har museet fået en udstilling af mere varig karakter, idet efteruddannelseskurset fra Aabenraa Tekniske Skole – ud over billetsalget – lavede 4 eksemplere på murerhåndværk, der kan ses i den yderste tørrelade.

Indtil den 20. august var teglværket kun åbent ved to faste rundvisninger om ugen, samt ved rundvisninger forudbestilt gennem Broager Kommune. Disse rundvisninger blev varetaget af frivillige fra Cathrinesmindes Venner. Efter teglværkets overgang til museum med faste åbningstider og ansættelse af en museumspædagog er ordningen delvis videreført, og rundvisningerne varetages nu også af museumspædagogen.

Museet åbnede den 20. august og lukkede den 31. oktober. Alligevel nåedes et besøgstal på 4.000 i løbet af de 2 måneder.

Ole Steen-Jensen og Inge Adriansen

Museerne i Tønder 1993

Med udgangen af 1992 var museerne i Tønder klar til at søge økonomiske midler til en renovering og udbygning af de to museer, Tønder Museum og Sønderjyllands Kunstmuseum. Byggeprojektet er udviklet i et nært samarbejde med arkitekt MAA. Niels Frithiof Truelsen og anslået til at koste ca. 31 mill. kr. Projektet indebærer en udvidelse af udstillingsarealer og indretning af magasiner, kontorer og værksteder, samt etablering af en helt ny forhal med udvidet kiosk, og der vil blive indrettet en mindre café og pauserum. Ikke mindst inddragelsen af det ca. 40 m høje vandtårn og anlæggelsen af tre nye atelierbygninger til kunstsamlingerne og særudstillingerne vil gøre museerne til et attraktivt og tidssvarende museumskompleks.

Projektet har påkaldt sig stor opmærksomhed og stod da også i centrum ved Hendes Majestæt Dronningens besøg i maj måned i forbindelse med festlighederne i anledning af Tønder bys 750 års købstadsjubileum.

Museerne havde søgt ét fond om det samlede beløb, men fik desværre afslag. Projektet blev derefter nøje gennemgået og opdelt i en række etaper, hvorefter det er tanken at rette henvendelse til flere fonde om støtte til de enkelte etaper. Det er vort håb, at 1994 vil bringe godt nyt herom.

En nynormeret stilling som museumsformidler blev pr. 1. august 1993 besat med lærer Heidi Kjølhede fra København. Museets kustode gennem mange år Nils Andersen måtte af helbredsmæssige årsager fratræde i 1993. Andersen har haft umådelig stor betydning for museet, og har på denne vigtige post fået en dygtig og god afløser i Uffe Gråbæk.

Tønder Museum

Tønder by og Tønder Museum var i 1993 især præget af begivenheder og udstillinger arrangeret i forbindelse med byens 750 års købstadsjubelæum, kulminerende i dronning Margrethes besøg i Tønder 26. maj og byens store gallafest samme aften.

Udstillinger og formidling

I forbindelse med købstadsjubelæet havde Tønder Kommune for et år lejet Storegade 14, det smukke barokhus i bymidten af tømrermester Helge Kragelund. Huset blev stillet til rådighed dels for kulturhistoriske udstillinger og dels for kunst og kunsthåndværksudstillinger. De kulturhistoriske udstillinger blev varetaget af Tønder Museum og Lokalhistorisk Arkiv i fællesskab med skiftende samarbejdspartnere.

Årets første udstilling blev udført i et samarbejde mellem Landsarkivet i Aabenraa, Tønder Museum og Tønder Lokalhistoriske Arkiv. Dens tema var en præsentation af Tønders historie, fortalt gennem arkivalier og suppleret med relevante museumsgenstande. Det blev en spændende og meget informativ udstilling, hvortil der blev udgivet en lille bog. Udstillingens clou var det originale købstadsprivilegium udlånt fra Det Kgl. Bibliotek.

Næst i rækken kom en præsentation af nogle af de kunstnere og kunsthåndværkere, der virker i Tønder. I tilknytning til udstillingen udarbejdede Tønder Museum, i nært samarbejde med Kniplingsfestival Foreningen en udstilling af dåbstøj i brug i privat eje, forsynet med kniplinger. Også her blev der udgivet et katalog. Tredje udstilling i Storegade 14 handlede om Tønder som havneby og blev varetaget udelukkende af Lokalhistorisk arkiv, mens årets sidste kulturhistoriske udstilling på stedet genskabte huset på en bestemt dag: folketællingsdagen 1. feb. 1840, en dag der viste sig at være meget betydningsfuld for husets daværende beboere. Husets ejer købmand Wilhelm Wieck var netop død, og kisten stod i hjemmet, afventende begravelsen 1. feb. 1840. Samtidig gjorde man klar til det mindste barns dåb den følgende dag. Begivenhederne vist i museumsopbygningen på en alvorlig og talende måde.

På selve museet afholdtes fem udstillinger. Den første foregik i museumsværkstedets regi og var skabt af dukketeatersamleren Kjeld Thamdrup fra Seem ved Ribe. Udstillingen handlede selvsagt om dukketeatre, men udelukkende teatre lavet som papirudklipsark. Samtidig vist mange gange dukketeater.

Tønder Museums jubilæumsudstilling præsenterede Tønderegnens slotte og borge i en meget spændende udstilling, skabt i samarbejde med arkitekt Johannes Hertz fra Nationalmuseet, der har deltaget i udgravningen af de fire slotte Tønderhus, Trøjborg, Grøngård og Solvig. Til udstillingen udgaves en bog om Trøjborg, forfattet af Johs. Hertz.

I forbindelse med Tønders ældste forening: Schützenkorps Tønder's 300 års fødselsdag afholdt foreningen sin jubilæumsudstilling på museet.

Sent på året afholdtes endelig to udstillinger, den ene viste købmandsfaget i Tønder og var opbygget dels af lån og dels af gaver fra en af de sidste store købmandsgårde, den Lorenzenske købmandsgård i Vestergade. Den anden var en lille juleudstilling af gammelt julepynt fra en privat lokal samling og en samling af julefrimærker, samlet af en præst i Århus.

På Højer Mølle- og Marskmuseum afholdtes fire udstillinger: Først en udstilling om beduiner fra Kuwait; dernæst afholdt Seminariet for Tekstildesign og Brugsgrafik sin afgangudstilling. Sommerens hovedudstilling foregik i museumsværkstedets regi og handlede om mål og vægt. Samlingen tilhører to private samlere fra det sydlige Jylland. Der blev til udstillingen udgivet et fint katalog med gode oplysninger. Møllens sidste

Et kig ind i købmand Wilhelm Wiecks stue 1. feb. 1840, hvor købmanden »ligger lig« inden begravelsen samme dag. Vinduerne er draperet med sorte sørgegardiner, og luften fyldes af den tunge lugt fra de flettede bukshomranker omkring kisten. Pieselen i Storegade 14 under udstillingen »Storegade 14., 1. februar 1840«, der vistes 18/9-14/11 1993 i Drøhøses Hus.

udstilling var en kunstudstilling med værker af lokale kunstnere. Museets Vennekreds afholdt seks foredrag, hvor hovedtemaerne havde relation til Tønders historie samt dannede oplæg til arbejdet i en byarkæologisk gruppe vedrørende byens middelalderlige fortid. Foruden foredragsaftnerne afholdt Vennekredsen en aftenudflugt til historiecentret Dybbøl Banke.

Bygningerne

I løbet af sommeren 1993 blev møllebygningen til Højer Mølle erhvervet af Skov- og Naturstyrelsen. Styrelsen havde inden købet sikret sig en aftale med Højer kommune om, at kommunen ville leje en del af bygningen til brug for turistkontoret og Lokalhistorisk Arkiv for Højer. Skov- og Naturstyrelsens mål med erhvervelsen er at oprette en naturskole i Højer by. Tønder Museum/Højer Mølle- og Marskmuseums tilbud om at retablere møllehaven som typisk eksempel på en vestslesvigsk have fra århundredeskiftet kunne derved blive en realitet, skønt haveprojektet først kunne gå i gang efter afslutning af møllebygningens renovering.

Tønder Museum har i de senere år hvert år renoveret og nyopsat samlingerne i ét til to rum. I 1993 genåbnedes den topografiske samling efter endt konservering, nyindramning og nyopsætning. Ved hver nyopsætning forsøger museet at understrege hver enkelt specialsamlings atmosfære, således at museumsoplevelsen ændrer sig på gæstens tur rundt i huset. Sidst på året nyopstillede samlingen af malede bondemøbler i det tidligere fajancerum. Her valgtes en grønblå kraftig farve i lazur som baggrund for møblerne for at understrege disses polykrome karakter.

Undersøgelsevirsomhed

Undersøgelsevirsomheden i 1993 har koncentreret sig om hjælp til bygningsbevaring, og museet får stadig flere henvendelser vedrørende hjælp til fredningsansøgninger. 1993 var året hvor Tønder kommune fik sit Kommuneatlas. I arbejdet med de historiske afsnit fungerede en følgegruppe, hvor museet var repræsenteret. Desuden deltog Museet i det fælles EU-projekt »bygningskulturens dag«, og museumsinspektøren holdt flere foredrag om sognenes historie og bygningskultur.

En anden opgave har været en første vurdering og begyndende registrering af de store dele af Tønder Statsseminariums gamle bibliotek, der ved seminariets lukning overdroges til museet. Det meget omfattende arbejde varetages af pensioneret lektor Hågen Kiil fra Tønder.

Foruden det daglige arbejde og de ekstra mange udstillinger medførte byjubilatet en del ekstra repræsentative opgaver: dronningebesøget, udnævnelsen af lensgreve Hans Schack som protektor for et muligt grænsemuseum i kommunalt regi, udnævnelsen af grevinde Karin Schack som protektrice for et muligt kniplecenter i Tønder, reception i forbindelse med udgivelsen af Arne Gabs' bog om det nye verdensbillede, reception i forbindelse med fejringen af årets brudepar etc.

Året blev således ekstra travlt, selvom dette ikke afspejlede sig i besøgstallet, der blev reduceret med 4.500 til ca. 22.000. Også Højer Mølle- og Marskmuseum havde et travlt år, der her viste sig som en stigning i besøgstallet med næsten 3.000 til ca. 23.000 på blot syv måneder.

Inger Lauridsen

Sønderjyllands Kunstmuseum, Tønder

Centralt i museets virksomhed står den fortsatte pleje og udbygning af de permanente samlinger samt de skiftende særudstillinger. En række linjer er lagt for samlingernes vækst, herunder udbygningen af samlingen af Dansk Surrealisme. Museet blev i 1993 beriget med to forarbejder til et af Wilhelm Fredgies hovedværker »Elefantia« fra 1940. To skitser, der giver indblik i de kompositionelle og indholdsmæssige overvejelser, der ligger til grund for det færdige maleri og ikke mindst, at maleriet har sit motiviske udgangspunkt i et fransk ugeblad. To nye grafiske tryk udført af Freddie i 1993 erhvervede museet til sin komplette samling af Friddie-grafik. Til Museets omfattende samling af Svend Wiig Hansen-grafik erhvervedes yderligere 20 litografier.

Blandt de yngre kunstnere skal nævnes indkøb af et større maleri af Michael Kvium »Meningen« fra 1992, en kunstner hvis arbejde kan ses i forlængelse af museets samlinger af surrealistisk kunst fra 1930'erne og 40'erne. En anden markant nyerhvervelse var Torben Ebbesens objektskulptur »Marsyas« fra 1985.

Endelig skal nævnes to fine malerier af vor »lokale« maler Jeppe Madsen Ohlsen fra Christiansfeld, henholdsvis en kirkegårdscene og et perspekt med et hornorkester i Christiansfeld. Et stort antal af museets kunstværker har i årets løb været udlånt til udstillinger i ind- og udland.

Udstillinger

I 1993 blev arrangeret otte særudstillinger, de fem på museet, de øvrige i Luxembourg og på Haderslev Museum. Museet bidrog desuden med en udstillingsdel om H. W. Bissens skulpturarbejde til udstillingen »Istedløven« på Sønderborg Slot og Flensborg Bymuseum.

I forbindelse med et dansk kulturfremstød i Luxembourg blev museet indbudt til at

belyse kunsten i Sønderjylland og en markant dansk kunstner. Museet valgte at koncentrere førstnævnte udstilling omkring en række malere, der har deres motiviske udgangspunkt i Vest-Sønderjylland. Peter Nicolaysen, Finn Hjortskov Jensen, Dan Thuesen og Dyke Johannsen dannede tilsammen en smuk og for publikum i Luxemborg en opsigtvækkende udstilling i Theatre Municipal. Den nu 85-årige rebel i dansk kunst Wilhelm Freddie blev valgt som en markant dansk kunstner med international bevågenhed. På baggrund af museets egne samlinger tilrettelagdes en udstilling over Freddie's grafiske oeuvre.

Sønderjyllands Kunstmuseum har status som amtets hovedmuseum for kunst, og er dermed forpligtet til at arrangere kunstudstillinger rundt i landsdelen. I 1993 gennemførtes en stor udstilling på Haderslev Museum, hvor der retrospektivt vistes maleri, skulptur og grafik af Svend Wiig Hansen. I 1993 normeredes en stilling som 2. inspektør. Denne ventes besat i løbet af 1994 med en kunsthistoriker, og museet ser således frem til at kunne intensivere sin regionale kunstformidling.

Tre store udstillinger i Tønder i 1993 markerede museets ønsker om både at virke for den internationale og den lokale/nationale kunst samt også peje den aktuelle kunstscene.

Sønderjyllands Kunstmuseum udstillingen SYV BUD i december 1993. Her Christian Lømerz »Nature Morte« forrest og i baggrunden maleri af Nina Sten-Knudsen.

Gennem samarbejde med Stadtgalerie ElbeForum i Brunsbüttel lykkedes det med tilskud fra det Slesvig-Holstenske museumsvesen at arrangere en udstilling med den navnkundige tyske multikunstner JOSEPH BEUYS. Beuys må betegnes som måske den væsentligste kunstner overhovedet i nyere tid. Han har i den grad haft afgørende indflydelse på kunsten i vor tid, og museet oplevede da også stor opmærksomhed, især fra tysk side omkring dette arrangement. I de kommende år vil museet tilsvarende gerne bidrage til at gøre dansk kunst, som jo er næsten ukendt i Tyskland, mere kendt syd for grænsen.

Til de mange arrangementer ved Tønders 750 års jubilæum bidrog museet med udstillingen »Malere på Tønder-egnen«. Hovedfiguren i den sammenhæng er EMIL NOLDE, og det lykkedes at låne en række væsentlige arbejder hos en privat, omend det var forbundet med store forsikringsudgifter. Fra Nissenhaus i Husum låntes vigtige værker af en af de store fortolkere af landskabet på Tønder-egnen, maleren HANS PETER FEDDERSEN. Desuden udvalgte en række kendte såvel som ukendte malere, som alle havde deres maleriske afsæt i marsken og Vadehavet. Det blev til en udstilling, som tilsammen signalerede det karakteristiske ved Tønder-egnen – på trods af, at landskabet fra Rømø i nord til Elben i syd aldrig gav anledning til dannelsen af kunstnerkolonier, således som andre steder i Danmark.

Førinden årets sidste udstilling vist i Pumpehuset to installationer af Bjarne V. H. H. Solberg. Kunstneren havde specielt til de karakterfulde rum i Pumpehuset udført to installationer, hvor is, vand og ild indgik som betydningsbærende elementer.

Sæsonen sluttede med udstillingen »Syv Bud«, hvor en række af dansk kunsts yngre betydelige kunstnere viste værker. Herunder deltog Christian Lemmerz med bl.a. et aluminiumstøbt svinekadaver. Selvsamme kunstner, der senere skulle få offentlighedens store opmærksomhed i Esbjerg, hvor han udstillede virkelige svinekroppe under forrådelse.

På det forskningsmæssige område har museet først og fremmest via projektansættelse af mag.art. Birgit Jenvold fået klarlagt og registreret den såkaldte »Kunstnergave af 1920«, som udgør grundstammen i kunstsamlingerne i Tønder, Aabenraa og Sønderborg. En samlet udstilling heraf forberedes til 75-året for Genforeningen i 1995.

Besøgstallet rundede i 1993 de 21.000.

Ove Mogensen

Midtsønderjyllands Museum på Gram Slot 1993

De tre første måneder af året var præget af travlhed med at få opbygget en ny geologisk udstilling med titlen: Udvalgte billeder af tertiæret i Danmark og Slesvig-Holsten. At udstillingen i det hele taget kunne laves, skyldes at geolog Palle Gravesen, København har opmagasineret sin privatsamling på 7 tons sten og fossiler på museet, mod at dette kan benytte samlingen til skiftende udstillinger. Denne første udstilling tager sig som sagt af Tertiær-perioden, hvortil Miocæntiden med Gram-leret hører. Udstillingen vises i 28 monter, der er blevet fremstillet i museets snedkerværksted af Allan Christensen. Det forventes at denne udstilling vises i to år endnu, hvorefter vi vil opbygge en udstilling om Kridt-perioden.

En lang række særudstillinger er blevet præsenteret i årets løb: Sæsonen startede med malerier af Hanna Thorup. Derefter viste Inger Mehlum sine meget smukke keramiske ting. I andre lokaler kunne man se fotoudstillingen: I hvalernes kølvand. Disse udstillinger blev efterfulgt af Lisbeth Voigt Durand, der viste keramik og Birte Sandorff der

viste tekstiler. Endnu en tekstiludstilling med arbejder af Majbritt Sørensen og Synnøve Lyshjelm blev åbnet.

Senere på sæsonen kom en spændende særudstilling om Nordlys i Sønderjylland. Udstillingen blev til i »Udstillingsværkstedets« regi, der åbner mulighed for, at private kan modtage økonomisk og praktisk hjælp til at opbygge en udstilling på et museum. De økonomiske midler hertil er givet af »Højlands kulturfond«. Udstillingen blev lavet i et samarbejde mellem astronomigruppen ved Sønderborg Amtsgymnasium, Teknisk Skole i Sønderborg og museet. Udstillingen omfattede nordlys-alarmer, nordlysbilleder, elevoptagelser af objekter i verdensrummet, satellitbilleder samt fire meteoritter udlånt af Geologisk Museum i København. Ved hjælp af CCD optageteknik er det blandt andet lykkedes eleverne at optage klare billeder af en galakse, der befinder sig 75 millioner lysår fra Jorden.

Året sluttede med en maleriudstilling af Dea Enna og museets traditionelle julestue. I alt blev museet besøgt af 10.521 personer.

Megen arbejdskraft er anvendt på istandsættelse af museets nye kontorbygning, der tidligere fungerede som slottets administrationskontor. Takket være to meget dygtige langtidsledige er bygningen blevet gennemrenoveret: Mure er nedrevet og små rum lagt sammen, der er lagt trægulve overalt, og bygningen er malet både indvendigt og udvendigt. Resultatet er blevet, at vi nu kan arbejde i nogle meget smukke og lyse kontorlokaler.

Efter en omstrukturering på konserveringsværkstedet er der nu kommet mere gang i konserveringen af museets hvaler. Det er dejligt, og hvis det går som jeg håber, vil arbejdet måske kunne være færdigt om 4-5 år. På det tidspunkt ser vi frem til at opbygge en helt ny udstilling om Gram-leret og dets hvaler.

Der er i årets løb også foretaget undersøgelser af, hvordan man bedst konserverer og

Midtsønderjyllands Museums nye kontorbygning 1994.

behandler museets hvalmateriale. Problemstillingen er meget kompleks, da knoglerne indeholder stoffet pyrit, der kan ødelægge dem. Arbejdet er udført af tre svenske studerende fra Göteborg Universitet i et samarbejde mellem dette, Konserveringscentret og museet og som en overbygningssuddannelse.

En anden positiv ting er, at amtet i hele året har arbejdet intenst på at skaffe penge til en genåbning af Gram lergrav. Det har længe været museets ønske, at man igen skulle kunne besøge stedet og finde snegle og muslinger, der er 6 millioner år gamle. Vi venter, at arbejdet med at pumpe »hullerne« tomme for vand, vil kunne påbegyndes i foråret 1994.

Museet har i årets løb afholdt en række arrangementer i samarbejde med Museumsforeningen og Gram Bibliotek. Der har været udflygt til Sønderskov, og fugletur, svampetur og koncert.

Museet har modtaget flere gaver, og blandt disse en meget stor og repræsentativ stensamling indsamlet i hele verden. Stensamlingen har tilhørt stenhuggermester Oscar Jensen, Kolding og er givet museet af hans arvinger.

Museet blev i 1993 ekstra sikret, idet Statens Museumsnævn bevilgede 100.000 kr til et brandalarmeringsanlæg, der nu er installeret.

Flemming Roth

Museet for Frøslevlejren og Dansk Røde Kors Museum 1993

I 1993 er besøgstallet fra 1992 stort set fastholdt, idet ca. 51.000 har besøgt museet.

Ved indgangen til turistsæsonen aftegnede der sig ellers en pæn fremgang, men den traditionelt store måned, juli, skuffede. Tilbagegangen i juli synes at skyldes et generelt fald i antallet af turister i lokalområdet. Man kan blot håbe, at der er tale om en »enlig svale« og ikke en permanent tendens. Det pæne besøgstal uden for turistsæsonen illustreres af det antal foredrag og omvisninger, som museet har afholdt i 1993, nemlig 426. Det tilsvarende tal for 1992 var 414. Også i 1993 kan museet rette en varm tak til Kontaktudvalget, som har formidlet at et korps af frivillige kustoder har stillet sig til rådighed i juli og august.

Nyopstillingen af den permanente udstilling i Museet for Frøslevlejren har igen i 1993 haft høj prioritet. Hovedvagtårnet er nu nyindrettet, således at der her vises udstillinger om lejrens bygningshistorie, den tyske overvågning og forvaltning samt om Den Danske forvaltnings virke i lejren. I 1993 tog museet fat på barak H4, hvor fangernes hverdag belyses. Ved turistsæsonens start var fem rum færdiggjorte. Her belyses nu forskellige emner vedrørende fangernes hverdag i lejren. Feks. fangernes selvstyre og arbejde, de kvindelige fanger, grænsegendarmernes internering, illegalt arbejde blandt fangerne, fangernes kulturelle aktiviteter, fænomenet »organisering«, flugtforsøg, nedskydningen af Preben Andersen osv. Museet har i det hele taget forsøgt at give et afrundet billede af fangernes hverdag. Den resterende del af nyopstillingen, som er påbegyndt under museets vinterlukning, vil hovedsageligt belyse deportationerne til tyske KZ-lejre, forholdene i disse KZ-lejre, samt hjemtransporten af de danske KZ-fanger. Der vil desuden blive lavet en mindre udstilling om den danske modstandsbevægelse.

En så gennemgribende nyopstilling er en møjsommelig proces, men museet håber, at den nye udstilling er helt færdiggjort til august 1994. Det ville være en passende markering af 50-året for lejrens ibrugtagning. Økonomisk er der med industriministeriets donation i 1992 på 250.000 kr. sikret et grundlag for det fortsatte arbejde med nyopstillingen.

Museet for Frøslevlejren. Fangestuen i barak H4. Foto 1992.

Som en markering af 50-året for aktionen mod de danske jøder har Frihedsmuseet udarbejdet en planche-udstilling med titlen »Danmark i oktober 1943 – jødernes redning fra udsettelsen«. Frihedsmuseet har venligt stillet et eksemplar af udstillingen til rådighed for museet, som har vist denne indholdsmættede udstilling fra medio september til 30. november.

Museet har i lighed med sidste år deltaget i en totalforsvars-udstilling sammen med lejrens øvrige institutioner. Igen i år bidrog museet med to planche-udstillinger om hhv. Frøslev-lejren 1944-45 og Dansk Røde Kors Museum.

I 1993 har museet fortsat det gode samarbejde med beslægtede museer i den såkaldte »Besættelsestidspulje«, og det amtslige museumssamarbejde er for museets vedkommende blevet udbygget. Museet er blevet optaget i det nyindsatte forretningsudvalg under Amtsmuseumsrådet, hvorefter museumslederen deltager i forretningsudvalgets arbejde på linie med cheferne fra de statsanerkendte sønderjyske museer.

I 1993 har museet modtaget en donation fra Frihedsmuseets Venners Fond på 40.000 kr. til et mobilt arkivsystem, fra Steinmanns Fond 10.000 kr. til undervisningsmidler og fra Lunderskov Efterskole 330 kr. som tak for et godt besøg.

Henrik Skov Kristensen

Danevirkegården – Museet ved Danevirke 1993

1993 bragte et godt, omend lidt faldende besøgstal. Folk fra det danske mindretal benytter sig flittigt af museets tilbud, og ganske mange danske sydslesvigere er faste gæster ved de skiftende særudstillinger. Danevirkegården er Sydslesvigsk Forenings og dermed det danske mindretals eget museum. Det er desuden lykkedes at få den tyske side i tale.

Det har ført til, at et stigende antal tyske besøgende såvel enkeltvis som i grupper benytter sig af Danevirkegården's forskellige tilbud. Især tyske gymnasier, seminarier og universiteter, men også historiske foreninger har i 1993 aflagt visit. Fra dansk hold nyder museet stadig megen opmærksomhed, som udmøntes i gode besøgstal, og det kan man jo blot glæde sig over. Det gode samarbejde med danske og tyske museer trives særdeles godt. Danevirkegården indgår i museumssamarbejdet på begge sider af grænsen. Dette samarbejde har bl.a. ført til, at Danevirkegården i 1993 gik sammen med danske og tyske museer om at forberede særudstillinger til fremvisning i 1995. Alt i alt kan det konstateres, at Museet ved Danevirke er blevet en fast størrelse i grænselandets museumsverden. Det eneste, der i dag endnu savnes, er et fast driftstilskud fra slesvigholstensk side og så en stærkt tiltrængt forbedring af den i dag faktisk ikke-eksisterende skiltning til museet. Begge forhold vil blive taget op i løbet af 1994.

I 1993 var det samlede besøgstal på 19.325. Det svarer til en nedgang på godt 1.000 i forhold til året før. Nedgangen skyldtes især et markant fald i antallet af skoleklasser på besøg. I 1993 kunne der således kun registreres 6.790 elever mod 7.721 i 1992. Denne betydelige nedgang skyldes først og fremmest en omlægning af lejrskolepolitikken og indførelse af de såkaldte »ø«-timer i Danmark. Det kan forventes, at antallet af skoleelever igen vil vokse, når de ny strukturer er faldet på plads. I 1993 kom endnu engang den altovervejende del af eleverne fra Danmark. En detaljeret opgørelse viser, at 88% af eleverne kom fra skoler i Danmark, 8% fra tyske skoler, mens kun 4% af samtlige elever i 1993 kom fra danske skoler i Sydslesvig.

Blandt de øvrige besøgende var der et stort antal grupper fra højskoler, grænseforeninger, historiske foreninger, seminarier, men også enkelte forskeruddannelseskurser, og desuden som nævnt flere og flere tyske grupper. På trods af nedgangen i besøgstallet kan der på længere sigt formentlig tales om en stabilisering af det gennemsnitlige besøgstal på ca. 20.000 om året.

I løbet af sommeren og efteråret vistest tre forskellige særudstillinger. I maj og juni viste maleren Nils Vollertsen fra Slesvig et udsnit af sine nyeste arbejder. I månederne juni-august blev den årlige historiske særudstilling vist. Den handlede om Danevirke i

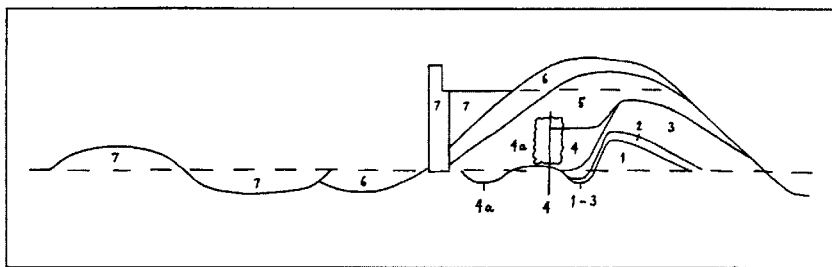

Fig. 5. Danevirkes bygningshistorie som afspejlet i Hovedvolden. Skematisk komposition ved sammen-tegning af alle snit. 1 jordvold med lille voldgrav, 7. århundrede. 2 som 1. 3 som 1. 4 palisadevold fra 737, stolpe indkapslet i 4a Kampestensmur med voldgrav. 5 jordvold. 6 jordvold med voldgrav. 7 Valdemarsmuren med voldgrav og forvold, 2. halvdel af 12. årh., øvre del af 5 og 6 sløjfet.

På grundlag af de seneste års udgravninger har arkæologen Hellmuth Andersen været i stand til at rekonstruere de forskellige voldfaser i Danevirkes hovedvold. Denne figur er oprindeligt blevet trykt i Sønderjysk Månedsskrift, 11, 1993, s. 312.

krigen 1864. Udstillingen fortalte ved hjælp af 100 illustrationer, tryk og fotografier, der blev suppleret med en lang række beskrivelser og kildeuddrag, om voldanlæggets andel og korte aktive rolle i denne krig. I oktober og november vistest en vandrestilling fra Museet for Danmarks Frihedskamp, skabt i anledning af 50-året for de danske jøders redning fra tilintetgørelsen.

I 1993 udgav museet en enkelt publikation. Den har fået titlen »Folkesagn og fortællinger fra og om Danevirke«. Heri er der samlet en lang række sagn, som har egnen omkring og selve Danevirke som udgangspunkt. Hæftet er blevet solgt meget godt hele året. For tiden forbereder museet en tresproget (dansk, tysk, engelsk) Danevirke-beskrivelse. Hermed forsøger vi at imødekomme den stigende interesse for publikationer på tysk og engelsk.

Museumsinspektøren holdt i 1993 en lang række foredrag på højskoler, gymnasier, Danmarks Lærerhøjskole, i grænseforeninger og i folkeuniversitetets regi. Derudover har han medredigeret et par bøger og skrevet en række artikler. Endelig er det også blevet til anmeldelser i danske og tyske tidsskrifter. Yderligere har han medvirket i radio-programmer og i en enkelt TV-udsendelse.

Ligesom i de foregående år gravede Moesgård-arkæologen Hellmuth Andersen også i 1993 i Danevirke. Denne gang koncentrerede han sig om ét sted: den såkaldte skanse 18 i Hovedvolden. Her kunne Andersen finde spor af volde, der hidtil havde været ukendte og ødelagte i Hovedvolden. Det er således nu muligt at rekonstruere et omfattende og komplet billede af Danevirkes historie fra 7. århundrede og frem til i dag. I sommerens løb arrangerede museet en række ekskursioner til udgravningsstedet. Her fortalte Andersen selv om sine igangværende udgravninger, og det var muligt for de besøgende umiddelbart at følge med i den arkæologiske arbejdsproces på stedet. Med gravningerne i 1993 slutter Hellmuth Andersen sine undersøgelser. I de kommende år skal tiden bruges til en publikation, der kan fortælle såvel eksperter som den brede offentlighed om, hvad vi nu ved om Danevirkes historie.

Det er ikke blot Hellmuth Andersen, der har beskæftiget sig med Danevirkesystemet i de senere år. Også fra tysk hold foretages der arkæologiske undersøgelser. Således opdagede man for et par år siden en søspærring eller et »undervands-Danevirke« midt ude i Slien. Denne halvanden kilometer lange pælespærring synes at være bygget omkring år 734 og er således samtidig med det store Danevirke fra 737. Danevirkegården følger også disse udgravninger med interesse.

Al den ny viden om voldanlægget har ført til, at væsentlige dele af den permanente udstilling må revideres. I 1994 bliver der nedsat en arbejdsgruppe, der skal udarbejde et udkast til en ændring. Det vil forhåbentlig kunne føre til en revidering og aktualisering af den faste udstilling i 1995.

I slutningen af maj måned 1993 kunne den ny Danevirke-film præsenteres. Filmen havde været undervejs i et par år. Produktionen var blevet muliggjort ved en fornem gave fra A. P. Møller-Fonden. Den ny film findes i såvel en dansk som en tysk udgave. Den varer præcis et kvarter og fortæller om Danevirkes omskiftelige historie fra 600-årene og frem til 1864. Danevirkegårdens besøgende har taget positivt imod filmen. I løbet af et halvt års tid besluttede 3.500 besøgende sig for at se filmen på museet. Derudover er en lang række kopier blevet solgt til centraler for undervisningsmidler, højskoler, gymnasier og skoler nord og syd for grænsen. Filmen fungerer efter hensigten og tjener som et godt supplement til den permanente udstilling.

Jørgen Kühl

Fra den lokalhistoriske arbejdsmark i Sønderjylland 1993

Beretninger fra foreninger og arkiver
ved Lars N. Henningsen

Historisk Samfund for Sønderjylland

Årsberetning 1993 ved Lars N. Henningsen

Historisk Samfund for Sønderjylland afholdt lørdag den 7. maj 1994 årsmøde i Frøslevlejrens Kursuscenter. Ca. 85 medlemmer var mødt op. Formanden for Aabenraa amtskreds, Hans H. Bang, blev valgt til dirigent. Han konstaterede, at generalforsamlingen var lovligt indvarslet og gav ordet til formanden, Lars N. Henningsen, der mindedes Ib Andersen og Henrik Fangel (jvfr. nekrolog s. 316-318) og aflagde følgende beretning:

Den såkaldte markedsøkonomi påkalder sig særlig opmærksomhed i disse år. Opløsningen af den gamle planøkonomi i Østlandene har med fornyet kraft sat markeds-kulturen på dagsordenen. Adgangen til at producere varer af alle slags er fri. Det giver et uhæmmet udbud, og i den situation må det ene produkt finde afsætning i konkurrence med det andet. Sælgeren må tilkæmpe sig en markedsandel og finde en plads i købernes eller publikums gunst. Krav om fleksibilitet bliver helt selvfølgelige i et samfund under forandring. Til gengæld forventer man så, at konkurrencen også fremmer kvalitet og effektivitet.

Hvorfor nævne dette i en årsberetning fra Historisk Samfund for Sønderjylland? Jo – også denne forening lever jo i en markedsøkonomisk virkelighed, præget af udbud og efterspørgsel. Den historiske ager bugner i disse år af afgrøde. Der skrives bøger og artikler som aldrig før. Et stigende antal faguddannede historikere og museumsfolk arbejder på livet løs. Blandt »lægfolk« – ikke mindst de mange aktive pensionister – trives en fantastisk interesse for slægts- og lokalhistorie. Nogle går på åbne universitetskurser, mange deltager aktivt i foreningsarbejde og ikke så få skriver lokalhistorie. Alene i Sønderjylland er der nu mindst 53 lokalhistoriske foreninger og arkiver, og der udkommer en lang række sognehistoriske årbøger eller lignende publikationer. Alt dette foregår i en tid, hvor der klages over historieløshed – over historieundervisningens mangler – over de unges mangel på interesse for historie.

Det lyder som et paradoks. Er sandheden ikke, at der reelt ikke er grund til pessimisme? De unge bliver jo også ældre en dag!

I dette overdådige marked melder Historisk Samfund sig og skal søge at vinde ørenlyd. Men heldigvis kan det konstateres, at konkurrenceforholdet ikke har voldt større problemer. Vi lever i et godt samspil og samarbejde med vore mange gode kolleger i landsdelen. Vi har gavn af hinandens arbejde.

Alligevel betyder den overordentlige aktivitet på den lokalhistoriske arbejds-mark, at vi i Historisk Samfund for Sønderjylland må gøre os klart, hvor vi har *vor* styrke, og hvor vore kolleger har *deres*. Vi kan ikke sprede os over alt. Vi må i frugtbar arbejdsdeling med vore kolleger satse på de områder, hvor vi har særlige forudsætninger og muligheder. Kun på den måde vil vi også frem-over kunne gøre os gældende. Vi må være os vort særlige område bevidst.

Hvor bør vi da lægge vore væsentligste kræfter: Jeg tror svaret kan lyde således: Vi må arbejde for at udgive *publikationer* om sønderjysk historie, af *kvalitet* og med et vist *alment sigte*. Inden for denne ramme er der plads til både den let tilgængelige historiske formidling, erindringerne og det videnskabelige arbejde, forudsat de har en vis bredde og har kvalitet.

Men dermed være ikke sagt, at det skrevne ord er det eneste saliggørende. Bogen er jo et lidt eksklusivt, måske truet medium. Vi må derfor også være åbne for andre former for formidling. Men sådanne alternative veje betrædes nok bedst i samarbejde med andre. Sådanne forsøger vi det også mere derom senere.

Medlemstal og økonomi

Ser vi nu tilbage på året 1993 må jeg sige, at resultatet blev pænt på alle vore traditionelle arbejdsområder. Det lykkedes at fastholde medlemstallet. Ved årsskiftet var der 2.572 medlemmer, dvs. et fald på 8 i forhold til 1992. Også Sønderjysk Månedsskrift holdt skansen og udsendes nu i 2014 eksemplarer. Bogsalget lykkedes over al forventning. Årets udgivelser blev godt modtaget og gennem en særlig salgskampagne og et godt samarbejde med boghandlerne lykkedes det at nedbringe vort lager af ældre publikationer. Alt i alt kom vi derfor ud af året 1993 med et overskud på regnskabet. Dermed er lagt et godt fundament for kommende aktiviteter.

Er dette resultat da nået på markedsøkonomiske vilkår? Både ja og nej. Uden hjælp fra mange sider gik det ikke. Talrige private kilder har ydet os støtte: Alving Fonden, Grønseforeningen, Oberst Parkovs Fond, H.P.Hanssens Mindefond, Hielmstjerne-Rosencroneske Stiftelse, Jyllands Postens Fond, Det unge Grønseværn, Flach-Bundegaards Fond, Brdr. Brovst legat og Union Bank. Fra offentlig side er der kommet hjælp fra Tips- og lottomidlerne, Dansk Kultursamfund af 1910 og Kulturministeriet. Sidst men bestemt ikke mindst har Sønderjyllands Amtskommune gennem en fast bevilling lagt et vigtigt fundament for arbejdet.

Disse mange små og store håndsregninger forklarer meget, også vort rimelige kontingent og de lave bogpriser. Derfor vil jeg rette en hjertelig tak til alle, som har været med til at gøre det muligt!

Publikationer

Vor medlemspublikation *Sønderjyske Årbøger* bar i år på omslaget et charmerende prospekt af Tønder og markerede på den måde byens 750 års jubilæum. Omfanget blev noget mindre end året før, og dog anseligt med 319 sider og 95 illustrationer. Indholdet spændte fra en nytolkning af det berømte Frøslevskrin til to artikler med udgangspunkt i besættelsesårene. Årbogen var en god kombination af let tilgængeligt historisk læsestof og solide videnskabelige bidrag. Teknisk hævder årbogen sig også pænt – en bedre kvalitet i billedgengivelse er vist svær at opnå.

Sønderjysk Månedsskrift udkom i 1993 med 11 hefter på i alt 368 sider. Indholdet blev en karakteristisk blanding af stort og småt fra den sønderjyske kulturhistorie. Emnerne har strakt sig vidt, fra zar Peter III af Rusland til jubilæet for Sønderjyllands ældste forsamlingshus i Skrave. Forfatterne kommer også fra en meget bred kreds af lokalhistorisk interesserede. Vi håber, at der – trods fremvæksten af de mange lokalhistoriske årbøger – fortsat vil være stof til månedsskriftet – det er jo dog landets eneste af sin art, og det er udkommet siden 1924.

Den artikel, som affødte flest kommentarer fra læserne, var et bidrag om borgmestervalget i Tønder i 1933. Her skildrede Ingolf Haase indgående de taktiske overvejelser, der lå bag det overraskende valg af en tysk borgmester netop på det tidspunkt, hvor der blev dansk flertal i byrådet. Artiklen fremlægger et mere nuanceret syn på det politiske spil end det tidligere er set. Tønders 750 års byjubilæum gav i øvrigt anledning til et helt hefte i oktober med træk af byens historie.

Tilsvarende var maj-nummeret samlet omkring Skamlingsbanken i anledning af 150-året for den første fest dér. Omslaget fra dette hefte blev i øvrigt brugt som udgangspunkt for en hvervebrochure. Den blev trykt i 35.000 eksemplarer, hvoraf 26.000 blev udsendt med bladet Grænsen. Vi skylder Grænseforeningen en stor tak for hjælp i denne forbindelse.

Boghøsten blev på tre bind. Dr. Harald Jørgensens bog »En amtmand skriver breve. J. S. Møsting som amtmand i Haderslev efter hans breve til Johan Bülow 1789-1804« udkom den 8. november. Præsentationen var lidt af en oplevelse. Den fandt sted i de fornemt restaurerede og overdådigt udstyrede gemakker i det gamle Haderslev Stiftamt, hvor Møsting skrev sine breve for omkring 200 år siden. Bogen selv fremtræder særdeles smukt og tiltalende.

Også René Rasmussens bog »H. R. Hiort-Lorenzen og Dannevirke 1868-75«

blev præsenteret på åstedet, nemlig i Dannevirkes traditionsrige »røde gård« på Klosteret i Haderslev. Bogen, der giver ny viden om sønderjysk pressehistorie og danskhedens kår i en vanskelig periode, blev udgivet i fællesskab med forlaget Gammelting i Haderslev, og den har fået fine anmeldelser.

Bestseller blev takket være spændende indhold og god pressedækning »Sønderjyder i den store krig 1914-18« udgivet af Niels H. Kragh-Nielsen i serien Sønderjyske Billeder sammen med Institut for Sønderjysk Lokalhistorie. Denne bog er virkelig blevet følt som vedkommende. Den taler meget personligt til de mange sønderjyder, hvis far, bedste- eller oldefar var med i krigen. Bogens rystende billeder lader ikke læseren kold – i en nutid, hvor krigen grusomhed igen er blevet dagens orden i en del af Europa. Dette er med til at forklare, at bogen er næsten udsolgt kun 1/2 år efter fremkomsten.

Udflugter og amtskredse

Nu nok om bogforlaget. Historisk Samfund er nemlig også et rejsebureau – lidt eksklusivt måske, men ledet med succes af Henrik Becker-Christensen, Ole Perch Nielsen og Hans H. Worsøe. I 1993 blev der 5.-6. juni arrangeret *2-dages tur til Altona og Glückstadt*. I Altona var vi på byvandring for at se den berømte arkitekt C.F.Hansens bygninger under vejledning af museumsinspektør Thorkild Henrichsen, der ligeledes var guide gennem det kulturhistoriske museum i Altona. Efter overnatning sydvest for Hamborg kørtes den følgende dag gennem det smukke landskab syd for Elben, som krydsedes med færge til Glückstadt. Her var der byrundgang og foredrag bl.a. om Christian 4.'s grundlæggelse af byen.

Deltagertallet måtte desværre begrænses til 50, og på grund af overvældende tilslutning var der ligesom de foregående år trukket lod om pladserne.

Den traditionelle éndagestur – *den store Egnsvandring* – blev gennemført i det smukkeste vejr den 28. august som bustur til kalkminerne ved Mønsted og frilandsmuseet på Hjerl Hede og hjem over Alheden. Da interessen for dette arrangement kun lige rakte til dets gennemførelse, blev det på styrelsesmødet i november besluttet, at der fremover kun arrangeres en årlig todagestur. Til gengæld er de ture, som amtskredsene arrangerer, åbne for alle medlemmer – foreløbig som en forsøgsordning.

Historisk Søndag blev arrangeret af Aabenraa amtskreds den 6. juni. Turen gik til Varnæs og omegn og samlede over 150 deltagere. Ib Andersen havde kyndigt tilrettelagt den vellykkede dag og udarbejdet en smuk og indholdsrig brochure over de 7 udvalgte udflugtsmål.

Endelig er Historisk Samfund også en foredragsforening, hvor vi kan berette om god aktivitet i alle *amtskredse*. Der blev i gennemsnit afholdt 4 foredrag og én aftenvandring i hver amtskreds, noget mere i Sydslesvig. I alt var der

tale om 20 arrangementer med op mod 650 deltagere. Ofte var det fællesarrangementer mellem flere foreninger – og det er et godt tegn. Ikke mindst de årlige amtsvise møder med de lokalhistoriske arkiver og samlinger har kaldt på mange deltagere. Der er interesse for at mødes, besøge de lokale arkiver – og for at udveksle erfaringer.

Den nære fremtid

Så meget om de synlige resultater af arbejdet i 1993. Samtidig har vi på mange måder bearbejdet og gødet jorden for kommende afgrøder. Skriftudvalget har arbejdet med en *sønderjysk landbrugshistorie*. Det første bind – om tiden 1830-1993 vil udkomme til jul, bindet om tiden forud noget senere.

Sidste år omtalte jeg, at der var taget skridt til at markere *Genforeningsjubilatet 1995*. Siden da er der sket meget, og planerne er nu ved at tage fast form. I vor erindringskonkurrence er der hidtil indkommet 12 små og store manuskripter. Vi håber på flere. Derfor beder jeg om hjælp med at udbrede kendskabet til denne prisopgave. Afleveringsfristen er 10. februar 1995. Og jeg må fremhæve, at der ikke skal fortælles minder fra Genforeningstiden: Så langt tilbage husker kun få i dag. Det er tiden derefter – helt frem til vore dage, som har interesse. Vi håber meget, at der vil fremkomme så mange og gode manuskripter, at vi faktisk kan komme af med de lovede priser på mellem 2.000 kr. og 10.000 kr.! Ligeledes er der udskrevet en videnskabelig prisopgave om emner i Sønderjyllands historie efter 1920.

Også det storstilede projekt om egnsspil er nu ved at tage form. Det store projekt styres af Sønderjysk Forsøgsscene og Dansk Amatørteaters »grand old man« Arne Aabenhus i Gråsten. Dramatikeren Jacob Clausen, Haderslev – kendt fra det vellykkede spil, som blev opført i Haderslev ved byens 700 års jubilæum – er antaget som tekstforfatter. Kaspar Wilton, Odense, og Finn Bredahl Jørgensen, Gjellerupscenen, vil tage sig af instruktionen. Historisk Samfund har nedsat et særligt udvalg, der virker som historisk konsulent for dramatikerne.

Projektet består af to dele, dels seks mindre lokalspil på hver op mod en times varighed, dels et stort Genforeningsfestspil. I teatrets sprog skal stykkerne spejle Sønderjyllands historie siden 1920, set gennem to menneskers levnedsløb. Vi vil følge en dansk pige og en hjemmetysk dreng, begge født i 1920, gennem mange omvæltninger frem mod vore dage og med perspektiver ind i fremtiden.

Sønderjysk Forsøgsscene består af 6 lokale grupper. De vil hver for sig opføre et lokalspil i forbindelse med afstemningsfester den 10. februar. Desuden bliver der to samlede opførelser af alle 6 spil i det tidlige forår 1995. Højdepunktet bliver det store Genforeningsfestspil, som vil blive opført i Kon-

geskansen på Dybbøl på Genforeningsdagen den 15. juni og de følgende dage. Her vil historien gennem de 75 år gå over scenen i samlet forløb – spillet af medvirkende fra Forsøgsscenens grupper ud over hele landsdelen.

Historisk Samfund har bidraget til at sikre økonomien i dette store projekt, og vi er med til at forme det historiske indhold. Vi har her valgt en utraditionel vej til vort formål, som er: »at fremme interessen og forståelsen for Sønderjyllands historie«. Jeg tror, der venter os en stor oplevelse.

Jubilæumsårets højdepunkt vil blive den officielle Genforeningsfest i Kongeskansen på Dybbøl den 11. juli 1995. Sprogforeningen, Skoleforeningen og Historisk Samfund har i fællesskab foreslået denne festlige markering af GENFORENINGEN – den vigtigste stund i vor landsdels nyere historie. Sønderjyllands amtskommune har taget ideen op og er gået ind som ankermand. For tiden arbejdes der ihærdigt med programlægningen. Detaljer kan jeg derfor ikke røbe – kun så meget, at alle kan glæde sig til en festlig dag – med et på én gang traditionelt og moderne indhold. En værdig og festlig markering af de smukke resultater, som Genforeningsarbejdet kan opvise efter årtiers brydninger.

Mere kunne tilføjes om planerne for 1995 – der bliver foredrag og et bind i serien Sønderjyske Billeder – men der skal også være overraskelser at læse i det jubilæumsprogram, som vi vil udsende senere!

Tak

I indledningen greb jeg til begreber fra den økonomiske verden og antydede, at Historisk Samfund ikke lever uafhængigt af markedskulturens vilkår.

Efter alt det nu berettede må jeg måske have lov at kalde vor lille butik for en »koncern«. Og da er det jo klart, at ingen »koncernledelse« kan klare sig uden gode medarbejdere.

Dem har vi faktisk også mange af. I udvalgene ofres der utallige ulønnede timer på at skabe resultaterne. Og ikke mindre vigtigt: På vort kontor sørger vore hjælpere for at de utallige praktiske opgaver bliver klaret. Desværre måtte vi tage afsked med Ruth Bøttcher, som efter en fantastisk indsats for bogholderiet er flyttet nordpå. Men Aage Skærbæk, Gerda Juhl og Mona Mitchell har vi heldigvis stadig. Jeg ved helt sikkert, at de tilbringer mange timer på kontoret. Med en tak for denne indsats vil jeg slutte denne årsberetning.

Styrelsens beretning blev godkendt uden bemærkninger. Derefter fremlagde kassereren, Henning Mathiesen, regnskabet for 1993. Regnskabet, som bringes s. 419f, blev enstemmigt godkendt. Det vedtoges at forhøje kontingentet for 1995 med 5 kr. til 120 kr. Da styrelsen havde vedtaget at forhøje abonnementet for Sønderjysk Månedsskrift med 5 kr. til 135 kr., stiger prisen for det kombinerede medlemskab og abonnement i 1995 med 10 kr. til 220 kr.

Ved de efterfølgende valg til styrelsen genvalgtes Hans Worsøe, Ole Perch Nielsen og Henrik Becker-Christensen, mens Lennart Madsen nyvalgtes. Som revisorer genvalgtes Julius Beyer og Frede Rudolph.

Foranlediget af drøftelsen på sidste årsmøde fremlagde Hans Worsøe egnsvandringssudvalgets retningslinjer for udvælgelse af deltagere i foreningens ture i tilfælde af overtegning: Afviste fra forrige tur har fortrinsstilling, mens der foretages lodtrækning blandt de øvrige tilmeldte. Årsmødet tog denne redegørelse til efterretning.

Efter årsmødet holdt museumsinspektør Henrik Skov Kristensen et levende og dybtgående foredrag med lysbilleder om Frøslevfangernes selvstyre i lejren, og efter foredraget deltog flere tidligere fanger i diskussionen. Mange af årsmødets deltagere benyttede sig af muligheden for at besøge Frøslevlejrens Museum.

Haderslev amtskreds

Den velbesøgte generalforsamling fandt sted 23. april 1993 i Tørring, hvor Karl Erik Olesen holdt foredrag om den europæiske udvikling. Efter genvalg konstituerede bestyrelsen sig med Karl Erik Olesen som formand.

Sommerarrangementet, en aftentur til den nyrestaurerede hovedbygning på Sønderkov, måtte aflyses pga annonceringsproblemer.

Det traditionelle fællesmøde for amtets lokalhistoriske foreninger og arkiver fandt sted i Hoptrup 22. januar. Her vandt amtsudvalget den erfaring, at aflæggelse af beretninger fra de enkelte lokale foreninger og arkiver må være et væsentligt, fast led i arrangementet.

Aksel Gyldenkærne

Aabenraa amtskreds

Ved generalforsamlingen 2. maj i Billedsalen på Folkehjem genvalgtes Ib Andersen og H. H. Bang, hvorefter naturvejleder Arne Bondo Andersen holdt foredrag med emnet: «Landskabet fortæller Danmarkshistorie».

Søndag den 6. juni stod amtskredsen for Historisk Søndag til Varnæs og Omegn, dygtigt ledet af Ib Andersen, som også havde udarbejdet en fin brochure, der solgtes til alle de over 150 deltagere. Aftenudflugten den 15. juni gik til Løjt land. 75 deltagere anført af Erling Madsen besøgte 12 udvalgte steder fra kirken til Løjt Feriecenter, hvor man drak kaffe. Det årlige fællesmøde med de historiske foreninger og arkiver fandt sted i Løjt forsamlingshus 22. november.

I fællesskab med Aabenraa Museums venner og Byhistorisk forening deltog amtskredsen i et foredrag den 23. november med cand.phil. B. Vedsted Rønne om »Egernsund og Fjordegnens Småskibsfart«.

Hans H. Bang

Sønderborg amtskreds

I 1993 har amtskredsen haft 5 arrangementer. Generalforsamlingen den 3. april på Sønderborg Bibliotek var kombineret med fællesmøde med Slægtshistorisk Forening for Sønderjylland, hvor Henning Mathiesen fortalte 30 deltagere om »Hovedgårdens bønder – en undervurderet samfundsklasse«.

Næste arrangement var en aftentur med Valdemar Dreyer i Nørreskoven 13. septem-

ber. De 40 deltagere samledes efterfølgende i spejderhytten Troldhøj. Den 2. oktober fortalte arkitekt J. Kronborg Christensen på biblioteket i Sønderborg om »Byggeskik på Als i gamle dage«. Der var ca. 20 deltagere.

8. november holdt Henrik Fangel foredrag på Sønderborg Slot om »Forholdene i Nordslesvig under verdenskrigen 1914-18«. 20 deltagere.

Det årlige fællesmøde med de lokalhistoriske foreninger og arkiver samlede ca. 80 deltagere i Ullerup den 15. november. Først besøgte vi det nyindrettede lokalhistoriske arkiv for Sundevad kommune. Ved det påfølgende møde på Ullerup kro fortalte N. H. Seedorff om maleren C. W. Eckersberg.

Paul Rathje

Tønder amtskreds

I oktober arrangeredes udflugt til Ditmarsken med ca. 60 deltagere. Turen var begunstiget af godt vejr, og professor Ole Harck, Kiel var en kyndig og interessant vejleder. Fællesmødet med de lokalhistoriske arkiver og foreninger fandt sted i februar i Løgumkloster. Desuden var amtskredsen medarrangør af afstemningsfesten i Skærbæk med trafikminister Kaj Ikast, Gram som taler. Medlemstallet ligger for tiden på 312, hvilket dog ikke må tages som barometer for den historiske interesse: Mange er medlemmer af en lokal historisk forening uden at have fundet vej til vor amtskreds.

Peter Madsen

Sydslesvig amtskreds

Året bød på en lang række foredrag og arrangementer. Den 28. aug. talte Flemming Møller om »Fra Rønshoved til Ejdersted – et langt liv uden resultater«. Ca. 60 deltagere kunne 19. juni beundre den nye udgravning på Danevirke, hvor Hellmuth Andersen fortolkede de flotte voldprofiler fra 600-tallet og frem til 1864.

Sidst i august var der aftenvandring med 27 deltagere i Frederiksstad under vejledning af pastor Thue Raakjær Jensen.

En række foredrag blev afholdt i samarbejde med andre foreninger: I oktober talte H. V. Gregersen i Lyksborg om »Hvorfor Sydslesvig blev tysksproget«. I november talte Lorenz Rerup om Nationalismeformer og teorier, mens Karin-Johansen-Bojsen og Fide Schultz i oktober og november holdt foredrag i serien »Sydslesvigernes identitet«. Den 13. november var amtskredsen medindbyder sammen med Beirat für Geschichte til to foredrag ved Johann Runge og Klaus Bästlein på Mikkelsberg. Endelig mødte 12 meget debatlystne den 2. dec. Nils Vollertsen til drøftelse af hans artikelserie i Flensborg Avis.

Kartoteket viser, at 81 i 1993 modtog både SJy Årb og SJy MSkr. 94 får kun SJy Årb, mens 37 kun SJy MSkr. I alt 225 har med andre ord betalt for en »ydelse« fra foreningen.

Jesper Bolund Nielsen

Andre landsdelsdækkende foreninger og arkiver*Lokalhistoriske Arkiver og Samlinger i Sønderjylland (LASS)*

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6 A, 6360 Tinglev, tlf. 74 64 40 62.

Årsmødet 1993 var velbesøgt. Lokalhistorisk konsulent Jytte Skåning fra Fyn måtte melde afbud, men arkivar Lars N. Henningsen trådte til med kort varsel og holdt et glimrende foredrag om ridefoged Camerer i Haderslev i 1700-tallet.

LASS var indbudt af »Arbeitsgemeinschaft der volkskundlichen Sammlungen des Kreises Schleswig-Flensburg« til at deltage med udstillinger ved en »Museums- und Mühlentag«. Desværre deltog kun to arkiver, Skodborg og Tinglev, og et par arkiver var med som gæster. På dyrskuet 4.-5. maj bidrog LASS med en udstilling, men nattefugtigheden i teltet medførte, at billeder mv. bulede og faldt af. Dette må føre til overvejelser om vor fortsatte deltagelse.

Arkivdagen 21. aug. var henlagt til jubilæumsbyen Tønder og bød på besøg i Drøhese hus og i arkivet samt byvandring. Der mødte kun ganske få deltagere. En lokalhistorisk week-end på Uge højskole måtte aflyses pga. for få tilmeldinger.

Til registreringskurset 20. nov. var der 30 deltagere, og disse kurser vil blive fortsat, så længe der er behov for det.

Formand og sekretær deltog 27.-28. nov. i et instruktørkursus »Arkivet og brugerne«. Lignende kursus vil kunne afholdes lokalt som lørdagskursus, hvis der er interesse for det.

Temadagen den 19. februar 1994 i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland og Historisk Samfund for Als og Sundeved havde temaet »Sønderjyder i den store krig«. Den samlede 90 deltagere og blev en vellykket dag. Lars N. Henningsen overtog Henrik Fangels foredrag om kilderne i de lokalhistoriske arkiver, og det gjorde han godt, trods det korte varsel. Universitetslektor Karl Lammers talte om soldaterbreve, og endelig bragte Niels H. Kragh-Nielsen os gennem eksempler fra erindringer og breve helt tæt på soldaternes oplevelser.

Indsamling og registrering af foreningsarkiver

Arbejdet med indsamling og registrering af foreningsarkiver har stort set ligget stille i 1993. Der er modtaget enkelte spredte registreringer fra forskellige lokalarkiver, ligesom der er foretaget inddatering af en del af disse i databasen. Det er således fortsat nødvendigt, at der skaffes midler til ansættelse af projektets leder, Herluf Knudsen, med henblik på ajourføring af databasen samt klargøring af denne til trykning.

Den lokalhistoriske konsulent

Institut for Sønderjysk Lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60. Konsulenten har deltaget i bestyrelsesmøder i LASS, medvirket ved tilrettelæggelse af LASS' udstilling på dyrskuet i Aabenraa og tilrettelagt den lokalhistoriske temadag 27. februar om »Billeder – og brug af billeder«. Konsulenten har deltaget i de årlige orienteringsmøder, som Historisk Samfund for Sønderjylland afholder med de lokalhistoriske foreninger og arkiver. I flere tilfælde er der ydet hjælp til afklaring af arkivers organisatoriske forhold og udformning af vedtægter. I forbindelse med enkelte arkivers lokale problemer har konsulenten været inddraget i en gennemgang af lokaliteterne med henblik på en vurdering af deres egnethed til arkivformål. I forbindelse hermed er der foretaget målinger af luftfugtighed mm. i Avnbøl og i Tørring. Vejledning i registrering er givet i arkiverne i Sønderborg og i Brændstrup.

Historiske Samlinger i Institut for Sønderjysk Lokalhistorie

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60.

Åbningstid: ma-to. 9-14 eller efter aftale.

Af større afleveringer, der er modtaget i 1993, skal nævnes en omfattende billedsamling fra Schackenborg, især vedrørende de sidste tre generationer af greverne Schack, herunder glasnegativer fra godsinspektør Davidsen. Endvidere er negativer fra fotograf Th. Lawaetz, Aabenraa indgået (i alt ca. 2850 film á 20-30 negativer, dvs. ca. 60.000 negativer omfattende årene 1945-91).

Sikkerhedskopiering af instituttets bånd er nu foretaget af bånd, der er ældre end 1968 (i alt 63 bånd). Endvidere er de 16 ældste bånd fra Aabenraa Byhistoriske Forening overspillet. Omkostningerne til disse overspilninger udgør ca. 52.000 kr., hvoraf 35.000 kr. er fremskaffet i tilskud.

Historisk Samfund for Als og Sundeved

Museet på Sønderborg Slot, 6400 Sønderborg.

Formand: provst Lorenz P. Christensen, Stationsgade 1, V. Sottrup, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 74 70.

Slægtshistorisk Forening Sønderjylland

Formand: Jørgen Wangel, Mosevang 29, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74 42 75 33.

Hjemmeværsregion III's historiske udvalg

Formand: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, Rurup, 6520 Toftlund, tlf. 74 83 15 37.

Hjemmeværsregion III's historiske udvalg holder flere møder årligt, hvor det historiske arbejde drøftes og behandles. I alle hjemmeværnsenheder samles effekter og arkivalier. Alt registreres og opbevares og benyttes ved f.eks. udstillinger mm.

Arbejdet foregår i nært samarbejde med hjemmeværnsmuseet i Frøslev.

Lokalhistoriske foreninger og arkiver**Augustenborg kommune***Lokalhistorisk Arkiv for Augustenborg kommune*

Slotsallé 10, 6440 Augustenborg, tlf. 74 47 18 08.

Åbningstid: Onsdag kl. 9-16 og kl. 16-18 samt første mandag i måneden fra kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Hans Lind, Mosevænget 9, 6440 Augustenborg, 74 47 11 20.

Kalenderåret 1993 har været præget af store afleveringer. Der er afleveret 134 katalognumre til indgangsjournalen og 930 fotos af topografisk og personalhistorisk art, heraf sjældne fotos af Palæet i Augustenborg, 89 fotos fra 1. Verdenskrig, en biografisk fortællelse over 70 medlemmer af en lokal DSK-afdeling. De frivillige brandværn i Asserballe, Augustenborg, Bro og Hundslev har afgivet protokoller, pas, medaljer og sangbøger. Desuden protokoller fra en håndværker i Augustenborg og fra alsisk biavlforening.

Der er modtaget 6 bånd indtalt af en deltager i krigen 1914-18, endv. en film om den alsiske digter Martin N. Hansens skulptur samt vedr. mindesammenkomst i anledning af hans 100 års dag. Endelig erindringer om lærervirke i Asserballeskov skole og et værk om ejerne af Gammelgård og Rumohrsgård

Arkivet har fået et udstillingsvindue i Storegade i Augustenborg til udstillinger om arkivet og dets aktiviteter. Der er sendt 125 svarbreve til ind- og udland vedr. slægtsforskning og lokalhistorie. En udstilling om de augustenburgske hertuger i slotskirken samlede 800 besøgende.

Bov kommune

Historisk forening for Vis herred

Formand: Hans Henrik Bang, Padborgvej 27, Bov, 6330 Padborg, tlf. 74671618. Foreningen har 545 medlemmer og udgiver en årbog på 16. år. Året bragte flere foredrag: Den 19. januar museumsinspektør J. Slettebo med titlen: »Har jeg en antikvitet blandt de ting, jeg holder af?« Den 17. februar naturvejleder A. Bondo-Andersen, Historiecentret Dybbøl Banke, om »Landskabet fortæller Danmarkshistorie«. Den 24. marts museums-pædagog Inge Adriansen, Sønderborg Museum, om »Kaffebordet – sønderjydernes tredje sakramente«. Den 9. november museumsinspektør Hanne Christensen, Aabenraa Museum om »Bov sogn et kultursamfund i forandring«. 8. juni var der busudflugt til Lyksborg Slot og Holnæs.

Bov Museum

Bovvej 2, 6330 Padborg, tlf. 74675150.

Åbningstid: 1. april til 1. november: dagligt (undtagen mandag) kl. 14-17; skoler og større selskaber efter aftale.

Leder: Hans H. Bang, Padborgvej 27, Bov, 6330 Padborg, tlf. 74671618.

Særudstillinger: 1.-18. april »Kunstudstilling med kunstværker af kunstnere med tilknytning til Bov kommune«.

10. juni-12. september »Oldtidsfund fra Bov kommune«, arrangeret i samarbejde med Haderslev Museum, bl.a. amatørarkæologen Andreas Wortmanns samling. I oktober en udstilling af gaver til museet i årets løb. Den 21. august var der vandring mellem oldtidshøje ved Sønderhav med skovløber Kaj Møller. I december blev der arrangeret julestuer for børnehaver i Bov kommune. Museets besøgstal er steget til 8.562.

Bov Lokalarkiv

Bov Bibliotek, Bovvej 4, 6330 Padborg, tlf. 74673454.

Åbningstider: som biblioteket og efter aftale.

Leder: Kirsten Sparvath, Østerskovvej 40, Kollund, 6340 Kruså, tlf. 74673454.

Bov Lokalarkiv har i 1993 fortsat arbejdet med indsamling og registrering af arkivalier mv. Der er efterhånden bund i bunkerne, ligesom det materiale Bov Museum lå inde med, er overført og registreret.

Fotosamlingen rummer nu ca. 3100 stk., og der er registreret 246 arkiver.

Sønderhav og Omegns Mødehuslegat har skænket kopi af Holbøl sogns kirkebøger, og arkivet har kompletteret Bov sogns kirkebøger.

På grund af presserende opgaver i biblioteket med edb og byggeri, er der ikke iværksat større projekter i 1993.

Bredebro kommune

Lokalhistorisk Samling

Brede Bygade 14, 6261 Bredebro, tlf. 74711428.

Åbningstid: Tirsdag og torsdag kl. 16-18 og efter aftale.

Leder: Knud Nielsen, Toften 4, 6261 Bredebro, tlf. 74711231.

Vi fortsætter med den arbejdskrævende indsamling af ting, billeder og papirer. Vor udstilling i Sparekassen om »Skast før og nu« vakte stor interesse. Vi har gennemgående god tilslutning til arrangementerne og til de ture rundt i kommunen, som vi arrangerer. Til disse ture har vi gode lokale vejledere.

Broager kommune

Lokalhistorisk forening for Broagerland

Formand: Chresten A. Krogh, Møllegade 42, 6310 Broager, tlf. 7444 1764.

Foreningens medlemstal er i år steget med 8%, og vi er meget godt tilfreds med tilslutningen til arrangementerne. Året startede med generalforsamling, hvor Harald Christensen holdt foredrag om gendarmen i Brunsnæs. I maj måned havde vi byvandring i Egersund. Hüttmann, som er lokalt kendt, viste rundt. I juni måned var der udflugt til Wellings Landsbymuseum i Mejly - Tørning Mølle og Knivsbjerg.

Broagerlands lokalarkiv

Storegade 33, 6310 Broager, tlf. 74449351.

Åbningstid: Tirsdag kl. 15-17 og efter aftale.

Leder: Randi Demuth, Østerhøj 3, 6310 Broager, tlf. 74440147.

1993 har været et godt arbejdsår, idet vi nu er færdige med at omlægge arkivmaterialet til arkivfonds. Samtidig er alle arkivalier i håndskrift (korrespondance, forhandlingsprotokoller, kassebøger mm.) blevet maskinskrevet, og alle arkivalier med gotiske bogstaver er omskrevet til latinske og renskrevet på maskine. Endelig er alle arkivalier på tysk blevet oversat.

Broagerlands lokalarkiv. Karin Jonasson og Randi Demuth ved arbejdet. Sorteringsbordet til venstre er nyttigt til de mange ordningsarbejder.

Blandt afleveringerne er de største Broager sogns sygekasse og Forsamlingsgården, Broager. Besøgstallet har været godt.

Økonomien var god i 1993 takket være hjælp fra sponsorer. Ikke mindst en stor tak til Broager kommune, som i 1993 bevilligede arkivet dobbelt tilskud.

Christiansfeld kommune

Christianfeld Kommunes Lokalhistoriske Arkiv

Nørregade 1, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 2598.

Åbningstid: mandag-fredag kl. 9-12 og kl. 13-17. Lørdag efter aftale.

Leder: Ole Laurits Sørensen, Haderslevvej 26, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 31 88.

1993 var et år med travlhed på alle felter. Arkivet har modtaget 109 afleveringer, der blev registreret 87 førstegangsbesøgende samt 5-600 besøgende, og der var telefonhenvendelser og breve fra ind- og udland i rigeligt mål. Samlingerne kan nu vanskeligt rummes i de foreliggende lokaler, og der bør snarest ske en udvidelse af magasin, læsestue mm.

Arkivet har fået hjemlånsret fra Rigsarkivet og landsarkiverne. Arbejdet med oversættelse af levnedsløb for Brødremenighedens medlemmer fortsætter, og desuden er i årets løb udarbejdet en lokalhistorisk bog.

Lokalhistorisk Forening for Christiansfeld og Omegn

Formand: Annelise Gram, Kongensgade 8, 6070 Christiansfeld, tlf. 74 56 1992.

Ved foreningens generalforsamling fortalte A. Højgård Jensen meget interessant om grænsestenenes historie og placering. A. Højgård Jensen gav også en god orientering om det nye Genforeningsmuseum, som skal ligge ved den gamle grænse ved Frederikshøj.

Fjelstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Anne-Kirsten Glumsø, Fjelstrup Nørrevej 70, 6100 Haderslev, tlf. 74 56 62 14.

Foreningens arkiv: Skolebakken 2, Fjelstrup, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale med formanden.

Der blev i årets løb afholdt et arrangement, hvor Vagn Rasmussen og H. Å. From fortalte og viste lysbilleder om Anslet Mejeri. Endvidere har Henrik Fangel fortalt og vist postkort fra den gamle grænse i årene frem til 1920. På vore månedlige møder registrerer og arkiverer vi alt indkommet materiale.

Lokalhistorisk Forening og Arkiv for Hejls-Hejlsminde

Formand: Gunnar Krag, Trappendalvej 29, 6094 Hejls, tlf. 75 57 47 54.

Foreningens arkiv: Hejls Landevej 57, »Engbo«, 6094 Hejls.

Arkivets åbningstid: Tirsdag kl. 15.30-17.30.

Leder: Kirsten Degn, Bagvejen 14, 6094 Hejls, tlf. 75 57 44 65.

Foreningen har i 1993 afholdt følgende arrangementer: Januar foredrag om »Gamle marknavne i Hejls Sogn« ved Inge Mortensen. Februar »Grænsegendarmeriet 1864-1920« ved tolder Aage Hansen, Kruså. Oktober: generalforsamling og foredrag om »Herremænd og voldsteder i Sønderjylland« ved museumsinspektør Lennart Madsen, Haderslev. November: Billedfortælling om Christen Kolds liv og virke ved Lars Thorkild Bjørn. Arrangementerne var alle velbesøgte.

Arbejdet i arkivet går godt. Det ugentlige registreringshold på 5 medlemmer mødes én aften ugentligt i vinterhalvåret, og vi er nu kommet langt med registreringen. Der er i årets løb indkommet 60 afleveringer, deriblandt en række værdifulde billeder fra Hejls

Efterskole 1894-1920. Desuden har elever og lærere fra Hejls Skole indleveret dagbog for en dag i året 1993. Den må først åbnes om 80 år. Desuden arbejdes på en udstilling om kirkegårdsregistrering til den lokalhistoriske temadag på Haderslev Museum i april 1994.

Vejstrup Lokalhistoriske Forening

Formand: Johannes Larsen, Gl. Skamlingvej 1, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 5097.

Foreningens arkiv: På Plejehjemmet »Lærkebo«, Sjølundgade 28, 6093 Sjølund.

Åbningstid: Første tirsdag i måneden kl. 19-22 eller efter aftale.

Leder: Jørgen Hesselberg, Vejstruprødvej 17, 6093 Sjølund, tlf. 75 57 48 77.

I 1993 har en del af arbejdet måttet hvile på grund af omflytning. Først efter nyindretningen på »Lærkebo« i løbet af sommeren 1994, begynder vi på ny i september 1994.

Gram kommune

Lokalhistorisk Forening for Gram og omegn

Formand: Gunnar Lundgaard, Kirkeallé 13, 6510 Gram, tlf. 74 82 21 61.

Foreningens arkiv: Østergade 10, 6510 Gram.

Åbningstid: Tirsdag kl. 9-11 og første mandag i måneden kl. 19.30, samt efter aftale. Tlf. 74 82 00 92 i åbningstiden.

Leder: Karl Gunnar Gregersen, Åvej 14, 6510 Gram, tlf. 74 82 20 68.

I 1993 har vi hørt om kniplepiger og virksomheden omkring kniplingefremstilling og salg på Grameggen. Med lokal guide bød vi på en formiddags- og en aftentur i og omkring Kastrup. Det vakte stor interesse. En »eftersøgning« af det gamle Gram i Storskoven samlede 65 deltagere. Bussen var fyldt, da vi hørte om og så på »En bid af hærvejen« en aften i august. Foreningen har nu 165 medlemmer, der alle som noget nyt får et lille årsskrift ved betaling af kontingent for 1994. Der afleveres stadig mange billeder, papirer og andet godt, bl.a. en diasserie fra det nu nedlagte Gram teglværk.

Arkivet er ved at være kendt, og flere og flere stiller spørgsmål om slægt eller steder. Det var bl.a. fint at kunne hjælpe en dansk/canadisk familie, som besøgte os, med en slægtstavle (udarbejdet af mormonerne), som de ønskede uddybet/videreført. Vi var heldige, idet familien boede lige på den anden side af gaden. Det gav tre medlemmer i Canada! Der arbejdes pt. på en sammenlægning af kommunens tre lokalhistoriske foreninger.

Tiset lokalhistoriske forening

Formand: Arne Skafsgård, Stenholtvej 6, Tiset, 6510 Gram.

Foreningens arkiv: Stenholtvej 6, Tiset, 6510 Gram, tlf. 74 82 12 96.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 14-17 og 19-?? og efter aftale.

Leder: Ellen Skafsgård, Stenholtvej 6, Tiset, 6510 Gram.

Arkivet har i det forløbne år fået ca. 45 afleveringer. Vi registrerer ejendomme, gårde og ejerforhold fra i dag og så langt tilbage som muligt. Vi har haft henvendelser om oplysninger af forskellig art, bl.a. om Gram sogns fattigvæsen. Foreningen har samarbejdet med Højrup sogns Lokalhistoriske forening bl.a. om foredrag og udflugter. I marts fortalte digegreve Niels Lorentsen, Ballum, om Vadehavets opbygning, digebyggeri og historie. Sommerudflugten med 55 deltagere gik til Ballum, hvor Niels Lorentsen viste os Ballum sluse, møllerne og museet. Udflugten sluttede på Ballum Slusekro, hvor N. Lorentsen besvarede alle spørgsmål om Vadehavet.

Gråsten kommune*Gråsten kommunes lokalhistoriske arkiv*

Ahlmannsparken (biblioteket), 6300 Graasten, tlf. 74 65 13 75.

Åbningstid: Mandag kl. 14-16. Torsdag kl. 16-18 og efter aftale.

Leder: Poul Andersen, Munkemølle, 6300 Graasten, tlf. 74 60 82 44.

Arkivet er i stadig vækst med både afleveringer, og med antal af gæster, der gerne vil have oplysninger om forfædre eller vil se billeder af huse og gårde mv.

Vi har efterhånden en ret betydelig samling af aviser, delvist indbundet tilbage til 1922. Indholdet bliver registreret, så vi let kan finde frem til det, der kan have varig interesse. I det forløbne år er kortsamlingen registreret og anbragt dels fladt i 5 skuffer i kortskab, dels i paprør på reoler. Der er bl.a. meget detaljerede matrikelkort fra 1878. Nogle af kortene var lidt medtagne, men er nu blevet udbedret.

Historisk Forening for Graasten By og Egn

Formand: Sven Kjems, Solbakken 6, Graasten, tlf. 74 64 16 11.

Ved generalforsamlingen i april 1993 hørte 80 medlemmer et interessant foredrag af Jens Hohwü-Christensen, der fortalte om sin slægt af urmagere, der i 1600-tallet var indvandret fra Holland. Han havde medbragt to slægts-standure. Den traditionelle sommerudflugt gik til Skibelund Krat, hvor vi navnlig så på stenen »Modersmålet« for Edvard Lembecke og vort bysbarn A. D. Jørgensen. Også Magnus-stenens historie blev fortalt. Turen gik videre til Sønderkov Slot, hvor kaffen blev skænket i borgkælderen, hvorefter man så museet.

Efterårs mødet den 22. november var nær bremsat af den første af vinterens snestorme, men foredragsholderen kæmpede sig frem. Det var fhv. højesteretspræsident Peter Christensen, der er født i Graasten 1921. Han fortalte morsomt om sin barndom. Alle de tæt ved hundrede, der var mødt op, fik en god aften. Traditionen tro kunne vi afslutte mødet med at udlevere foreningens årsskrift.

Haderslev kommune*Haderslev byhistoriske arkiv*

Haderslev Bibliotek, Bispegade 15-17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 31 30.

Åbningstid: onsdag kl. 13-17 og efter aftale.

Leder: Jacob Røjskjær.

1992 var et atypisk år for byarkivet pga. byens 700 års jubilæum. I et frugtbart samarbejde med museet bidrog arkivet til de to store udstillinger »Trykt og at bekomme i Haderslev« og »Æ Staj 700 år«. Førstnævnte udstilling, som blev vist på biblioteket, skildrede byens trykkerihistorie, mens »Æ Staj«, som blev vist på museet, viste glimt af byens lange historie. I jubilæumsåret kom et meget stort antal skoleklasser på arkivbesøg, ligesom arkivlederen hyppigt holdt byhistoriske foredrag i foreninger, på plejehjem osv.

1993 var et mere normalt år med o. 700 besøgende og en tilgang på ca. 150 afleveringer. Arkivet omfatter nu ca. 550 hyldemeter arkivalier (kommunearkiver samt 1200 enkeltarkiver), en avissamling på 100 hyldemeter, ca. 60.000 fotos og 600 kort og planer. Ved årets slutning kom der fem nye, energiske frivillige hjælpere, der hver har deres arbejdsområde, hvor de er arkivets eksperter.

Haderslev arkiv- og museumsforening

Formand: Krista Lyngby, Havrevænget 17, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 73 62; fra 16/3 1994

Karen Bagge Hansen, Abildgård, Fjelstrupvej 118, Fjelstrup, 6100 Haderslev.

I begyndelsen af 1993 var der 3 foredrag om historiske steder. Antikvar Stig Jensen fortalte om Ribe – Danmarks ældste by. Fra Nationalmuseet kom museumsinspektør Bodil Leth-Larsen og fortalte om Jelling – nyt fra det gamle kongesæde, og museumsinspektør Steen W. Andersen talte om: Lejre – »Skjoldunger« og vikingestormænd.

Ved generalforsamlingen i marts orienterede Steen W. Andersen om udstillingen »Viking og Hvide Krist« på Nationalmuseet, som derefter var målet for en heldagsudflugt i to busser. En udflugt i august i egne biler til Gram med besøg på konserveringscentret, museet, Slotsparken og Brandværnsmuseet var derimod ikke nogen større succes.

Til foredragene, de fleste i fællesskab med Folkeuniversitetet, er der derimod normalt en tilslutning på 100-125 deltagere. Efteråret 1993 startede med en gentagelse af foredraget »Fra Årøsund til Tørning – en kulturhistorisk rejse. Det var denne gang alene museumsinspektør Lennart S. Madsen, som holdt foredraget. På trods af gentagelsen var der atter fuldt.

De øvrige foredrag i efteråret havde som overordnet emne: Et blik mod øst. Museumsinspektør Michael Andersen, Roskilde, talte om »Da Estland var dansk« og Lennart S. Madsen om Gotland i middelalderen. Et foredrag blev dog holdt i samarbejde med Våbenhistorisk selskab, hvor Jørgen Junker fortalte om Luftwaffe i Danmark 1940-45.

Foreningen ejer forlaget »Gammelting«, der udgiver 1-3 bøger om året. Forlagets drivende kraft har hidtil været Henrik Fangel, men forlaget søges videreført efter Henrik Fangels død i januar 1994. I 1993 udkom René Rasmussens bog: »H. R. Hiort-Lorenzen og Dannevirke 1868-75«. Bogen blev tilsendt alle medlemmer. Desuden udkom Dagmark Bork: »Barn og ung i Haderslev 1934-58« samt en tysk udgave af Steen W. Andersen: »Oldtidsminder i Sønderjylland«. René Rasmussens bog er udgivet i samarbejde med Historisk Samfund for Sønderjylland.

Halk-Hejsager lokalhistoriske forening

Formand: Jørgen D. Schmidt, Halkvej 100, Halk, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 13 64.

Foreningens arkiv: Halk-Hejsager Fællesskole, 6100 Haderslev.

Leder: Jørgen D. Schmidt (se ovenfor).

Haderslev Slægtsforsknings Forening

Formand: Orla Iver Madsen, Skovbrynet 14, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 15 14.

Foreningen har 75 medlemmer. Vi har besøgt Landsarkivet i Aabenraa, har afholdt tema-aften om mikrofilm og brugen af disse, og der har været kursus i gotisk skrift. Vore »aneaftener« er godt besøgt. På et møde i efteråret har vi haft foredrag og demonstration af PC'eren som led i behandlingen af de indsamlede data og udformning af anetavler og efterslægtstavler.

Hoptrup sogns lokalhistoriske forening

Formand: Holger Bonde, Lysmosen 34, Marstrup, 6100 Haderslev, tlf. 74 57 52 74.

Foreningens arkiv: Hoptrup kommuneskole, Hoptrup Hovedgade 66, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Torsdag kl. 14-16 og efter aftale.

Leder: Holger Bonde (se ovenfor).

I 1993 lykkedes det omsider takket være stor velvilje og forståelse fra Hoptrup skole og Haderslev kommune at få faste lokaler, idet vi kunne overtage det gamle sognerådskontor som foreningens domicil og sognearkiv. Vi har nu tre gode lokaler og tre store brandsikre stålskabe, og en masse hyldplads til en forsvarlig opbevaring af vore efterhånden mange arkivalier. Indvielsen fandt sted 3. september, hvorefter der var åbent hus

17. september. Ved den lejlighed blev der afleveret mange værdifulde ting til opbevaring i arkivet.

Den 2. februar 1993 holdt vi generalforsamling med 125 fremmødte. Ellers har foreningen i årets løb deltaget ved forskellige arrangementer i sognet. Den 1. december kunne vi præsentere foreningens 10. årsskrift, der i den anledning var udvidet til 36 sider. Årsskrifterne udleveres gratis til vore medlemmer og læses med stor interesse af de ca. 553 medlemmer.

Moltrup sogns lokalhistoriske forening

Formand: Karin Bonde, Bramdrup Lillefort 5, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 23 98.

Foreningens arkiv: Bramdrup Vestergade 7, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Karin Bonde (se ovenfor).

Foreningen har fået nye lokaler og dermed også god plads. Ved generalforsamlingen holdt Anne Helene Michelsen, Aabenraa, foredrag over emnet »Hvorledes levede bønderne indendøre i gamle dage«. Foreningen holdt i maj måned åbent hus, så sognets beboere kunne se, hvad vi har i vort arkiv. Samtidig var der åbent i Præstegårdsladen, hvor vi har gamle landbrugsredskaber, samt smedeværktøj. Bestyrelsen interviewer ældre mennesker, der har boet i sognet det meste af deres tid. Andre får et spørgeskema og skriver så deres livshistorie ned, hvorefter det bliver renskrevet på maskine. Bestyrelsen tager kopier af gamle billeder, slægtsbøger, bykort mm. som bliver registreret og arkiveret. Sidst i november måned var foreningen på en aftentur til »Jakob Michelsens gård«

Flytning i forbindelse med indretning af de nye arkivlokaler i Hoptrup sogn juni 1993. Bagest Erik Sogård og Jens Ohlsen, forrest Johannes Nielsen og Sven Ohlsen. Tilskuere Holger Bonde og Christian Benkjer.

i Aabenraa, hvor Anne Helene viste os rundt i det gamle hus. Ved den medbragte kaffe, fortalte Anne Helene Michelsen om julen fra vikingetiden og frem til i dag. Det var en meget vellykket aften.

Starup sogns lokalhistoriske Arkivforening

Formand: Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 54 20.

Foreningens arkiv: Starup Skole, Starup Skolevej, 6100 Haderslev.

Åbningstid: Hveranden torsdag kl. 19.30, eller efter aftale.

Leder: Niels P. Bladt, Bjørnøvej 3, Starup, 6100 Haderslev, tlf. 74 52 41 95.

Efter en forsigtig start allerede i 1986 lykkedes det i efteråret 1990 at få et rum på Starup skole med et brandsikkert skab, som kunne bruges til arkiv, hvorefter arbejdet med indsamling af arkivalier kunne påbegyndes. Siden er afleveret så meget, både af forenings- og af private arkivalier, at det begyndte at knibe med plads. Vi fik derfor i 1993 ved skolens velvilje et mere egnet lokale, hvor der både er plads til arkivalier og besøgende. Der afholdes herefter arkivafstener for besøgende hveranden torsdag aften fra kl. 19.30 – eller efter aftale. Med Starup Ungdoms- og Idrætsforening er der truffet aftale om en halv side spalteplass i deres klubblad, der kommer ud til alle indbyggerne i sognet 6 gange om året.

Højer kommune

Højeregnens lokalhistoriske arkiv

Kiers Gaard, Højer.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Folmer Christiansen, Strandvej 40, 6280 Højer, tlf. 74 78 21 23.

Arkivets medarbejdere har været meget virksomme i forbindelse med udgivelsen af en Højer-beskrivelse, der omfatter tiden efter 1920. Den er på 350 sider og bekostet af Sparekassen Højer. Bogen udkom ved sparekassens 150 års jubilæum den 19. juli 1993. Den koster 100 kr. og kan købes i »Bikuben« i Højer.

Lundtoft kommune

Historisk Sogneforening for Varnæs og Bovrup

Formand: Svend Agertoft, Vibevej 3, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 01 94.

Foreningens arkiv: Bovrup Aktivcenter, Bytoften 13, Bovrup, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: 1. okt.-30. april: torsdag kl. 18.30-21.00 eller efter aftale.

Leder: Johan Meier, Gl. Skolevej 6, Varnæs, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 06 18.

Ved afstemningsfesten 10. februar talte landdagsmand Karl Otto Meyer over emnet »Mindretal i det nye Europa« og Tumbøl Sangkor underholdt med danske sange. En udstilling i sognearkivet med titlen: »Hvad har vi i arkivet« blev besøgt af ca. 100 gæster. Ved generalforsamlingen 28. oktober vistes en videofilm om »Teglværkerne og teglproduktion ved Egersund fra før i tiden«. Torsdag den 2. december afholdtes »hjemstavns-aften« på Varnæs skole, hvor redaktør Dieter Küssner, Flensborg, fortalte om gamle landboskikke i »Slesvigs-Land«. Svend Agertoft viste lysbilleder fra Varnæs.

Historisk Forening for Felsted sogn

Formand: H. C. J. Staugaard, Hellinghøjvej 6, Tumbøl, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 55 51.

Foreningens arkiv: Rådhuset, Gråstenvej 1, Felsted, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: Sidste lørdag i måneden kl. 14-16 i vinterhalvåret, eller efter aftale.

Leder: Grethe Beck, Grønbackvej 2, Tråsbøl, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 55 73.

Den 16. februar afholdtes generalforsamling på Tombøl Kro og 10-års jubilæum for foreningen. Peter Petersen og Andreas Asmussen fortalte om egnens historie.

Lokalhistorisk Forening for Kliplev sogn

Formand: Jakob Mørk, Præstevænget 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 93.

Foreningens arkiv: Strågårds smedie, Smedehuset, Skolegade 4, Kliplev, 6200 Aabenraa.

Åbningstid: 1. juni-1. okt.: tirsdag og fredag kl. 15-17 og efter aftale.

Leder: Jørgen Hansen, Lillegade 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 76 28.

Ved generalforsamlingen viste pastor Møller Sørensen billeder sognet rundt. Smedehuset blev færdigrestaureret, så vi kunne indrette arkivet dér, og holde åbent hus til Kliplev Mærken.

Vi har været på aftentur til Tinglev, hvor vi besøgte Urnehoved Tingsted og Tinglev gamle smedie, der er ved at blive restaureret. Her så vi også F. Grabes træskulpturer og sluttede i Bolderslev hos Helga og Nis Gregersen på »Hegnsgård«, hvor vi så deres samling af gamle landbrugsredskaber. To byvandring i Kliplev fandt god tilslutning. Årsskriftet er udgivet for 11. gang med et oplag på 350 eksp. Der har i årets løb været mange besøgende bl.a. lejrskoleelever, spejdere, pensionister og foreninger.

Løgumkloster kommune

Historisk forening for Løgumkloster kommune

Formand: Peter Madsen, Vænget 17a, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 37 40.

Foreningens arkiv: Løgumkloster kommueskole, Grønnevej, 6240 Løgumkloster.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Frede Gotthardsen, Ringgade 15, 6240 Løgumkloster, tlf. 74 74 42 04.

Det lokalhistoriske arkiv er grundlaget for foreningens virke. Dette gælder, når interesse-rede henvender sig for at få viden om fortiden, og når årsskriftet skal udarbejdes. Det gjaldt ikke mindst, da foreningen i efteråret 1993 gav tilsagn om at medvirke i »Kulturugen 1993«. Her deltog man med udstillingen »Løgumklosters kroer gennem tiderne«. Arkivets grundige og interesserede medvirken blev i rigt mål belønnet i form af en stor interesse fra publikums side. For flere af de besøgende var det et blik gennem egne vinduer, idet Løgumkloster har været hjemsted for ca. 30 beværtninger.

På den ordinære generalforsamling fortalte museumsinspektør Inge Adriansen, Museet på Sønderborg Slot, om krigsfangerne i 1. Verdenskrig i Sønderjylland. Ikke mindst krigsfangekirkegården syd for Løgumkloster blev gjort til genstand for indsigtsfuld behandling.

Nordborg kommune

Lokalhistorisk Arkiv for Nordborg kommune

Løjtertoft 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 08 29.

Åbningstid: Mandag-torsdag kl. 10-14, mandage i vinterhalvåret desuden kl. 17-20.

Leder: Erik Manthei Nielsen, Fribjerg 32, 6430 Nordborg, tlf. 74 45 18 10.

Nørre Rangstrup kommune

Agerskov lokalhistorisk forening

Formand: Viggo Thomsen, Bovlund Bålstedvej 11, 6535 Branderup, tlf. 74 83 51 76.

Foreningens arkiv: Agerskov skole, 6534 Agerskov.

Åbningstid: 1. og 3. torsdag i måneden kl. 15-17 eller efter aftale.

Leder: Karen Bech Jensen, Sønderbyen 18, 6534 Agerskov, tlf. 74 83 31 09.

Agerskov lokalhistorisk forening er oprettet i 1991. Vi har fået et arkiv indrettet på Agerskov skole. I de godt 2 år arkivet har eksisteret er der kommet mange arkivalier ind, og det vil der nok fortsat gøre, eftersom Agerskov er et stort sogn, og interessen synes stor. Mange arkivalier har vi modtaget fra afdøde lokalhistoriker H. P. Jensens kone Helga Jensen. Foreningen havde 1. juni en udflugt til Gram, hvor vi besøgte Hvalmuseet, derefter kørte vi til Mejlbj og besøgte Wellings Landsbymuseum. Også dette år havde vi en vellykket udstilling ved sommerens Ravne- og Ringriderfest i Agerskov. Foreningen tæller 382 medlemmer ved udgangen af 1993.

Lokalhistorisk forening for Arrild sogn

Formand: Kaj Petersen, Slotsvej 2, 6520 Toftlund, tlf. 74834223.

Foreningens arkiv: Skærbækvej 19, Arrild, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Tirsdag kl. 19.30-22.00, eller efter aftale.

Leder: Inger Sophie Andersen, Hofmannsvej 3, Roost, 6535 Branderup, tlf. 74834384. Ved generalforsamlingen blev der vist gamle lysbilleder med kendte og ukendte motiver hentet i det sønderjyske. Sommerens udflugt gik i samarbejde med sogneforeningen til Tørning Mølle, og endelig stod foreningen for loppemarkedet ved landsbyfesten. Et planlagt »Hvad er det?«-arrangement måtte desværre aflyses pga. sammenfald af møder i forbindelse med kommunalvalget i november.

Arkivet har i det forløbne år bl.a. modtaget en stor samling elevbilleder fra Arrild skole, ligesom der er indkommet en spændende og alsidig aflevering fra Hønning kro.

Branderup-Rurup lokalhistoriske forening

Formand: Niels Kr. Nielsen, Friskjærvej 10, 6535 Branderup, tlf. 74835275.

Foreningens arkiv: Branderup skole, Tingvej 3, 6535 Branderup.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Mette Marie Andersen, Gl. Toftlundvej 13, 6520 Toftlund, tlf. 74831537.

I forbindelse med generalforsamlingen holdt Lennart Madsen, Haderslev, et foredrag om gamle borge og voldsteder i midtlandet. Sommerudflugten gik til Frøselevlejren. Ligeledes deltog arkivet i hobbyudstillingen i forsamlingshuset. I arkivet arbejdes der på at opbygge et topografisk arkiv med billeder og oplysninger om alle huse og gårde.

Lokalhistorisk Forening for Bevtoft sogn

Formand: Jens Christensen, Rosenvænget 18, 6541 Bevtoft, tlf. 74514317.

Foreningens arkiv: Bevtoft skole, Krügersvej 45, 6541 Bevtoft.

Åbningstid: Onsdag kl. 14.30-17.00, eller efter aftale.

Leder: Holger Rosenberg, Rosenvænget 2, 6541 Bevtoft, 74514519.

Vi startede året med generalforsamling, hvorefter P. Madsen, Hygum, talte om dialekt og rigsdansk, set med lægmands øjne. Den 10. februar var foreningen medarrangør ved afstemningsfesten, hvor L. Caspersen, Sommersted, talte om afstemningen i 1920. Bevtoft skolekor underholdt med sang. I marts måtte vi pakke alt vort materiale væk, da skolen i forbindelse med ombygning skulle bruge vort lokale. Først i november fik vi tildelt andet lokale i det gl. bibliotek, hvorefter nyindretningen gik i gang.

I september indkaldte vi samtlige foreninger for at lave en aktivitets- og mødekalender for sognet fra oktober-marts 1994. En aftentur til S. Wellings museum i Lintrup blev en succes. Et videoudstyr, som er blevet tildelt os i fællesskab med de 4 andre lokalarkiver i kommunen, venter vi os meget af og planlægger at bruge det i 1994.

Christiansfeld Kommunes Lokalhistoriske Arkiv.

Billedet her viser Ruth Thykjær Jensen i samtale med arkivleder Ole L. Sørensen angående forside til bogen »Hejlsminde før og nu« som blev udgivet kort før jul 1993. I baggrunden ses et af de tre EDB anlæg, som findes på arkivet, og som i løbet af kort tid vil være tilsluttet netværk.

Lokalhistorisk Forening for Toftlund og Omegn

Formand: Tove Rasmussen, Østergade 41, 6520 Toftlund, tlf. 7483 1733.

Nørre-Rangstrup lokalarkiv: Søndergade 56, 6520 Toftlund.

Åbningstid: Mandag kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Hilmer S. Madsen, Rolighedsvej 14, 6520 Toftlund, tlf. 7483 1458.

Der er stigende interesse for foreningens arbejde. Medlemstallet stiger stadig, og flere besøger lokalarkivet. Der var god tilslutning til generalforsamlingen, hvor Hilmer Madsen viste lysbilleder fra det gamle Toftlund. Et lysbilledforedrag med ingeniør Mogens Scot Hansen om Sikringsstilling Nord var ualmindelig godt besøgt.

Vi har modtaget 22 afleveringer, bl.a. foreningsprotokoller, dias og samtlige lokalviser. Desuden billeder fra en tur til krigskirkegården i Braine i 1939. Årets byfest er blevet arkiveret i 2 ringbind med 364 billeder og artikler. Brundlandcentrets byggeri til dato er arkiveret med 374 billeder, og der er foretaget affotografering af lånte billeder.

Rødning kommune

Rødning lokalhistoriske arkiv

Kongevej 6, 6630 Rødning, tlf. 7484 1288.

Åbningstid: mandag-torsdag 13-16 og efter aftale.

Leder: Hans Carlo Jensen.

Rødning lokalhistoriske arkiv afsluttede definitivt foreningskampagnen i 1993. Resultatet viste, at der i Rødning sogn findes/har været 179 foreninger, samt 58 med berøringsflade over hele kommunen. Der foreligger materiale om alle disse foreninger.

I årets løb er indkommet 123 fotos, så billedsamlingen nu rummer over 2.500 forskellige fotos. Fra JydskeVestkysten er endvidere modtaget 686 pressefotos, og vi har nu ca. 5.000 i alt. Arkivet rummer også en del kassette- og videobånd med lokale optagelser. Rødding avis forefindes indbundet tillige med lokalsider fra JydskeVestkysten (tidl. Jydske Tidende og Vestkysten). Dannevirke og Vestkysten haves indbundet 1913-1969.

Tirsdag den 29. september dannedes »Sammenslutningen af lokalhistoriske arkiver i Rødding kommune«, hvis formål primært er at styrke kommunens 9 arkivers samarbejde, samt videreføre »Historisk årbog for Rødding kommune«. I december udkom den første i en ny række. Der sigtes på at årbøgerne får en så bred geografisk dækning som muligt.

Brændstrup Hjemstavnsforening

Formand: Hans Madsen Schmidt, Haurumvej 2, 6630 Rødding, 7484 1283.

Foreningens arkiv: Brændstrup kristne Friskole, Ramshered 13, 6630 Rødding.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Hans Madsen Schmidt (som ovenfor).

I vinterens løb er arkivets billeder sat i alfabetisk orden, samt alle vore »løse« arkivalier lagt i konvolutter og kasser.

Foreningen har holdt afstemningsfest med 32 deltagere. Udflugten med fhv. digegreve Niels Lorentzen, som fortalte og viste rundt ved vadehavet, samlede 27 deltagere. I november deltog foreningen i forsamlingshusets hobbyudstilling med en stand fra arkivet. Efter husbesøg i foråret tæller foreningen nu 200 medlemmer.

Hjerting sogns lokalhistoriske udvalg/forening

Formand: Jes Friis, Hjerting Skovvej 1, Hjerting, 6630 Rødding, tlf. 7484 1361.

Foreningens arkiv: Hjerting Forsamlingshus.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Jes Friis (se ovenfor).

Hygum Hjemstavnsforening

Formand: Peter Madsen, Lille Brøstrupgaard, Ribevej 5, Brøstrup, 6630 Rødding, tlf. 7484 1269.

Foreningens arkiv: Ribevej 42, Sdr. Hygum.

Åbningstid: Første tirsdag i måneden, kl. 15-17, eller efter aftale.

Leder: Peter Madsen (se ovenfor).

Der har i årets løb været to udflugter samt »aftenvandring på kirkegården«, hvor vi fik fortalt om kirken og om gamle gravsteder og gravsten. Derudover har vi modtaget papirer og billeder mv. fra dødsboer og enkeltpersoner og hjulpet slægtsforskere. Ved forsamlingshusets hobby- og kunstudstilling havde vi en afdeling med tekstiler samt ældre og nyere gårdmalerier.

Landbrugsmuseet Hygum Hjemstavnsgård

Formand: Johannes Knudsen, Søndergyden 30, 6630 Rødding, tlf. 74 84 25 71.

Åbningstid: 7. maj-12. sept. lørdag og søndag kl. 14-17, fra 19. juni-15. aug. mandag-lørdag kl 10-17, søndag kl. 14-17.

Hygum Hjemstavns gård har også i 1993 arrangeret aktivitetsdage: 6. juni: »Landsbyens håndværk« - 13.-17. juli: »Landsbyens energi 1850-1950« og »Landsbyen arbejder« - 4.

sept.: »I høstens tegn«. En stor gruppe frivillige har deltaget i forberedelsen af arrangementerne, som trak rigtig mange mennesker til Sdr. Hygum.

Lokalhistorisk forening for Jels sogn

Formand: Margit Ottosen, Jelsvej 39, Grønnebæk, 6630 Rødding, tlf. 74 55 22 45 el. tlf. 74 55 23 55.

Foreningens arkiv: Jels Skole, Krygersvej 2, Jels, 6630 Rødding.

Åbningstid: Tirsdag og onsdag kl. 10-12, og efter aftale.

Leder: Margit Ottosen (se ovenfor).

Foreningen har arrangeret en tur til Vejen Kunstmuseum. Der var foredrag ved Inger Biehl Hansen, Aabenraa, over emnet »En Ørstedbondes dagbog fra 1700-tallet« samt foredrag ved N. H. Kragh-Nielsen om »Grønnebæk maleren«. Lokale beboere har fortalt om udstykningen i 1930, om Troldkær gamle skole og om smuglerier ved den gamle grænse. Der har været udstilling i den gamle høkerbutik i Troldkær med lokale kunstnere og hobbyfolk med malerier, porcelænsmaling, stenhugning, træarbejder, patchwork, keramik, krammedyr, perlearbejder, papirklip, tørrede blomster og foreningens gamle billeder. I 1994 fokuserer den husstandsomdelte folder på Møllegården. Billed- og registreringshold har fortsat arbejdet ved ugentlige møder. Der er opsat montre og en del nye hylder til opbevaring af arkivalier, som vi fortsat modtager en hel del af.

Lintrup sogns lokalhistoriske udvalg

v/Mogens Lorentzen, Grænsevej 1, Foldingbro, 6660 Lintrup, tlf. 74 85 53 45.

Foreningens arkiv: Lintrup skole, Kirkepladsen 1, 6660 Lintrup.

Åbningstid: 1. og 3. tirsdag i måneden kl. 16-18, eller efter aftale.

Leder: Mogens Lorentzen (se ovenfor).

Der er i årets løb indleveret enkelte fotos, og besøgstallet er steget lidt. Desuden er vi igang med at omregistrere efter de fastsatte regler. Der er udgivet to blade, som er tilsendt de 102 bidragydende personer. Arkivet deltog igen i år ved udstillingen i Lintrup den sidste weekend i oktober. Besøgstallet var over al forventning. Hovedemnet på vor stand var skolebilleder.

Skodborg Hjemstavnsforening

Formand: Jens Brande, Københovedvej 77, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 84 81.

Foreningens arkiv: Skodborg bibliotek, Søndergade 2, Skodborg, 6630 Rødding.

Åbningstid: Onsdag kl. 10-13, eller efter aftale.

Leder: Kristian Holmgård, Mølletofte 16, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 84 85.

Vor vandretur i foråret langs Gendarmstien gik i år fra Vemmingbund til det nye Dybbøl historiecenter. Sommerudflugten med 52 deltagere gik over Søby Brunkulstjer til Aqua ferskvandsmuseet i Silkeborg og Silkeborg museum, hvor vi så på Egtvedpigen og Tolundmanden, derfra til spøgelseshistorier og aftensmad på Engelholm højskole. Sognevandringen i den østlige del af sognet omhandlede mindsten over en falden i den fransk-tyske krig 1870, flinteredskaber fundet ved Knagemøllen, isoptagning i Skudstrup sø til afkøling på mejeriet og Lauenborgs historie. Efterårsmøde med foredrag af den nye forstander på Askov højskole, Morten Kvist, med titlen »Frihed et problem uden løsning«. Frihedskampen og dens rædsler kom fhv. seminarielektor Dorthe Petersen ind på i foredraget om sin broder »Tue og hans tid«. På julemessen havde vi en meget fin udstilling bl.a. med dyrlæge Holms stensamling og video om årets gang i Hjemstavnsforeningen. Aftenen med egne kræfter omhandlede landbruget og snedkererhvervet, og vi

lyttede til bånd indtalt af ældre i sognet. Desuden var der afstemningsfesten, hvortil seminarielektor Jørn Buch, Haderslev, var inviteret som taler. Rødding mandskor afsluttede en aktiv sæson.

Skrave Hjemstavnsforening

Formand: Karl Kristoffer Juhl, Skravevej 28, Langetved, 6630 Røding, tlf. 74 84 71 75.

Lokalhistorisk Forening for Øster-Lindet sogn

Formand: Arne Buhkal, Vråvej 4, Øster Lindet, 6630 Rødding, tlf. 74 84 61 54.

Foreningens arkiv: Skodborg bibliotek, Søndergade 2, Skodborg, 6630 Rødding.

Åbningstid: Onsdag kl. 10-13, og efter aftale.

Leder: Kristian Holmgård, Mølletofte 16, Skodborg, 6630 Rødding, tlf. 74 84 84 85.

Desværre måtte foreningens mangeårige og dygtige formand, Helge Holst, stoppe på grund af sygdom. Bestyrelsen var vant til, at Helge Holst, med sit gode lokalhistoriske kendskab, påtog sig hovedparten af arbejdet. Bestyrelsen har dog valgt at videreføre linien, også med udgivelsen af det lokalhistoriske blad »Glimt«.

Rødekro kommune

Lokalhistorisk forening for Rødekro kommune

Formand: Thomas Heisel, Horsbyggårdevej 1, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 94 98.

Foreningens arkiv: Villa Catharina, Callesensvej 1a, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 66 88.

Åbningstider: Første og tredje mandag i måneden kl. 15-17, og efter aftale.

Leder: Inger Danielsen, Skovvænget 11, 6230 Rødekro.

I april holdt Henrik Skov Kristensen, Frøslevlejrens museum, lysbilledforedrag om »Vestallierede luftangreb i Sønderjylland«. Juni bragte en udflugt til Dybbøls nye historiecenter. Vort arkiv er i årets løb blevet tilsluttet LASS. Efter Nis Senius Tiedemanns død i oktober blev hans private samlinger af arkæologi og historie via Rødekro kommune overladt vort arkiv. Det nye årsskrift udkom sidst på året og blev fordelt til de nu 535 medlemmer. Et forsøg med en månedlig aftenåbning første torsdag i måneden har måttet opgives pga. for ringe tilslutning.

Skærbæk kommune

Historisk Forening for Skærbæk og Omegn

Formand: H. E. Sørensen, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 17 04.

Lokalhistorisk Arkiv for Skærbæk og Omegn: Skærbækegnens Museum, Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74 75 20 52.

Åbningstid: Museets åbningstid (se nedenfor) og efter aftale.

Leder: H. E. Sørensen (se ovenfor) og H. Hofmand Nielsen, tlf. 74 75 11 06.

Foreningen har i sæson 1993-94 afholdt følgende foredrag og arrangementer: 11. november: Bjørn Poulsen om Brink Hovedgård. Den 11. januar: Erik Lind Sø om den historiske navlestreng (sammen med foreningerne i Brøns og Rejsby). Den 10. februar: Afstemningsfest sammen med fem andre foreninger med Kaj Ikast, MF, som taler. Den 3. marts: H. E. Sørensen om Døstrup skoles historie. Den 28. april: Generalforsamling med forevisning af Rømfilm v. Per Svendsen.

I 1993 udkom årsskriftet »Fra Skærbækegnens Fortid« nr. 7.: H. E. Sørensen: Storegade, i anledning af gadens renovering.

Til arkivet er indgået en del papirer af forskellig art, men det kniber med at klare en tilfredsstillende registrering. Fotografisamlingen er blevet øget bl.a. med en lang række billeder fra Døstrup skoles historie.

Skærbækens Museum

Storegade 47, 6780 Skærbæk, tlf. 74752052.

Åbningstid: Juni-oktober: mandag-fredag kl. 10-17, første weekend i hver måned kl. 14-17.

Leder: H. E. Sørensen (se ovenfor).

Museet viste i 1993 følgende særudstillinger: 11.5.-4.7.: »Ivan fra Odessa - russiske krigsfanger under 1. Verdenskrig«. Udstillingen blev arrangeret af Museet på Sønderborg Slot.

15.7.-13.8.: Klara og Herbert Wentscher: »Stofbilleder og akvareller fra Rømø«. 19.8.-5.9.: »Fantasien er god«, tegninger og meget andet udført af børnene i kommunens daginstitutioner. 1.10.-31.10.: »Med tak modtaget«, et udvalg af gaver til museet gennem de senere år.

Historisk Forening for Skærbæk og Omegns årlige bogmarked på – og til fordel for – museet, afholdtes 11.9.-24.9.

Museet havde i 1993 2.900 besøgende. Museet har modtaget en del gaver, bl.a. billeder og redskaber samt erhvervet en serie akvareller af alle kirker i kommunen, udført af Gustav Holgersen, endv. et maleri af Peter Nicolaisen. Herbert Wentscher skænkede museet et landskabsbillede fra Rømø.

Sundeved kommune

Historisk Forening for Sundeved

Formand: H. C. Clausen, Langbro 2 A, Ullerup, 6400 Sønderborg, 74461286.

Foreningens arkiver: Historisk forening for Sundeveds arkiver: Truenbrovej 21 A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: onsdag kl. 16-20, og efter aftale.

Leder: Ellen Margrete Olsen, Møllehøj 5 A, Avnbøl, 6400 Sønderborg, tlf. 74461122.

I juni havde vi aftentur til Nybølnor med besigtigelse af fortidsminder. Poul Andersen, Munkemølle, fortalte gården Holbæks historie.

Fra juli til september gennemførtes sammenlægning og flytning af kommunens tre arkiver (Nybøl, V.Sottrup og Ullerup) til dejlige, store lokaler stillet til rådighed af kommunen. Indvielsen med over 100 gæster fandt sted 1. oktober.

Den 15. november var der fællesmøde med de lokalhistoriske arkiver og ca. 80 deltagere. Som afslutning talte fhv. sognepræst N. Seedorf om maleren Eckersberg.

Selskabet for Nydamforskning

Formand: Vincent Jessen, Peberbjerg, Skovbyvej 14, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 74415747.

Foreningens arkiv: Historisk Forening for Sundeved, Truenbrovej 21 A, Avnbøl, 6400 Sønderborg.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Ejgild Dyrmosé, Bøgevang 18, Felsted, 6200 Aabenraa, tlf. 74685781.

Udstilling: Nydamhuset, Nydamvej 41, Øster Sottrup, 6400 Sønderborg. Fri adgang. Nøglen udleveres på Nydam skolens bibliotek, tlf. 74467242.

Årets udgravninger gav mange fine oldtidsfund. Et mandshoved i træ, flere årer, et ror,

trædele med ornamenten og en skål med runer. Udgravningerne er støttet af sønderjyske private fonde. Nydam mose er fredet. Mosen er anerkendt som dansk seværdighed, og der kan opstilles skiltning. Danmarks Grundforskningsfond har udvalgt Nydam mose til et marinearkæologisk forskningsprojekt. Nydamselskabets og Historisk Forening for Sundeveds arkiv har fået nye lokaler.

Sydals kommune

Lokalhistorisk forening for Kegnæs sogn

Formand: Peter Wehl, Torsthoved 3, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 7440 5192.

Foreningens arkiv: Kegnæs skole.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 18-19.30 i vinterhalvåret og efter aftale.

Leder: Hans Bertelsen, Østerbyvej 50, Kegnæs, 6470 Sydals, tlf. 7440 5110.

Ved generalforsamlingen den 5. marts 1993 holdt grænselandsredaktør Jørn Buch, Radio Syd foredrag om »Europa efter murens fald«. Den 11. juni havde vi vores 14. egnsvandring, en landbyvandring i Østerby, hvor Hans Bertelsen fortalte de 45 deltagere om »Håndværkere, fiskere og andet godtfolk«. Efter kaffebordet i forsamlingshuset fortalte der igen om en håndværkerfamilie og nogle træk fra landsbyen. Den 10.-11. september deltog vi i ældrerådets messe i Tandslethallen, hvor vi viste gamle redskaber til hørbearbejdning og andet fra arkivet.

Vi har sammen med forsamlingshuset og Kegnæs ungdoms- og idrætsforening været medindbyder til to foredrag. Den 23. februar talte pastor Lene Johansen over emnet: »Alle taler om moral – hvad skal vi med den«. Den 6. maj foredrag ved pastor Poul Bundgaard om: »Danmark – Canada retur«. Den 9. oktober var der premiere på video-filmen: »Frihed er det bedste guld« af Peter Andersen og Richardt Nielsen. Den vistes dagligt i 14 dage for i alt 1.400 tilskuere. Et nyt oplag af bogen »Kegnæs 1615-1965« er blevet godt solgt, men kan stadig fås for kr. 100,-.

Til arkivet har vi modtaget en del arkivmateriale, ligesom der er søgt slægtoplysninger mv. Medlemstallet er på 335 og kontingentet er stadig kr. 10,-.

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Formand: Chresten Wolf, Østerbakken 11, Høruphav, 6470 Sydals, tlf. 7441 5306.

Foreningens arkiv: Hørup centralskole, Vestervej 42, Kirkehørup, 6470 Sydals.

Åbningstid: Efter aftale.

Leder: Peter Hell, Havemose 4, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 7441 5215.

Foreningen har udsendt årsskrift nr. 12. Selv om sognet tidligere er støvsuget for billeder og dokumenter vedr. ejendomme, er der sikkert endnu værdifulde sager gemt rundt omkring. Vi opfordrer alle til at overlade arkivet den slags til lån eller eje.

Lysabild sognehistoriske forening

Formand: Skoleinspektør Viggo Vandkær Thomsen, Lysabild Degnegård, Lysabild, 6470 Sydals, tlf. 7440 4284.

Foreningens arkiv: Lysabild skole.

Åbningstid: Første torsdag i hver måned kl. 18-20, og efter aftale.

Leder: Nicolai Hansen, Mommarmarkvej 395, Mommarmark, 6470 Sydals, tlf. 7440 7995.

Året 1993 bød på to store begivenheder. Lørdag d. 16. januar åbnede vi det udvidede sognearkiv. 150 besøgende deltog i åbningen, og flere talte om, at vi nu har fået »Lysabild sognemuseum«. Søndag den 3. oktober fejredes Lysabild skoles 200 års jubilæum med udgivelse af foreningens bog nr. 5 »Fra almueskole til skoleliv«.

Desuden har vi udarbejdet to udstillinger, en skolehistorisk til skolejubilæet og en til fælles kommunaldag. Foreningen tæller 741 medlemmer og har nu i mere end 10 år været organiseret med faste udvalg (arkivudvalg, bogudvalg, turudvalg og mødeudvalg). Vi har også erfaret, at bogudgivelser er en endda meget vigtig, og krævende arbejdsopgave for en sognehistorisk forening, fordi vi udgiver historie, som ellers ikke ville være blevet udgivet.

Lokalhistorisk arkiv for Tandslet sogn

Formand: Peter Johannsen, Mømmarkvej 313, 6470 Sydals, tlf. 7440 7733.

Foreningens arkiv: Tandslet skole, Ertebjergvej 2, 6470 Sydals.

Åbningstid: 1. okt.-1. april torsdag kl. 19-20 og efter aftale.

Leder: Svend Iversen, Østkystvej 117, Ertebjerg, 6470 Sydals, tlf. 7444 77 85.

På generalforsamlingen i februar holdt museumsrådgiver Inge Adriansen foredrag om de russiske krigsfanger. Den årlige udflugt gik til Bov landbrugsmuseum. Bestyrelsen har i det forgangne år udført et stort arbejde i forbindelse med udgivelse af sognebogen om Tandslet og omegn. Bogen er blevet godt modtaget og solgt i stort omfang. Den kan fortsat købes hos os. Vore arkivlokaler på skolen er ikke de bedste, men vi arbejder meget på sagen i det kommende år.

Sønderborg kommune

Lokalhistorisk forening for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Ole Andersen, Ringløkke 24, 6400 Sønderborg, tlf. 7448 84 79.

Ved generalforsamlingen i marts 1993 afløstes P.L. Jacobsen som formand af Ole Andersen, og der blev vist en serie lysbilleder sammensat af P.L. Jacobsen og H. Petersen. Serien gjorde megen lykke og har også skabt god PR for arkivet ved at blive vist i andre foreninger. Foreningen har desuden stået som arrangør af en velbesøgt ekskursion til Als Kloster. I august gennemførtes en vandring i den tysk opførte Brohovedstilling. Årets sidste arrangement blev ledet af næstformanden og bestod af et veltillrettelagt besøg på Sønderborg Sygehus.

Foreningen udgiver to gange årligt ARKIV-Nyt, i 1993 med hhv. 28 og 24 sider. Såfremt der ikke fra arkiverne eller foreningens medlemmers side indgives tilstrækkeligt mange manuskripter af lokalhistorisk tilsnit, søger redaktionen at »fylde op« med relevante artikler. Det kan derfor ikke altid lykkes at dække foreningens 3 lokalområder ligeligt. Foreningen kunne i 1993 overføre godt kr. 13.000 til arkiverne.

Lokalhistorisk arkiv for Dybbøl, Ulkebøl og Sønderborg

Formand: Ole Andersen, Ringløkke 24, 6400 Sønderborg, tlf. 7448 84 79.

Arkivafdeling: Kirkegade 8, 6400 Sønderborg, tlf. 7443 27 10.

Åbningstid: Mandag kl. 9-12, onsdag kl. 15-17, og efter aftale.

Arkivleder: Ruth Kümpel, Arnkilgade 62, 6400 Sønderborg, tlf. 7442 70 31.

Arkivafdeling: Torvet 2, Ulkebøl, 6400 Sønderborg, tlf. 7442 93 66.

Åbningstid: Tirsdag kl. 10-12, onsdag kl. 19.30-21 og efter aftale.

Arkivleder: Sofie Rasmussen, Sneppevej 5, Skovby, 6470 Sydals, tlf. 7440 48 63.

Arkiverne i Sønderborg og Ulkebøl har været godt besøgt, og vi har fået en del arkivalier ind til registrering som for Sønderborgs vedkommende sker på edb. Gamle billeder får vi en del af, de bliver affotograferet og registreret. Vore udstillinger i de store vinduer i Ulkebøl arkiv tiltrækker folks opmærksomhed og giver tit god kontakt til arkivet.

Tinglev kommune*Lokalhistorisk forening for Tinglev kommune*

Formand: Ester Feddersen, Nørreagervej 6 A, 6360 Tinglev, tlf. 74644062.

Sidste års generalforsamling fandt sted i Jyndeved forsamlingshus, hvor Hardy Knudsen, tidligere leder af Jyndeved forsøgsstation og fhv. borgmester, fortalte om »Landboliv i Sønderjylland«, herunder om sin egen elevtid i bl.a. Almstrup. Den 10. juni var vi på sommeraftentur til Løgumkloster, hvor lærer Peter Madsen var guide i byen og i kirken. Den medbragte kaffe blev drukket i munkegangen ved kirken. Aftenen sluttede med et besøg på kirkegården for krigsfanger i fangelejren ved Løgumkloster under 1. Verdenskrig. Den 18. oktober havde vi efterårsmøde i »Den gamle skole« i Tinglev. Havekonsulent Olav Nissen, Ballum, holdt lysbilledforedrag om »En tur langs grænsen«. Der var stuvende fuldt hus, ca. 60 deltagere.

Lokalhistorisk Arkiv for Tinglev kommune

Bylderup Bov Bygade 17, 6372 Bylderup Bov, tlf. 74762141.

Åbningstid: Onsdag kl. 15-19 og efter aftale.

Leder: Ester Feddersen (se ovenfor).

Det forløbne år har bragt så mange afleveringer, at det ikke helt har været muligt at gennemføre en løbende registrering. 438 billeder er registreret med oplysning om tid og sted og personnavne.

I anledning af 75-året for våbenstilstanden i 1. Verdenskrig åbnede vi den 11.11. kl. 11 præcis en vinduesudstilling om livet bag fronten. DSK's fane fra Uge sogn prydede udstillingen sammen med DSK-årbøger og bøger fra biblioteket. Arkivet bidrog til Aabenraa-dyrskuet med en udstilling med titlen »Før og nu« – om forretninger i Bylderup Bov før og nu.

Besøget i arkivet er beskedent, men vi besvarer skriftlige og telefoniske henvendelser. I amtets arbejde med forurening fra tidligere benzinstandere el.lign. kunne vi yde meget større hjælp, end vi selv troede! Arkivet har fået flere hylder i rummet ved boksen, bl.a. til kirkebøger og folketællinger. Alligevel er gulvet også snart fyldt op.

I 1980 fik arkivet – som noget ret usædvanligt dengang – 10 løntimer af Tinglev kommune, og jeg kunne fremholde Tinglev som et godt eksempel til efterfølgelse for andre kommuner. For 2 år siden afgav jeg 3 timer til en bibliotekar, som jeg regnede med skulle være min afløser, i tillid til, at arkivet fortsat ville få de 10 timer. Nu går de 3 timer stort set til biblioteksarbejde. 1. december fratrådte jeg som daglig leder, da jeg var fyldt 70 år, hvorefter biblioteket, stillet over for skrappe sparekrav, så sig nødsaget til at indrage mine resterende 7 timer. Hvor man i andre kommuner nu begynder at aflønne medarbejdere i arkiverne, er man her gået den modsatte vej. Dybt beklageligt – for arkivet har dog stadig åbent onsdag kl. 15-19, hvor Peter Weber er på biblioteket i Bylderup Bov og er parat til at hjælpe. Arkivet er også stadig parat til at tage mod afleveringer, men registreringer vil volde betydelige vanskeligheder.

Tønder kommune*Lokalhistorisk Forening for Tønder kommune*

Richtsensgade 10, 6270 Tønder.

Formand: H. C. Hansen, Ingridsvvej 1, 6270 Tønder, tlf. 74722067.

Året 1993 bragte en overenskomst med Tønder by om oprettelse af en arkivstilling på 20 ugentlige timer. Forhandlingerne blev gennemført med stor velvilje og anerkendelse

fra byens side af arkivets hidtidige virke. Pr. 1. febr. 1994 er bibliotekar Britta Bargfeldt ansat i den nye arkivlederstilling.

Året var i øvrigt præget af en omfattende deltagelse i de mange arrangementer i anledning af byens 750-års jubilæum, som ikke mindst involverede arkivet og dets medarbejdere. Udgivelsen af »Acta Tunderensia« blev afsluttet og værket overrakt byen som jubilæumsgave fra foreningen og dens transcriptionsgrupper.

Lokalhistorisk Arkiv for Tønder kommune

Richtsensgade 10, 6270 Tønder, tlf. 74 72 33 26.

Åbningstid: Tirsdag kl. 13-18, torsdag kl. 13-17, lørdag kl. 10-12 eller efter aftale (lukket i juli måned).

Leder: Britta Bargfeldt.

I forbindelse med byens 750-års købstadsjubilæum 1993 stod arkivet sammen med Tønder Museum for udstillingsrækken i Drøshes hus og havde hovedansvaret for to udstillinger. Den første, med titlen »Byens Breve«, viste byens historie i dokumenter og var arrangeret i tæt samarbejde med Tønder Museum og Landsarkivet i Aabenraa. Den blev ledsaget af et stort katalog. I den anden udstilling »Tønder som havne- og handelsby« belystes byens status som havneby.

Som allerede nævnt sidste år omfattede bogudgivelserne i 1993 en bog om Tønderhus, udgivelsen af »Acta Tunderensia«, billedredaktion af Henrik-Becker-Christensens »En by ved grænsen«, ligesom arkivet medvirkede ved udgivelsen af et »Kommuneatlas« for Tønder kommune og varetog redaktionen af de fire numre af byens jubilæumsavis. Ved juletid udsendtes »Billeder fra det gamle Tønder«, der bygger på Viggo Møballes store samling af Tønder-postkort.

Vojens kommune

Lokalhistorisk Forening for Vojens kommune

Formand: Kurt Jespersen, Ternevej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 54 21 21.

Foreningens arkiv: Møllerens Hus, Tørning Mølle, 6500 Vojens, tlf. 74 50 70 31.

Åbningstid: Tirsdag kl. 19.30-21.30, torsdag kl. 14-16 eller efter aftale.

Leder: Laurids Lund, Hovedgaden 104, Over Jerstal, 6500 Vojens, tlf. 74 54 73 45.

Hver tirsdag mødes otte ivrige, lokalhistorisk interesserede M/k'er for at registrere og arkivere de indkomne arkivalier og billeder. Der er i 1993 indkommet ca. 40 afleveringer, som strækker sig lige fra papir til et flot skab i almuefarver. Der registreres på edb efter Arkibas-systemet.

I oktober 1993 flyttede vi fra Herredsfoged Holms Hus til Møllerens Hus, hvorefter vi kan begynde at hjemtage de arkivalier, som vi i lang tid har været nødt til at anbringe andre steder. Samtidig er åbningstiden øget. Vi modtager meget gerne nye afleveringer.

Lokalhistorisk Forening for Jegerup sogn

Formand: Mathias Nørgaard, Haderslevvej 2, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Foreningens arkiv: Jegerup skole, Bygaden 16, Jegerup, 6500 Vojens.

Åbningstid: Første mandag i måneden kl. 19-21, eller efter aftale.

Leder: Kaj Sandholdt, Kærager 8, Jegerup, 6500 Vojens, tlf. 74 54 29 80.

Blandt afleveringer i 1993 kan nævnes en del fotografier, enkelte personarkiver og papirer fra Ungdomsforeningen, hvis protokoller er modtaget som depositum. Arkivet modtager også fremover alt det, der kan fortælle om sognet og dets beboere gennem tiderne.

Lokahistorisk Forening for Oksenvad Sogn og Omegn

Formand: Ernst K. Svennesen, Vadstedvej 10, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 43 05.

Foreningens arkiv: Ø. Lindetvej 5, Oksenvad, 6560 Sommersted, tlf. 74 50 46 07.

Åbningstid: Mandag kl. 19-21 og efter aftale.

Leder: Ernst K. Svennesen (se ovenfor).

I årets løb fandt foreningens udadvendte arbejde for medlemsarrangementer god tilslutning, og arkivet modtog spændende afleveringer. Den historiske interesse for egnens spændende fortid er styrket af Nationalmuseets arbejde med rensdyrbopladsr på egnen.

Ellers har hovedbeskæftigelsen været fotografering af egnens gårde og huse kombineret med båndoptagelser om samme. Vojens kommune støttede arbejdet med kr. 2.000 til teknisk udstyr, fotograf Martin Jensen, Haderslev med billedmaterialet, ligesom Haderslev museum hjalp med billeder fra Hesselbergs samling. Foreningens medlemsblad handlede i år om Oksenvad Kommunes skolebyggeri for 50 år siden i 1942/43, bygget på gode oplysninger fra Landsbibliotekets avissamling og Landsarkivets kommunale protokoller.

Aabenraa kommune*Løjt Lokalhistoriske Forening*

Formand: Erling Madsen, Sandskærvej 582, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 78 04.

Foreningens billedarkiv: ca. 1000 stk. Åbningstid: Efter aftale

Leder: Jørgen Lundby, Løjt Søndervang 21, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 73 76.

Udgivelsen af bogen *Det Gamle Løjt* er fortsat en af hovedhjørnestenene i arbejdet. Årets bog bringer beretninger om sognets sangskat, kirkehistorien belyses gennem tre artikler, andelsfrysehusene belyses, og der gives et usædvanligt tidsbillede af udvandringen i slutningen af 1800-årene. Den afsluttende billedserie om huse i Barsmark råder bod på det beklagelige, at det næsten altid kun er gårdenes historie, der er overleveret.

Ensted sogns lokalhistoriske forening

Formand: Walborg Jessen, Agertoften 2D, Hjordkær, 6320 Rødekro, tlf. 74 66 69 34.

Foreningens arkiv: Skolegade 1, Stubbæk, 6200 Aabenraa.

Leder: Walborg Jessen (se ovenfor).

Åbningstid: Efter aftale.

I samarbejde med Ensted sogns Foredragsforening har der i året løb været afholdt fem foredrag. Ved generalforsamlingen d. 9. marts blev foreningens 12. årsskrift præsenteret.

Aabenraa Byhistoriske Forening

Formand: Esther Buchreitz, Nybro 14, 6200 Aabenraa, 74 62 35 11.

I samarbejde med Aabenraa Museums Venner og Historisk Samfund, Aabenraa amtskreds blev gennemført en foredragsrække om skibsfart. Vi stod for oktober-mødet, hvor cand.phil. Erik Møller Nielsen, Svendborg talte om vore stolte klipperskibe.

Som årgave 1993 udsendtes Sven Aage Faaborgs bog om Kolstrup Boligforening, som var modtaget som gave. Jubilæumsbogen om Bevaringsfonden gennem 25 år vil pga. Henrik Fangels død først udkomme i 1995. I stedet arbejdes på en bog om foreningens historie gennem 35 år. Desuden er trykt nye postkort med motiver fra Aabenraa, Løjt og Ensted. Endelig har vi forberedt overtagelsen af Slotsvandmøllen fra februar 1994. Derefter vil restaureringen blive tilendebragt, så møllen kan blive offentlig tilgængelig og sættes i drift.

Oversigt over årsskrifter og periodica 1993

Udgivet af de lokalhistoriske foreninger, museer og arkiver 1993/94

Bedsted

Brudstykker af Bedsted Sogns Historie

Samlet, bearbejdet og udgivet af Henning Haugaard

Nr. 19, side 647-694. 1993. Indhold: Et skolebillede – Kirkeklokken i Bedsted – Soldater gennem Bedsted 1808 – Sognefogedhvervet – Sognefogder – Sognefogedgården i Terp – Varsel af sort ligvogn – Varsel af tordenforbandelse – Sognets officielle stempler – Nationalismen i 1800-tallet – Hinrichsens legat for tro tyende 1868 – Hinrichsens legat for fattige 1868 – Peter Petersens legat for husarme 1872 – Om præsten Ludvig Schrader – Altertavlen og dens persongalleri – Brodersen-slægtens stamfar – Drengestreger på Bedsted Bjerg 1909 – Testamente fra 1763.

Ekspedition: Henning Haugaard, Brændkjærgade 46, Kolding.

Bov

Bov Museum

Udgivet af Historisk Forening for Vis Herred

Årgang 16. 1993. 75 sider. Indhold: H. H. Bang: Fra foreningen – H. H. Bang: Fra Bov Museum – Carla Christensen: På vandring i det gamle Fårhus – Thorvald Larsen: Bov Kirkekrønike fortæller – Peter Andresen: Skoler og skolegang i Hønsnap – Årets gang på museet – N. P. Lund-Jensen: En genbrugt gravsten – Lorens Wortmann: Arkæologisk særudstilling – Lorenz Jacobsen: Lytekroen – Lorenz Jacobsen: En tilføjelse – Lorenz Jacobsen: Den glemte krig – Fra redaktionen – Bestyrelserne.

Ekspedition: Historisk forening for Vis Herred, Møllegade 1, 6330 Padborg.

Felsted

Historisk Årbog for Felsted Sogn

Udgivet af Historisk Forening for Felsted sogn

Nr. 11. 1993. 92 sider. Indhold: H. J. Thomsen: Hvalkæberne på Grøngrøft – J. Raben: Hvalfangst i Nybølnor i året 1821 – Hans Thomsen: Hvalfiskfangst ved den hjemlige kyst – Henry Frydkjær: Min barndom i Felsted fra 1923 til 1935 – Peter Lassen: Tidsbillede fra Tumbøl Skole i 1930-erne – Rasmus Autzen: Traasbøl skole – Andreas Asmusen: Spejderarbejde i Felsted 1919-1938 – Nyt spejderarbejde i Felsted – Mette Lassen: 25 år som kirkesanger i Felsted kirke – Alfred Jacobsen: De syv døre fotograferet – Hans Thomsen: Flygtninge i 2. verdenskrig – Peter Petersen: Flugten til et fristed under Treårskrigen – Tamme Tip – Grethe Beck: Nyt fra arkivet – Instruktion for artikler til årbog – Foreningens love – Foreningens virke i 1992-93.

Ekspedition: Mette Lassen, Bygbjergvej 17, Felstedmark, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 51 19.

Hoptrup

Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening

Udgivet af Hoptrup sogns Lokalhistoriske Forening

Nr. 10. 1993. 36 sider. Indhold: Holger Bonde: Formandens beretning – Kjestrup Vandværk – Torkild Barfod: Noget om hvad jeg husker fra min barndom på Østergaards

Mølle i Hoptrup – Et 50-års minde – Forhenværende gårdejer og sognefoged Jens M. Busk Hoptrup Kirkeby fortæller – Fra Haderslev Rådstue 1701 – Sven Ohlsen: Sønderballe brandværn – Kyhl no. 1-1905 – Sven Ohlsen: Om Slivsvøens lyksaligheder i gamle dage. – Sven Ohlsen: 10 års genvordigheder er nu slut (håber vi da).

Ekspedition: Holger Bonde, Lysmosen 34, Marstrup, tlf. 74 57 52 74.

Hørup

Lokalhistorisk Forening for Hørup Sogn

Årsskrift nr. 12. 1994. 40 sider. Indhold: Peter A. Christensen: Hørup frivillige Brandværn. – Hans Hansen: Lidt om krigergravene i Høruphav – Mathiesen: Smedekontrakt fra Lambjergskov – Di kostbar drofe – P. A. Christensen: Lidt om ejendomme i Neder Hørup – P. A. Christensen: Lidt om Majbølgaard og Hørup Klint og Peberbjerg
P. A. Christensen: Lidt lune – Vilråbsbrev fra Lambjerg – Tyendeanordning for hertugdømmerne Slesvig og Holsten 1895 – P. A. Christensen: Tuberkulose – Noget om nedsat arbejdstid – Hans J. Christensen: Sådan gik 1992 – P. Hell: Arkivet 1993.

Ekspedition: Peter Hell, Havemose 2, Lambjerg, 6470 Sydals, tlf. 74 41 52 15.

Jegerup

Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Jegerup Sogn

1993. 42 sider. Indhold: Foreningens aktiviteter i løbet af året Gotfred & Christian Petersen: Portræt af en landsbylærer – Ejnar Brøgger: Erindringer fra en formandstid Hovedrengøring før jul – Gerda van Zyl: Brev fra Sydafrika – Ole Nedergaard: Jegerup kirkes altertavle(r) – Jegerup skole 1942 – Jegerup skole 1964-65.

Ekspedition: Matthias Nørgaard, Haderslevvej 2, Simmersted, 6500 Vojens, tlf. 74 50 61 84.

Kliplev

Fra Kliplev sogn

Udgivet af Lokalhistorisk Forening

1993. 79 sider. Indhold: Jakob Mørk: Foreningen 1993 – Jens Christensen: Spildte ord på Jens Hjuler – Evald Nielsen: Fra mine 17 år i Kliplev – For 50 år siden – Karen Thomsen: Lidt af historien bag et billede Jørgen Hansen: Et fattigvæsens regnskab 1876.

Ekspedition: Jacob Mørk, Præstevænget 3, Kliplev, 6200 Aabenraa, tlf. 74 68 78 93.

Løjt

Det gamle Løjt XVI

Udgivet af Løjt sogns lokalhistoriske Forening

1993. 128 sider. Indhold: Svend Hansen: Løjt sogns sangskat Jens Bruun: Løjt og Varnæs – en debat – Jep H. Riis: Løjt Kloster Hans Hansen Toft: Hvorfor har Løjt to Præster og to præstegårde? – Jørgen Lundby: Fra henkogt frugt og saltet flæsk til andelsfrysehuse – Grethe Lildholdt: Casper Thaysens erindringer Fødsel om bord, af Dorothea Nissens dagbøger – Hans Hansen Toft: Pesttjørnen ved Genner Fjord – Hans Hansen Toft: Jakobsgård – Urban Schrøder: Gammelt Hedenskab paa Barsø – Carl E. Johnsen: Da Barsøerne i Juli 1914 blev hentet og indsat i Aabenraa – Erling Madsen: De gamle marknavne på Barsø – Karl Stabenow: En drøm ved Avsø – H. P. Wilhelmsen: Mindesang om Stormfloden – H. P. Wilhelmsen: Mindevers – Grethe Lildholdt: Stier og

stenter i Stollig – Jep H. Riis: Nogle udtog af en gammel Notitsbog fra Løjt Sogn – Petrea Schmidt: En af de sidste beslagsmede i Løjt Sogn – Petrea Schmidt: Æ Brøvu'n – Petrea Schmidt: Et gammelt Green-slagurs historie – Peter Krag: Billeder fra Barsmark – Erling Madsen: Mindehøjtidelighed på Barsøvej den 18. august 1993 – Jens Bruun: Gode traditioner skaber også historie.

Ekspedition: Aase Boysen, Hønsnap 10, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa, tlf. 74 61 65 72.

Rødding

Historisk årbog for Rødding-egnen

Udgivet af de lokalhistoriske arkiver og foreninger i Rødding kommune.

1993. 87 sider. Indhold: Erik Braun: Pa polakkerne var her. Den polske lejr på Skudstrup fæled 1659 – Maren Iversen: Optegnelser fra Lintrup 1914-1920 – Viggo Larsen: En fynbo går over grænsen til Sønderjylland – Lokalhistoriske arkiver, foreninger og udvalg.

Ekspedition: Hans Carlo Jensen, Rødding Bibliotek, Kongevej 6, 6630 Rødding, tlf. 74 84 1288.

Rødekro

Fra Rødekro kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Rødekro kommune

1993. 144 sider. Indhold: Thomas Heisel: Året 1992-93 – Sophus Brodersen: Hellevad kirke – Rasmus N. H. Callesen: Fra slægtsgården Lerskov – Ellen Jensen: Damgård Mølle – Torp Friis Møller: Det hurtige Toldsted – Torp Friis Møller: For 100 år siden. Små udpluk af Hejmdal 1. halvår 1895 – Torp Friis Møller: For 50 år siden. Små udpluk af Hejmdal årg. 1943 – Åge Winther: Fra slægtsgården Under æ bjerg – Åge Winther: En sønderjyde i allieret krigstjeneste – Torp Friis Møller: Den gamle gæstgivergård i Rødekro – Torp Friis Møller: De sønderjyske teklassede valg før 1920 – Torp Friis Møller: Sønderjyder i fransk krigsfangenskab – Else Christensen: Erindringer fra barn- og ungdom. Af Christine (Didde) Hansen – Torp Friis Møller: Æ gammel glaser i Rise. Af overlærer L. R. Lassen.

Ekspedition: Søe Tryk A/S, Hærvejen 63, 6230 Rødekro, tlf. 74 66 29 26.

Skærbæk

Fra Skærbækegnens fortid

Udgivet af Historisk Forening for Skærbæk og Omegn i samarbejde med Forlaget Melbyhus

Nr. 7. 1993. 26 sider. Indhold: H. E. Sørensen: Storegade og dens forandring.

Nr. 8. 1994. 24 sider. Indhold: H. Nielsen: Fra Vodder sogn.

Ekspedition: Historisk Forening, tlf. 74 75 17 04, Skærbækegnens Museum, tlf. 74 75 20 52.

Sundeved

Skrift for Historisk Forening for Sundeved

Udgivet af Historisk Forening for Sundeved

1993. 103 sider. Indhold: Andreas Christensen: Teglintustrien i Nybøl Sogn – Niels P.Thuesen: Omkring mobiliseringen 1914 – Niels P.Thuesen: Lys til juletræet i 1918 – Holger Hansen: Christine Plov – Svend Lorenzen: Bombefly over Blans natten mellem

18. og 19. august 1942 – Holger Hansen: Sommerspil på Ballegård – Jens Lampe: Den 28. august 1943 i Sottrup – Betty Nielsen: Dronning Ingrid's besøg i Sottrup – Fritz O. Behrends: Farveriet i Ullerup – Hjørdis Barandum: I Fåulsang – Hans Chr. Jørgensen & Per Klitbo: Året der gik 1992.

Ekspedition: H. C. Clausen, Holmbogård, Langbro 2A, 6400 Sønderborg, tlf. 74 46 12 86.

Vojens

Årbog 1993 for Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune

Udgivet af Lokalhistorisk Forening for Vojens Kommune

7. årgang. 1993. 61 sider. Indhold: Erik Christensen: Immervad bro og dens bygmestre – Annette Schultz Et sogns skæbne – Asmus Schmidt: Og krigen kom – Cai Mygind: Landsbyskolerapport – Laurids Lund: For 50 år siden – Michael Uldall: Den gamle gård ved Styding savværk – Laurids Lund: Årets gang i arkivet – Nis Mikkelsen: Vojens kommune 1992/93 – Kurt Hansen: Smånoter fra foreningen – Kurt Jespersen: Formandens beretning.

Ekspedition: Kurt Hansen, Langdyssevej 15, 6500 Vojens, tlf. 74 54 77 71.

Regnskab for Historisk Samfund for Sønderjylland 1993

INDTÆGTER

Modtaget foreningstilskud	82.340
Kontingent/årbøger	260.606
Sønderjysk Månedsskrift	290.932
Skrifter	259.226
Medlemsaktiviteter	<u>55.300</u>
	<u>948.404</u>

UDGIFTER

Årbøger	-184.354
Sønderjysk Månedsskrift	-286.533
Skrifter (efter lagerregulering)	-146.374
Medlemsaktiviteter	<u>-65.438</u>
	<u>-682.699</u>

DÆKNINGSBIDRAG	265.705
Sekretariatsudgifter	<u>-182.059</u>

RESULTAT FØR RENTER OG EKSTERNE INDTÆGTER	83.646
Renteindtægter	51.054
Kursdifference/rabatter	1.485
Tab på udestående	<u>0</u>
RESULTAT	<u>136.185</u>

Balance pr. 31. December 1993

AKTIVER

Beholdning skrifter	14.006
Debitorer	36.898
Tilgodehavende moms	24.854
Periodeafgrænsningsposter	20.064
Likvide beholdninger	<u>547.025</u>
OMSÆTNINGSAKTIVER	<u>642.847</u>

PASSIVER

EGENKAPITAL	
Saldo pr. 1/1 1993	86.431
Hensat pr. 1/1. 1993	300.000
Årets overskud	<u>136.185</u>
EGENKAPITAL PR. 31/12 1993	<u>522.616</u>

Der er disponeret således:	
Ikke disponerede midler	162.616

Hensættelser:

EDB-udstyr	0
Sønderjysk Landbohistorie	150.000
Genforeningsjubilæet	85.000
Indholdsfort. Sønderjysk Månedsskrift	50.000
Sønderjyske Årbøger 1994 og 1995	50.000
Kommende skrifter	<u>25.000</u>
EGENKAPITAL PR. 31. DECEMBER 1993	<u>522.616</u>

GÆLD	
Kreditorer	56.028
Skyldige feriepenge	1.022
Skyldig kildeskat	5.138
Skyldige omkostninger	<u>58.043</u>
KORTFRISTET GÆLD IALT	<u>120.231</u>
PASSIVER IALT	<u>642.847</u>

Styrelsens erklæring

Nærværende årsregnskab indeholder efter vor opfattelse alle relevante oplysninger, herunder alle aktiver og passiver.

Aabenraa, den 1/2 1994.

Lars N. Henningsen

Hans Schultz Hansen

Inge Adriansen

Henning Mathiesen

Erklæring fra kritisk revision

Foranstående årsregnskab har vi revideret.

Vor revision har ikke givet anledning til bemærkninger.

Aabenraa, den 7/2 1994

Julius Beier

Frede Rudolph

Revisionspåtegning og revisionsberetning

Vi har revideret foranstående årsregnskab for året 1993 for Historisk Samfund.

Revisionen er udført i overensstemmelse med almindeligt anerkendte revisionsprincipper og har omfattet de revisionshandling, som vi har anset for nødvendige.

Årsregnskabet er aflagt i overensstemmelse med lovgivningens og vedtægternes krav til regnskabsaflæggelse.

Årsregnskabet giver efter vor opfattelse et retvisende billede af selskabets aktiver og passiver, den økonomiske stilling samt resultatet.

Aabenraa, den 4. februar 1994

REVISIONSCENTRET A/S, AABENRAA

Julius Beier

registreret revisor F.R.R.

Medlemmer af Historisk Samfund for Sønderjylland indmeldt i året 1993

- Margrethe Abildgaard, Højer
Arne Andersen, Haderslev
Per Andersen, Vanløse
Peter Popp Andersen, Christiansfeld
Jens Andresen, Vrensted, Løkken
Elisabeth Baecker, Flensborg
Erik Bendixen, Uppsala
Signe Bertelsen, Sæby
Hans Berthelsen, Kegnæs, Sydals
Erik Beukel, Odense S.
Per Thomsen Boc, Odense S.
Hartvig Bundesen, Vejle
Ellen Carstensen, Sydals
Vilh. E. Carstensen, Brønshøj
Henrik Christensen, Hørsholm
Irma Falkenberg Christensen, Århus C.
Johanne Christensen, Visby, Bredebro
Helle Christiansen, Christiansfeld
Peter Christiansen, Sommersted
Jette Damgaard, Lunderskov
Holger Dandanel, Nordborg
Randi Demuth, Broager
Arne Duus, Odense C.
H. C. Ervald, Kolding
Ernst Flade, Padborg
Hans Peter Hansen Fogd, Esbjerg
Søren Frederiksen, Bække
Fremtryk, Aabenraa C
Christian Fuglsang, Haderslev
Niels Axel Grossert, Nordborg
Niels Güttel, Sønderborg
Inger Gøtke, Fredericia
Hanne og Bent Brockstedt-Rasmussens
Fond, Silkeborg
Christian Hansen, Holm, Nordborg
Inger Hansen, Sønderborg
Ingrid Hansen, Augustenborg
J. K. Hansen, Sønderborg
Anders Hauge, Marstal
Else Margrethe Hjerrild, Aalborg Øst
Ebba Hjorth, Frederiksberg C
Johanne Hollensen, Horne Fåborg
Aksel Fr. Hokkerup, Tumbøl, Aabenraa
Christian Iversen, Hjørring
Peter Iversen, Oksbøl
Peter Jacobsen, Lyngby
Frieda Jaenicke, Kliplev, Aabenraa
Lise Jakobsen, Padborg
Helmut Jaspersen, Preetz
Frida Jensen, Tønder
Jens Busk Jensen, Brandrup
Jørgen Jensen, Skodsborg
Gerhard Jessen, Flensborg
Bruno Jochumsen, Skodborg, Rødding
Erik Johansen, Silkeborg
Torben Juncker, Valby
Bjarne Jørgensen, Aabenraa
Hans Erik Jørgensen, Gråsten
Hans H. Jørgensen, Sønderborg
Inger Margrethe Knudsen, Stouby
Flemming Lange, Assens
Mogens Larsen, Ringsted
Anne Lassen, Genner, Rødekro
Greve Ahlefeldt Laurvig, Løvenborg, Reg-
strup
Elly Lehmann, Sunds
Lokalhistorisk Arkiv Augustenborg, Augu-
stenborg
Lokalhistorisk Arkiv Bevtoft, Bevtoft
Lokalhistorisk Arkiv, Tandslet, Sydals
Dr. Klaus-J. Lorenzen-Schmidt, Glückstadt
Reinhard Längerich, Allerød
Bente Maarssø, Lyngby
Agnete Madsen, Genner, Rødekro
Kirsten Madsen, Lillehammer, Norge
Nicolai Madsen, Genner Strand, Rødekro
Ingrid Malmgren, Frederiksberg
Olav Mathiesen, Rødekro
Verner Matlok, Glücksburg
Ole Munksgaard, Nakskov
Erik Mylin, Christiansfeld
Inge Myrtue, Aabenraa
Allan Møller, Lemvig
Lis og Lorenz Møller, Aabenraa
Anders Elof Nielsen, Søborg
Elly Matthies Nielsen, Fredericia
Poul Norup, Gentofte
Kim Olesen, Esbjerg
Claus Olsen, Flensborg
Torsten Rud Olsen, København N.
N. Oppermann, Aabenraa
Anton Paulsen, Enderupskov, Gram
Sven Aage Paulsen, Brændstrup, Rødding
Birthe Pedersen, Frederiksberg
K. Vilstrup Pedersen, Århus C
Poul Krogh Pedersen, Nakskov
Flemming Petersen, Aabenraa
Ellen Rasmussen, Gråsten

Victor Rasmussen, Skødstrup
B. F. Rosenberg, Virum
Lauritz Rosenlund, Egersund
Roskilde Universitetsbibliotek, Roskilde
Jørgen Schmidt, Vamdrup
Ingrid Flebbe Skov, Dybbøl, Sønderborg
Carsten M. Smidt, Kokkedal
H. C. Staugaard, Tumbøl, Aabenraa
Laura Margrethe Storch, København S
R. Sønberg, Himmelev, Roskilde
Poul Egholm Sørensen, Hillerød
Bodil Thomsen, Fjelstrup, Haderslev

Jørn Hove Thomsen, Aabenraa
Kirsten Thomsen, Gråsten
Niels Chr. Thomsen, Bredebro
Flemming Vestergaard-Jessen, Maniitsoq,
Grønland
Bente Voigt, København F.
Erik Willese, Højbjerg
Marta Willems, Sønderborg
Rigmor Willumsen, Århus V
Anna Clara Wissing, Løjt Kirkeby, Aabenraa
Peter Wolf, Jejsing, Tønder
Niels J. Østergaard-Hansen

Forfatterliste

- Dan H. Andersen, forskningsstipendiat, Istituto Universitario Europeo, Firenze.
- Helle Askgaard, lektor, Christianehøj 192, 2860 Søborg.
- Børge L. Barløse, fhv. skoleinspektør, Klokkerfaldet 18, 8210 Århus V.
- Johannes Brix, læge, dr.med., Østerløkke 10, 6200 Aabenraa.
- Jens Bruun, sognepræst, Løjt Kirkeby, 6200 Aabenraa.
- Jørn Buch, seminarielektor, Marielystvej 10, 6100 Haderslev.
- Troels Fink, professor, dr.phil., Vægterpladsen 1, 6200 Aabenraa.
- Kim Furdal, lektor, Institut for sønderjysk lokalhistorie, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa.
- Carl Rise Hansen, fhv. overarkivar, Mågevej 19, 4000 Roskilde.
- Hans Schultz Hansen, arkivar, lic.phil., Landsarkivet, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa.
- Lars N. Henningsen, arkivar, dr.phil., Jørgensgård 43B, 6200 Aabenraa.
- Peter Kr. Iversen, fhv. landsarkivar, Fredenshøj 54, 6200 Aabenraa.
- Harald Jørgensen, fhv. landsarkivar, dr.phil., Platanvej 6, 1810 Frederiksberg C.
- Lennart S. Madsen, museumsinspektør, Haderslev Museum, Dalgade 7, 6100 Haderslev.
- Henning Mathiesen, regnskabschef, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg.
- Leif H. Nielsen, cand.mag., Nyvej 18, 3 MF, 1851 Frederiksberg C.
- Bjørn Poulsen, arkivar, dr.phil., Landsarkivet, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa.
- Sigurd Rambusch, overarkivar, Rigsarkivet, Rigsdagsgården 9, 1218 København K.
- Carsten Porskrog Rasmussen, lektor, lic.phil., Institut for Grænseregionsforskning, Persillegade 6, 6200 Aabenraa.
- Bjørn Svensson, redaktør, cand.polit., H. P. Hanssensvej 9, 6100 Haderslev.
- H. E. Sørensen, museumsinspektør, Melbyvej 27, 6780 Skærbæk.
- Hans W. Worsøe, landsarkivar, Landsarkivet, Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa.

Historisk Samfund for Sønderjyllands styrelse

Styrelse:

Formand: arkivar, dr.phil. Lars N. Henningsen, Arkivet ved Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg

Næstformand: arkivar, lic.phil. Hans Schultz Hansen, Ærholm 29, 6200 Aabenraa

Sekretær: ubesat

Kasserer: regnskabschef Henning Mathiesen, Poppelhegnet 6, 6400 Sønderborg

Styrelsesmedlemmer iøvrigt:

museumsinspektør Inge Adriansen, Kyshøj 24, Høruphav, 6470 Sydals

direktør, dr.phil. Henrik Becker-Christensen, Karpedam 12, 6200 Aabenraa

højskolelærer Elsemarie Dam-Jensen, Jernbanevej 11, 6240 Løgumkloster

overbibliotekar Niels H. Kragh-Nielsen, Præstegårdsallé 4, Sdr. Hygum, 6630 Rødding

museumsinspektør Lennart S. Madsen, Haderslev Museum, 6100 Haderslev

stiftamtmand O. Perch-Nielsen, Brundlund Slot 1, 6200 Aabenraa

arkivar, dr.phil. Bjørn Poulsen, Toosbüystr. 33, D-24939, Flensborg

landsarkivar Hans H. Worsøe, Tækkerløkke 34a, 6200 Aabenraa

Amtsudvalgsformænd

overlærer Hans H. Bang, Padborgvej 27, Bov, 6330 Padborg

ingeniør Paul Rathje, Midtkobbel 22, 6440 Augustenborg

skolekonsulent Karl Erik Olesen, Starup Kirkevej 25, Starup, 6100 Haderslev

overlærer Peter Madsen, Vænget 17a, 6240 Løgumkloster

bibliotekar Jesper Bolund Nielsen, Hafengang 8, D-24837 Slesvig

Sekretariat og ekspedition:

Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 46 83

åbningstid: ma.-to. kl. 9-14

Redaktionsadresser:

Sønderjyske Årbøger: Lars N. Henningsen, Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, Postboks 528, 6330 Padborg, tlf. 00 49 461 869 70

Sønderjysk Månedsskrift: Kim Furdal, Institut for Sønderjysk Lokalhistorie,
Haderslevvej 45, 6200 Aabenraa, tlf. 74 62 58 60

Skriftrække: Hans Schultz Hansen, Landsarkivet, Haderslevvej 45, 6200 Aa-
benraa, tlf. 74 62 58 58

Amtskredsudvalg:

Haderslev amtskreds

Karl Erik Olesen (formand)
Starup Kirkevej 25, Starup
6100 Haderslev
74 52 54 20

Asger Gyldenkærne (sekretær)
Hjerndrupvej 112, Hjerndrup
6070 Christiansfeld
74 56 17 33

Kirsten Fynbo (kasserer)
Rugtoften 43, Skodborg
6630 Rødding
74 84 81 48

Hilmer S. Madsen
Rolighedsvej 14
6520 Toftlund
74 83 14 58

Svend Fink
Stubbum Landevej 60, Stubbum
6070 Christiansfeld
74 56 11 93

Laurits Lund
Hovedgaden 104, Over Jerstal
6500 Vojens
74 54 73 45

Holger Bonde
Lysmosen 34, Marstrup
6100 Haderslev
74 57 52 74

Aabenraa amtskreds

Hans Henrik Bang (formand)
Padborgvej 27, Bov
6330 Padborg
74 67 16 18

Peter M. Petersen (kasserer)
Vestervang 3, Kliplev
6200 Aabenraa
74 68 76 88

Erling Madsen (sekretær)
Sandskærvej 582, Løjt
6200 Aabenraa
74 61 78 04

Svend Agertoft
Vibevej 3, Varnæs
6200 Aabenraa
74 68 01 94

Inger Jørgensen
Nederbyvej 23, Hokkerup
6340 Kruså
74 60 83 61

Sønderborg amtskreds

Paul Rathje (formand)
Midtkobbel 22
6440 Augustenborg
74 47 21 69

Jørgen Wangel (kasserer)
Mosevang 29, Ulkebøl
6400 Sønderborg
74427533

Henning Mathiesen (sekretær)
Poppelhegnet 6
6400 Sønderborg
74429216

Briks Iversen
Snogbækvej 7, Baså
6400 Sønderborg
74487651

Tønder amtskreds

Peter Madsen (formand)
Vænget 17a
6240 Løgumkloster
74743740

Ingolf Haase (næstformand)
Slotsgaden 28, Møgeltønder
6270 Tønder
74738569

Bertel Steffensen (kasserer)
Nygade 20
6780 Skærbæk
74751208

Ellen Jepsen
Kærvej 6b, Jejsing
6270 Tønder
74734222

Else Nissen
Storegade 22
6261 Bredebro
74710118

Sydslesvigs amtskreds
Jesper Bolund Nielsen (formand)
Hafengang 8,
D-24837 Schleswig
0462125509

Carsten Reyhé (sekretær)
Winningmay 5
D-24882 Füsing-Schaalby
04622671

Marie Møller (kasserer)
A. Kupfermühlenweg 39a
D-24939 Flensburg
046145811

Anders Schaltz Andersen
Osterwung 5
D-25856 Hattstedt
04846590

Jørgen Kühl
Danevirkegården
Ochsenweg 5
D-24867 Dannewerk
0462137814

Prisopgave

Komiteen til uddeling af Christian Paulsen-prisen udskriver følgende prisopgave:

'Der ønskes en analyse af den offentlige debat i den dansk-tyske grænseregion om europæiske samlingsbestrebelse i tiden fra 1948 til 1993'

Besvarelser af opgaven sendes i tre maskinskrevne eksemplarer inden 1. september 1995 til prof. Lorenz Rerup, Kgl. Dansk Generalkonsulat, Nordergraben 19, D 24937 Flensburg.

Besvarelser indsendes under mærke eller motto, mens forfatterens navn og adresse anføres på en seddel i en vedlagt lukket konvolut, der er forsynet med samme mærke eller motto som besvarelsen. Adgangen til at besvare opgaven står åben for enhver.

Besvarelserne vil blive bedømt af et sagkyndigt udvalg. Den, som prisen tilkendes, får på Christian Paulsens fødselsdag, den 10. januar 1996, overrakt en sølvmedalje samt kr. 15.000.

På Komiteens vegne
Lorenz Rerup

